

84.5K23 = 11
с. 32

СӘКЕН
СЕЙФУЛЛИН

13

И

1913

13

Национальная библиотека
Российской Федерации
2013

СӘКЕН

КӨП ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР
ЖИНАҒЫ

СЕЙФУЛЛИН

13

070128/2 *2.8*

└

Алматы
ҚАЗЫҒҰРТ
2013

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 7-4
С 32

*Қазақстан Республикасы
Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Редакция алқасы:
**С.Абдрахманов, Н.Асқарбекова, Р.Асылбекқызы,
К.Ахмет, Г.Әбуғалиева, А.Кәкен,
Т.Кәкішұлы, Т.Көпбаев**

Құрастырушылар:
Тұрсынбек Кәкішұлы,
Қазақстан Республикасы
ғылымына еңбек сіңірген қайраткер, профессор.
Күләш Садыққызы Ахмет,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент.

Сейфуллин Сәкен:
С 32 Көптомдық шығармалар жинағы. Естеліктер, мақалалар,
құжаттар. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2013.
Т. 13. – 384 бет.

ISBN 978-9965-22-452-2

Сәкен Сейфуллиннің көптомдық шығармалар жинағының 13-ші томына оның поэзиялық және прозалық шығармаларында заман шындығының көрініс табуы, таптық әдебиет пен социалистік реализм мәселелерінің ақынның жеке шығармашылығына, тақырыптық ізденістеріне еткен ықпалы турасындағы зерттеу еңбектері іріктеліп енгізілді.

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 7-4

ISBN 978-9965-22-452-2 (Т.13)
ISBN 9965-22-000-Х

© «Қазығұрт» баспасы», 2013

СӘКЕН ТАРИХ ТӨРІНДЕ

Тарих әр қайраткерге өз бағасын береді дегенде әр кезеңде айтылған, жазылған ой-пікірлер ескерілетінін естен шығармайық. Әр пенденің көкейінде әр қилы ой-пікір болғанымен, айтылар кезі, сәті және айтар адамы болмақ. Сол менмін деп өрепсу, әрине дұрыс емес, ал менен басқа біреу болуға тиіс дегенге сеніп қалу орынсыз. Хан айтқанды қара да айтады, бірақ аузының дуасы жоқ демей, өтпелі кезеңдегі аумалы-төкпелі көңіл күй тұсында ағынан жарылып айтқанның еш әбестігі жоқ.

Қазір Сәкен туралы мүлдем кереғар, алып-қашты сөздер жиі айтыла бастады. Қысыр есебі барлар көлгірси сойлеп, тұқырта беруге ұмтылуда. Өйткені құлаған кеңес өкіметінің қайраткері, жыршы-жаршысы болған Сәкен алдымен жауап беріп, «жазасын» тартуға тиіс деген пенделік, жершілдік, бақастық пиғылдар төбе көрсетіп қалуда. Академик М. Қозыбаев: «Биыл – ұлы арыстар жылы. Тойлар дүркіреп өтіп жатыр, күркіреген пікір таластары да баршылық. Бұл заңдылық та, оған таңдануға болмайды», – деп жазды кезінде, ал практикалық істе нақты шешімдер қабылданып, Сәкен өз қатарынан қалып, кем бағаланып жатқаны қалай? Қайраткерлердің сорлысы Сәкен бе? Бұл қадам білместіктің ісі болса бір сәрі, ал саналы әрекеттердің жалғасы болып шықса ше? Сәкен даңқына, атақ-абыройына шабуыл жасалуы бұл ғана ма? Өз ұлыстарымыздың айтқан-жазғандарын былай қойғанда, орыс бауырлардың әсіресе Галина Иосифовна Серебрякованың сонау 1964 жылы «Сәкен Сейфуллин – бүкіл совет халқының мақтанышы» дегі тұра «были и есть еще, к несчастью, попытки преуменьшить его роль, талант, заслуги перед советским обществом» дегені де көптің көкейінде емес пе?

Қысыр пиғылдың нақты іске айналып, көрініс бере бастауы қауіпті. Әсіресе ата-бабасы, әке-ағасы «Тар жол,

тайғақ кешуде» аталғандардың өсіп-жетілген, қайсыбірі іс басында отырған ұрпағы Сәкеннің атын естісе тыжырынатын қияпет таныта бастаған сыңайлы. Бұдан да кейін қарап қалмасы белгілі...

Сәкен көзі тірісінде де, ақталғаннан кейін де бірыңғай бағаланған қайраткер емес.

Сонымен кеңес өкіметі құлады, партия тарады, коммунистік идеология мансұқталуда. Тарихтағы үлкен бір кезең – кеңес заманының серкесі де, еркесі де, жаршысы да, жыршысы да болған Сәкенге енді берер бағамыз қандай болмақ? Оның тарихта алатын орны қандай? Қай ісін қадірлеп, қай әрекетін мансұқтамақпыз? Тірісінде аты аңызға айналып, бір халықтың мақтанышы болған, Сырбай Мәуленовше айтқанда:

*Өлімге жан екенсің қия алмайтын,
Өлеңнің құшағына сия алмайтын.
Қазақты көргің келсе, міне, осы деп,
Көрсетсе жер жүзіне ұялмайтын, –*

яғни еліміздің елдігінің, ақындығының, ақыл-парасаты мен сұлулығының белгісіндей болған Сәкеннің атына ғайбат сөз айтып, ырду-дырду бола бермекпіз бе, әлде бір тоқтамға келеміз бе? Тарих ондай зорлыққа жол бере алмайды. Әділетін айтатындар қашанда да табылады.

Біз Сәкенді бүгінгі өтпелі кезеңде кеңес өкіметінің жыршысы болған деп бір жақты қарамай, оның қайраткерлік, қаламгерлік қызметіне дәуір аясында алып қарастырғанымыз жөн, сонда ғана оның орнын, азаматтық келбетін тұтас қамти алмақпыз. Сәкенді өз кезеңінен бөліп қарауға болмайды.

Қазір «эмоцияға, қызбалыққа беріледі, қайдағыны өзі ойлап табады» деген жалтарма сөз шықты, қисындыны елемеудің айласы шықты. Осыншама дауылдатып айтқандарымыздың жел сөз еместігіне дәлел келтірейік.

Сәкеннің қоғамдық көзқарасы, іс-әрекеті жөнінде асыра айтылмаса, кем айтылған жоқ. Оны қазбалап жатпай, мына ой-пікірге зер салайықшы. «Қазақ әдебиеті» газеті 1992 жылы «Қазақта ұлттық әдебиет бар ма? Қазақ совет әдебиеті деп жүргеніміз қандай әдебиет?» деген сауалдарға жауап

ұйымдастырды. Онда: «Қазақ совет әдебиетінің классиктері қатарында айтылып келген С. Мұқанов, С. Сейфуллин, Ғ. Мұстафин шығармашылығын енді қалай бағалауымыз керек? С. Сейфуллиннің негізгі шығармасы аталып келген «Тар жол, тайғақ кешу» романы таза тарих үшін керек болғанымен, қазақ әдебиетінің игіліктері қатарына қосыла қояр ма?» деген (11.09.92) күдік туғызар пікір айтылды. 1994 жылы «Жұлдыз» журналында жарияланған бір мақалада: «ұлттық ақын ұғымын айқындап, орнықтыру үшін ұлтсыз ақындар – советшіл, одақшыл, партияшыл, батырақтар, көлгір интернационал белсенді ақындар жасаған «қазақ совет әдебиеті» деген қампиған дөкейді қайта сарапқа, тарих таразысына тартуға міндеттіміз.

Бүгінге дейін «Алыптар тобын» құрап келген Сәкен, Бейімбет, Илияс, Сәбит, Ғабит, Ғабиден қатарлы қаламгерлер ретінде өз үлестерінің шама-шарқына қарай тиісті орнын, бағасын ала береді. Бұрынғыдай әспеттеліп «негізін қалаушылар» ретінде оқулықтан-оқулыққа жөнкіле алмас, ойткені, сол құрғыр «негіз» дегеннің өзі негізсіз болып шықты» («Жұлдыз», № 5-6, 1994, 187-бет) деп пікір білдіргендердің айтары айқын ғой. М. Базарбаевтың «Біз Сәкенді қалай түсінеміз?» деген бұланқұйрық ой-пікірлері, әсіресе кеңес заманын «өлтіре даттап», Сәкенге ептеп «іші жылуы» бұл алыпқашпа сөзді ушықтыра түспек. Мұндай кереғарлық тарихшылар арасында да бой көтеріп қалуда.

Қазақстанның жақсы болсын, жаман болсын социализм қоғамда жасағанын, ойсыраған олқылықтармен қатар тамаша жетістіктерге де жеткенін ешкім жоққа шығара алмайтын болса, онда социалистік реализм рухында жасалған әдебиеттен, оның ірі өкілдерінен де сырт айналып кете алмайтынымыз ақиқат.

Көзі тірісінде де, ақталғаннан кейін де Сәкен Сейфуллин төңірегінде кереғар пікір толастаған емес. Бұл оның бақыты да, соры да шығар бәлкім. Бақыты болатыны оның мұрасы, еңбегі архивке тапсырылмай, күні бүгінге дейін көркемдік рухани кәдемізге қызмет етіп келе жатуында, қазақ әдебиетінің өкілдерінің талай буындары одан үйреніп келеді. Сәкен өзінің әдеби өмірімізге етене кірген дәстүрлі жаңашыл ақын.

Ал соры болатыны – ылғи қаңқу сөздің ортасында болатындығы. Ол көлденең көк аттының да, азулы арыстанның да, ештеденен хабары жоқ наданның да, өткендерін ұғатын зиялының да, тұрақсыз кеудемсоқтың да, асқан ғұламаның да аузында бірде мақталып, бірде датталып жатуында. Соған қарағанда Сәбит пен екеуінің «тұзы жеңілдеу» болды ма екен деп те қалғандайсың. Олай дейін десең жасап кеткен істері ірі, ауқымды, кесек. Аузын бағып, аяғын санап баспай, елім, халқым үшін қолымнан келгеннің бәрін ар әмірімен адал орындаймын деп талпынған жанның айбатты келбетін көреміз. Осы жолда ол талай қуанды, шаттанды, қастық көрді, сүрініп құлады, қайта тұрып ілгері жүрді, көпшілікке бақыт сыйламаққа талпынды. Жасап жүргенім біреуге обал, біреуге сауап болады деп ойлаған емес. Еңбекші елдің арманы ғана болды көкейінде. «Дүниенің құлдық шынжырын қиратып, әділдік, теңдік іздеген, еркіндік, кеңдік іздеген сендерге арналды бұл әндер» деп ұрандатқан Сәкен өзінің құрбы-құрдастарын «Кел, жігіттер, болындар ер» деп жігерлендіріп:

*Азамат, жүнжіме, жүрме бос,
Қол ұстас, бірігіп тізе қос.
Ту ұстап дұшпанға барайық,
Теңдіктің ұранын салайық,
Тізесін батырған залымнан
Күн туды – біз теңдік алайық! –*

деген ұлы мақсатын ашық айтты, жазды. Біз бұл ұрандарды осы уақытқа дейін біржақты ғана түсіндіріп келдік. Сол түсінік әрбір пенденің көкейінен әлі кете қойған жоқ. Оның негізі – бай мен кедейді атыстыру, шабыстыру, таптық күресті ушықтыру деп қана білдік. Ал осы жолдарға бүгін зер салып бір қарайықшы.

Сәкен десек, ең алдымен «Жас қазақ марсельезасы» мен «Тар жол, тайғақ кешу» еске түседі. Бұл шығармалар Қазан төңкерісіне арналған, соның жоғын жоқтап, табысына қуанған дүниелер. Бұл төңкеріс қазақты, әсіресе кедейді жарылқайды деп Сәкеннің имандай сенгені, жанығып еңбек еткені рас. Коммунистік идеология тұсында таптық күреске назарды мықтап аудардық та ұлттық танымды, ұлттық

кажеттілікті елей бермедік. Әйтпесе Сәкеннің ерлікке шақырған жігіттеріне, жүнжімеуге үндеген азаматтарына ең алдымен айтқаны, «Қызыл ту – шылауың» деп түсіндіргені.

*Патшадан әділдік жоқ еді,
Ұлықтар парақор тоқ еді.
Бұқара халықты кем тұтқан,
Жек көрген, итімен тең тұтқан.
Қоспаған санына адамдық,
Айламен ұстаған надан зып, –*

деген әнұранының екінші шумағында қандай мән бар деп ойландық па?! «Өзінен, өнгеден кем халық» деп айтып салғанын түсіндік пе? Біз Сәкенді сол кезде қазақ пен отаршылар арасына жік салайын, ұлттық намысты ту қылып көрейін деп отыр деуден аулақпыз.

Өз елінің езілгенін, қаналғанын, қорлық-зорлық көргенін, тұщы етіне ащы таяқ тигенін ұмыта алмаған жанның Қазан төңкерісі арқылы әділдік, теңдік, бостандыққа жетуге талаптанғаны екенін енді аңғармасқа болмайды. Бұл тілекті алашордашылар да айтты, жазды, әрекет жасады.

Қазақтың әуелде алашордашыларының да, төңкерісшілерінің де тілегі біреу, бірақ сүйенгендері басқа болды. Ал олар темір жолдың релісіндей басы қосылмайтын идеологиялар соңында еді. Міне, қазақтың оқығандарының мақсаты бір болса да, жүрер жолдары айырым, басқа болуы осыдан. Академик М. Қозыбаевтың тарихи шындықтарға негізделген мына ойын естен шығаруға болмайды.

«Алаш қозғалысы қазақ қауымындағы отаршылдыққа қарсы бағытталған прогреске ұмтылған жалпыхалықтық-демократиялық қозғалыс. Ал «Алаш» партиясының негізін қалаған үркердей топтың, «Алаш орданың» басынан аяғына дейін жүргізген саясаты дұрыс еді. Сәкендердікі қате еді деп айтуға бола ма? Алаш жетекшілерінің 1916 жылғы көтеріліс кезіндегі позициясын Тұрар, Сәкен т.б. түсінбеді деп кінәлау қиын. Тұрар, Сәкен, Жүсіпбек, Бейімбет дүркірей көтерілген қалың халықпен болды, оның трагедиясын көзімен көрді. Олар отаршылдыққа қарсы шапқан қалың елмен болды. Ол большевиктік үгіттің нәтижесі емес еді. Ол атадан мұра болған жол еді. Ал Қазан төңкерісінен

кейін Ресей қоғамы екіге бөлініп, қарама-қарсы тұрып, екі ұдай атысып, шабысып жатқан уақытта әділдік тек ақтар жағында болды деп айту қиын. Егер Анненков келіп, орыс-қазағын қырып, әйелін қорлап, қызын зорлап, малын талап, қанжығалап жатса, ал «Алаш» осы Калединмен, Колчакпен бірлесіп жатса, сонда Колчактың ажал вагонында отырған Сәкен «Алашты» қалай аялауы керек» («Егемен Қазақстан» 12.08.94) дегендерді мықтап ойластырған абзал. Құр даурыққаннан ештеңе өнбейді, қайта тарихымыз лайланып бүлінеді.

Қазақстанда қуғын-сүргін басталмай тұрған кезде, 1926 жылы 17 сәуірде соңғы нүктесі қойылып, 1927 жылы көктемде жеке кітап болып шыққан «Тар жол, тайғақ кешуде» талай кісілердің аттары аталады. Мақсат біреуді көтеру, біреуді жамандау емес. Зор қозғалыстың, зор өзгерістің әр кезінде әртүрлі пікір, әртүрлі әрекет болған. Ол – тіршіліктің, тарихтың ісі.

Бұл кітапта «Алаш» туралы көп әңгімелер айтылды, тарихи мағлұмат ретінде баспа жүзінде шықсын деген оймен айтылды. Кітаптың көп жерлері тарихи мағлұмат болуға жарар деп білдім» дегендерді Сәкен жаймашуақ баяндағанда, алаш қозғалысына қатысқандардың Нәзірден басқа бірде-біреуі қарсы шығып, дау айтпауы, түзету жасамауы қалай, неліктен? Қазақтың сорпа бетіне шыққандарының, әсіресе алаш қозғалысы жетекшілерінің фотосуреттері түгел жарияланғаны, елге таныстырылғаны неліктен? Сәкен соның бәрі, кейін сот құжаты болсын деп күні бұрын әдейі ойлағандықтан ба?

«Тар жол, тайғақ кешудің» көркемдігіне көңілі толмағандар кейінгі кезде де табылған, бірақ оны әдебиет әлемінен аластау керек деген ой еш уақытта айтылған емес.

Өйткені роман-эссенің өзіндік ерекшелігі бар – ғажайып нәрсе. Мемуар, көркем проза жанрлары араласып келген, сөйте тұра бұл өзі біртұтас дүние.

Екінші бір адам: «Тар жол, тайғақ кешуді» қайта жазып шыға алмайды. Бұл бір дәуірдің таңба басатын жеріне таңба басып, мөр басатын жеріне мөр басқан» шығарма (Ғ. Мүсірепов). Сәкенді құлан таза ақтаудан аулақпыз. Коммунизм идеяларының жаршысы болғандар халыққа

кастандық жасаушылар емес. Олардың трагедиясы, соры – сол идеяны насихатшылардың қара дүрсін түсіндірмелеріне имандай ұйып, илануы. Сәкеннің бұлқынған сәттері болған, бірақ қылбырау түскеннен кейін тарпандығын тастаған. Оған Сәкеннің табандылығы, құбыла білмейтіндігі, өгірік айтпайтын шыншылдығы, адалдығы сияқты қасиеттері себепші болғандығын айрықша баса айту керек. Кеше ғана кеңес деп өзеурегендердің бүгінгі сөз әлпетінен шошып, «мұндайлар қай қоғамда болса да оңдырмас» демеске амалың қалмайды.

Сонымен, Сәкен өзінің көзқарасы, іс-әрекеті үшін әр-қашанда тарих алдында толық жауап бере алатын ұлы тұлға, социалистік деп аталған заманның ардагер азаматы. Ол еңбекші елдің рухани көсемі, жаңа заманның жыршысы, жаршысы ретінде халық құрметіне бөленді.

Қоғам қайраткері болу үшін ешқандай қаулы-қарар, бұйрық-жарлық керек емес. Елге деген ақ көңіліңді жарқырата түсетін, халыққа танытатын нақты іс-әрекет, парасатты ақыл-ой ғана керек. Және олардың бәрі бақай есептен ада болуға тиіс. Ақын, жазушы, өнерпаз, қоғам қайраткері атану, қолына қалам алғанның бәріне мұндай бақыт қона бермейді. Оны Сәкендер өресімен өлшегенде ғана құрмет тұтар ұлың болғаны үшін тәңірге тағзым етуге тиісті боласың. Сәкен Халық Комиссарлары Кеңесі Төрағасының қызметіне шен-шекпен үшін отырған жан емес. Оның бар арманы жаңадан орнап жатқан қоғамның қай тесігін бітесем, қай жігіне кірпіш болып қалансам, мәдениетті, өркениетті елдің қатарына қазақты қоссам деген мақсат еді. Ол 1922-1925 жылдары үлкен лауазымды қызмет атқарды, ал оның қандай жылдар екенін естен шығармаған абзал. Сәкенді 1928 жылғы кәмпеске-тәркілеуге, онан кейінгі күштеп коллективтендіру, 1932-33 жылдардағы ашаршылыққа, 1930, 1937-38 жылдардағы жаппай қуғын-сүргін науқандарына араластыра алмаймыз.

Сәкен Қазақстан үкіметін басқарған уақытта бірнеше игі істерге мұрындық болды. 1923 жылы «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік» деп ең айбатты мақала жазып, орыс тарихында, тілінде қырғыз, киргизия болып келген елдің 1925 жылы «Қазақстан» атын алғаны рас болса, онда

Сәкеннің үлесі жоқ деп кім айта алады? Тағы сол жылы, қолына билік әбден тиіп, оның күшін мықтап сезген кезде Сәкен қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе беріп, кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу жайында «Еңбекші қазақ» газетінде тоғыз мақала жазғанын, Халық, Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы ретінде талайларға бұйрық бергенін, тиісті қаражат тапқанын, жалтақтап жан-жаққа үрке қарағандармен жүз шайысқанын, КирЦИК-тің шешуші мәжілісінде тізеге салып орындатқанын кім жоққа шығарар екен?

«Біздің қазақ коммунистерінің кейбіреуі қазақ тілі туралы қатты кірісуге біреу «ұлтшыл» деп айтады деп бой тартады. Бірақ, ол – қулық, бұл – коммунистік қылық емес, ол – жарамсақтық, жағымпаздық. Кейбір сасық, жалмауыз демагог өзін «жақсы коммунист екен» деп айтсын деп қазақ тілін кеңсеге кіргіземін деп жүрген белсенді адамдарды анау ұлтшыл, мынау ұлтшыл дер, одан сескенбеу керек» дегенді Сәкеннен басқа кім айтыпты, кім жазыпты?! Сәкеннің ой-пікірі бүгін қажет емес, ескірді деуге кімнің дәті барады? Сәкен ой-пікірінің жанды, тірі екендігі осыдан-ақ көрінеді.

Қазақты өркениетті елдердің қатарына қосуға талаптанғандар, тілегендер өте көп қой. Бірақ «енді бір жиырма жылдың ішінде қазақ өнерлі халықтардың қатарына кіруі керек. Қазаққа оқу бұрын бір мәрте керек болса, енді мың мәрте керек. Оқусыз қазақтың болашақтағы күні қараңғы... Елдің атқа мінген бастықтары оқу ісіне қарамай кетсе, ел балалары оқусыз жүрсе, қазақтың келешек жас буынының мың лағынеті айтылады. Ісіңмен, күшіңмен, тіліңмен болса да оқу ісіне жәрдем қылмасаң – кейінгі жас буынның қолы жағанда кетеді», – деген жан сөзін айтқан мемлекет қайраткерлері қазақтың арғы-бергі тарихында көп пе? Сәкеннің тірілігі де осында, ол әлі күрес майданында.

Әрине, бұл ұлт қамындағы мемлекеттік қайраткерлік болса, жалпыға бірдей салада да Сәкен бастаған игі істер толып жатыр. Жұмысшылар жасағын құру үшін өндіріс орындарын, әсіресе Екібастұз сияқты алыптарды көбейту, зауыт-фабрикаға жақындату жайындағы ойы бір төбе.

Қазақтың атакәсібі болып табылатын мал шаруашылығын дамыту, мал тұқымын асылдандыру, кооперациялық негізде өркендету жайындағы ойын бүгін жатсына қоймасак

керек. Сәкеннің шығармашылығы мен қайраткерлігі бір-бірімен астасып, бірін-бірі толықтырып жатқанына, сөзі мен ісінің арасында алшақтық болмағанына тарих куә. Бұл тұрғыда кеңестік заманда жасаған қайраткерлердің қай-қайсымен болса да иық тірестіріп, қатар тұра алатын, айрықша қадір-құрметке бөлене алатыны даусыз.

Сәкеннің өзі теңдес, әсіресе өзімен құрдас, тұстас замандастарынан бір ерекшелігі – жұрт мойындаған жаңашыл ұлы ақын, ірі реформаторлығында. Өленді, қарасөзді, мақаланы қолына қалам ұстаған қазақтың көбі жазған, бірақ олардың Сәкендей жарқырап дара көрінгені сирек, аз. Сәкеннің ақындығына, жаңа заманға лайықты жаңашылдығына Тұрар да, Сұлтанбек те, Смағұл да, Ахмет пен Мағжан да шүбә келтірген емес. Олар әртүрлі сын айтқанымен Сәкеннің ірі талантын жоғары бағалаған. Дарынды тұлғалар туралы пікір айтқан кезде, еңбегіне татыр теңеулерді азаматтық жауапкершілікпен қолданғанымыз орынды.

Сәкеннің ақындығы жөніне келгенде түйіп айтар тұжырым: ұлы ақын, төңкерісшіл, дауылпаз ақын. Қазақтың, жаңа жазба әдебиетіне негіз қалаған Абайдың жаңашылдық рухы, әсіресе Сәкенге жұққан, Сәкенде күшті. Тілейік мейлі, тілемейік мейлі, Сәкен қазақ кеңес әдебиеті деп аталатын бағыттың негізін қалаушы болды, соның ұраншысы, жыршысы болды. Ол қате болған күннің өзінде де тарихи құбылыс екенін қысыр тілеулілердің өзі жоққа шығара алмайды. Диалектика заңын өзгертуге ешкімнің дәрмені жеткен емес, жетпейді де.

Сөзіне жауапты, бағаға сараң Ғабит Мүсіреповтің «Сәкен жаңа әдебиет, жаңа мәдениет дегеннің бағытын жапа-жалғыз белгілеген адамымыз деуге болады. Сәкенді біз совет әдебиетінің негізін қалаушы деп айтатын болсақ, ең алдымен Сәкеннің сол майданды жалғыз басқарып, совет ұранын жалғыз көтергендігін ескеруіміз керек. Сәкен ұлтшылдық ықпалында жүрген адамдарды оңай тәрбиелеп аламын деп ойламаған кісі. Сондықтан әдебиеттегі, мәдениеттегі жаңа беталысты тезірек ұғынып, қолға алып кететін жастар болуы керек деп үміт артқан сияқты. Сәкен қазақ совет әдебиетінің туын көтеріп шыққанда қасында

болғаны әлгі жастар. Сәкеннің өзі үлкен ақын. Әсіресе жазғанынан гөрі өзінің жаны үлкен ақын адам болатұғын. Тұла бойы тұнып тұрған ақындық еді, қара тырнағына шейін ақындық үшін жаратылған жан еді. Мен Сәкеннің өлеңдерінен кейде ырғақ жағынан болсын, ой мен түр жағынан болсын кемшілік таба аламын осы кезде, бірақ Сәкеннің кісілік жаратылысында бір кемшілік жоқ деп ойлаймын. Сондықтан мен Сәкенді басқалардан ерекше бағалаймын» («Жалын» № 5, 1988),– дегенін ілтисатқа алу елдіктің де, парасаттылықтың да белгісі болмақ.

Сәкеннің бұдан да басқа өнерпаздығы толып жатыр. Халықтық «Көкшетау» әні, жігіт өлең «Тау ішінде», жан тебіренерлік «Ақсақ киік» сынды әндерді шығарған сазгерлігі, домбырашылдығы, бабына келтіріп ән салатындығы, еш уақытта өтірік айта білмеген шыншылдығы, ешкімнің ала жібін аттамаған адалдығы, айтқан сөзіне берік табандылығы, «адам ретінде, мемлекет басшысы ретінде ешкімге жақсылықтан басқа ешнәрсе ойламайтын» (Ғ. Мүсірепов) мәрт мінезі, кеңкөңілдігі сияқты қасиеттерді Сәкеннің өн бойынан да, парасатты қайраткерлігінен де көреміз. «Шығармаларына біткен сезімнің барлығы да айқын, жалқы елес, тұтас бітімді, жоталы тұлғадан туатын, бүтіндігі бар сезімдер. Оның шыншылдығы қозып-жанып отыратын, буы білініп тұрған барынша шын сезім, шын жүрек шыншылдығы. Ылдиы бар, ері бар шын өмір жолы, ыстық қанды нағыз ақындығынан» да (М. Әуезов) көреміз. Сондықтан Сәкеннің қазақ халқының тарихындағы, әдебиеті мен мәдениетіндегі ерекше биік орнына дақ түсірмей, қараулық жасамай, адамгершілік, азаматтық өреден көрінуге тиістіміз. Мұны саналы да, салиқалы да, басшы да, қосшы да мықтап ұғып, асылдарымызды орны-жөнімен ардақтап, құрметтей білейік.

31.08.1994.

Сәкеннің мұрасы мен қоғамдық қызметіне біржақты баға беру әділетті болмас еді. Сейфуллинді халықтың мақтанышына айналдырған оның қаламынан туған еңбектері болды. Сәкен ең алдымен өзінің өмір сүрген дәуірін жырлаған, оны қастерлеудің өр де қиын жолдарын таба білген, өз дәуірінің жаңашыл ұлы акыны. Табиғи дарынын ажарлауға әнші-композиторлығы едәуір демесін жасағаны тағы рас. Бұл оның өнерпаздық тұлғасының бірден көзге ұратын үлкен белгілері.

Сәкен Сейфуллин – ірі мемлекет қайраткері. Қазақстан елдік, азаттық алады деп үміттенген шақта Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы болғандығынан емес, өзінің халқын өркениетке қалай жеткіземін, басқалармен терезесін қалай тең етемін деп ойлағандықтан дараланбақ. Ол өзінің өлең-жырларында, көркем шығармаларында ғана емес, әрбір іс-әрекетінде осы арманын көрсетіп, дәлелдеп отырды. Сәкен Сейфуллиннің публицистикасы осы мақсаттың үдесінен шықты. Сондықтан сөзі мен ісі бір жерден шығып отырған мемлекет қайраткерінің бейнесі біздің көз алдымызда әрқашан өреленіп, қуанышымызға айналды. Революционерлігі осы арманды ажарлап, мәнді күрескерлікке ұласқанда артық-кем сілтеген кезі де болмай қалмады.

Сәкен – ірі қоғам қайраткері. Бұл «лауазымды» үлгі-өнегесі бар пенденің іс-әрекетіне қарап ешбір жарлықсыз, мандатсыз халықтың өзі береді. Осының бәрі бір адамның бойынан табылуы тарихтағы өте бір бақытты сәт. Міне, сондықтан Сәкеннің талай асыл қырларымен дараланып, тарих бетінен мейлінше жарқырап көрінетіні осыдан.

Осыншама үлкен парасат, атақ-даңқты өмір өткелдерінде аударып-төңкеріп алмай өтуіне Сәкеннің асыл қасиеттері,

әсіресе өтірік айта білмейтін адалдығы, қандай ауыр күйге түссе де өкінбейтін табандылығы сүйеніш болады.

Сәкеннің жалғыз ғана арманы – қорлық көрген халықтың туын ұстап, әділдік жолын іздеп, бостандық, кендік, байтаққа күн-түн қатып жету еді. Бұл үшін кінәлауға болмас, бірақ большевиктік тоңмойындылықпен жасаған қадамдарының шөлкем-шалыс болғаны өтірік емес. Сәкен өзінің қарақан басының мансабы, бақ-дәрежесі үшін емес, елді өркендету қамында жүргенде артық сілтеп алған тұстары бар. Сенгеніне құлай берілу, иман деп тапқанынан табан аудармау, көзжазбау, алданып қалмаймын ба деп бір сәтке ойланбау, көзсіз табандылық. Осы принцип Сәкенді әрқилы істе бірде сүріндіріп, бірде жарқыратып көрсетіп отырды. Тіпті өзі орнатқан кеңес үкіметі 1937 жылы өзіне қатер төндірген уақытта да ешбір шүбәланбай, баяғы сенгенімен кетуі қайран қалатын қасиет. Сенім күшінің бақыт та, сор да болатыны осы екен-ау деп толғанасың.

Дауылды төңкерістің қазақ еліне, кедей-кепшікке әкеле жатқан жаңалықтарын Сәкен жатсынып көрген жоқ. Оны өз қолымен орындады және халыққа сор болады деп есептеген емес. Көргенін, білгенін ашық, анық айтып-жазуды парыз санады. Қаншама аяулы, ардақты, құрметті ағалар дегісі келсе де, Сәкен «Тар жол, тайғақ кешуде» шындықтан шығандап кете алмады. Қазақтың қаншама зиялылары тарихтың шарайнасынан қалай көрінеріне назар аудармай, көрген-білгенін, естігенін жазды. Олардың ұрпағы өсіп-жетілетінін білмеді емес, білді, бірақ шындық бетіне кірбің түсірмеу қажет деп тапты. Жалған айтпай, шындықпен боламын деген принциптің өзіне әркімнің әртүрлі қарайтын мінезі Сәкенге дарыған емес.

Қазақтың қуанышы қордалана бермей, бірін-бірі ығыстара беретін, яғни «алдыңғы қонақты соңғы қонақ қуатын» әдет қашан қаларын құдай білсін. Біле-білген адамға совет өкіметін өз қолымен өзі орнатып, соның түрмесіне түсіп, атылып кетуден қасіретті құбылыс бола ма? Советке қарсы болып, айтқанынан қайтпай түрмеге түсу де қасірет, ал жақтас, ниеттес, тілектес болып жүріп өлу одан да қасіретті екенін Сәкен тағдырынан айқын көреміз ғой.

Біздің бүгінгі түсінігіміздің абайсыздығына қарамай, біздің ұлы азаматтарымыз бірін-бірі «өкпеге қиғанмен өлімге қимаған». Қазан төңкерісі қазақ зиялыларын екі лагерьге бөлді. Азы – революцияны қолдады, көбі – Қазан төңкерісін ұнатпады, орнап келе жатқан бостандықты зорлықпен тартып алған төңкерістен жақсылық күту қиын деп білді. Осы үлкен объективті себеп уақыт өте келе нақты сипат алып, идеологиялық айтысқа ұласты. Алғашқы сәтте төңкерісшіл зиялылар аз ғана болғанмен, Совет өкіметі мен коммунистік партияның тікелей демеу-көмегімен көбейе түсіп, өсіп, жетіле бастады. Газет-журнал беттерінде алашшыл, «ұлтшыл-байшылдар» мен төңкерісшіл, тапшыл, кеңесшіл ақын-жазушылардың айтысы 20-жылдары бір толастамады. Бірін-бірі мінеу, сынау, о жарлана пікір айтуда ешбір кенделік болған жоқ. Мұның аяғы Ф. И. Голощекиннің «теориясына» ұласты. Үкімет төңірегіндегі өзіміздің атқамінерлер мен жандайшаптардың арандатуымен 1928 жылдың екінші жартысынан былай қарай контрреволюциялық күштерді әшкерелеп, тұтқындау процесі басталды. Ең жетекші, айбынды, талантты зиялылар абақтыға алынды.

1929 жылы ВКП(б) өлкелік комитетінің табанды талабымен Ташкентте Қазақ педагогикалық институтында 1927 жылдан бері ректор болып жұмыс істеп жатқан Сәкен Сейфуллин Алматыға қоныс аударды. Әуелінде тиісті жұмыс берілмей, бала-шағасын асырау қамымен досы Хаскей Өтекиннің жәрдемімен Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің әр мекемедегі сауатсыздарды оқытқаны үшін жалақы алып жүрді.

1929 жылы 2 қыркүйекте «Еңбекші қазақ» пен «Советская степь» газеттерінде «Менің қателерім» деген «мойындауын» жариялады. Оған өлкелік комитетте, оның органдары да сенбеді. «Сәкен жолдас жікшілдік қателерін мойнына алуға тырысқан, алайда көп қателерін айтпаған. Көп қателерін мойнына алудың орнына қателерін ақтауға тырысқан» деп «құйрық» жалғауда үлкен мән бар еді. 15 қазан күні Сәкен партиялық тазалаудан өтті. Кінәлі етіп, партиядан шығару, ағалары жатқан түрмеге апарып тығу мақсаттарына жете алмады.

1930 жылғы 4 сәуірде ОГПУ коллегиясы А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаевты ату жаза-

сына кесіп, «жалына» өтінбеген Жүсіпбек Аймауытовтан басқаларына 10 жылдан айдалу азабымен «жеңілдік» жасалып жатқанда Сәкеннің Алматыдан ешқайда шығуына құқы болмады. ҚазМУ-дың әдебиет кабинеті меңгерушісі болып жүрді.

Пенделік жайға көбірек тоқтаудың сыры өзінен-өзі аян болса керек, өйткені азаматтығы жетіспегеннің қоғамдық-әлеуметтік қайраткерлігі мен ақындығында мардымды береке болмасы айдан-анық. Сәкен – ары таза, жүзі жарқын, абырой-атағына дақ түсірмеген өрен тұлғалы азамат.

Сәкеннің ірі мемлекеттік ісі, қоғамдық қайраткерлігі, сегіз қырлы, бір сырлы өнерпаздығы жөнінде, құдайға шүкір, бірқыдыру жазылып, ел-жұрт едәуір хабардар болғандықтан, оның тарихтан атын жоғалтпайтын ұлы ақындығының құпиясына азды-көпті назар аударған жөн. Сонда ғана біз тұлғалы тұтастықтың ажарлы бетін көріп, осындай азаматымыздың болғандығын мақтан ете аламыз.

Сәкеннің өзімен теңдес, қатарлас, қанаттас болған қоғам, мемлекет қайраткерлерінен өзгешелігі – ұлы ақындығында. Ал ақындықтың ең мәнді сыры – жаңашыл, реформаторлығында. Жаңашылдықтың ең негізгі арнасы өзі өмір сүрген заманның образын жасауында. Қай ақын-жазушы болмасын замана бейнесін жасауға талаптанады, бірақ ондай бақыт кім көрінгеннің маңдайына жазыла бермейді.

Біз өзімізді, өз дәстүрімізді қадірлеудің жөн-жосығына онша көп мән бере бермейміз. Бізге басқалардың жасайтын ықпалы әрі шипалы, әрі құнды болып көрінетін дағдыға бой алдырғандықтан, өзіміздікінің шын сырын жете ұғып, ардақтай бермейміз. Тіпті Абайдың өзін орыс мәдениеті арқылы жеткізіп жатамыз. Сол сияқты Сәкенді де Маяковскийге шәкірт етіп қойғанымыз өтірік емес. Әйтеуір қисынын тауып бөтенге емінеміз. Ал шындығына келгенде Абайдың ұлылығы өзіне дейінгі ұлт топырағында өніп-өскен дәстүр, әдеби арналарды түгелдей бойына сіңіріп барып биіктесе, Сәкенге Абайдың рухы дарымағандай кежірейеміз. Түптеп келгенде, екі дәуірдің әдебиетіне көш басшы бола білгендердің тоқайласар үлкен арнасы бар. Ол – жаңашылдық.

Абайдың қазақ поэзиясына сіңірген ұлы еңбегі – жарқын да ажарлы жаңашылдығы болса, Сәкеннің үлгі алғаны да, шама-шарқынша ілгері дамытқаны да осы сала. Кейбіреулер Сәкен Абайға онша құлай қоймады дегенді сылтау қылып, Абай мен Сәкен арасына қытай қорғанын соғып, алшақтатып жіберуге тырысады, және бұл мәселені көбіне идеялық арнада алып шықпаққа талаптанады.

Қазақ өлеңінің өрнегі жағынан болсын, әуендік мақамы, әуездік ырғағы жағынан болсын, реформа жасауда Абай мен Сәкеннің орындары ерекше.

Абай қазақтың әнге бейімделген силлабикалық өлеңіне тониканың үлгі-өрнектерін білдірмей қосып отырды. Бұл ақын қуатының мықтылығынан, күштілігінен болған құбылыс. Абай өлеңдерінің өрнегі мен өлшемдері былайғы жұртқа әлімсақтан бері қазақ поэзиясының төл түзілісі болып көрінеді.

Өйткені Абайдың ақындық диірменінің құдіреті сондай, ол қандай жаңа түр-үлгіні болмасын, жаңа мақам-ырғақты болмысын ұнтақтап, өз ыңғайына бағындырған уақытта шүмектен шыққан үннің қай түрі болса да қазақтың таным-түсінігінен шыққандай, ешбір қоспасы сезілмей тұрады. Бәрі де таныс-бейтаныс болғандықтан Абай сөзі айрықша тартымды да қызықты. Оның үстіне өрнек арқылы үлкен ғибрат-мағына өріліп, дестеленіп шыққан кезде Абай жасаған жаңа дүние дәстүрлік сипатқа ие бола түседі. Қазақта бұрын бар ма еді, жоқ па еді деуге шамаң келмейді.

Абайдан басталған реформаторлық рух қазақ ақындарының ішінде Мағжанда бейнешілдікке ойысып, сөз құдіретін асқақтата беру жағында айрықша көп болса, сыртқы келбет – екпінді ырғақ арқылы тоникалық өлеңге іш тарту Сәкенде мейлінше анық байқалады. Абай мен Сәкен осы салада бауырласады. Жаңа мақам іздеген уақытта Сәкен дәстүр шартынан қорықпаған, осылай жасау қажет деп ұққан. Бұл жолда оның тамаша табысқа жетіп жатқанын да көреміз, орынсыз о жарланған кезде омақа аса құлап, ерінен ауып қалғанын, қазақтың өлең өрнегіне зорлық жасап, төсегін жыртқанын да көреміз. Сәкен жасаған өлең өрнектері Абаймен деңгейлес болмағанымен, реформаторлық ниеттері мейлінше рухтас екендігі даусыз.

Абай ағартушы-демократтық бағытқа берілгенде, ескі арна арқылы барамын, жетемін деген жоқ. Сондықтан ол бұрынғы дәстүрлі машықтар мен мақамдарды, терме мен толғауларды өзгерте, іштей түлете, кейде қирата бұтарлады. Е. Ысмайылов, З. Шашкин, С. Мұқанов тұжырымдауынша, Абай жасаған 16 түрдің көбі осындай төңкерісшілдіктің жемісі.

Осы рух кезі келгенде, уақыты туғанда кеңес әдебиетінің серкесі болған Сәкенге дарыды, жұқты. Замана өзгерісі, қиын өткелдер жып-жылмағай болып, оп-оңай өте салмады. Ол ойға да, ниетке де, өлеңге де өзінің табын салып, ою-өрнегіне талай жаңалықтар әкелді. Осы процесс Сәкен творчествосында алабөтен болғандықтан, ол ұлы жаңашыл болып танылды.

Абаймен сабақтас, рухтас өткен өлең өрнегіне келсек, онда Сәкеннің атақты «Советстанының» түрін алдымен ауызға алу қажет. Өйткені, ол Сәкеннің ілгерінді-кейінгі ізденістерінің қорытындысы, қазақ поэзиясындағы жаңашылдықтың үлгісі, әбден қалыптасып, көп уақыт өнеге шашқан өрнек.

Талай ғасырдан бері әдебиетіміздің қайнар бұлағы, өркендер арнасы болып келген поэзия жаңа дәуірде соны сипат ала бастады. Көбіне сюжетсіз жырланатын өмір шындығы, дидактикалық әуен Абайдан кейінгі көркемдік даму барысында уақыт дүмпуімен эпикалық масштабқа қол созды. Осының нәтижесінде профессионалды поэзияның образ жасау бағыты өрістей түсті. Әрқилы көркемдік тәсілдер тоғыса келіп, С. Сейфуллин шығармашылығында өмір шындығы өршіл романтика арқылы жарқырап көрінді.

«Ақырды асау – жаңғырды дала, тулады, орғыды асау – дүбірлеп күңіренді дала... Көкіректі кернеп, кең даланы күңіrentіп, қатты айқайлап ән салдым. Әніме қосылды – кең дала, аққулы, қазды шалқар көл, қамысты, құрақты көк өзен, – қосылды бәрі шуласып, қосылды бәрі шаттанып» – деген асқақ романтика алып екпінмен орнап жатқан жаңа өмірдің адуындығын аңғартқандай. Сондықтан Асау тұлпар аумалы-төкпелі заманды бейнелеуге жарайтын образ болды.

Бұл образда біріне-бірі сабақтасып, іштей қабысып жатқан екі жай бар. Бірі – тұлпар қазақ әдебиетінде ерекше қастерленгендіктен оның дәстүрлік сипаты қалың болды. Сәкен Асау тұлпарды жырлағанда қазақ халқының таным-білігінен алыстамай, дәстүрді пайдалану арқылы әсер ету мақсатын көздеді. Сондықтан да халық Асау тұлпарды жатсынбады. Екіншіден, Сәкен тракторкасында тұлпардың тек сыртқы түрі ғана сақталып, ішкі мазмұны, көздеген мақсаты, мінез-қылығы, іс-әрекеті мүлде жаңаша суреттелді. Осы тұрғыдан алғанда қазақ поэзиясына Сәкен сіңіре бастаған жаңалық новаторлық әуелінде ескі дәстүрге сыйымды болып, соның бесігінде ер жетіп, заманға лайық жаңа түр екенін анық аңғартты. Соның нәтижесінде Асау тұлпар жаңа өмірдің апалаң-топалаңы мен ізденісіне сай табылған романтикалық астары қалың образ болды.

Сәкен 20-жылдардың ортасына жақын замана ағымына қарай қара айғыр – отарбаны ауызға ала бастады. Паровозды – қара айғырға теңеу арқылы Сәкен «дайындық жұмыстарын» жүргізіп, оқушының поэтикалық түсінігін келесі жаңа образға бейімдеді. Соның нәтижесінде «Біздің тұрмыс – экспресс» деп жар салуға мүмкіндік алды.

*Бұрын атам – тұлпар еді, бәйге көк,
Енді, міне, поезд болды, тұлпар жоқ.
Ұзақ жолға!
Тұлпар қол ма?
Мейлі жорға!
Тұлпар міну – Сарыарқада жүрсең тек,–*

деген түйінге мықтап бекіді. Негізі жаңа қалана бастаған өмірдің бейнесін осылай суреттеу, тілейік мейлі, тілемейік мейлі, қазақ әдебиетінің сол кездегі дамуының зор табысы болғаны даусыз, және тарихи шындық көркемдік тәжірибеде романтикамен осылайша қанаттанды. Орнықтаған, әлі де талай өзгерістерге кезігетін өмірдің негізгі бағытын айқындауда Сәкеннің романтикалық леппен, публицистикалық сөзбен жазған «Советстан» жаңашылдықтың асқар асуы болуы осыдан.

Өзінің шырқау биігіне көтерілген реформаторлық рух «Советстан» өрнегіне талай бұлқыныс-ізденістерді артқа қалды.

Қазақ поэзиясының дәстүрлі он бір, жеті және аралас буынды өлеңдері ұлы Абайдан кейін құбыла молаюы Сәкен тұсында мейлінше күшейе түсті. Өйткені, қазақтың ақындық аспанында Мағжан, Ілияс, Бейімбет, Сәбит сынды сәйгүліктердің бәсеке жарысы айқын естіліп жатуы және жаңа заманның дауылы, толқын-ырғағы өлең өрнегіне жаңалық әкелді. Жаңа мазмұн, жаңа түрді қажетсінді.

Сәкен поэзиясында тоникаға іш тарту басым болды. Ұйқастан туатын ырғақты интонациялық екпінмен жеткізу қазақ поэзиясына сіңе бастаған жаңалықтың нышаны, силлабикалық өлеңге тоника элементтерінің ене бастауы еді. Абай мұны білдіртпей, сездірмей жүзеге асырса, Сәкен осы принципті «Советстанда» әбден орнықтырып, қазақ өлең өрнегінде бұрын кездеспеген жаңа түр жасады.

Замана бейнесін жасау мақсатына ден қойған автор көбіне жеделдікті, екпінділікті, өзгеріс-құбылысты жеткізу үшін ойды төгіп-төгіп, бастырмалатып айту замана динамикасына сай келетінін анық ұғады. «Ақырды асау, жаңғырды дала» деген сияқты әр қимылды тездете түсуге мүмкіндік беретін мақамды көп қолданды. Қазақ өлеңдерінің негізгі құрылысы ән-әуенге, саз ырғағына бейімделгендіктен интонациялық принцип көбіне тақпақтап, түйіп-түйіп айтуға іш тартып тұрады.

*Зырла, экспресс, ұш, зырла!
Жұлдыздай-ақ құлдырла!
Құйындай құтыр, бұлдырла!
Аямай жүгір бәрің де!—*

деген өлеңінің бар динамикасы дауыс екпініне құрылады да, өлең ұйқасы екінші қатарға көшіріліп, айтар ой ақырғы жол өзгешелігінен табылып отырады.

*Егер мінсе – шыдасын!
Қорқақтар мейлі жыласын.
Шыдамаса құласын!
Аямай сілте барыңды!—*

деп жігерлі түйінделеді. Аралас буынды өлеңнің ежелгі құрылысы сақталғанымен де дауыс ырғағы алғашқы қатарға шығып, жаңа леп пайда болады.

Силлабикалық өлең жүйесіне тониканың ырғағын енгізу талабы Сәкен поэзиясында ерте басталған. 1915 жылы қарашада жазған «Жазғы түнде» деген өлеңінің әр шумағы жеті жолдан құрылып, оның алғашқы екі жолы бір ұйқаспен (а, а), 4-5 жолы (в, в) бір ұйқаспен, 3-6 жолдары кейде ұйқасып, кейде ұйқаспай ой екпініне бейімделіп, ақырғы жетінші жолы екінші жолдың логикасымен сабақтасып жатуы тегін емес.

Уағдалы жерде отырып, (8) а
Бір отырып, бір тұрып. (7) а
Кешіккен соң ғашығың (7) б
«Не болды бұған, япырым-ау? (8) в
Келмес деп әлде жатырма-ау?» (8) в
Тыңдайсың әрбір сыбырды, (8) г
Ауылды сырттан баққанда. (8) д

Осы өлеңнің ішкі ырғағына назар аударғанда алғашқы үш жолдың тынысы, лебі бір болып, ой ағынының алғашқы бөлегі тұйықталады, ал қалған төрт жолдың тек алғашқы екеуі ғана ұйқасқанымен үшінші жолы ой ағынын айқындайды да, төртінші жолы шумақтағы негізгі ойды түйіндейді.

Бабына келген, (5) а
Лепіріп желген (5) а
Жүйріктей жүйіткіп шабуға, (8) б.
Ұшады көңіл, (5) в
Ұладан жеңіл (5) в
Мұратын іздеп табуға, (8) б
Еліктей жүйіткіп еліктің, (8) г
Көңілім-ау, босқа желіктің. (8) г

Осының өзінде ойды ырғаққа, интонациялық лепке бағындыру талабы күшті екенін көреміз де, Абай жөргегіне оралып шыққанын байқаймыз. Осының жетілген түрін «Кел, жігіттер» өлеңінен анық көреміз.

Ал енді Сәкеннің «Түрмеден қашып шыққанда» өлеңінің ұйқасы мен ырғағы тұнып тұрған жаңалық.

Уф, шіркін-ай, бұл не шаттық?! (7)

Мен күшті енді, (5)

мен, (1)

мен (1)

мас (1)

Тіршілік, тұрмыс менікі, (8)

Әуе, (1)

Ауаны жұтайын, (6)

жұтайын, (3)

Кеудемді керіп жұтайын, (8)

Бар ауаны құртайын (7)

Бұл өлең өрнегінде әуен мен ырғақ, бунақ пен ұйқас ажырамас тұтастық тапқан. Ой, пікір түюге арналған шумақтардың өзі әрқилы болғанымен дауыс үндестігіне, интонациялық ырғаққа негізделеді де, ішкі ұйқасты арақидік сақтайды. Бәрі де іс-қимылды аңғартатын етістіктен өріледі...

Мұнан кейінгі өлеңдерінде, әсіресе, «Ұлтшылдық сандырағы», «Біздің ұлан», «Ленин» атты өлеңдерінің өрнегін дамыта келіп «Советстан» түрін жасады.

«Советстан» алты жолдан құрылып, ішкі буын-бунақ қатаң сақталады. Егер өлеңнің ішкі құрылысында ешбір өзгеріс, жаңалық болмаса жол саны мен буын-бунақтың мәні аз болар еді. Бірақ бәрі керісінше. «Советстан» 11, 11, 4, 4, 4, 11 буынды шумақтан тұрғанда силлабиканың негізгі шарты дұрыс сақталғанымен де, тоникалық интонация анық сезіледі.

1, 2 және 6 жолдар бунақтап айтуды қажет етсе, 3, 4, 5 жолдар міндетті түрде нәшпеннен бөлшектеуді, тақпақтап айтуды талап етеді. Демек интонациялық принцип өлеңнің өн бойына емес, тек белгілі бір жолдарына (3, 4, 5) дарып, екпінді ырғақ пайда болады. Ішкі ұйқастың да атқарып тұрған рөлі зор. Бунақтар әр жолда тұрақты буынмен беріледі де, дауыс ырғағына әрқашан екпін түсіріп, экспрессияны күшейтеді. Сонда бүкіл өлең шумағына динамика еніп, қимыл-әрекет өзінен-өзі пайда болады.

Айда, отарба, (күш аямай) айдап бақ, (11) а

Дөңселегің (зырылдасын), тақ-тақ-тақ! (11) а

Шаңқан жарық, (4) б

Шамға қарық (4) б

Болсын халық (4) б

Электр жақ (тынбай айда) жол ұзақ. (11) а

«Советстан» өлең өрнегіне интонация ортақ қазық болып, әрқилы лептердің бәрін өзіне бағындырады, адуынды тірлікті жаңа леппен жырлауға мүмкіндік беретін өрнекке айналады.

«Қазақ поэзиясының мазмұнына революция жасаған Сәкен дәл осындай революцияны оның лексикасы мен түріне де жасады. Оған көп мысалдың біреуі – «Советстан» поэмасы» – деп түйген С. Мұқанов пікіріне қосылмасқа болмайды.

Сонымен «Советстан» – қазақтың силлабикалық өлең жүйесіне тоникалық элементтерді молынан енгізуге болатындығын әбден дәлелдеген туынды. Қазіргі қазақ поэзиясына осы жаңалық әбден сіңісіп кетті.

Сәкен өленді ойға құру, ақ өлеңге іш тарту, мазмұнды түрмен ашу, беру сияқты ізденістерді өрістете келіп сылқым сылдыры, ойнақы өрнегі бар «Сыр сандықты» дүниеге әкелді.

Сыр сандықты ашып қара, (8)

Ашып қара сырласым (7).

Сым пернені басып қара, (8)

Басып қара жырласын. (7).

Өленді дөңгелендіре өрнектеу де қазақ поэзиясы үшін жаңалық болумен қатар, осы шырқ айналған сөздердің сазы көңіл хошын тез тауып, еріксіз би билеткендей. Шалыс ұйқаспен жазылуы да өлеңнің инверсиясын күшейтіп, динамикасын ойнақы еткен. Сәкеннің мәнді ізденістері осындай сәтті түрлерге жеткізіп, халықтың эстетикалық талғамын қалыптастыруға жәрдемін тигізді. «Советстан» мен «Сыр сандыққа» еліктеушілер өте көп болды.

Жаңашылдығын жұрт әбден танып, мойындаған шақта Сәкен эксперимент-тәжірибені күшейтті. Жалаң түр қуанышылыққа салынған кезі де болды. Жаңа өмірдің келбетін жасау қажет деген ұран белең алған шақта дыбыс қуу, кимылды күшейту, екпіндету тенденциясы өлеңнің мазмұнына да, көркіне де кесірін тигізіп, поэзиялық қасиеттен

жұрдай еткен кезі де бар. Бүгінгі күннің көркін ұрандата жырлау, плакатқа айналдыру, рапорттау қажет деп сырт көрініске табынғанда тасырлаған дыбыстар қаптап, қара дүрсіндік етек алған кезі де жоқ емес. Оның үстіне Маяковский болу тенденциясы да көп ақынның көңіліне ұялай бастаған шақта ішкі заңдылық қатаң сақталмай, силлабика жүйесі тас-талқан болып, өлендік қасиеттен жұрдай бола бастады.

Ала

ту –

жасыл,

ақ.

Қалш-

құли,

тағы

тақ.

Юд-

Дут-

Кол

Чак-

деген қисынсыздықтар көп ақынның қолынан шығып, поэзияны құлдыратты.

Өлең өрнегіне жаңалық енгізу үшін қанша ақындық күш-қуат, шабыт керегін ешкім есептен шығарған жоқ, ал ақындықты күн көрістің амалына айналдырып, әр жолдан тиын санап, күшене ұйқастырғандардың қолынан келмейтіні өзінен-өзі түсінікті. Жаңалық енгізу үшін өз күшіне сенумен қатар сөз құдіретін, образ жасау амалын игеру шарт. Құдай берген қабілетті кезінде, ең бір қажетті шағында шамырқана пайдаланып, ел-жұрттың көкейіндегіні айта білу, бейнемен көрсете білу, сезіміне әсер етіп жан серігіне айнала білу шын ақынның ғана қолынан келеді.

Заман қып-қызыл саясат дауылына кезіккен тұста Сәкен де дәуір талабын орындады, тіпті мұрындық болған кезі де аз емес, өйткені, ол жаңа заманның жаршысы, ұраншысы

ғана болып қоймай, оны орнықтыру үшін серке болу міндеті өзіне жүктелгенін сезді. Сондықтан өзгеден гөрі екпіндірек қимылдағаны және соның бәрін қалтқысыз атқаруға еш ойланбай жан салғаны Сәкен жайлы зерттеулердің бәрінде толық және жан-жақты айтылып, жазылғаны көпшілікке мәлім. Сол себепті Сәкеннің азаматтық, әсіресе саяси лирикасына талдау жасамай-ақ, социалистік реализм әдебиеті деген құбылысқа назар аудара кеткен орынды.

Қоғамдық сананың мәнді түрі болып табылатын өнер мен әдебиет идеологияның сойылын соғуға тиісті болды. Тек кедей-кепшікке ұнайтын, солар түсінетін шығармалар беруге міндетті болды. Алып қызыл империяның адамдары мен қайраткерлері бір арнада пікір айтып, яғни таптық көзқарастың төңірегінде шыр айналды. Міне, осы тұста социалистік реализм теориясы тұжырымдалды да, дүниенің бәрін бір қалыпқа соқтыратын болды. Әуелгі кезде мұның жөн-жосығы бары, мәдениет саласынан артта қалғандардың тезірек ұғынуына түсінуіне қолайлылығы есте тұтылғанмен, кейіннен мүлде керіп кетті, оғарлыққа салынды, бұлтартпайтын догмаға айналды. Оған мойын ұсынбағандар қашты, пысты, абақтымен аяқтады, сондықтан зордың күшімен мойындағандар да көп болды. «Аллаңнан ойбайым тыныш» дегендер табылды.

Сәкен осы идеологияның ілкі сәтінен араласқандықтан да оның бар жақсылығын да, жамандығын да көзімен көрді, қолымен ұстады. Әуелінде романтикалық леппен «Кел, жігіттер, болындар ер, кедей-кепшікке бақытты заман орнатып берейік» деген ұранның туын қазақ әдебиетінде алғаш көтеріп, біраз екпіндеді. Асау тұлпармен қазақ даласына жар салды. Мынадай адуынды заманға тұлпар қол болмайтынын сезген соң қара айғыр – паровозға, поезға, экспреске көшті. Олардың екпінді күшіне елігіп «Социалистанды» орнатуға шақырды. Сөз бен істің біртіндеп алшақтай бастағанын сезгенде, зымыраған «Отарға терезесінен» қарап, бәрі де көңілдегідей, ойлағандай болмай жатқанын көріп «Сыр сандық», «Жұмсақ вагонда», «Аққудың айырылуын», «Лашын» хикаясын жазды.

Бір сәт ойланып, дүниенің қандай қалып-кейіп алып бара жатқанын көруге, білуге ұмтылған кезде «Сен

күйректікке түстің, әдебиетке жат сарын әкелдің» деп бас-көзге соққылады. Қателескенін мойындаттық, ашық хат жазғыздық. Бірақ өмір оңалмай қусырыла берді, кәмпескеден кейін колхоздастыру, индустрияландыру науқандары біріне-бірі жалғасып, ел бұрынғы күйіне зар болды. Аштық жайлап, халық қырылды.

Осы тұста Сәкеннен басқа бірде бір ақын-жазушы тұяқ серпуге жарамай, орнап жатқан завод-фабрика, колхоз-совхозды, нефтістан мен көмір коммунизмді жырға қосып, социалистік мадақ дастандарды қоздатты. Рапорт үстіне мәлімет-ақпар, өлең-очерктер қаптады. 1932 жылы аштық апаты асқынған тұста ел басқарады-ау, халықты мұратқа жеткізеді-ау деген ақынды да арлы азаматтардың азғындық жолға түсіп, рухани қарсылықтың шетін көрсете бастағанын Сәкен «Біздің тұрмыс» атты сатиралық-порнографиялық романымен көрсетуге тырысты.

«Қазақстанда 29 жылдан бері біздей адамға іс-істеуге қиын болған жоқ па?! Сонсын осындайға берілмегенде қайтерсің» деп ақталмақ болғаны, тіпті тақымдап қоймаған партия адамына Аян-Сәкен «төңкерістің, социализмнің дұшпаны бола алмайтыныңды өзің де жақсы білуің керек! Партияның Орталық Комитеті қазіргі Қазақстан жайын біліп отырған жоқ. Мұндағы отырғандар мағлұмат беріп отырған жоқ. Ал біз тәрізділер білдіре алмайды: өйткені біз сияқтылардың білдіруге батырлықтары жетпейді. Ал жоғарғы іс басындағылар білдіруге қорқады. Жылы орнымыздан айрылып қалмасақ екен деп бұғады. Ылғи жетіскеннен басқа ешбір кемшілігіміз жоқ деп сөйлейсіңдер. Әсіресе, соған таң қалам. Сен жазушы-ақын емессің бе? Кемшілікті айтпай, ауыр халді көрмей, ылғи «жасасын» деп заулай берудің ақыры совет үкіметіне, партияның жолына дұрыс бола ма?» (5.270) деген Сәкен толғаулары, жан сыры сол қырғын аштық жүріп жатқан кезде жазылып, 1932 жылы «Әдебиет майданы» журналында жарияланып та жатты.

Осы романға дұрыстап назар аударуға сол кезде де, Сәкен ақталғаннан кейін де мұрсатымыз болмады. Өйткені социалистік реализм принципіне дәл келмеуі, «порнография» арқылы қарсылық жасамайды деп түсінуіміз кедергі болды.

Көркем шығарма арқылы суреттелген шындықты – Сәкеннің азаматтық ерлігі деп тануға мән бермедік. Әйтпесе «Аян крайкомға Голощекинге жолықпақ болып барып еді. «Сыпатаевтармен сөйлес» деп қабылдамады. Голощекиннің бөлмесінен шығып келе жатып Аян ішінен «Жүні түскен княли қарт бура!» деді. Сыпатаевтың қолынан ештеңе келмейтінін, пәлен жерге бар, сөйлес деп қағаз, беретінін ойлап тұрғанда қасынан «өтіп бара жатқан қазақ трубка сорғылап барады екен. Бұ да Голощекин секілденіп, Сталиннің трубкасына ғана еліктейді» деді ішінен. «Аян Крайкомнан көңіл сезімдері қанағаттанбай шыққан соң үйдің үстінде күн шығысқа қарай қолын созған Лениннің суретіне қарап біраз тұрды. Ішінен: «Қырағы данышпан, ұлы көш басшы! Қуат бер дағдарған жанға! Шаңқанырақ жансын шырағың! Жолыңнан адастарма дала құлынын» деп тілек тілеуі Сәкеннің ғана емес, сол кездегі елдің көңіл-ауанын білдіргендей. Іштей қарсылықты, көңілі толмаушылықты үмітпен жалғастырмасқа шарасы қалмаған пенденің кейпін көреміз.

Ешбір ақын-жазушы тұяқ серіппей жатқанда Сәкеннің «Біздің тұрмыс» романындағы перделі шындықты публицистикалық «Қызыл ат» поэмасына айналдыруы әбден шұғылды еді. Ал бұл поэманы сол кездегі қызыл көздердің қалай талағаны, Сәкенді кеңес әдебиетінен қуып шығарып, одактас деп қана табуға себепкер болғаны, кешегі «суподничествосын, сарыуайымын ұмыта алмай жүрген ақын» екендігін әлсін-әлі ескертіп отыруға да «социалистік реализмнің» шапағаты тиген болатын.

Сөлай бола тұрса да қазақ әдебиетінде социалистік реализмнің орнығуына мұрындық болған Сәкенді одан бөліп ала алмаймыз. Оның табысына да, кеміне де Сәкен елден бұрын жауапкер. Социалистік реализмнің қазанында қайнап піскендігін тасада қалдыруға болмайды.

Сонда социалистік реализмнің принциптерін сынағанда оның орнығуына себепкер болған дарындардан өсиетіміз керек пе? Жоқ, жоқ, мың рет жоқ. Бұл әдебиетшінің бір кезеңі, сондықтан оның артықшылдығын да, кемшілігін де ашық айтып, әдебиет тарихынан классицизм, романтизм, сыншыл реализм сияқты ағым-бағыт болып

тиісті орнын алуға, сарапқа түсуге тиіс. Бұл бағыттың ұлы да кемеңгер дарындары болғандығы тасада қалмауы керек. Сәкен, Сәбит сынды тура жолмен ойланбай тартып әдебиетімізді өрге сүйрелеген, сөйтіп жүргенде артық-кем сілтеген дарындардың бәрі де өздерінің қосқан үлесіне қарай тарихтан орын алары сөзсіз. Солардың ішінде айрықша жарқырап көрінер өр тұлға Сәкен екені даусыз. Сондықтан оны күні кеше қана алаш арыстарына көрсеткеніміздей жұлмалап, бұрмалап, жүдетіп жүрмейік, қателікке қайтадан ұрынып қалмайық. Сәкен дарыны осылай толғануды талап етеді, өйткені ол ешкімнен жеңілдік сұрамайтын, күтпейтін, кескін-келбеті, мінез-қылығы айқын ұлы ақындық.

Сәкенді саясат үшін құрбан етуге жібермейтін ұлы ақындығын айтқан уақытта қазақ сөзінің құдіретін мейлінше сезе білгенін, үлкен образ, жарқын бейне жасағандығын, талай көркем шығармалар бергендігін жадымыздан шығарып алсақ, эстетикалық таным-біліктің бейшаралығы ғана емес, ұлттық қасірет болар еді. Сәкен қазақ сөзін, көркемдік талғамын еркін меңгерген, сезім сырын, көрікті сөз бояуын айрықша сезе білген дарын екендігін құнды шығармаларында, жан сырларында көрсете білген суреткер.

*Тәуекел дарияға салсаң қайық,
Талмай тұз тұтқан жолдан кетпей тайып.
Дарияда бірде тыныш, бірде дауыл
Қаңбақша кезер кемең қанат жайып,–*

деген тәуекелмен жолға шығып, өмірдің бар құйтырқысын көзбен көрген, жанымен сезген, басынан өткерген, қуаныш-шаттыққа да, азап-бейнетке де белшесінен батқан ақын екендігін білмейтін пенде аз. Сондықтан оның ақындық шабыты бірде:

*Есіп кеп, майда желдер таудан асып,
Құшақтап аймалады амандасып.
Естіген, көрген-білген сырын маған
Айтысты, қуанысып-сыбырласып,–*

деп жандандырып жіберсе, енді бірде:

*Аузымнан өлеңімді қағып алып,
Бізыңдап кетті жаттап асау жел кеп,—*

деп бейнелегеніне сенесің, ақынмен бірге қуанасың, шаттанасың, мұңаясың, өйткені алғашқы жауған қардың көрік-келбетінің өзінен үлкен сыр тартып, қатты ойландырады.

*Михнатты, былғанышты түсіп жерге.
Кіршіксіз аппақ таза болдың перде.
Ақша қар, уайымсыз жалғыз-ақ, сен
Мәңгілік шаттығыңды жанға берме! —*

деген жолдар кім көрінгеннің көңіліне оралып, қаламына іліге бермейтін шумақтар. Сәкеннің ақындық жаны мен жанары табиғаттың әр құбылысынан өзіне ғана лайық, түр-көрік, бейне-перне табады. Оны суреттеп беруге ақынның сөз бояуы еркін жетеді.

*Қиырсыздың қиырына жетейік,
Өлшеуі жоқ көк мұхиттан өтейік.
Аспандағы алыс қызыл жұлдызды
Жерге әкеліп, жердің көркі етейік.*

*Қара жерден аспан асып ұшайық,
Жерді, аспанды біріктіріп құшайық.
Аспан, жерді қуыршақтай қапсырып,
Алып қолға ырғап-шайқап қысайық, —*

дегендегі бейнелі образдар жылдар іздеп табар олжа емес пе?! Аспандағы қызыл жұлдызды жердің сәніне айналдыру нистінің өзі қандай өрелі болса, жер мен көкті қуыршақтай ойнатудың өзі сөз құдіретін меңгергендіктің ұлы көрінісі. Мұндай ақындықтың інжу-маржандарын Сәкеннен көп табамыз, өйткені ол, Ғабит Мүсірепов айтқандай, «тұла бойы тұнған ақын. Сәкеннің кескініне қарап, оның ақын екендігіне сенетін едік» деуі әшейінгі табыну емес. Сондықтан Сәкен сынды ұлы ақындарымыздың абыройын ел алдында асқақтата беру бізге парыз. Басқа қасиеттері ақындығын ажарландыратын, кемеңгер азаматтығын аспандататын әшекейі ғана. Ақындықтың шын «Көкшетау – Оқжетпесін» көріп-білейік, ардақтап құрметтейік, мақтан тұтайық!

15.01.1994.

Өнерпаздардың дарын қуаты мол, алымы кең болғаны, әрине, мәдениет тарихы үшін үлкен олжа. Табиғи талант терең біліммен, телегей теңіз ақыл-парасаптен толысып, замананың эстетикалық, ғылыми талап-тілектеріне жауап беріп отырса, қалам қайраткерлеріне одан артық бақыт жоқ.

Белгілі әдебиет сыншысы, қоғам қайраткері Ғаббас Тоғжанов: «Біздің көбіміз (бәріміз десек те өтірікші бола қойман) қазір универсалмыз. Көп білгендіктен универсал емеспіз, көп міндет жүктелгендіктен, амалсыздан универсалмыз. Қазақ тұрмысында жұртшылық алдына түспей, білінбей қараңғы, тұйық жатқан мәселелер көп. Соларды ашқың келеді, түсінгін келеді. Әдебиет сыны тарихты білуді керек қылады. Тарих қазақтың экономикасын, ескі әдебиетін білуді тілейді»¹, бір мәселеге екінші, үшінші мәселе жалғаса береді дегенінің тарихи шындықтан туғандығы Сәкен Сейфуллиннің ұланғайыр шығармашылығымен танысқан уақытта әбден айқындала түседі.

Сәкеннің жанкешті еңбегінің бір саласы қазақ әдебиетіндегі сын жанрының өркендеуімен, әсіресе әдебиеттану ғылымының қанат қағып, даму кезеңімен тұстас келетіндігін ұмытпаған абзал. Сондықтан сол кезеңнің үстем ой-пікірінің Сәкенге ықпал жасағанын, екінші жағынан, Сәкен өзінің сыни-ғылыми еңбегімен сол ой-пікірлерге серке болғанын аңғармасқа тағы да болмайды. Өйткені әдеби-ғылыми шығармашылықтың бірде бір саласы Сәкенсіз өтпегенін С. Мұқанов² пен М. Ғабдуллин³ айрықша атап көрсеткені белгілі.

* Медет Бағылбеков марқұммен бірлесіп жазылды.

¹ Ғ. Тоғжанов. Абайды әлі танып болғанымыз жоқ. «Әдебиет майданы». №11-12, 1934, 87-бет.

² С. Мұқанов. «Қазақ әдебиетінде жана эра». Кітапта, С. Сейфуллин. Шығармалар. 6-том, 5-6-беттер.

³ А. Ғабдуллин. Тыңнан түскен жол. «Қазақ әдебиеті» газеті, 29.01.1965.

Қазақ әдебиеттану ғылымының іргетасының қалай қаланып, қалыптаса бастағанының бір көрсеткіші ретінде Сәкен Сейфуллиннің ғылыми зерттеулеріне, әсіресе фольклорлық еңбектеріне әр сыңайдан назар аударсақ, көп жайдан хабардар ғана болып қоймай, біркыдыру зәру мәселелердің шешім тапқанын көреміз.

Сәкен шығармашылығында өмірдің бүгінгі өр талабы басым жатады. Сондықтан ол аспаннан жұлдыз қақпай, қазіргі тірлікке керекті машақаты мол істермен айналысып отырғанын ғылым мен білім саласындағы ізденістерінен анық көрінеді. Ол бірден іріге емес, ұсақтан үлкенге, толымды толғауларға ұмтылған зерттеуші екенін байқаймыз.

Алдымен Сәкеннің қазақ әдебиетінің үлгілерін жинаушы және бастырушы қызметіне тоқталған дұрыс, өйткені идеологияда таптық көзқарас әбден меңдеп бара жатқанда ескі мұраға назар аударудың өзі қатерлі еді.

Сәкен Сейфуллин ғылыми қайраткерлігі ауыз әдебиетінің үлгілері мен жекелеген ақындардың мұраларын жазып алып, жариялауынан бастау алды.

Халық мұрасын жинауға кіріскенде алдына қойған мақсаттары: біріншіден, із-түзсіз жоғалып кетуден сақтау, хаттап, қағазға түсіру; екіншіден, талғап-таразылап, ой слегінен өткізіп, уақыт кәдесіне жарайтындарын тасқа бастырып, жарыққа шығару; үшіншіден, заман талабы мен өскелең өмір алға тартқан қажеттіліктерді өтеу, яғни мектептер мен жоғары оқу орындарын хрестоматия, оқулықтармен, қазақ әдебиетінің тарихын баяндайтын еңбектермен қамтамасыз ету еді.

Сәкен жас кезінен-ақ талай өнер саңлақтарын тудырып, сұлулығы «мылқауға тіл бітірген», ақындарға шалқар шабыт берген Көкшені аралап, ақын-әншілеріне, өнер «ақтангерлеріне» қатысты деректерді жинай жүріп, зерттеп насихаттау үшін ел арасында айтылып жүрген аңыз-әңгімелерді, ертегілерді көптеп жазып алып отырған. Кәрі құлақ шежірелерді, сондай-ақ ақын-әншілердің шығармаларын, ауыз әдебиетінің үлгілерін, небір қиссаларды хас шеберлерге айтқызып, аса қажеттілерін, құндыларын қағаз бетіне түсіре берген. Сал-серілікті биікке көтерген

Біржан сал мен Ақан серінің, Үкілі Ыбырайдың, өз өнерімен халық жүрегіне жол тапқан Балуан Шолақтың ұрпақтарымен кездесіп, оларды білетін, өнеріне тамсанған азаматтардан мол мағлұматтар жинауы – Сәкеннің бұл игі іске жүрдім-бардым араласпай шындап кіріскендігін көрсетеді.

Ақан сері, Біржан сал, Майра, Қарақожа т.б, өнер қайраткерлерінің мұраларын ел аралап жүріп жазып алса, Жамбыл, Кенен сынды халық ақындарымен жүзбежүз кездесіп, Жетісуға аты мәшһүр өзге жыршылардың сөздеріне назар аударады.

1921 жылы Омбы, Петропавл, Ақмола, Көкшетау, Қарағанды, Спасскіні аралағанда да ауыз әдебиетінің үлгілерін тыңдап, әр өңірдің дәстүрін, ерекшеліктерін көзімен көреді. Онан кейінгі сапарларында да ел мұрасын жинайтын шұрайлы, бай өңірлерді айқындап отырады.

Сәкен халық ауыз әдебиетінің мұраларын, жеке ақындардың шығармаларын, айтыстарын жинағанда өзіне үлгі болар Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, В. Радлов, Г. Потанин, Ә. Диваев, М. Ж. Көпеев, т.б. сынды ғұлама азаматтардың жәдігерлігін естен шығармаған.

Сонымен қатар ХХ ғасыр басында қазақтың зиялы қауымы, әсіресе А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедовтердің әдебиет үлгілерін жинап, бастырулары Сәкенге әсер етпей қалмады. Сол тұстағы аса зәру мәселенің бірі және бірегейі – орта мектептерге, жоғары оқу орындарына ана тілінде оқытатын оқулықтар жасау, жазу болды. Бұл қажеттілікті алғаш сезген де халқымыздың сол ат төбеліндей зиялылары еді. Мәдениетіміз, ғылымымыз өркендеуге мүмкіндік алған кезде, олар қол қусырып отыра алмады. Осындай қажеттіліктер қысып, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, С. Сейфуллин, М. Әуезов, М. Жолдыбаев, С. Мұқанов т.б. оқулық жазу ісімен шұғылданды. Олардың мамандықтары әртүрлі бола тұрса да зәру мәселені шешу үшін аянбай еңбек етіп, жан-жақты білімдарлықтың (универсализм) озық үлгісін көрсетті. Осы топтың алдыңғы легінде Сәкен болды.

Сәкен көтерген мақалаларында, сөйлеген сөздерінде, жасаған баяндамаларында әдеби мұраны жинауды, зерт-

теуді баста міндет етіп керсетіп, осы бір ізгілікті іске көпшіліктің де ат салысуын, жұмыла кірісуін қалады. Республикамызда бұл жұмыстардың кенжелеу қалып отырғанын жете ұғынып, ел болып, халық болып кірісуге шақырды. 1929 жылы «Ашық хат» жазды, 1934 жылы Қазақстан жазушыларының 1 құрылтайында сөйлеген сөзінде әдеби мұраны жоғары бағалап, оған ерекше тоқтап, жинау, бастыру, зерттеу кезек күттірмейтін іс екенін айтты. Тіпті, 1924 жылдардың өзінде-ақ Орынбор қаласында, қазақ жастарының клубында «Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы» деген тақырыптағы лекциясында да осы мәселеге көңіл бөлген болатын. 1928 жылы Ташкенттегі Қазақ-қырғыз ағарту институтының студенттеріне қазақ әдебиетінің жай-күйі жөнінде мазмұнды баяндамалар жасап, білімге сусындап жүрген жастардың «шөлін қандырып», әдебиет пен өнердің оларға мәлім емес қыр-сырын, құпиясын білуге жол ашады. Қырғыз, қарақалпақ әдебиеттерінің өркендеуі жөнінде де ой-пікір айтып отырады.

Ол көне мұраларды, жеке ақындар шығармаларын жинағанда мынандай жолдарды пайдаланған:

– Қазақтың біраз жерін аралап, көнекөз қариялардан естіп, өзі жазып алады.

Елден естігендерін жадында сақтаған.

– Біржан сал, Ақан сері, Балуан Шолақ ұрпақтарымен кездесіп, біраз деректер алған.

– Үкілі Ыбырайды, Жамбылды, Кененді, Иман Жүсіпті, Ғазизді көп тыңдаған.

– Ә. Диваевтан көптеген керекті материалдар алған.

– 1929 жылдан бастап студенттер арқылы жинастырған.

– 1929 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде «Ашық хат» жазып көпшіліктің көмегіне сүйенген.

Осы арналар оның халық мұрасын жинаудағы қызметін, еселі еңбегін танытса, енді бір сала еңбегі сол мұраларды бастырып, жариялап, насихаттауымен де тағылымды.

Қазақ әдебиеттану ғылымында соңғы кезде «базбір» зерттеуші-ғалымдар басқалардың тірнектеп жинап, бастырып бойынша ғана өз ой-топшылауларын, пікірін айтып, «қайың дүниеден тау жасап жүрсе», өзгесін айтпағанда

А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, М. Әуезов, С. Сейфуллиндер ондай игі істі өз қолымен атқарып, азап-бейнетін де, рақат қызығын да қатар көріп, толымды пікір айтып отырған бейнетқор ғалымдардың озық үлгі-өнегесін, сара жолын көрсетіп, салып кетті. Оны кейін Е. Ысмайылов, Б. Кенжебаев, Қ. Жұмалиевтер сәтті жалғастыра білді.

Сәкен алғаш рет «Жаңа мектеп» журналында Кұлмамбет пен Майкөт, тама Мұсайын Байтілеуұлы мен үйсін Қарақожаның айтысын, «Жанқожа жайындағы өлеңдерді» жариялады¹.

1929 жылы «Жаңа мектеп» журналының 12-санында Шөженің Ерденге айтқан өлеңін, бар қазаққа аты жайыла қоймаған Мүсіреп биді таныстырып, оның сөздерін бастырғанда көркемдік ерекшелігіне, мән-мағынасына, шығу тарихына айрықша көңіл бөлді. Сәкен осы машығын кейінгі кезде де жалғастырып, 1936 жылы «Әдебиет майданы» журналында «Нәзімбек» жырын жариялады. Халықтық інжу-маржандар 1937 жылы тұтқындалғанда көп папкалардың ішінде кеткен сияқты.

20 жылдардан басталған үздіксіз ізденудің, бейнеттенудің нәтижесінде жиналған мол дүниелерді Сәкен 30 жылдардан бастап ғылым ауқымына тартып, қазақ фольклортану ғылымына қомақты үлес қосты. 1931 жылы «Қазақтың ескі әдебиет нұсқаларын», 1932 жылы І. Жансүгірұлы, Ә. Мәмбеткеліні, Б. Майлыұлдарымен бірігіп «Әдебиеттану оқу құралын», 1933 жылы «Батырлар жырының» бірінші томын, 1934 жылы Ы. Алтынсариннің өлеңдер жинағын, 1935 жылы Ө. Тұрманжановпен бірлесіп 5-класқа арналған «Көркем әдебиет» оқулығын, Ақан сері мен Ақмолла ақын өлеңдерінің жинағын, Ш. Құдайбердіұлы аударған «Ләйлі-Мәжнүн» дастанын бастырып шығарды. Негізгі зерттеу еңбегі 1932 жылы «Қазақ әдебиеті» деген атпен жарық көрді.

Әрине, жалпыхалықтық сипат алып кеткен әдеби мұралармен қатар қазақ мәдениет тарихында айрықша із қалдырып кеткен дарындардың шығармаларын жинау, жариялау қажеттігі өмірлік талап болғанымен, 30-жылдардағы

¹ Жаңа мектеп. 1929, №4.

идеологиялық қыспақ кезінде көп зерттеушілер жүрек-сініп қалғаны ескішіл, көнешіл, кешегіні насихаттаушы ұлтшыл деген жалған жалаға ұшырамайын деп халық мұрасынан іргесін аулақ салғандар аз болмағаны белгілі, өйткені А. Байтұрсынов пен Х. Досмұхамедовтің, М. Жұмабаевтың түрмеге түсіп, азап шегуіне осы саладағы еңбектері де себепші болғаны өтірік емес. Міне, осындай кезде Сәкен Сейфуллиннің халық мұрасының жақтаушысы, қазақ әдебиеті мен мәдениетіне орасан зор үлес қосып кеткен дарындардың жоқтаушысы болуы айрықша ілтипатқа алынар жай.

Тапшылдық қырағылықпен шабуыл жасап жатқан «марксшіл сыншыларға» қарамастан Сәкеннің, Ыбырай, Ақан сері, Ақмолла, Шәкәрімдердің жинақтарын жариялауы батырлықпен пара-пар еді. Рас, 20 жылдары Сәкен әдеби мұра төңірегінде пролеткультшылардың ұрандарына іш тартып, артық сілтеген кездері де болмай қалмады. Абай, Сұлтанмахмұт туралы тапшылдық тұрғысынан қайшылықты пікірлер де айтқан кезі бар. Абай бай-феодал табынан шыққан ақын десе, Сұлтанмахмұтты алашордашыл ақын деп білді. Ауыз әдебиеті шығармаларының біразы үстем таптың ықпалын тарататын мықты құрал деп ұқты. Және Қазан төңкерісіне дейінгі «әдебиет нұсқаларының бәрі де бұрынғы замандағы елді билеп үстемдік жүргізген билер, байлар табының үстем санасымен шыққан және сол таптың құралы болған әдебиет»¹ деген ұғымда болды. Мұндай түсінікте болуы – оның да шалыс қадамдар жасап, кемшіліктерге жол беріп, бой алдырғанын көрсетеді. Әрі фольклорға, көне мұраға деген берік, өзіндік көзқарасының қалыптасып болмағанын танытады.

Бұл – жалғыз Сәкеннің жеке дара басының қателігі емес еді. Осы тәріздес қате-түсініктерді 20–30-жылдардағы әдебиеттану еңбектері мен көне мұраға арналған мақалалардан жиі кездестіруге болады. Оның негізгі сыры – көне мұраға деген тапшылдық позиция мен көзқарастардың

¹ Сейфулли С. Қазақ әдебиеті, Қызылорда. 1932, 6–7-беттер.

Сейфуллин С. Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары. Қызылорда, 1931, 18 бет.

қатандығынан, тіпті қателігінен теріс тұжырым-түсініктер етек алып кеткені бүгін анық көрініп отыр.

Бір кездері пролеткульт шылауында болған Сәкен 30-жылдарға қарай әлгі райынан қайтып, халық мұрасының қадірінің жоғары екенін түсініп, ғылыми тұрғыдан зерттеуге бекінді де өмірінің соңына дейін оның қамқоршы жанашыры болып өтті. Абайды да алғашқылардың бірі болып таныды¹. Ал Сұлтанмахмұттың еңбегін бағалауда, мұрасын танып білуде, ілгеріде айтқан пікірін кейін де өзгертпеді².

Сәкеннің мұндай көзқарасына таң қалуға болмайды, өйткені 1932 жылы Өлкелік партия комитеті қазақтың оқыған зиялылары мен ақын жазушылардың бәрі алашорда қатарында болып, ұлтшылдыққа уағыздады деген тұжырымды реті бар болса да, жоқ болса да соларға таңа беру жөнінде нұсқау берген болатын. Қазақ тарихының тапшылдық тұрғыдан «заңды» бұрмалануы осыдан өрбіген-ді. Болмаса, 1923 жылы А. Байтұрсыновтың 50 жылдығында сөйлеген сөзінде Сәкен: «...Ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттың арын жоқтаған патша заманында жалғыз-ақ Ахмет еді... Ахмет қазақ ұлтына жанын аямай қызметтерін қылды. Ахмет Байтұрсынұлы ұлтын шын сүйетін шын ұлтшыл... Бірақ байын, кедейін айырмай қазақты ғана сүйетін адал жүрек таза ұлтшыл»³ – деп, Ахметті халқын шексіз сүйе білген, ұлтының ар намысы жолында өз өмірін қиюға дайын тұрған «таза ұлтшыл» жан ретінде жоғары бағалаған болатын.

Ал, 20-жылдардың екінші жартысынан былай қарай «ұлтшыл» деген сөздің мән-мағынасын теріс айналдырып алдық. Осыдан барып, қазақ зиялылары «ұлтшыл», «алашордашыл», «советшіл», «төңкерісшіл» болып бөлініп шыға келді де, бір-бірлеріне қарсы идеологиялық майдан ашты. Бір ұлттың бетке ұстарларының осылайша жікке, топқа бөлініп, өзді-өзі қырқысуы Голощекиндерге аса қажет те еді.

¹ С. Сейфуллин. Шығармалар, 4-том, А., 1962, 224-бет. «Жалын». 1988, № 4, 38-бет.

² «Көркем әдебиет». А., 1935. Қазақстан кеңес жазушыларының тұңғыш құрылтайы. 1934, 12–18 маусым, 110-бет.

³ «Бес арыс» жинағы. А., 1992, 180-182-беттер.

Осындай кезде әдебиет, майданында ұрандай түскен аға ұрпақтың жанын шүберекке түйе жазған еңбектерінде уақыт салған сызаттарды дабырайта даурығу, белгілі бір тұлғалар, әсіресе Сәкен мен Сәбит төңірегінде дау туғызу, абыройына көлеңке түсіру, халық көңілін суыту сияқты келеңсіз пікірлер кездесіп те жатқанын жасыруға болмайды. Қайшылықты өмір соқпағы төңкерістің алғашқы кезеңінде Сәкен коммунистік идеяның гуманистік буына бой алдырып, мәдениеттің ұлттық сипатынан гөрі жалпы адамзаттық, таптық, интернационалистік мүддесіне ойысқандардың алдыңғы легінде болғаны шындық.

Сондықтан жеке-дара пікірлерін есте тұта отырып, Сәкеннің тарихта аты қалған ақындардың мұрасын зерттеу, бастыру еңбегінің мән-мағынасына әділ бағасын беруге тиіспіз. Тапшылдық көзқарастың шалығы мұнда да кездеседі. Бірақ түтінінің шалқуы тұзу екенін аңғармасқа болмайды.

«Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» деген жинақты Бұқар, Балқы Базар, Шортанбай, Досқожа, Сүйінбай, Шөже, Балта, Кемпірбай, Жанак, Түбек, Орынбай, Серәлі, Тоғжан, Құлмамбет, Жамбыл, Майкөт секілді жыр дүлдүлдерінің өлеңдерін, айтыстарын бастырып шығарды. Кейбіреулерінің шығармалары алғаш рет осы жинақ арқылы баспа бетін көрді.

30-жылдары Сәкеннің осы жинақты жариялауы аса бір сонылық, батылдығы бар жаңалық болумен қатар, көпшіліктің қажетіне жарап, практикалық зәрулікті өтегені даусыз.

Сәкен: «Бұл жинақтағы ескі әдебиет сөздерінің пікірлері – еңбекші тап мақсатына теріс келетін пікірлер. Ол жайды оқушылар есінен шығармауы тиіс»¹ – деп ескерту жасайды. Бұлай айтуға ол еріксіз барған. Шортанбай, Кенесары қонысынан ауғанда Досқожа ақынның айтқан өлеңін, немесе Бұқар бабамыздың орыс патшасының түбінде өзімізді бағындырып, шұрайлы жерімізді, суымызды, ата қонысымызды біртіндеп алатынын, отарлау саясатын мықтап жүргізетінін болжап, сақтандырып Абылай ханға

¹ Сейфуллин С. Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары. Қызылорда, 1931, 1 бет.

айтқан ащы өлеңдерін ендіріп отырғандықтан, Сәкен іс басында отырғандардың, сол кездегі «қырағы көз» сыншылардың жинақты шығармай қою, күзеп, қырағылық таныту әрекеттерінен қауіптенгені шүбә келтірмейді. «Тапшылдығын» бадырайта көрсетіп, «іргесін бермеуге» ниеттене отырып, заман ыңғайына келетін «кешегі» сөздерді оқушыларға жеткізу қажет болғанын аңғартпау әбестік болар еді. Мұндай әрекеттер кейінгі кезде «объективті насихат» деп танылған болатын. Сондықтан әлгі ақындардың аттары түгілі, шығармаларын атағандарды күні кешеге дейін кінәлап келгеніміз өтірік емес.

Доскожаның өлеңін жариялағаны үшін Сәкенді де талғампаздық көрсете білмеді, саяси қырағылық таныта алмады деп айыптадық. Оларды «ұлтшыл», кертартпа, өткенді көксеуші ақындар деп айып тағып, қолдан қоңырау байлап, әдебиетіміздің тарихынан ысырып, біраз жыл аласадық та. Осындай аумалы-төкпелі заманды ескерер болсақ, Сәкеннің 30-жылдары-ақ үлкен істің батыл бастаушысы болғанына көзіміз жетеді.

Сәкен осы жинағында Бұқар жыраудың творчествосына мол орын беріп, оның тек жырау ғана емес, өз тұсында үлкен-үлкен мәселелерге араласып отырған ірі мемлекет қайраткері, Абылай ханның данагөй ақылшысы, табанды серігі, халықтың қамқоры болғанын аңғартады және ел аузындағы аңыздардың қисындысын Бұқарға жанастыра отырып, даналығы мен тапқырлығы, үлкен ой, толымды пікірі бар сөздерінің көркемдік қасиетін жыға таниды.

Бұқарды шетке қақпай өзімен тең дәрежеде ұстап, мен ханмын, жеке дара ел билеушімін деп бет қаратпай, көкірек кермей ақылға салып, парасаттылық таныта, кей ретте сөзіне құлақ асып отырған Абылайдың білгіштігі, ақылдылығы оның тұлғасын тіпті ірілендіре түседі. Сонымен қатар Бұқардың ханға ықпал жасайтын би болғанын айғақтайды да. Төле бидің: «Елге бай құт емес, би құт» деген аталы сөзін растайды.

Абылайды арнайы сөз етіп тоқталмағанымен, Бұқардың оған арнап айтқан бір топ өлеңдерін, ел аузындағы аңыздарды, әңгімелерді енгізу арқылы да Абылай ханның халқымыздың тарихындағы ірі қайраткер тұлға болғанын

аңғартады. Және Бұқар жыраудың өсиет-нақылдарын, философиялық толғауларын жариялау арқылы өзі айта алмаған ойларды, пікірлерді жанамалап өткізсе, Абылай сынды мемлекет қайраткерлерін ел есінен шығармаудың да айласын тапты. Сынай отарып насихаттаудың бір парасы Сәкеннің «Көкшетау» поэмасында анық аңғарылатынын есімізден шығармайық. Сәкен – өз халқының намысы мен ары жоғары, терезесі тең болуын қалаған, сол жолда еңбек еткен қаламгер.

Сондай-ақ, бұл жинақта Шортанбай шығармалары кеңес заманында алғаш рет топтастырыла жарияланды.

Осы жинаққа енген мұраларды Сәкен жариялағанда оқырманға түсінікті болу мақсатын көздеп, әрбір ақынның өлеңдерінің, айтыстарының түп-төркініне, шығу тегіне, айтылған жерлеріне дейін назар аударып, көркемдік сапасына да қатты көңіл бөлді.

Сәкеннің бұл жинағы – ауызекі әдебиет өкілдерінің шығармаларының басын біріктіріп, құрастырылған алғашқы жинақтардың бірі болуымен айрықша құнды. Әдебиетіміздің өзіндік ерекшелігін танытатын дарындардың шығармаларын хронологиялық жүйемен орналастыру, ғылыми түсіндірме беріп отыру машығымен қазақ әдебиеттану ғылымының аңызына егілген өнімді дәннің бірі.

Сәкеннің өз халқына сіңіретін еңбегі әр саладан, тіпті жинаушы, бастырушы ретіндегі бейнетқорлығының өзі айрықша атауға лайық. Өйткені, өмірдегі сал-серілігі өнер саласындағы михнатшылдығымен ажарлана түскенін көрмеске болмайды. Осы еңбекшілдікті Сәкен жазба әдебиет өкілдерінің шығармаларын насихаттау, зерттеу бағытында қоюландырып тереңдете түскен.

«Көркем әдебиет» деген оқулық (Ө. Тұрманжановпен бірлесіп жазған – *авт.*) қазақ оқырмандарына Абай, Сұлтанмахмұтпен бірге Қазан төңкерісіне дейін бірнеше жинақ жариялап, қазақ әдебиетіне сүбелі үлес қосқан белгілі дарындар жайында кең ой толғайды. Бұл еңбек қазақ әдебиетінің тарихында болған дарындарды педагогикалық тұрғыдан таныстырушы құрал болуымен бірге, Сәкеннің кәсіпшілік пікірлерін тиянақтап, көркемдік қуатын әділ сипаттауы тұрғысынан да айрықша назар аударуды талап ететін дүние.

Абай, Ғұмардың шығармалары, көркемдігі, тіл ерекшеліктері жоғары бағаланады. Әдебиетімізге қосқан үлестері орынды, ұстамды пікірлермен баяндалады.

«Көркем әдебиетте» Абай, Сұлтанмахмұт, Ғұмар аттарына кей тұста «ескілікті көксейді», «ұлтшылдықты жырлайды» деген сияқты сөз қосақтап, «саяси олқылықтарын» тілге тиек етуі – сол тұстағы «солақай саясатшылардың» соқпағына түсе отырып, аталған ақындарды халыққа кеңірек таныстыру, олардың мұрасынан кейінгі ұрпақ көз жазып, мақұрм қалмау мақсатын ойлағандық еді. Біздің бұл ойымызды «көркем сөздің көрнекті шебер ұсталары, классиктеріміз – Абай, Ақмолла, Қарашұлы, Омар, Мәшһүр Жүсіп, Торайғырұлы Сұлтанмахмұт, тағы басқалар»¹ – деген тұжырымдары растайды. Сәкеннің ғылыми мұраларын ақтарып қарағанда, оқулықтарға кірген ақындар ғана емес, қазақ әдебиетінің әріден жеткен алыптары – Бұқар, Шортанбай, Досқожа, Балқы Базар, Сүйінбай, Шөже, Құлмамбет, Майкөт, т.б. ақындар жырлары мен Ақан сері, Ы. Алтынсарин, Біржан сал, Ақмолла, Шәкәрім шығармашылықтары туралы пікірлері де осы сыңайды танытады. Қазақ әдебиетінің асыл тұлғаларын кейінгі ұрпаққа таныстырып, өнегелеу жолына көп күш жұмсағанын көрсетеді. Және келешекте қазақтың жазба әдебиетінің тарихын жасаудың алдын ала жасалған барлауы болып та көрінеді. Өйткені, ол кезде мектеп оқулығын бірден әдебиет тарихына айналдырып жіберу мақсаты әлі күн тәртібіне қойыла қоймаған-ды.

Сондай-ақ Ыбырайдың, Ақан серінің, Ақмолланың өлеңдерін, Шәкәрімнің «Ләйлі-Мәжнүн» дастанын жеке-жеке жинақ етіп, алғы сөз жазып, халыққа ұсынған да Сәкен. Бұлардың қай-қайсысы болмасын өздеріне тән ерекшеліктері бар қазақтың жазба әдебиетінің ірі өкілдері. Оларды мектеп оқушыларына емес, қалың оқушыға арнағандықтан «бәзбіреулердің талап тастамауы» үшін алғы сөз жазуды айрықша қажет тапты. Кейде түсіндіре баяндап, кейде қысқа қайыруының сыры – өнерпаз тұлғасының саяси тұрғыдан «күрделілігіне» де байланысты еді.

¹ «Көркем әдебиет». А., 1935, 180-бет.

Әсіресе, Сәкеннің Ақмолланы тануға қосқан үлесі зор. «Ақмолла – қазақ әдебиет тарихынан да, татар әдебиет тарихынан да зор орын алуға тиіс ақын екені рас»¹ – деп ұлт әдебиеттеріне ортақ құбылыс екенін алғаш айтты. Қазақ әдебиетінен де лайықты орын беріп, шығармаларын жинап, зерттеу керектігіне баса назар аударды. Ақмолла сияқты үлкен ақынның қазақ әдебиетіне олжа саларын ерте ойластырған еді.

Сәкеннің Ақмолла жайлы айтқан қомақты ойлары бүгінде де толық жүзеге асып болды деу қиын. Рас, ол бастаған бастама ілгерілей беретіндігіне күмән жоқ. Оған Б. Кенжебаевтің басшылығымен У. Қалижановтың арнайы диссертация қорғауы, шығармаларын жариялауы, Б. Ысқақовтың зерттеу мақала жазуы қуантарлық құбылыс болғанымен қазақ әдебиеттану ғылымына аздық етеді.

Шәкәрім аударған «Ләйлі-Мәжнүнді» бастыруы да үлкен ризашылықпен аталуы тиіс. «Дастанды қазақшаға аударған белгілі ақын Шәкәрім Құдайбердіұлы»² – деп ашық жазуы, Шәкәрімнің атын атап, тәуекелге баруы – сол кезең үшін көзсіз ерлікпен пара-пар еді.

Сөйтіп, Сәкен қазақ ақындарының мұрасын тануға өзінің зор үлесін қосып қана қоймай, әдебиет тарихын жасауға қажетті істердің үлгісін де көрсетті.

Қазақ әдебиеттану ғылымының алғашқы адымдары мен қолы жеткен табыстарын айтқанда, Сәкен Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» 1-ші кітап. «Билер дәуірінің әдебиеті» деген ғылыми зерттеуі алдымен ауызға алынатын күрделі еңбектің бірі. Бұл еңбегінде Сәкен қазақтың бай ауыз әдебиетінің ең көрнекті де үлгілі нұсқаларын ғылыми жүйеге салып, оның ішкі жанрларын саралау, көне тарихты көркем туындылармен сабақтастыру негізінде жоғары оқу орындарына арналған оқу құралын жасаған. Еңбектің осындай қасиеттері оның құндылығын арттыра түсіп, күні бүгінге дейін өзінің мәнін жоймай келеді. Коммунистік идеологияның қысымынан ада болғаннан соң оның қадірі бұрынғыдан да арта түсуде.

¹ Ақмолла. Өлеңдер жинағы. А., 1935, 7-бет.

² «Ләйлі-Межнүн» дастаны. Құрастырушы Сейфоллаұлы Сәкен, А., 1935.

Сәкен Сейфуллиннің бұл іргелі еңбегіне мүмкін қадірінше молырақ тоқтап, талдау жасау қажет. Өйткені, бүгінгі оқушы қауымға бұл кітаптың қалай дүниеге келгендігін, 20-жылдардың аяқ шені мен 30-жылдардың бас кезінде ауыз әдебиеті жөнінде қандай көзқарастардың болғанын, ғылыми зерттеудің өресі қандай дәрежеде екенін қысқаша таныстырып, бұл еңбектің өн бойында кездесетін кем-кетіктердің де сырын түсіндіру қажет.

Қазақ фольклористикасымен Сәкеннің шындап шұғылдануына практикалық мұқтаждық әсер етті. 1926 жылдан бастап Сәкен педагогикалық қызметпен айналысқаны мәлім. Әуелі Қызылорда халық ағарту институтында, одан кейін Ташкент қаласындағы Қазақ педагогикалық институт (Казпедвуз) пен Орта Азияның коммунистік университетінде қазақ әдебиетінің тарихынан дәріс оқыды, 1929 жылы КазПИ-ге ауысты. Ол кезде жоғары оқу орнының студенттеріне арналған оқу құралының жоқтығы былай тұрсын, орта мектепке арналған оқу кітаптарының өзі аз, тіпті жок болатын.

Сәкеннің сөзімен айтқанда «журналдарға, газеттерге жазылған кейбір мақалалар болмаса, бүгінге дейін қазақ әдебиеті туралы жазылған ештеме жоқ. Әсіресе ескі «ел әдебиеті» туралы жазылған ештеме жоқ. Ескі «ел әдебиеті» туралы ештеме жоқтығы былай тұрсын, сол ескі ел әдебиетінің жинақтары да жоқ... Сондықтан «Қазақ әдебиеті» туралы бірдеме жазу, ескі ел әдебиетін іздеп, құрастырып жалғастыру өте қажет екендігі соңғы жылдарда тым қатты сезілді»¹ дегенің осы кітапқа алғы сөз жазған Молдағали Жолдыбаев былай қуаттаған: «Бастап педагогика институты ашылды. Бұл институтқа қазақ әдебиетін оқыту керек болды. Бұрынғы бастауын, орта дәрежелі мектептердегідей ауызша оқыту жоғары дәрежелі мектепте мүмкін болмады. Институтта қазақ әдебиетін оқытушы Сейфоллаұлы Сәкен жолдас бұл қиыншылықты шеккеннен кейін қазақ әдебиеті туралы кітап жазуға

¹ С. Сейфоллаұлы. Қазақ әдебиеті. 1-кітап. «Билер дәуірінің әдебиеті». 1932, 6-бет.

кіріскен. Жоқтық қысып амалсыздан Сәкен тарихшы болған»¹.

Өзінің ұстаздық қызметінде осындай қиындыққа кезіккен Сәкен 1929 жылы «Еңбекші қазақ» газеті арқылы қалың қауымға ашық хат жазып «еңбекші таптың совет мектебіне ылайық тарих кітабы, әдебиет тарихы әлі де жазылып шыға алмай келеді... Жазылып шыға алмай келген қазақ тарихы, қазақ әдебиеті тарихы және де басқа осындай тарихтар енді осы Қазақстанда білімнің ұлы қазаны, ұлы дүкені болып отырған университет (ҚазПИ әуелінде университет болып құрылған. – *авт.*) маңында жазылып, тәртіптелінуі керек... Әркім әр жерде бөлек-бөлек жинап жүргеннен, мына жалпының ортасындағы ұлы қазан тәрізді университетке жиналуы керек. Сол себепті қазақ елінің әр түкпіріндегі әлеуметшілік сезімі бар азаматтардан қазақтың ескі тарихи мағлұматтарын: шежіре, билер сөздері, батырлар әңгімелері, жырлары, тақпақтар, ертектер, қиссалар, әдеп-ғұрып жырлары (беташар, жар-жар, жоктау), айтыс, үгіт-насихат, болжау, тағы да осы тәрізді сөздерді жазып, жинап, университетке жіберулерін өтініш қыламыз»² деп өзінің үй адресін көрсеткен. Сәкеннің бұл ашық хатына газет арқылы жауап берушілер де болды. Өзі атап көрсеткен кейбір материалдардың «Қазақ әдебиеті» кітабында талданылуына қарағанда және айрықша құнды шығармалар жинап берген адамдардың атын атап отыруына қарағанда, Сәкен әлеуметшіл азаматтардан көп көмек көрген. Сөйтіп көптің жәрдемімен «Қазақ әдебиеті» туралы жазылмақ екі кітаптың біріншісі «Билер дәуірінің әдебиеті» 1931 жылы 8 наурызда жазылып бітіп, 1932 жылы басылып шықты. Бұл кітап Қазақстанның халық ағарту комиссариаты тарапынан қолдау тауып, жоғары оқу орнының бірден-бір оқулығы болған.

Осындай практикалық зәрулік Сәкенге ойланып-толғануға мұрсат бермеген. Оқулық – хрестоматия жазылып, жарыққа шыққанша талай уақыт өтерін сезген Сәкен 1931

¹ С. Сейфоллаұлы. Қазақ әдебиеті. 1-кітап. «Билер дәуірінің әдебиеті». 1932, 4-бет.

² С. Сейфуллин. Шығармалар, 4-том, 389-390-беттер.

жылдың 4 мамыр күні «Қазақстан» баспасына «Қазақтың ескі әдебиет нұсқаларының» бірінші жинағын ұсынды. Ол да аз уақыт ішінде басылып шықты. Сол жинаққа жазған алғы сөзінде Сәкен әрбір кезеңнің үстем идеологиясы әдебиетке ықпал ететіндігі жөніндегі маркстік-лениндік қағиданы түсіндіре келіп, «әдебиет тарихын зерттегенде дерек бола берсін деп әзір қолға түскен ескі әдебиет нұсқаларынан осыларды жинастырып шығардым. Кейін тағы да жинастырылып шығарыла берер. Бұл жинақ «Билер дәуірінің әдебиеті» деген кітап пен оған жалғас дәуірдің әдебиеті туралы жазылған кітаптарға қосымша дерек (материал) ретінде шығады»¹ дегенін естен шығармаған абзал. Осымен қатар тапсырылған «Батырлар жырларының жинағы» Семей баспасынан 1933 жылы шықты. Онда да Сәкен «Ескіліктің тұрмысын, әдебиетін, тарихын зерттеп тексерушілерге мұндай мағлұматтар дерек болуға тиіс. Батырлар жырлары менің «Қазақ әдебиеті» деген кітабымда талқыланған. Мұнда сол батырлар жырларын жинап жариялап отырмын»² деп ескерткен.

Табиғатта салдар-себеппіз ештеңенің болмайтыны сияқты, жоғары оқу орындарындағы студенттерге оқулық жасап беру ниеті Сәкенді фольклористиканың бар саласын шарлауға, оның ішінде ең қиын да абыройлы жариялампаздық қызмет атқаруға мәжбүр еткен. Осы реттен алғанда «менің таяудағы ойыма келіп, қиялыма құрылып жүрген нәрсе – қазіргі тұрмысымыздан бір роман жазу, бірнеше әңгімелер жазу, бірнеше дастандар жазу еді. Бірақ былтырдан бері «Қазақ әдебиеті» туралы бірдеме жазу, ескі ел әдебиетін жинастыру міндеттей көрініп, осы іске кірістім»³ деп баяндап, шығармашылығының жоспарын қазіргі зәру практикалық қажеттікті орындауға, мұқтаждықтан құтылуға құрбан еткендігін көреміз. Осындай шығармашылық, құрбандық әлгі жинақтармен ғана шектелсе, әрине, орны толмас өкініш болар еді. Өзінің

¹ Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары. 1-жинақ. Жинаған Сәкен (Сейфоллаұлы). 1931, 3-бет.

² Батырлар жырының жинағы. Жинаған Садуақас Сейфоллаұлы Сәкен. 11-жинақ. 1933, 5-бет.

³ С. Сейфоллаұлы. Қазақ әдебиеті. 1-кітап, 1932, 5-бет.

екі-үш жылдай уақытын оқулық жасауға жұмсаған Сәкен «Қазақ әдебиеті» атты монументті еңбек жазып, өзінің ғалымдық тұлғасын айқын танытты, ұлы дарынның тағы бір өнерпаздық қырын айқындады.

Енді «Қазақ әдебиеті» атты ғылыми еңбектің қадір-қасиеттеріне тоқталған жөн. Әрине, қазіргі өркені өскен оқушы жұртшылықтың білім дәрежесі тұрғысынан, М. Әуезов атындағы әдебиет пен өнер институтының ұжымы шығарған қазақ әдебиетінің ғылыми тарихы тұрғысынан және фольклорист-зерттеушілердің жарияланған соңғы еңбектері тұрғысынан қараған уақытта, бұл кітаптың бірқыдыру кемшін, жетіспей жататын жерлері бары сезіледі. Ал 30-жылдардағы ғылымның өркендеуі тұрғысынан қарағанда мұндай құнды, практикалық мәні зор еңбекті жазған С. Сейфуллиннің игі қадамы жемісті болғанын көреміз. Күні бүгінге дейін қазақ әдебиеті тарихын, әсіресе оның ауыз әдебиетін зерттеушілер бұл еңбекке үнілмей өте алмасы айдан-анық.

Әрине, С. Сейфуллин халық ауыз әдебиетінің үлгілері мен нұсқаларына талдау жасағанда меркстік-лениндік методологияны басшылыққа алып, таптық көзқарас тұрғысынан баға беруге еріксіз ұмтылып отырған болатын. Бұны кемшілік деп ұғу да кей кезде орынды болмақ емес. Өйткені, әдеби мұраларды зерттеуде 40-50-жылдардағы еңбектерде кеткен шалағайлықтар мен жаңылыстарды еске алғанда Сәкен көзқарасының парасаттығы, құндылығы айқындала түседі. Әр шығарманың көркемдік қасиеті мен идеялық нысанасын шығармашылық бірлікте қарастыра отырып зерттеудің арқасында Сәкен дәйекті ғылыми шешімге келген. Сонымен С. Сейфуллиннің ғылыми еңбектерінің ішіндегі ғана емес, бүкіл қазақ әдебиеттану ғылымындағы өресі биік еңбек – «Қазақ әдебиеті» атты оқулық-хрестоматиясы әдебиетіміздің тарихын зерттеу жөнінде А. Байтұрсыновтың¹, М. Әуезовтің², Х. Досмұхамедовтың³ еңбектерінің ізін ала жазылған күрделі еңбек. Әдебиеттің

¹ Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. 1926.

² Әуезов М. Әдебиет тарихы. 1927.

³ Досмұхамедов Х. Қазақ халық әдебиеті. 1928.

тарихын, оның қалыптасып даму кезеңдерін тарихқа байланыстыра қарастыру, әдебиеттің халықтық сипатын ашық көрсетуде өз кезінде ерекше қызмет атқарды, практикалық мәні зор болды. Өйткені, жоғарыда аталған авторлардың еңбектерін оқытпауға шешім болғандығы бір болса, екіншіден, М. Әуезовтің 1927 жылғы «Әдебиет тарихы» кітабының тиражы түгелдей өртеліп жіберілді, жарық көрмеді. М. Әуезовтің өзінің қолында аман-есен сақталып қалған жалғыз данасы арқасында соңғы кезде екі рет басылып шықты, бірақ бұған дейін еш жерде практикалық тұрғыдан пайдаланылған жоқ. Ол кітаптардың бәрі де «алашордашылардың» қаламынан шықты деп ғылыми-практикалық мәнінен гөрі «саяси» жағына назар аударылды. Мектеп пен қалың жұртшылықтан тасалап ұсталды. Тіпті жоғарыда айтқанымыздай, М. Әуезовтің «Әдебиет тарихы» 10 мың тиражы түгелдей өртелінді. Сондықтан Сәкеннің «Қазақ әдебиеті» жоғары оқу орындарында оқытылған бірден-бір еңбек болды.

«Қазақ әдебиеті» еңбегінің жетістігі, кемістігі, құндылығы жөнінде М. Жолдыбайұлы¹, Б. Кенжебаев², Н. Смирнова³, С. Мұқанов⁴, Т. Кәкішев⁵, М. Ғабдуллин⁶, С. Қирабаев,⁷ т.б. ғалымдар мақалаларында, зерттеулерінде ой-пікірлер айтылды.

Халқымыздың тарихына шолу жасап, елдің тұрмысы, басынан өткерген дәуірлері, көшіп қонып жүрген жерлері, кәсібі, шаруашылығы, батырлары, билері, діні, тілі, өнері, әдебиеті, т.б. туралы өз ойларын ортаға салып, ғылыми қорытынды жасауы – Сәкен еңбегінің методикалық ұтымды жағы. Өйткені, әр дәуірдің тарихи-әлеуметтік жағдайын

¹ С. Сейфуллин. «Қазақ әдебиеті». Қызылорда, 1932.

² Кенжебаев Б. «Әдебиет майданы». 1933, №6-9.

³ Әдеби мұра және оны зерттеу. А., 1961, 81-бет.

⁴ Мұқанов С. Қазақ әдебиетіндегі жаңа эра (Сейфуллин С. 6-том, А., 1964).

⁵ Кәкішев Т. Халық қазынасы. (Сейфуллин С. 6-том, А., 1964). С. Сейфуллин. «Сенің сүйікті жазушың» сериясы, (1989), Жинақта: Қазақ фольклористикасы. (1972).

⁶ Ғабдуллин М. Тыннан түскен жол. «Қазақ әдебиеті», 1965, 29 қаңтар.

⁷ Қирабаев С. Сәкен Сейфуллин. А., 1974, 413-414-беттер.

білмей, көне әдеби мұрамыздың сыр-сипатын түсіну оңай шаруа емес.

Автор халықтың тарихына шолу жасағанда өзіне дейінгі зерттеуші ғалымдар: Левшин, Радлов, Потанин, Бартольд, Диваев, Шәкәрім, Тынышбайұлының еңбектерін және газеттерде жарияланған материалдарды орынды пайдаланып, ой-таразысына салып, өз елегінен өткізіп отырады. Ойын дәлелдеу, нақтылай түсу үшін ауыз әдебиеті үлгілеріне, батырлар жырына, жеке ақындар туындыларына арқа сүйейді. Олардан нақты мысалдар келтіреді. Халқымыздың тарихы жазылып, бір ізге, бір жүйеге түсіп болмағандықтан, Сәкен осы тәсілді басшылыққа алып, халық шығармашылығымен алшақтамаудың үлгісін көрсетеді. Оқулық-хрестоматияның қос міндетті арқалауын, әсіресе, сүбелі білім жолына түсу үшін көне тарихқа шолу жасауын С. Мұқанов, М. Ғабдуллин сияқты ірі ғалымдар басы артық нәрсе деп санамаған.

Автор ауыз әдебиетін үлкен екі бөлімге бөліп қарастырады. Бірінші бөліміне: 1) Ертекертер, 2) Салт өлең-жырлары, 3) Ескіліктегі дін салтынан туған өлең-жырлар, 4) Мал туралы, «қадірлі» жануарлар туралы әңгіме, өлең, күй, жырлар, 5) Жастық ойын, күлкі өлең-тақпақтары, 6) Билер сөздері тәрізді ауыз әдебиетінің түрлерін енгізеді. Екінші бөлімін батырлар жырлары мен ертедегі жырлы әңгімелердің (лиро-эпостық) шығу тарихына, көркемдік ерекшелігіне жырдың құрылысын зерттеуге арнайды.

Халық ауыз әдебиетінің негізгі түрлерін сала-салаға бөліп, оның ішкі ерекшеліктеріне қарай тағы да ұсақ-ұсақ түрлерге, жанрларға саралап, тармақтап, жіліктеп, әрбірінің өзіндік қасиеттеріне тоқталып, түйген байлаулы пікірін айтып, ой қорытындылап отырады.

Оның осылай ауыз әдебиетінің түрлерін ішкі ерекшеліктеріне, мазмұндарына, орындалу ретіне, тақырыптарына қарай бөлу принципі, жіктеп саралауы – қазіргі ғылымға жат емес. Тіпті кейбір өнімді салалары Сәкен классификациясынан бастау алғанын да көреміз.

Сәкеннен бұрын қазақ ауыз әдебиетіне классификация жасаған М. Әуезов пен Х. Досмұхамедов болды. М. Әуезов ауыз әдебиетінің жанрлық түрлерін сыршыл-

дық салт өлеңдері, ел салтындағы шер өлеңдер; дінмен байланысты өлеңдер, қыз ұзату үстіндегі салт өлеңдер, батырлар әңгімесі, ел поэмалары, тарихи өлеңдер, ертегі, айтыс өлеңдер, билер айтысы, зар заман ақындары деп бөлсе, Х. Досмұхамедов ауыз әдебиетінің түрлерін 46-ға жеткізеді. Эпос (жыр), ертегілер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, ырым сөздері, тұрмыс-салт жырларының алуан түрлері болып тарамдатылады. Сәкен өз еңбегінің оқулық әрі хрестоматия жүгін арқалайтынын ескеріп ғылыми және педагогикалық жағына назар аударады. Және әр жанрдың «таптық негізіне» жіті көңіл бөліп отыратыны да бар.

30-жылдары Сәкен ұстанған принципке қарағанда, бүгінгі фольклористеріміз типологиялық салыстырма әдісті басшылыққа ала отырып, ауыз әдебиетін жіктеу, жанрларға бөлу, ерекшеліктерін айқындау, генезисін, құрылысын, варианттарын анықтау, т.б. салаларына көп көңіл бөледі. Бұған қарап, Сәкен айтқан пікірлер, ұстанған әдіс-тәсілдер мүлдем маңызын жойған екен деген ой тумау керек. Мәселен, ауыз әдебиетінің қай түрін болмасын тексерген кезде халықтың тарихымен, тұрмыс-тіршілігімен, наным-сенімімен, салт-санасымен, әдет-ғұрпымен тығыз байланыстырып, одан елдің арман-мұңының, тыныс-тіршілігінің шынайы көрінісін тауып, ғылыми дұрыс қорытындылар жасап отыруы бүгін де маңызды. Халық тарихын өзінің рухани азығы болған әдебиет нұсқаларынан алшақтатқан уақытта жансыз схемаға құрылған, «терең ғылыми» деп есептелгенімен ел өткенін бұрмалаған жалған еңбектер туғанын, әсіресе 70-90-жылдары көп кездестіргеніміз өтірік емес.

Әрине, 30-жылдары Сәкен үстем идеология негізінде тапшылық көзқарасқа жиі-жиі бұрылып кетіп отыратындығы, оның еркін көсілуіне ырық бермей, ойын тұсқанын байқаймыз.

Мәселен, салт өлең жырларын, батырлар жырларын, билер сөздерін талдағанда оларға жоғары баға бере отырып, үстем таптың тілегіне орай айтқан деген бір жақты қорытынды жасап жіберетін кезі аз емес.

«Қазақ әдебиеті» кітабының екінші бөлімін «Ертедегі жырлы әңгімелер, яки ноғайлы дәуірінен қалған әдебиет

нұсқалары» деп атап, бұл бөлімге батырлар жырлары мен жырлы әңгімелерді кіргізеді. Батырларды жеке-жеке тексереді. «Едіге», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Нәрік ұлы Шора батыр», «Қамбар», «Алпамыс батыр», лиро-эпостық жырлардан «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» секілді жырлардың мазмұндарын біршама баяндап, халық арасына таралуы, басты қаһармандарының тарихқа қатысы, кейбірінің өзге халықтар әдебиетінде кездесетіні, варианттарының молдығы, әрбір жырдың құрылысы, көркемдік ерекшелігі, көпқабаттылығы (полистадиялылығы), т.б. қасиеттеріне ерекше назар аударады, өзіне дейін айтылған пікірлермен кейде келісе, кейде таласа отырып, өзінің шешімді, кесімді пікірін айтады, ойын жинақтап қорытындылап отырады. Таптық қарауылын ұмытпайды. Батырлар жырын талдаған уақытта үстем тап өкілдері ер мен батырларды өзіне тең тұтпай, тек жауды мақатуға қажетті қара күш иесі ретінде пайдаланғанын айтып отырады. Ақша ханның қызы – Ақ Жүністі алып қашып, Ханзадаға паналаған Ер Тарғын Шағандағы қалмақтарды қуып, ханға жер-су алып беріп «сыйлы» болады. Бірақ қарауыл қараймын деп Ер Тарғын мертiгiп қалғанда Ханзада жұртына тастап кеткенін, ханға қатер төнгенде «қызымды беремін» деп Тарғынға жауын мұқаттырып алып, тағы да алдап кеткенін Сәкен таптық теңсіздік тұрғысынан баяндайды, бай мен кедей, хан мен батыр арасында элеуметтік айырмашылықтың болғандығына назар аударады.

Сәкен өзінің осы көзқарасын қара қасқа атты Қамбар батыр жырын талдаған уақытта айқын аңғартып, тоқсан үйлі тобырды асырау қамында жүрген Қамбардың адамгершілік қасиетін айрықша көрсетеді. «Ер Сайын мен Қамбар батырды салыстырғанда, әңгіме Сайынды дарақы байдың ұлдарынан шыққан, бет зәрінен жұрт түршігетін батыр қылып көрсетсе, Қамбарды ағайынның аш-арығына кайырымшыл, үлкенге кішіпейіл, кедейден шыққан батыр қылып көрсеткен»¹ деп таптық айырмашылықтың сырын аңғартады.

¹ С. Сейфоллаұлы. «Қазақ әдебиеті», 1932, 210-бет.

Сондай-ақ, Сәкен батырлар жырында, сонымен қатар қазақтың ауыз әдебиеті нұсқаларында әйелдің азаматтық ары жайындағы мәселелерге назар аударды. «Қобыланды батыр» жырындағы батырлығы Қобыландыдан кем емес, «туған әкесін өлімге қиып, сондарынан ерген Қарлыға қызды біресе Қараман, біресе Қобыланды «олжа қылып» алып жүргендеріндей, Ақ Жүніс те, ханның қызы болса да, жұрттан асқан сұлу және ақылды болса да, ханның баласына бармай, Тарғынға ғашық, болып соңынан ерсе де, батырдың жетегіндегі олжадай ғана болып, қуып жеткен қарт Қожаққа қала береді»¹ деп теңсіздік пен зорлық-зомбылықтың саяси-әлеуметтік астарын аша баяндайды.

Әдебиеттік құбылыстарды зерттеу, талдау мәселесінде берік те бекем позицияны ұстау жөнінен Сәкен тұтынған жолдың дұрыстығын айту, оның кейде асырып жібергенін жаба тоқуға мүмкіндік бермейді. Осы еңбегінде мұра жөнінде 20-жылдары қалыптасқан теріс пікірлердің көбін Сәкен түзетуге тырысқан. Алайда В. И. Лениннің бір мәдениетте екі түрлі мәдениет болады деген қисынына бой алдырып, ертеде шыққан өлең, жыр, эпос, қисса-хикаяттардың көбі үстем таптың ықпалымен туған дегенді әлсін-әлсін еске түсіріп қоятыны жоқ емес.

Ауыз әдебиетінің мән-жайына тоқтаған уақытта Сәкен әрқашанда: «біреуден-біреу жадына алып жүрген сөз ауыздан-ауызға көшіп, бүкіл елге жайылып, бұрынғылардан кейінгілерге мұра болып қалып жүреді. Сол әркімнің аузында қақбақыл болып жүрген сөзді әркім үстем санаттың ықпалымен өзінше өңдеп, дәндендіріп, сырлаған болады. Сөйтіп баста ауыз әдебиет болып шыққан сөз неше басты аралап, неше ауыздан шығып, біраз өмір сүрген кезде көп өзгеріске түсіп, талай жері оңалып, талай адамның қоспасын қосып, талай адамның «еңбегі сіңген» сөз болып, баста шығарған адамның кім екені ұмытылып, жалпы көпшілікке «бірдей» тәрізді, «жалпы елге бірдей» тәрізді ел әдебиеті болып кетеді»² деген ғылыми дұрыс тезисті қолданып отырса да, анда-санда ауыз әдебиеті нұсқала-

¹ С. Сейфоллаұлы. «Қазақ әдебиеті», 1932, 197-198-беттер.

² Бұл да сонда, 40-41-беттер.

рын түгелдей болмағанмен, көбін үстем таптың үлесіне беріп, қалың еңбекші жұртшылықтың асыл арманды, өршіл талапты шығармаларын тасада қалдырып, тапшылдықтың шылауында жіберетіні кездеседі. «Қазақ әдебиетіндегі» осындай көзқарасын Сәкен 1934 жылы шығарған «Көркем әдебиет» деген (Өтебай Тұрманжановпен бірге) оқу кітабында түзете сөйлеуді қажет деп білген. Онда ауыз әдебиетінің бір тұтас емес екендігін, сақталған әдебиет нұсқаларының бәрі бірдей үстем тап үлесіне тимейтіндігін, «Бұқараның шығарған ауыз әдебиеті, оның ішінде малшы-жалшылардың шығарған, қара шаруаның шығарған ауыз әдебиеті бар»¹ екендігін айрықша айқындықпен айтып, ілгергі пікірін біраз түзеген.

Сәкен Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» кітабының айрықша маңызы – қазақ ауыз әдебиетін ғылыми жүйемен талдауы деп ашық айту керек.

Бұл еңбекте ең алдымен қазақ ауыз әдебиетін дәуірлеу мәселесі және оны зерттеу проблемасы онтайлы сөз болады.

«Қазақ әдебиеті» кітабында Сәкен Қазан революциясына дейінгі қазақ әдебиетінің жалпы тарихын екі үлкен дәуірге: 1) билер дәуірі, 2) патша дәуірі, яғни қазақ елі орыс патшасына бағынған дәуірге бөлген. Осы екі дәуірдің ерекшеліктерін ескере келіп, Сәкен екі кітап жазбақ болған. Алайда, тек бірінші ғана кітабын жазып үлгерген. Оны өзі шартты түрде билер (феодал) дәуірі деп атаған. Бұл «Қазақ әдебиеті» туралы істеген еңбек 2 кітап болып шықпақ. I кітапқа қазақ атаулы ел арғы ескі заманда, жабайы руншылдық дәуіріндегі үстемшілік жүргізген таптың көсемдері мен ру бастықтарының әкімшілігінде жүрген заманнан қалған әдебиет жұрнақтарымен, одан бертінгі орталық замандағы хандар, сұлтандар, билер, байлар, батырлар көсемдік қылған үстем таптың қол астында жүрген дәуірден қалған әдебиет нұсқалары кірді. Бұл өзі екі дәуір болып қаралуға тиіс еді. Бірақ бұл екі дәуір әдебиетімен біріктіріп, тек билер дәуірінің әдебиеті деп атадым. Хан-

¹ Сейфуллаұлы. Ө. Тұрманжанұлы. Көркем әдебиет. 5 класс үшін. 1991. 201-бет.

дар, сұлтаннар, билер, байлар табының әкімшілік құрған замандарын, жалпы кылып, қысқартып айтқанда, билер дәуірі деуді жөн көрдім»¹ деп түсіндірме берген Сәкен. Бұл терминді қазақ әдебиеттану ғылымы қабылдамады.

Бір дәуірдің өзін екіге бөлуге болар еді, бірақ оны біріктіріп жібердім дегеніне назар аударғанда, бұл кітаптың екі бөлімнен құралғанын айтқан болу керек. Өйткені, Сәкен «екі дәуір» дегенді ауыз әдебиетінің жанрларын жіктеу, саралау тұрғысынан ауызға алған. Кітаптың бірінші бөлімін ауыз әдебиетінің жанры мен түрлеріне арнаса, екінші бөлімін түгелдей батырлар жыры мен лиро-эпостың шығу, тарау, зерттеу мәселелеріне бағыштаған болатын. Осылайша жіктеудің өзі Сәкеннің ғылыми көзқарасының дәйектілігінен айқын хабар береді де, кейінгі уақыттағы зерттеу еңбектерінің осы дұрыс принципті жан-жақты өрбіте түскенін және әрқашан ілтипатқа алып отыру қажеттігін аңғартады. Сәкен «Ертедегі жырлы әңгімелер, яки ноғайлы дәуірінен қалған әдебиет нұсқаларын» зерттегенде ең оңтайлы принципті қолданған. Батырлар жырын көбіне хронологиялық, тәртіппен зерттейді де, «ұлы батыр», «кіші батыр жыры» деп тексеріп жүргендердің зерттеу тәсілінің ғылыми негізі жоқ екендігін дәлелдейді. Батырлар жырының шығу жағдаяттарына тарихи деректерді мол келтіреді де, ноғайлы заманында шыққан батырлардың бәрін түгелдей қазақтыкі деп иемденудің дұрыс болмайтындығын ескертті. Сонымен қатар «ертедегі батырлар туралы айтылған әңгіме, жырларды жақсылап оқып, тексеріңіз, онан соң, қазақ аталған елдің тарихын тексерсеңіз және қазақтың өзге ауыз әдебиетін тексерсеңіз – әлгі кейбір әдебиетшілердің: «қазақтың өздерінің батырлар туралы әңгіме, жырлары жоқ, өзіміздікі деп жүргендері ноғай халқынікі» дегені тек жалған сөз екенін көресіз»² деп тауып, нигилистік көзқарасқа қарсы шығады. Қазақ болған рулардың бұрын Ноғайлы болғандығын дәлелдеу үшін тарихты сөйлетіп, соған иек артады. Және бұл жырларды кезінде Ноғайлы заманын бастары-

¹ С. Сейфоллаұлы. Қазақ әдебиеті, 1-кітап, 1932, 6-бет.

² С. Сейфоллаұлы. Қазақ әдебиеті. 1-кітап, 1992, 169-бет.

нан өткізген өзге халықтар да өзіміздің туындымыз деп иемденіп, бауыр баса айтуларына тарихи негіз бар екендігін орынды ескертіп отырады.

Ноғайлы заманында жасады деп тапқан батырлардың қазақ әдебиетіндегі үлгілерін өзге түрік елдеріндегі нұсқалармен әрдайым салыстыра отырып қарастырады. Бұлай зерттеу тәсілі әрбір жырдың көне сипатын, көркемдігін, соны өзгерістерін, соңғы қоспалардың сырын айқындауға мол мүмкіншілік бергенін көреміз.

«Алпамыс батыр» жырын зерттегенде қазақ, өзбек, түрікмен нұсқауларын салыстыра отырып, ұқсастықтары мен өзгешеліктеріне тоқталады. Осылай қазақ эпосын ноғай эпосымен салыстыра қарастыру, зерттеу керек деген өнімді концепцияны жүзеге асырған Сәкен болды. Сондықтан қазақ әдебиеттану ғылымында типологиялық салыстырма зерттеу тәсіліне айрықша ден қойғандығы әдебиеттанудың ең бір өнімді арнасын керсетті.

Жырлардың құрылысы жөніндегі түйіндеулері де аса маңызды. Өйткені, қай-қай жыр болмасын алғашқы нұсқасын еш уақытта сақтамай, түрлі заманның, әр дәуірдің қилы-қилы оқиғаларын қосып алып, өзгеріске ұшырап отыратындығын ғылыми негізде дұрыс көрсете білді. Сонымен қатар әр жырдың ерте-кеш жырлануын, яғни шығуын айқындаудың мәні зор екеніне айрықша мәнді меңзеу жасады. «Қазақтың ескі ел әдебиетіндегі батырлар әңгімелерінің неғұрлым ескірегін алып қарасаң, соғұрлым оның «қиял» қоспасының, жапсырма сырларының, «сертек» түрлерінің молдығын көресің. Ал неғұрлым бергі заманда шыққанын алып қарасаң, соғұрлым ол әңгіменің «кереметтері» де аз бола береді. Шындыққа жақын бола береді және соғұрлым бертіңгі заман батырларының жаратылыстары да «кереметсіз» бола береді»¹ деген байқауларын ортаға салады.

Сәкен қазақтың бай лиро-эпосынан тек «Қозы Көрпеш Баян сұлу» мен «Қыз-Жібекті» талдаған. «Қозы Көрпеш Баян сұлудың» мазмұнын тәптештей баяндап, оның сөз кестесі мен көркемдігіне көңілі онша толмайтындығын,

¹ С. Сейфоллаұлы, «Қазақ әдебиеті», 1-том, 1992, 180-181-беттер.

«мұндай жабайы өлеңді ескі заманда, әр үйдің отынын басында кім көрінген-ақ айтатын болуы керек»¹ деп тауып, талай келіссіз шумақтарды мысалға келтіреді. Бұған қарағанда, Сәкеннің қолына «Қозы Көрпештің» ақындық шабытпен жырланбаған варианты түскен ғой деп ойлауға болады, екіншіден, өзінің шығармашылығында жыр үлгісін, екпінді ырғақтарды жиі қолданған ақын батырлар жырын талдаудан кейін онбір буынды қара өлеңге түскенде біраз тосыңқырап та қалған сияқты. Оның тап осы сәтте өлең құрылысын сөз етуі бұл ойымызды айқындай түседі. «Қозы Көрпешті» талай «оқымыстылар» мақтайтын еді. Мен мақтарлық ештемесін таба алмадым. Әңгіме өлеңдерінің сөз қалауы, сөз тізімдері, өлеңдерінің жалпы сарын, күйі жаугершілік замандікіндей емес, «кебенек ішінде бұйығып жатқан» марғау, мақау, бейбіт, жалқау, меңіреу жатқан замандікі сияқты. Жаугершілік заманындағы өлең жырлардың сарын, күйі жауға шығып жалтылдаған жауынгер батырдың суретін сездірсе, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» өлеңдерінің сарын, күйі ырғалып көшіп, манаурап қонған қоңыр тымақты көшпелілінің суретін сездіргендей болады. Екеуінің сарын, күйінің айырымы айқын сезіледі»² дегені дәлелдей түседі.

«Қозы Көрпеш» жырының көркемдік қасиеті жайындағы пікірдің әр түрлі болуы әбден ықтимал екендігін айтқан уақытта, Сәкеннің жыр мен қара өлең арасындағы айырмашылықты пайымдауының өзі ғылыми тұрғыдан ойланарлық құбылыстың мол екендігін аңғартады.

Сонымен, Сәкен Сейфуллиннің 30-жылдардың бас кезінде ауыз әдебиетінің асыл қазынасын іждағаттай зерттеп, оны сала-салаға бөліп, ғылыми талдау жасауының өзі қазақ әдебиеттану ғылымына қосылған үлкен үлес қана емес, сол ғылымның негізіне қаланған зор еңбек екені аян.

С. Сейфуллиннің бұл еңбегін жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық демей, оқу құралы деуіміздің де сыры жоқ емес. Оқулық көбінесе мәселенің бәрі дерлік тиянақты ғылыми шешімін тапқан тұжырымдарға

¹ С. Сейфоллаұлы, «Қазақ әдебиеті», 1-том, 1992, 225-бет.

² Бұл да сонда, 225-226-беттер.

негізделіп жазылатындығын ескерсек, бұл еңбекте ондай айқын, ашық қорытындыларды жиі кездестіре бермейміз. Әлі талдауды, зерттеуді талап ететін жайлар бірқыдыру. Ал оқу құралы бұл жөнінен авторға көп еркіндік бере алады. Автор өз көзқарасы мен ғылыми қорытындысын аксиома түрінде баяндамай, мәселені қою, шешу, пікір жарыстыру жолымен шындықтың сырын ашуға мүмкіндік алады. Осы тұрғыдан қарағанда Сәкен жасаған оқу құралының өзіне тән ерекшелігі де жоқ емес.

Оқу орындарына арналып жасалатын хрестоматия көбіне үлгілі нұсқалардан құралып, оның маңызы және авторы жайында қысқаша түсінік берілсе, оқулық-хрестоматияда кең көлемді талдаумен қатар, шығармалардан алынған үзінділер қабаттасып отырады, ал оқу құралында көбіне авторлық баяндаулар мен түсіндірмелер, тіпті зерттеу, тиянақтау тәсілдері де араласып отырады, ал оқулықта нақты шешімін тапқан мәселелер ереже іспеттес тұжырымдалады. Сәкеннің бұл «кітапқа әдебиет нұсқалықтарын әдейі молырақ, толығырақ кіргіздім. Өйткені, бұл кітап, бір жағынан, ескі ел әдебиеті туралы жазылған кітап болса, екінші жағынан, сол ескі ел әдебиет нұсқаларының жинағы тәрізді материал болсын дедім»¹ дегенінің өзі кітаптың оқу құралы сипатын айқындай түседі.

Автордың бұл пікірін Молдағали Жолдыбаев өзінің алғы сөзінде дәйектеді: «Бұл кітап сыннан өтіп, «сымға тартқан күмістей» жұмырланып шыққан «әдебиет тарихы» емес, әлінше марксшілдік талдау көрген, Маркс-Ленин жолына дәлdestірілген, затшыл диалектика әдісімен жиналған қазақ әдебиеті тарихының материалдары. Дегенмен кітап қазақ әдебиеті тарихына құрал бола алады. Кітап байтақ оқытушылар, оқушылар бұқарасының сынынан өтіп, талқыға түскеннен кейін келесі қайта басылуларында «Әдебиет тарихы» болып шығады деп сенеміз»² дегені де бұл кітаптың оқу құралы сипатын айқындап, тіпті тарихтық қасиетімен толыса түсетіндігіне меңзейді.

Тұңғыш оқу құралы сол кезеңде кең практикалық өріс

¹ С. Сейфоллаұлы. «Қазақ әдебиеті», 1-том, 1992, 6-бет.

² Бұл да сонда, 5-бет.

табуымен қатар, ғылыми-эстетикалық сыннан өткенін де айта кету керек. Шарафи Әлжанов «Қазақстандағы ұлттық мәдениет проблемасы және іліми-зерттеу институтының алдағы кезекті міндеттері»¹ деген көлемді де мәнді мақаласында Сәкеннің бұл еңбегіне айрықша ілтипат білдіріп, орта мектеп пен жоғары оқу орындарын құнды оқулықтармен қамтамасыз ету мәселесін осы оқу құралы төңірегінен өрбітті. Бұл еңбектің мән-маңызы, әсіресе педагогикалық талап-тілекке бейімделіп жасалғаны Б. Кенжебаевтың 1933 жылы жазған мақаласында да құптау тапқан болатын². Кітаптың сыр-сипаты мен қадір-қасиеті соңғы кезде, әсіресе қазақ фольклористикасының қарышты өркендеу дәуірінде әңгіме ауқымына алынып, тиісті көтеріңкі бағасын алды³.

Бұл кітаптың оқу құралы сипатына тоқтаған уақытта оның ғылыми-зерттеу еңбектеріне тән қасиеттеріне назар аудармай кету обал. Қазақ әдебиеті сыны мен ғылымы практикалық қажеттіліктен қанат қаққанын ескергенде, бұл еңбекте шығарма сырын баяндап, оған нақты эстетикалық талдау жасауы, терең тұжырымдар мен көркемдік қорытындыларды түйіндеуі, ауыз әдебиетіндегі өнімді де айшықты құбылыстарды бір-бірімен салыстыра дәлелдеуі Сәкеннің ғалымдық парасатының молдығынан хабар береді.

Қазақ ауыз әдебиетінің патриархалдық-феодалдық заманда қалыптасқан кейбір түрлерінің сыр-сипатын тексергенде Сәкен бір-бірімен іштей қабысып жатқан әдеби құбылыстарды барынша дәйектілікпен саралайды. Мәселен, мән-мағына жағынан біріне-бірі жақын түрлерді (естірту, көңіл айту, жоқтау) былай қойғанда, тұрмыс-салт жырларының өзін іштей сала-салаға бөліп, той бастар өлеңінің ау-жардан, ау-жардың сынсымадан, сынсыманың жұбату мен үгіттен, ал жұбатудың беташардан, беташардың айт келіннен айырмашылықтарын өздеріне тән сипаттары мен ерекшелігіне сай жіктейді.

¹ Политехникалық мектеп. № 5-66, 1993.

² Б. Кенжебаев. «Қазақ әдебиеті» туралы. «Әдебиет майданы», № 6-9, 1933.

³ Қазақ әдебиетінің тарихы, 1-том, 1-кітап, 60-61-беттер. 11 кітап, 12, 144-148-беттерін қараңыз. М. Ғабдуллин. Тыңнан түскен жол. «Қазақ әдебиеті», 29 қаңтар, 1965.

Қыз ұзату, қалыңдық түсіру кезінде айтылатын өлең-жырлардың бүгінгі белгілі жүйеге түсуіне осындай дәйекті ғылыми квалификацияның үлкен роль атқарғанын айтпаса болмайды.

Сол сияқты Сәкен батырлар жырын зерттеген уақытта әрбір шығарманың тарихи негізін ашуға айрықша назар аударып, оны халық өмірінде болған оқиғалармен сабақтастыра қарайды. Бұл тәсіл әрбір көркем шығарманың нақты өмір шындығынан нәр алатындығын дәлелдеп қана қоймайды, сонымен қатар халық өмірінде болған кейбір тарихи оқиғалардың сырын аңғартып тастап отырады. Сөйтіп, тарих пен әдебиет арасындағы байланыс, жанды сабақтастық пен ажырамас арналар бір-бірімен қабаттасып жататындығы айқындалады.

Әрбір шығарманың тарихи негізін тәптештеп зерттеген уақытта Сәкен тың ғылыми тұжырым жасап отырған. Қазақ эпосын ұлы, кіші батыр деп топтауға болмайтындығын және оларды белгілі бір елдің басы бүтін иемденуіне, бауыр басуына тарихи негіз жоқ екендігін ашық айтады. «Қазіргі Қырым, Астрахань, Қазан, Еділ бойлары, Башқұртстан, Өзбекстан, Қарақалпақ және басқа жерлердегі түрік-монғол руларының ол заманда ноғайлы елі атанғандары – ертедегі ноғайлы батырлары туралы айтылған жырларды, әңгімелерді «біздікі еді» десе, – айтуларына болады. Олай айтуға ақылары бар. Ноғайлы заманындағы ноғайлының батырлар әңгімесіне бәрі де ортақ деуге болады. Оларға, қазіргі қазақ та ортақ»¹ деген пікірін тарихи деректермен дәлелдей айтып, әр батырдың шыққан тегіне үңіледі.

Сәкен өз тұжырымдарын айқындай түсетін мағлұматтарды әргі-бергі ғалымдар мен білімпаздардың еңбектерінен мол келтіреді. Түркі тілдес елдердің шығармаларын көп жинап, өзінің түйінді пікірін айтқан, бүкіл шығыстану ғылымына үлкен үлес қосқан Радловтың, қазақ ауыз әдебиетін зерттеу, жариялау саласында ұлан-ғайыр еңбек еткен Әубәкір Диваевтың аттарын Сәкен зор ілтипатпен атап, қажетті жағдайда пайдаланып отырады. Бұл ретте де Сәкен сыншылық көзқарасты басшылыққа алып, бұ-

¹ С. Сейфоллаұлы. Қазақ әдебиеті, 1-кітап, 1932, 155-бет.

рынғы тарихшылар мен ориенталистердің айтқанының бәрін түгелдей құптай бермей, кейбір тұжырымдардың шындықтан алыс екендігін айтып отырған. Осының бәрі Сәкеннің ғалымдық парасатының молдығын, ғылыми дәлелінің дәйектілігін айқын аңғартатын жәйттер.

Сәкен Сейфуллиннің осы мәнді еңбегінің басқа оқу құралдарынан бір айырмашылығы – қазақ халқының тарихын зерттеп, көп ретте дұрыс ғылыми қорытынды жасауы деп ашық айтуымыз керек. Бұл мәселе әрқашанда, ой толғанысына арна болғанын көреміз. 1933 жылғы мақаласында Б. Кенжебаев сол кездегі тарихи зерттеулер мен түсініктердің өресі тұрғысынан едәуір ескерту жасап, мұндай құнды тараудың осы еңбектен орын алғандығын құптайды. Сонда баяндалған ойлар, кейбір өзекті тұжырымдар күні бүгінге дейін, яғни қазақ халқының ғылыми тарихының бірнеше басылымы шыққанына қарамастан, қолдау табуда.

«Қазақ әдебиетінің» алғашқы тарауында Сәкен қазақ тарихына біраз шолу жасаған. «Көлденең қараған кісіге бұл шолу нақ осы кітапқа қажет емес сияқты. Расында олай емес. Сәкен бұл кітабын жазған шақта қазақ тарихы жүйеге қойылмаған, қазақтың тарихында марксистік еңбектер әлі жасалмаған кез. Сондықтан, егер Сәкен бұл кіріспе тарауды жазбаса талдағалы отырған әдебиет мұралары да толық түсінікті болмас еді. Кіріспе тарау кітаптың кейінгі әдебиеттілік мол жағын ашып беретін кілт рөлін атқарып тұр»¹.

Қазақ халқының тарихи даму жолдарын зерттеген уақытта Сәкен көптеген нақты деректер мен фактілерді молынан келтіріп, оның тарихи байланыстығы мен сабақтастағын ашып, көптеген шындықтардың сырына үңіледі, күрделі қорытындылар жасайды. Халық тарихын зерттегенде дұрыс көзқарасты басшылыққа алып, тарихта аты қалған адамдардың істеген ісін ашық айтып отырады.

Әрине, 20-30-жылдарда қазақ халқының ғылыми тарихы жасалмағандықтан да Сәкеннің кейбір пікірлері

¹ С. Мұқанов. Қазақ әдебиетінде жаңа эра. Кітапта: С. Сейфуллаұлы. Шығармалар, 6-том, 6-бет.

ойлана қарауды қажет етеді. Өйткені, кейінгі жылдары үш рет жазылған қазақ халқының тарихы көптеген жаңа деректермен толығып, бұрынғы қалыптасқан пікірлердің басқаша баяндалуына негіз болғанын ескерген уақытта, Сәкеннің кейбір трактовкалары қазіргі тұжырымдарға сай келе бермеуі ықтимал.

Сонымен, Сәкен Сейфуллин өзінің жарияланпаздық еңбегімен де, әсіресе «Қазақ әдебиеті» атты оқу құралы сипатындағы ғылыми зерттеуімен де қазақтың бай әдебиетінің үлгілерін эстетикалық-социологиялық талдаудан өткізіп, жүйелі классификация жасады, көптеген соны ой, тың пікірлер айтты, парасаты мен фольклорист ғалым екенін танытты. Қазақ әдебиеттану ғылымының туу және қалыптасу процесіне Сәкеннің қосқан үлесі зор дегенде осы жайлар айрықша еске алынуға тиіс.

Сәкеннің ғылыми еңбектерінің мәнділігін айтқанда бір жайға тоқтала кеткен абзал. Қазақ әдебиетінің тарихына арналған еңбегін екі кітап етіп жазып шығаруға ниеттенгені белгілі. «Екінші кітапқа қазақ атаулы ел Россия патшасының әкімшілігіне бағынған дәуірден қалған әдебиет нұсқалары кірмек»¹ деп «Қазақ әдебиетінің» кіріспесінде айтса, еңбектің ең соңындағы «Жалғас әңгіме» деген тараушада ендігі зерттеу «қазақ атанған елдің ақырындап болса да, шаруашылық түріне өзгеріс кіріп, хандық құрылысы, билер дәуірі іріп-шіріп, қазақ атаулы ел орыс патшасына бағынған дәуірде шыққан әдебиет нұсқалары туралы болады. Оны бір бөлек, II кітап қыламыз»² деп тағы да ескертті. Осы аталмыш еңбектің жазылғаны, онымен кейбір адамдардың танысқаны белгілі болса да, әзірге оның қолжазбасы қолға түспей келе жатқандығы өкінішті. Алайда Сәкеннің бұл үлкен еңбегінен жұрнақ та қалған жоқ деуден аулақпыз. Сәкен 1934-35 жылдары Ыбырай Алтынсариннің, Ақан сері Қорамсаұлының және татар, башқұрт, қазақ әдебиеттеріне ортақ ақын Ақмолланың өлең жинақтарын жинап, тұңғыш рет жариялады. Бұлар жазылмақ екінші кітаптың қарлығаштары екені айдан-анық.

¹ С. Сейфуллин. Шығармалар, 6-том, 8-бет.

² С. Сейфуллин. Шығармалар, 6-том, 419-бет.

Ыбырай мен Ақан жайында 20-жылдардың бас кезінде бірді-екілі мақала жарияланғаны болмаса, көбіне жалпы шолуларда теріс сынайда ғана аталып жүретін-ді. 1933 жылы М. Жолдыбаев, М. Әуезов, Ә. Қоңыратбаев жазған «XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабында» Ыбырай Алтынсаринға арналған қысқаша тарау бар. Онда да «Ыбырай бүкіл қазақ елінің досы еді, оның ішінде кедейлердің де, еңбекшілердің де досы деу дұрыс емес. Ыбырайдың тұрғыласы Абай. Екеуінің таптық тегі де бір: қазақтың ескі феодал табы, екеуінің ой өрісі, пікір майданында көп ұқсастық, бірегейлік бар»¹ деп сол кезеңдегі көңіл-ауанмен баяндалған болатын.

Сәкен осындай ойлауға назар аудармай, басқаша арнамен жүру қажеттігін сезініп, тарихта орны бар дастандарға айрықша ұқыптылықпен қарау, өмір шындығы мен сол кезеңнің негізгі бағытын саралау, әдебиет-мәдениет қайраткерінің іс-әрекеті мен дүниетанымын әрқашан әділет таразысына салып отыру керектігін ескертіп, өзі жаңа бастама жасады. Осыған айқын дәлел – Ыбырай Алтынсарин жинағына жазған қысқа да мәнді алғы сөзі.

Сәкен осы алғы сөзінде Ыбырай шығармашылығының негізгі қадір-қасиетін айқындап, оның дүниетанымындағы кайшылықтардың себебін дұрыс аша білген. Ыбырай Алтынсарин – «қазақ әдебиетін Европа жолына, енер жолына бұрын бастаған ең тұңғыш жаңашыл, суретшіл ақын»² деп Сәкен айрықша мәнді қорытынды жасайды да, оның ағартушылық еңбегіне ерекше тоқталады. «Ыбырай бір жағынан айқын болса, екінші жағынан халық ағарту майданында қызмет қылған адам. Ең бірінші рет қазақтың ана тілінде оқу құралын жазған және сол ана тілінде қазақ баласын оқытқан ең алғашқы тұңғыш оқытушы. Ыбырай жастарды оқуға, өнерге шақырды. Оқуға талпына бастаған қазақ жастарына Ыбырай айрықша қадірлі болған адам»³ деп Сәкен Ы. Алтынсариннің ағартушылық еңбегіне айрықша мән берген болатын.

¹ Жолдыбайұлы М., Әуезов М., Қоңыратбайұлы Ә. XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы. 1933, 74,78-беттер.

² Ы. Алтынсарин жинағы, жинаған Сәкен, 1935, 3-бет.

³ Ы. Алтынсарин жинағы, жинаған Сәкен, 1935, 3-бет.

Ыбырайдың «шоқынғаны», Ақан серінің «жынданғаны» жайындағы лақаптардың бәрі де ескішілдердің шығарған өсегі, жаласы екенін тарихи деректермен дәлелдеп, олардың шығармашылық өмірін көпшілікке үлгі қылды. Қазан революциясына дейін ғұмыр сүрген дарындардың бәріне бірдей феодал тобының ақыны деген атақ жамамақ әуеннен бұл екеуі де құралақан қалмаса да, негізінен алғанда, олардың шығармалары көбіне көркемдік тұрғыдан бағаланды. Мәселен, «Ақанның сұлу әндері, жалтылдаған өлеңдері Ақанның нәзік, терең сезімді екенін білдіреді. Ақанның ірі дарқан ақын екендігі де өлеңдерінен айқын көрінеді. Сонсон, Ақан ақындығының үстіне ән шығарғыш композитор. Оның «Сырымбет», «Ақкөйлек», «Үштотықұс», «Құлагер», «Қара торғай» деген әндері – қазақ әдебиетіндегі сұлу әндер»¹ деп әр автордың өзіне тән ерекшеліктерін көрсетіп, оқушылардың ынтасын көрнекті дарындардың үлгілі өнеріне аударды, сол кездегі сыншылық ой-пікірге жаңа бағыт сілтеуге талаптанды. Ыбырай мен Ақан сері шығармалары жинақтарының алғы сөзінде «әдебиет тарихымызға дерек бола берсін деп осы шығармаларын жіберіп отырмын, толық сын кейін жазылар» деп аяқтауына қарағанда, әдебиет тарихы жөніндегі екінші кітабына Сәкен көптеген дерек-мағлұматтар, ақын-жазушы шығармаларын мол жинай бастағанын көреміз. Және оны білікті де ұқыпты зерттеп жүргенін Ақмолланың өлеңдер жинағына жазған кіріспесінен байқаймыз.

Сонымен, ұлы дарынның фольклористикалық еңбегін жүйелеген және ғалымдық тұлғасын танытатын шығармаларын қысқаша талдаған уақытта, С. Сейфуллиннің қазақ әдебиеттану ғылымының іргетасын қалауға зор үлес қосқан, қазақ фольклористикасының қарыштап өркендей беруіне арна салған ғалымдардың бірі екендігін көреміз. Халықтың бақытты келешегі үшін өзінің ұланғайыр күш-қуатын, дарқан дарынын, шалқар шабытын қалтқысыз жұмсаған Сәкен Сейфуллин қазақ мәдениетінің төрінен тұлғаланып көрінері еш шүбә тудырмайды.

¹ Ақан сері. Таңдамалы өлеңдері. Жинаған Сәкен, 1935, 3-4-беттер.

СӘКЕННІҢ ҰЛТЖАНДЫЛЫҒЫ

Біздің жалпы түсінігімізде коммунист, революционер, большевик болу қып-қызыл интернационалист, Ахмет Байтұрсынов атауымен атасақ, бибауырмал болуға тиіс, яғни «бауыр керек емес, ел керек емес, жұрт керек емес, адам баласы керек» деп ойладық, ойлап келе жатқандар да жоқ емес. Кеше бұған құлай жығылсақ, бүгін ойлана кекірейгенімізбен ішімізді қалай беріп қойғанымызға таң қаламыз. Осы түсінікті теріске шығаратын тұс қайсы, құбылмалы өмір өткелінде тиімді қолданатын, пайдаға асыратын тұс қайсы? Ахаңша айтқанда, «жасасын би-бауырмалдық!» деп айғайлағанмен адам баласының арасындағы «жік» жоғалмайтынын тәтті тәнімізге ащы шыбық емес-ау, сырғауыл сойыл тиген кезде көрдік, сездік, бірақ екі жарым ғасыр бойына қалыптасып қалған құлдық психология тұяқ серпуге мүмкіндік бермеді. Басқа ұрды, соқты, көндік, көнбегенді атты, асты. Зорлықтың күштілігімен жалғыз қанатпен «ұшып», «жасасын интернационализм» дегенімізді күні бүгінге дейін қоймай келеміз.

Коммунизм идеясын өзінің ыңғайына жығып алып дәуірлеген «ұлыдержавалық шовинизмнің» жамылғысы, бет пердесі болған «интернационализм» екенін анық түсініп болмағандар әлі де аз емес. Совет өкіметін қайта орнатып, билікті КОКП қолына берейік деген Зюгановтарды былай қойғанда, Ресей парламентіне депутаттар ұсыну және сайлау кезінде Солженицын, Жириновский, Лысенко, Руцкой, Скоков, Лебедь, Стерлиговтардың арманы не екенін естігенде шошымай қалғандарға не демекпіз. Тарих доңғалағы өз айналуын тоқтатпайды, «маған ұлт керек емес, бауыр керек емес» дегендерді мансұқтамай қоймайды, опык жегізбей тынбайды.

Елі-жұртын, ата-анасын сүймейтін пенде еш уақытта болған емес. Мұны ешқандай жәреуке сөз жасыра алмайды.

Мұны тіпті В. И. Лениннің өзі жасырмағанын, яғни «ұлттық мақтанын» аспандатқанын ол өлгеннен кейін ұмытып кетсек те, әр адам, әр коммунист, большевик, әр интернационалист өзінің ұлттан, қай халықтан екенін ұмыта алмағаны рас, бірақ өз еліне, жұртына деген игі тілегін сыртқа шығара алмай тұншыққаны тағы рас. Сөзінің жалғандығын көзі айтып қойған сәттер аз болды ма?!

Сәкеннің ұлтжандығын айтар алдында осындай қалыптасқан көріністі қайтадан көзге елестетіп алмасқа болмайды, өйткені бұл жай көбіне-көп 1937 жылдан кейін мейлінше дендеп кеткен, тіпті індетке айналған қылымсыған қылық болатын.

Сонымен, коммунист, большевик бола жүріп ұлтшыл, ұлтжанды болу мүмкін бе? Әбден мүмкін, тіпті әрі-беріден соң қажет, шын ел-жұрт тілеуін тілегендерге, сол үшін арұятын, арман-мұратын арнағандарға, сол үшін қасықтай қанын, шыбындай жанын беруге бел буғандарға. Ал коммунист, большевик болғандардың бәрі осындай пиғылда болмағанын, бола бермейтінін тарих көрсетті.

Тағы да алдын ала жасалатын бір ескертпе, біз кеңес құлағанша Сәкеннің қызыл жағын бадырайта көрсетуге айрықша құмар болдық. «Анау-мынау еркелігін» төңкерісшілдігінің құрбандығына шалдық. Сөйтіп, біздің көз алдымызда «Қызыл сұнқар» ашық аспанымызда еркін самтады, титығы қалмай жауыр болған «Қызыл атымыз» бәйгенің алдын бермеді, Бұған бүкіл ел болып, жұрт болып қол соқтық, қуандық, шаттандық. Сонда Сәкеннің ішкі дүниесінде алай-дүлей борасындар жүріп, дауыл-құйындар соғып жатқаны ескерусіз қалды. Оны ескерейік десек ұнатпады, айтайық десек ауызға ұрды, әбден билеп алған идеологияға ол келісе қоймады. Амалсыздан аузымызды жаптық, тілімізді байладық. Әйтпесе Сәкеннің көңіл-күйі барлық кезде бірдей бола бермегенін оқыдық, білдік, сөздік. Енді осыған сабырмен бір қарайықшы, мүмкін, өзі айтпай-жазбай келгендеріміздің ішінде кеше де, бүгін де өтпелі заманға тап болған қазақ халқына, оның ойлы азаматтарына айтар ғибраты, елге еңбек етудің үлгі-өнегесі болар. Соларды саналыларымыз сараптан өткізіп, мөлдір кәінардан сусындар, шөлін басар.

Ұлтын, халқын, елі-жұртын, ата-анасын сүймейтін пенде жоқ, бұлар әр түрлі аталғанмен саяр жері біреу-ақ, ол – ұлтжандылық, патриотизм.

«Қазақ энциклопедиясы» таяуда «қазақ елінің экономикасы мен саяси жағдайы, тарихы, мәдениеті мен оқу-ағарту ісі, тілі мен әдебиеті хақында келелі сөз қозғаған, шығармаларының денін ғылыми әрі көркем туынды түрінде жариялаған «Айқап» журналының» сүбелі материалдарын Ү. Суханбердина мен С. Дәуітовтің құрастыруымен 38 баспа табақ қылып басып шығарды. Бұрын оқығандарымды қайтадан пысықтай оқып келе жатқанымда Сәкеннің «Туған жерім – өз елім» (шетте жүргенде) деген (№ 11. 1914) өлеңінің соңғы түйінді екі жолы «Сөйткен жерге хахол келіп орнады, Арманда боп, жылай-жылай қалғаным» дегенін оқып, «шошып» кеттім демей-ақ, қояйын, көптен бері ойлап жүрген, яғни Сәкеннің ұлтжандығы жөнінде жазсам-ау деп жүрген ойыма қамшы болып отыр. Бұл өлеңді Сәкен өзі көзі тірісінде шыққан кітаптарына ұмытып кеткендіктен қоспаған болса керек, ал, 1960 жылы Сәкен шығармаларының 2-томының 271-бетіне «Жаңадан табылған өлеңдері» деген айдармен қайтадан жарияланғанда әлгі екі жол ғана емес, сол ойға алып келетін бір шумақ түгелдей алынып қалыпты. Оны істегендер 60-жылдардағы лито болуы да ғажап емес. Қалай болғанда Сәкеннің атамекенге арнаған жырларында:

*Сағынып, Нұра, мен келдім,
Бұрынғы иең-байғұсың.
Айырылған сенен көп елдің
Жатырсың көрмей қайғысын, –*

деген ойларды қысылмай айтқаны анық. Бұл шумақтар, сөз жоқ, Міржакып Дулатовтың «Оян, қазағындағы» пікірлерден бастау алғаны сөзсіз. Сәкеннің бұл өлеңдері жалпы арнаға әр саладан келіп құйылып жатқан бұлақтар, өзектер іспеттес дүниелер. Жер мәселесі – туған елдің тағдыры – ХХ ғасырдағы әдебиетіміздің үлкен бір тақырыбы ғана емес, елдік пен ерліктің, тірлік пен болашақтың ең үлкен проблемасы. Мұны бұрынғыша жалаңаш ұлтшылдыққа апарып тели салуға болмайды. Орыс отаршыларынан тізе

көрген, езілген, ашынған халықтардың – «бұратаналардың» көкейіндегі ой-пікір болғандықтан ғасыр басындағы әртүрлі қозғалыстарға алып келген соқпақтар, жолдар еді. Мен мұны Сәкеннің, сондай-ақ осы кезде қолына қалам алған дарындардың жалпы дүрмекке ергендігі екенін біле отырып, елге, ұлтына, халқына еңбек сіңірудің жолын іздеудің бір сорабы деп ұғамын.

Осы мақсат жолына түскендердің ішінде әрқилы деңгейдегі дарындар болғаны, уақыт тезіне шыдамай бұрылып кеткендері, тірлік күйбеңінде қалып қойғандары көп болғаны да өтірік емес. Мұндай игі іске шын мәніндегі ер азаматтар ғана төтеп берді. Солардың ішінде Сәкеннің өз жолы, өз түсінігі болғаны ел-жұртқа аян.

Кезінде Сібір университеті аталған Омбының оқытушылар семинариясында оқыған Сәкеннің өмірге көзқарасы 1914 жылдан бастап көріне бастаған. «Бірлік» қауымын құрып, оның сол қанатын басқарған уақытта Шәймерден Әлжанов екеуінің «егер восстание бола қалса қазақ халқы орыстың шаруа-жұмысшыларымен бірге боларына кәміл сенеміз» (кейін осы кезді еске алғанда «революция болса, қолымызға қару алып, революцияшылдармен бір боламыз» деп баяндапты) деулері әшейінгі мәлімдеме емес екенін кейінгі өмір жолдары айқын көрсетіп берді. Солай бола тұрса да Сәкенді бірден төңкерісшіл революционерлер сапатына қосуға бола қоймас.

Сәкен осылай дегенмен Омбыдан демократиялық ой-пікір, яғни жұрттың бәрін «теп-тегіс бірдей қылсам» деген жалпы мұратпен оралады. Ол түсініктен 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс кезінде де безіне алмады. «Толқын» өлеңі оған дәлел. Қолынан келері болмаған шақта елде жасалып жатқан қиянаттардың бәрін жіпке тізіп, «кім біледі, әлі әділеттік те келер, жауыздардың да жазаларын тартатын уақыт жетер» дегеннің өзін жасырын атпен жазғаны, Орынборда «Қазақ» газетін шығарып жатқан ишаларына алаңдағанын, «шіркін, қазақ жастары солдатқа бұрып, әскердің өнерін үйреніп келіп, мылтықпен патшаға қарсы тұрса жақсы болар еді-ау» деп ойлағанын «Тар жол, тийіңақ кешу» роман-эссесінде ашық жазды. Ахмет, Әлихан, Міржақыптардың «Ашық хатында» айтылған пікірге ден қойған кезі де жоқ емес.

Сәкеннің ізін бақылағандар «С. Сейфуллин в своей книге «Тяжелый путь, трудный переход» совершенно неправильно оценивает восстание 1916 года и неправильно излагает позицию националистической интеллигенции и казахского байства – он по существу оправдывает их позицию» («Большевик Казахстана» 1932, № 5, 21-бет) деп айыптаулары тегін емес. Сондай-ақ, 1917 жылғы жалпы қазақ съездерінің шешіміне де жалтақтап қарайлаған шағы аз болмаған.

1917 жылғы Ақпан төңкерісі Ресей империясының езілген халықтарына да, орыстың өзіне де ұлы жаңалық, ғажап өзгеріс әкелді. Енді оның әрі ойланып-толғануға болмайтынын сезген, кешегі қазақ қозғалысына белсене араласа алмағанына іштей күпті, халық алдында кінәлі адамдай сезініп жүрген Сәкен «қуантуға ел-жұртты асығып тез аттанды» да Ақмолаға келіп, саясаттың мыс қазанына күмп беріп түсіп кетті. «Патшаның не себепті түскеніне алғашқы уақытта қазақ елі түсіне алған жоқ. Бі-рақ қуанды («Тар жол, тайғақ кешу», 1927, 38-бет). «Құрама комитеттің» сайлауына тап болған Сәкен қоғамдық іске араласып жүре берді. «Қысқасы, аз уақытта Ақмолада талай жиналыс болып, талай рет комитет сайлауы болды. Сөз көп, пәтуа жоқ. Жиналыс көп, тиянақ жоқ. Үкімет әлсіз. Жұрттың бәрі өзі бек, өзі төре. Жұрттың көбі бостандықты енді өз еркімен, өзінше түсіне бастады» (17-бет). Омбы қаласында 1917 жылы сәуір айында облыстық, Ақмолада уездік қазақ комитеті сайланды. Омбыдағы облыстық қазақ комитетінен келген Дінмұхамет Әділұлы, Қошке Кеменгерұлымен Сәкен және Бірмағамбет Айбасұлы – төртеуі уездік қазақ комитетінің бір бөлмесінде құшақтасып бірге жатады, Керенскийдің уақытша комиссарын бірге қаралайды, қуысады. 1916 жылы қазақ еліне озбырлық жасаған екі-үш болыстың үстінен іс қозғағандар «Төлеубайды облыстық қазақ комитеті құрамынан шығарындар» дегенге облыстық комитет құлақ аспаған соң, Ақмола уездік комитетіндегілер секем ала бастайды. «Жас қазақ» ұйымын ашып, оның платформасына «Россияның ең дұрыс жобалы төңкерісшіл партиясымен бірге майданға шығады. Россияның құрама (федеративная) республика болуын қуаттайды» (1977 ж. 52-бет)

деп жазған кезде Ақмоланың уездік комитеті мен «Жас қазақ» ұйымының ауыз бірлігі күшті еді, талай игілікті істі бірге тыңдырған-ды.

Ал, уақытша үкіметтің Торғай облысындағы төтенше комиссары болып белгіленген Әлихан Бөкейханов келіп жеткенше Орынборда 2-8 сәуірде Ахмет Байғұрсыновтың басшылығымен Торғай облыстық қазақ съезі өтіп «Россия мемлекеті» демократиялық, парламенттік және орталықтанбаған (децентрализованная) республика болуын» қалаған шешім қабылдады. (Қараңыз: К. Нұрпейісов. Алаш һәм алашорда. «Ататек» баспасы, 1995, 95-бет).

Ал, 1–13 сәуір аралығында өткен Жетісу облыстық қазақ съезі мемлекетті басқару түріне келгенде әскери генерал-губернаторлық билікті азаматтық билеумен алмастырып, соғысты жеңіске жеткенше жалғастыруға, уақытша үкіметке бағынып, оған қолдау жасауға қаулы қылды. Ақмола мен Семей съездерінде айқындық жетіспеді. Орал облыстық қазақ съезі мемлекет билеу мәселесінде «Киргизский народ приветствуют идею демократической республики, оставляя вопрос о национально-территориальной федерации пока открытым, в особую федеративно-демократическую Республику с учредительного собрания» («Алаш-орда». Составитель Н. Мартыненко. «Айқап» 1992, стр. 37. Соңғы сөйлемінде бір құйтырқы бар) деп шешті.

Ел-жұртты басқаруға қажетті мемлекет түрі туралы 1917 жылдың сәуір-мамырына дейін Құрама (федеративная) республика, парламенті орталықтанбаған (децентрализованная) республика түрлері айтылып оның демократиялық сипатын жақтады. Ал, осы жөнінде бүкіл алаш қозғалысына көсем болған Әлихан Бөкейханов қандай көзқараста болды деген сауалды тарата баяндасақ, жалпы дүниетаным мен көзқарастың, сөз бен істің арасындағы сырлардың шеті енгізіп болса да ашылып қалуы ғажап емес.

1917 жылы 15 наурызда Минск қаласынан Әлихан Бөкейханов бас болған 15 зиялы Қазақстанда әлеумет ісіне араласып жүрген 36 азаматқа 25 адрес бойынша жедел телеграмма жолдайды. Ол «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 223 санында жарияланды. «Россиядағы барша халыққа

ағайындық, теңдік, бостандық күні туды. Жаңа құрылған үкімет дүкенін сүйеу үшін қазаққа ұйымдасу керек. Біз қалайтын патшалық түрі – демократически республика, яғни, мал өсіріп, егін салып, жерге ие боларлық түрі. Құдайдан басқа ешкімнен қорықпаңдар! Түзулікпен іс етіңіздер, жаңа үкіметті сүйендер!» деп ұсыныс жасады. Қазақ зиялылары буржуазиялық-демократиялық ақпан революциясын, ол тудырған уақытша үкіметті толық қолдады, елді соған шақырды, оның анығырақ сөзін Әлихан, Мұстафа, Міржақыптың «Алаш ұлына» жазған ашық хаты әбден айқындай түседі. «Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бұ күн теңелдік. Қам көңілде қаяудай арман қалған жоқ. Енді бүгін теңеліп, түсімізде көрмеген жақсылықты өңімізде көріп, төбеміз көкке жетіп отыр» (Қараңыз: Ә. Бөкейханов. Шығармалар, «Қазақстан», 1994, 234-бет). Осы қуанышқа кім жеткізді, кімге борыштымыз деген бел қайыстырар сауалды қояды да, соның есесін қалай қайтарудың жолын ашық жазады.

«Еккенде жоқ, сепкенде жоқ қазақ халқы бостаншылыққа ортақ болып отырмыз. Біз қазіргі әділ үкімет, азат Россиямен бір тілекте, бір кемедеміз. Кемедегінің жаны бір. Тілек бірге болған соң, тірі болсақ бір төбеде, өлсек бір шұқырда болуымыз керек. Соның үшін жаңа үкіметке қолдан келген көмегімізді аямауымыз керек» (Ә. Бөкейханов. Шығармалар, 235-бет). 1916 жылғы 25 июнь жарлығын еске ала келе «біздің жігіттер соғысқа әуелде зорлықпен келсе де, енді орыс халқының жақсылары һәм әскері арқасында бостаншылық алған соң, соғыс біткенше аянбай қызмет етсе, алған бостаншылығымыздың қолқасын түгел қайтара алмасақ та, орыс халқының алдында ұялмас едік. Міне, біздің көмегіміз осы болуы керек. Мұны жігіттер де, жұрт та ойласын. Алмақтың да салмағы бар. Жақсылығына ортақпыз, жамандығыңнан аулақпыз десек, құдайға қас болармыз, жұртшылығымызға таңба болар. Орыс халқы бостаншылық жолында жанын құрбан қылғанда, біз терімізді қиялық. Жаңа үкіметтің күшеюіне қызмет қылалық, кешікпей ашылатын Учредельни Собранияда һәм Государственный Думада бәйгеге қосылып, жүлде алып, халқымыздың бақ-берекесіне жол ашалық» (бұл да сонда)

дегеннің жалпы демократиялық сипатының астында талай лүдәмал күпті мәселелер жатқаны айтпаса да түсінікті.

Осындай көзқарас бүкіл алаш қозғалысына, әсіресе, оның басшыларына тән болғаны белгілі. Жалпы халық, жалпы көмек дегендерді ол кезде әрқилы түсінгендер, қолына қару алып майданға шыққандар болғанын елемей орынды болмасы айдан-анық. Шырылдаған шындықтың сырын сөзден емес, нақты істен іздеу шарт.

Қазақстанның мемлекеттік құрылысы туралы мәселе бірінші жалпықазақ съезінде шешілді. Ол 1917 жылы 21-28 шілдеде Орынбор қаласында өтті. Съездің қараған бірінші мәселесі – мемлекеттік басқару туралы. «Алаш-Орда» деген құжаттар жинағында еш түсіндірмесіз: «1. О государственном управлении. В России должна быть демократическая федеративная парламентская республика.

2. Об автономии Киробластей: Киргизские области должны получить областную автономию, смотря по национальным различиям и бытовым условиям» (46-47-беттер) деген қаулы беріледі. Сонда қалай, Қазақстан Россияның құрамына кірген уақытта іштей облыстық автономияға бөлінбек пе?

Жалпы осы федерация дегенді қазақ зиялылары қалай түсінді және ол жөнінде кім не айтты деген мәселені Сәкенге байланыстыруымыздың бір сыры бар. Біз кейде біреуді мақтау керек болса бәрін үйіп-төгіп соған таңа саламыз, ал даттап қаралағымыз келсе оның бадырайып тұрған ізін, қазаққа сіңірген еңбегін көрмей, көз жұмып өте шығамыз. Соның бір көрінісі соңғы кезде алаш қозғалысын зерттей бастаған ғалымдар арасынан кездесіп жатуы тарихи шындықты тағы да бұрмалауға апарып соқтырып аламыз-ау деген ойды қылаңдатады.

Жалпықазақ бірінші съезі ашылардан бір ай бұрын «Қазақ» газеті ең негізгі мәселелерді, әсіресе мемлекет түрі мен партия ұйымдастыру туралы жұртқа ой саларлық пікірлер жариялады және съезге келген делегаттар белгілі бір топтың, аймақтың, өлкенің тұжырымын ұстай келуді өтінді. «Даярлықсыз адамдардың келгенінен қазаққа келер түк пайда жоқ» деп кесіп айтты.

Қазаққа керегі «мемлекеттік автономия ма, яки уалаяттық автономия ма?» деп негізгі сұрақты қояды да,

олардың айырмашылығын түсіндіреді. «Мемлекеттік автономия болса өз государственная думасы болмақ: өзіне керек закондарды сол думасы шығармақ; ақшасын өзі жасап шығармақ; барша шаруашылық ісі: темір жол, почта, телеграф сияқты істерінің бәрі де өзінде болмақ. Жер-суының билігі де өзінде болмақ. Өз алдына әскер ұстамақ; қысқасы, мемлекетке керек жабдықтарын өзі жайғастырмақ, өз қамын өзі жемек» («Қазақ», 1917, 24 маусым, № 234), яғни шет мемлекеттермен қарым-қатынасын жалпы мемлекет арқылы жүргізеді және онда өкілетті уәкілі ғана болады. «Мемлекеттік автономияның бас мемлекетпен жалғасатын жері осылар ғана» дегендеріне қарағанда бүгінгі Қазақстан республикасының жай-күйі көзге елестегендей болады.

Ал, «уалаяттық автономия болса, оның өз алдына ақшасы, темір жолы, почта, телеграфы, әскері болмайды. Жалпы-мемлекеттік Думасына уәкілдерін жібереді. Өз думасы сол жалпы мемлекет Думасында шыққан законға қайшы келместей закондарды шығаруға ықтияры болады. Жер-судың билігі жалпы мемлекет қолында болады» дегені қазіргі Ресейдегі Шешен мен Татарстаннан басқа республикаларды еріксіз еске түсіреді.

Жалпықазақ съезін шақырудың дабылы «Қазақ» газеті мен ұйымдастыру бюросының телеграммасы арқылы және Шәймерден Әлжановтың Сәкенге жазған хаты арқылы белгілі болған уақытта, араларына алалық кірмеген «Ақмола уездік қазақ комитетінің жалпы жиналысын аштық. Баяндама жасап, пікір алысқаннан кейін, Орынбор съезінің қарайтын мәселелері туралы қаулы шығардық – деп еске алады Сәкен Сейфуллин өзінің «Тар жол, тайғақ кешуінде». – Қаулымыз «Жас қазақ» ұйымының жобасымен болды. Біздіңше, ең зор мәселе – Россияның болашақ үкіметінің түрі. Орынбордағы съезге телеграмма соқтық:

«Біз федеративни республикаға ғана дауыс береміз. Басқа түрге қарсы боламыз». Біздің телеграмма съездің ашылуына дәл барыпты». (1977, 61-бет).

Көріп отырсыздар, Торғай, Орал облыстық қазақ съездеріндегі тұжырымдар және «Қазақ» газетіндегі ойлар, Ақмоладан жеткен телеграмма, сөз жоқ, съезд мәжілісінде

міндетті түрде талқыға түсуге тиіс пікірлер ғой. Ол жайында газет хабарын кездестіргендіктен Сәкеннің роман-эссесіндегі мына дерекке айрықша құлақ салған жөн сияқты.

«Біздің телеграмма съездің ашылуына дәл барыпты. Кейбіреулер осы федеративни республиканы қуаттап сөйлепті. Съезд шақырушылардың ағасы Бөкейханұлы кадет партиясының жобасын съезге алғызбақ болыпты, едәуір далбастапты. «Россия үкіметі Англия үкіметіндей патшасы бар, парламентті болуы жөн» деп таласыпты. «Бұл деректі сол бірінші съездің екі хатшысының бірі болған Асылбек Сейітов Ақмола уездік қазақ комитетінің съезін өткізуге келгенде жасаған баяндамасында айтқан. «Орынбор съезінің баспаға басылған қаулыларын әкелді. Съездің қалай болып өткенін сөйледі. Съезде Бекейханұлдарының кадет партиясының жобасын жүргізбек болғанын айтты. Россия мемлекетінің үкімет құрылысы ағылшындікіндей, конституция парламентті болғанын дұрыс деп, ақырында; федеративни республикаға көнгенін айтты» (62-бет) деген мәні өте зор мәлімдеме жасаған. Ал, осыған біздің қазіргі зерттеушілеріміз дұрыстап назар аудармай, съезде айтылған ой-пікірлерді сараптамай қаға берісте қалдырып, не айналып өтіп жүрген жайы бар. Сөйтіп барлық жоба-жоспар Әлихан Бөкейхановтың қолынан шықты дегендей сыңай танытады.

Бірінші мәселеде осындай ойлар айтылмаса күн тәртібінде он екінші кезекте тұрған партия құру мәселесі тұсында айналып соқпас еді ғой. Тарих ғылымдарының докторы М. Қойгелдиев: «Съезге қатынасқан бір топ делегат партия құру ісіне байланысты сөйлеген Ә. Бөкейхановтан ресейлік кадет партиясына қатынасын ашық мәлімдеуді талап етеді» (М. Қойгелдиев. Алаш қозғалысы. «Санат», 1995, 303-бет) деген тың деректі хабарлады. Әлихан Бөкейханов кадет партиясы құрамынан шығатынын бірінші съезд өткен шілдеде емес, II жалпы қазақ съезінде айтып, «Қазақ» газетінің 23 желтоқсанындағы 256 санында «Мен кадет партиясынан неге шықтым?» деген мәлімдеме жасаған болатын. Осы уақыттық алшақтықта мән жоқтай сыңай танытамыз. Және Әлекеңнің мәлімдемесіне дейін, яғни 21 қарашада «Алаш» партиясының бағдарламасының жобасы жарияланып қалғаны да қалтарыста қала беруде.

Шындығына келгенде, жалпықазақ I съезінің «Қазақ» газетінде жарияланған қаулысының сөзімен айтсақ, «Ресей демократиялық федеративтік, парламенттік республика болып, қазақ облыстары қоныс – ұлт жігіне қарай облыстық автономия алуға тиіс» дегенді оқимыз. Сонда қалай, бүкіл Қазақстан емес, «қазақ облыстары қоныс – ұлт жігіне қарай «облыстық автономия» болып, сиырдың бүйрегіндей қырық бөлек болуға тиіс пе? Бұл шешім керегімізді айта алмағандық па, әлде пікір алалығынан туындаған бұлдырлық па? Бұған дейін нені болса да айқын түсіндіретін тілдің орашолақтанып қалғаны несі? Мұны ғылыми проблема ретінде терең қазу тарихшылардың мойнындағы міндет десек, енді осы мәселенің Сәкендердің Алаш басшыларымен байланысына, қарым-қатынасына тигізген кесірін айтпай кетуге болмайды, өйткені бұл бүкіл қазақ зиялыларының ел болашағы туралы ойларының жол айырығы сияқты үлкен мәселе.

Шынын айту керек, Сәкендер осыған дейін алаш азаматтарының ықпалынан, айтқанынан шыға алмай келе жатқан болатын. 1917 жылы тамыз айында Ақмоланың уездік қазақ комитетінің сайлауы болды. Комитетке «Жас қазақтың» бастықтарынан ешкімді кіргізбеді. Сөйтіп, комитеттен шығып қалдық. Омбыдан Орынбор съезіне барып келген әлгі Ақмоланың облыстық қазақ комитетінен келген А. Сейітұлы енді бізді қуды. Комитетке ылғи байлардың, бұрынғы азулылардың, молдалардың адамы кірді (62-бет). Кеше ғана қазақ комитетінің бір бөлмесінде құшақтасып жатып, игілікті істі бірге атқарып жүрген Қошмұқамбет Кемеңгерұлы, Дінмұхамет Әділұлы Омбыға, I қазақ съезіне жолданған телеграмманы жазған Бірмағамбет Айбасұлы Атбасарға кетеді. «Жаңарған қазақ комитеті өзінің кім екенін тезінен-ақ іс жүзінде көрсете бастады. Ешбір пәтуасы болмады. Бостандық, теңдік, әділдік іздеген адамдар «Жас қазақ» ұйымына келетін болды. Біз «Тіршілік» газеті мен «Жас қазақ» ұйымын күшейте бердік» (63-бет) дейді. Бөліну басталып, арасына андысу кірді. Әркім өз білгенімен қазақ халқына азаттық жолын іздемек.

Сәкендер, яғни «Жас қазақ» ұйымының мүшелері әуелі Ақмола уездік қазақ комитетімен алысты, өйткені,

ол «губерниялық комитеттің әмірі бойынша, елден ақша жинамақ болды. Үй басына жеті жарым сомнан! Байдан да жеті жарым сом, кедейден де жеті жарым сом. Өздерінің батагөйлері, мың-мың жылқылы байлар – Сағынайдың Нұрмағамбеті, Олжабайлардан да жеті жарым сом, Ақмоладағы жатақ Балапаннан да жеті жарым сом!» (63-бет). Байқайсыздар ма, 1916 жылы да, Ақпан революциясы тұсында да.

*Есіп кеп, майда желдер таудан асып,
Құшақтап аймалады амандасып.
Естіген, көрген-білген сырын маған,
Айтысты, қуанысып, сыбырласып.*

*«Теңдікке, бостандыққа көптен ғашық,
Нашарлар, ұран салып жолын ашып,
Құлдықтан бақыттарын жеңіп алып,
Ту тігіп шығыпты ерлер қол ұстасып...»*

*Асау жел саулап, жаттап кетті сарнап,
Аралап Сарыарқаны кезіп-шарлап.
Ән салдым қырда отырып, көкірек кернеп,
Кім білсе желдің тілін соған арнап.*

Сәкеннің түсінігінде бүкіл қазақтың мұң-мұқтажы, арман-тілегі ажыратылмай, тұтас айтылып келген болатын. Тіпті федеративтік республика идеясы туған кезде де жалпыдемократиялық, жалпыұлттық ұранның аясында шыр айналып жүргенін көреміз. Енді, міне, байға да, кедейге де жеті жарым сомнан салық түсуі «Жас қазақ» мүшелерін таптық жікті алдыңғы қатарға шақыруға себепкер болып отыр. Оған жалпықазақ съезінде болып, федерация идеясын жақтап сөйлеген, бірақ өзінің бар таным-білігінде жалпылықтан іргесін аулақ салмаған Асылбек Сейітов алаш басшыларының тапсырмасын орындап, Ақмоладағы уездік қазақ комитетінен Сәкендерді қуып шығып отыр.

Жасыратыны жоқ, мұнда пенделік сыңай, субъективтік себеп те жоқ емес. Үш-төрт ай бойына Ақмола уезіне «өздері би, өздері төре болған» комитеттің тізгінінен айырылып қалу «Жас қазақ» мүшелеріне, әсіресе жетекшілеріне, оның ішінде Сәкенге оңай тимегенін байқау қиын емес. Бұрыннан-ақ

сезіп, көріп жүрген жайдың бірінші жалпықазақ съезінен кейін, әсіресе Омбыдағы облыстық қазақ комитетінің «Жас қазақтармен» ұстасуы, ірге ажырата бастауы, тіпті қайсыбірінің әкірендеуі ертеден-ақ көңілде жүрген, шығар мезгілін тосқан көзқарасты, кәзіргілеп айтқанда, таптық таным білікті сыртқа шығарды.

«Тіршілік» газетінде уездік комитет мүшелерін «Күзетші иттерге» тенеген Сәкен өлеңі «Қазақ» газетін шамдандырды. Тіпті Рахымжан Дүйсенбайұлының «Қазақ әзір муфтиді қоя тұрып, өзге бас билігін түзетсін» дегені де алаш басшыларына ұнамағаны рас. Ілік көбейіп, артықкем сөздер айтылып көңіл қала бастады. Сәкендер әскери гарнизонды ез жағына шығарып алғаннан кейін қазақ комитетін тарату былай тұрсын, Керенскийдің комиссарын қуатындай күшке ие болды. Жиналыс-митинг, таластартыстар күннен-күнге өрши берген тұста Петроградтан Керенский үкіметі құлап, билікті большевиктер қолға алды деген телеграмма келгенде Сәкен:

*Кел, жігіттер,
Болыңдар ер,
Жүйткіт,
Орғыт тұлпарды!
Жаз қанатты,
Сілте қатты
Ұйтқыт, өрлет сұңқарды! –*

деген ұранды бүкіл қазақ даласына жеткізуге жан салды. Бұл «Оян, қазақтың» жаңа жағдайға бейімделген жаңа үні болды. Құрбы-құрдастарын, шын азамат жігіттерді теңдікке жетудің ұлы міндетін атқаруға шақырды. Оны жазбасқа шарасы да жоқ еді, өйткені оның оқудан кейінгі уақытта көріп-білгендері мен естігендері осы идеяны жыр шумағына бөлеп, көңілінде пісіп, бар дауыспен ең далаға таратуды талап еткен шақ болатын. Енді айқындық айрықша қажет болғанда.

*Зұлымдық пен
Әділдіктің,
Алысқанын айтайық.
Жер жүзінде,*

*Бай мен кедей,
Шабысқанын айтайық.
Кедей сүйер,
Байлар күйер,
Ауыздан от шашайық.
Салып ұран:
«Кедей құрал»
Кедейден топ жасайық!–*

деген төңкерісшіл әдебиеттің алғашқы сөзі осындай айқындықпен қазақ сахарасына тарап, ел-жұртты елең еткізгені еш дау тудырмайды.

Осы арада Сәкеннің маркстік дүниетаным жолына келуінің өзі табиғи екенін аңғармасқа болмас. Омбыдағы қазақ жұмысшыларымен жанасуы, Ф. Березевский сияқты большевик жазушымен дос болуы, «Бірлік» қауымының сол қанатын басқаруы, бір семинарияда оқыған ақын Мағжанмен творчестволық бақастық, Міржақыптың балдызы Гүлшаһра арқылы жұлдыздары жараспауы, 1916 жылғы шақыру кезіндегі атқамінерлер мен бай-болыстардың нашарларға көрсеткен зорлық-зомбылықтары, онан кейінгі өмір ағысындағы мәнді өзгерістер мен төңкерістер жалпы демократиялық түсінігі бар Сәкендерді кедей жағына шығарғаны сөзсіз. Оның үстіне марксизмнің «бүкіл дүние жүзі жарлы-жақыбайлары бірігіңдер, қор болмандар, билікті өздеріңнің қолыңа алыңдар, бақытты қоғам жасаңдар» деген қарапайым да түсінікті ұрандары бір болса, Қазан төңкерісі алғашқы сәттен бастап жерді – шаруаға, кәсіпорындарды – жұмыскерлерге, нанды ашыққандарға үлестіріп, ел-жұртты жұтатқан қырғын соғысты тоқтатпайық, деп келген большевиктік екпін қазақтың талай зиялыларын өзінің аясына тартып, кедейшілдік, таптық жолға түсіргені айдан-анық. Өзінің қолындағы қару-жарақпен ғана емес, көкейіндегі өрелі өлеңдерімен тапшыл әскердің алғашқы сапына тұрған ұлы дарын Сәкен болғандығын қазір бұрынғыдан гөрі естірте айтуымыз керек.

Төңкерісшіл большевик, лениншіл болған уақытта Сәкен өзінің ел-жұртын ұмытты ма, қазақ халқына теріс айналып «жасасын адамзат» деп далақтай берді ме, азаттыққа, бақыт жолына жетудің соқпағын көрсете алды ма,

қазақты жеткізуден басқа арман-тілегі болды ма? деген сүбелі сауалдарды бүгін айрықша қатты қойып тарихи шындық деңгейінде жауап іздеуіміз керек әйтпесе «өйткен екен, бүйткен екен» деген сыбыстан, өтірік-аяннан арыла алмаймыз, ұлт мақтанышы болған азаматтың қадіріне жете алмаймыз.

Қазақ халқына, әсіресе оның қалың бұқарасы – кедей-кепшікке бақыт, теңдік іздеген Сәкен Қазан төңкерісінің алғашқы сәтінен бастап өз бағытын тауып алды да, желтоқсанда өтетін жалпықазақтық ІІ съезд не айтар екен, қандай жөн сілтер екен деп алаңдаған жоқ. Өзі түскен жолға имандай сенді. Қазаққа жақсылық әкелетін үкімет осы деп білді. Сонда да қазақ қоғамында болып жатқаннан хабарсыз болмай, алаш қозғалысының іс-әрекетінен көз жазбай бақылап отырғаны да рас. Түркістандағы Тұрар Рысқұлов, Торғайдағы Амангелді, Әліби, Бөкейдегі Сейтқали Меңдешев, Семейдегі Нұрғали Құлжанов, Жетісудағы Тоқаш Бокин, Ақмоладағы Сәкендер қазақ халқы таптық жолмен бақытқа жетеді деп түсінді де, алаш қозғалысының ұранына іш тартпағы былай тұрсын, кейбір кезде ұстасып та қалып жүрген сәттері болмай қалмады. Халыққа бақыт іздегендердің жолы екі айырылды, Сәкен, Тұрарлар қазақты бақыт бақшасына жеткізеді деп таптық, маркстік-лениндік жолға түсті, ал қазақ зиялыларының басым көпшілігі жалпыұлттық, жалпыдемократиялық жолды таңдады. Сәкен-Тұрарлар басынан аяғына дейін большевиктермен бірге болса, алашшылдар Ресейде жасақталған әр қилы үкіметтер мен комитеттерді жағалап, бірде-біреуінен жылы қабақ көрмеді. Алаш автономиясын, Алашорда үкіметін ешкімге таныта да, мойындата алмады. Тарихтың эуре-сарсаңына түсті. Федерация да, автономия да уақыт мазағына ұшырап, азамат соғысының ылаңына кезікті. Оны қаламағандардың біразы көрінген есікті бір ашып, бір жауып жүргенде Сәкен бастаған «Жас қазақ» мүшелері мен совдепшілер атаман Анненковтың «Ажал вагонында серуендеп» о дүниедегі тозақты доңғалақ үстінде, ылас түрмеде көрді, қуғын-сүргінге ұшырады. Қазақстанда кеңес үкіметі 1920 жылға дейін дұрыстап орнай алмай қопандады. Бірде орнап, бірде құлап, талайларға азап-бейнет әкелгені өтірік емес.

Колчактың түрмесін, қаскөй күштің зорлығын көрген Сәкен бұрынғыдан да жаман тапшылданып кеткені, жігері жасудың орнына қайралып шыққаны еш күмән тудырмайды.

*Уф! Жүрейін, жүрейін,
Осы жерден кетейін.
Бостандық, кеңдік, байтаққа,
Күн-түн қатып жетейін.
Тіршілік, тұрмыс менікі!
Әуп!
Ауаны жұтайын!
Кеудемді керіп жұтайын!
Бар ауаны құртайын! –*

деген жігерлі шумақтар түрмеден қашып шыққан лирикалық кейіпкер емес, бүкіл әлемді билеуге ұмтылған жанның образына ұқсайды.

Сәкен қуғын-сүргіннен, абақты-түрмеден бұрынғысынан да қып-қызыл болып оралды. Қазақ елін көркейту ісіне именбей, жалтақтамай араласып жүре берді. Ондағы бар иман сыры 1920 жылы жазған жалғыз өлеңі «Жел қайықта» айқын баяндалды.

*Тәуекел дарияға салсаң қайық,
Талмай дүз, тұтқан жолдан кетпей тайып.
Дарияда бірде тыныш, бірде дауыл,
Қаңбақша кезер кемең қанат жайып.*

*Тымықта құлаш керсең әнге салып,
Түлеп сол толқында да қаһарланып,
Сыр берме жел қайыққа мінгеннен соң,
Рахатты, михнатты да мойынға алып.*

Түркістаннан Ақмолаға маусым айында оралған Сәкен уездік атқару комитеті төрағасының орынбасары және билік бөлімінің бастығы болып өндіріп еңбек етіп жүргенде, тегеурінді шақырумен 15 қыркүйекте Орынборға аттанды. Қазақстан кеңестерінің тұңғыш құрылтай съезінің Әкімшілік комиссиясына сайланып, Қазақ АССР-ының

территориясын жинақтау мәселесіндегі ірі әңгімелерге араласып, алаш қозғалысы басшыларының съезге қатысуына наразы болған Әліби Жангелдиннің тобымен қызу тартысқа түсті де кетті.

«На 1-й Всеказахстанский съезд прибыли почти все видные руководители «Алаш-Орды» в качестве советских делегатов: самый «верхний» глава «Алаш-Орды» Букейханов Алихан, Танашев, Акаев, Ермеков, Турмагамбетов, Козыбагаров, (все они «министры» Алаш-Орды). Затем, ряд вошедших в коммунистическую партию алашординских крупных деятелей – Байтурсынов, Кенжин и другие. Большинство делегатов – казахов было под явным влиянием их. Кулуарные шушукания и настроения делегатов, нас акмолинских делегатов сразу обеспокоило. Мы, Абилхаир Досов, Сабир Шарипов, Угар Жаныбеков и я пошли в кабинет тов. Жангильдина, где было устроено совещание делегатов-борцов – 1917 -18-19 г. г. – около 20 человек. Где были кроме упомянутых нас, еще Алманов, Калашников, Булаков, Илистенов, Адилев и другое. Было единогласно твердо решено выступить на съезде против «алашординцев», против участия их на съезде. Распределили роли, назначили ораторов и на другой день, после открытия съезде, когда намечали президиум, мы взяли слово и резко выступили, требовали удаления «Алаш-Ординцев» из съезда. Мы кричали: как же можем мы с ним сидеть рядом, когда у них на руках еще кровь наших товарищей не высохла. Это произвело огромное впечатление. Съездовский зал заволновался. Нас поддерживали криками. Среди руководителей съезда, бюро фракции коммунистов и кирбюро ВКП – пробежало замешательство. Поставили наше предложение на голосование. И что же – большинство (только несколькими голосами) съезда провалила нас. Хотя, после этого, алаш-ординские главари держали себя поосторожнее. Но некоторые главари «Алаш-Орды» вошли в первое Казахстанское Советское Социалистическое правительство».

С. Сейфуллиннің «Советская степь» газетінде «Неонационализм и его наступления на идеологическом фронте» деген атпен 1928 жылы 6 маусымда жарияланған

мақаласының түпнұсқасынан әдейі толық келтіріп отырмын. Біріншіден, Сәкен еш уақытта жалған сөйлеп, өтірік айта білмеген пенде. Шындық кейін қандай қияпатта болар екен деп ол сескенбеген, әр сөзіне, ісіне жауап беретіндігін ұмытпаған. Екіншіден, билікке таласу сияқты пенделік мінездер сол кезде революцияшыл жел көңілмен қалай айтылғанын, көрінгенін аңғарту болса, үшіншіден, осындай кадамға Әліби – Сәкендерді итеріп жіберген сыртқы «камқор» күш жоқ па екен деп қалуға болады. Өйткені, «бөлшекте де билей бер» деген отаршылдық пиғылдан сол кездегі орыс коммунистері құлан таза емес еді. Осы тактика, әсіресе Қазақстан сияқты жері үлкен, ауыз бірлігі аз өңірде өте табысты қолданылып келгенін еш уақытта ұмытпайық. Қазақтың шен мен таққа таласын күні кешеге дейін, тіпті қазірдің өзінде шебер пайдаланушылар аз емес. Объективтік және субъективтік себептер салдарынан Қазақстандағы таптық күрес басқалардан әлдеқайда ауыр да қиын өткенін тарихтың әрбір шешуші кезеңдерінен айқын байқаймыз.

Сонымен, Қазақстанға қандай болары белгісіз, теңдік пен азаттық «әкелген» құрылтай съезі болсын, не оған дейінгі Қазақ өлкесін басқаратын әскери-революциялық комитеттің жұмысында болсын, онан кейін құрылған, үкімет орындарында болсын интернационализм туымен жүргізілген таптық күрес қазақ елінің ұзына тарихына ылғи ұтылыс сыйлаған сияқты. Әсіресе, қазақ зиялылары ылғи опық жеп, бірін-бірі құлатқанға, бірінің бірі көзін құрытқанға мәз болған шақтары аз емес. Міне, сондықтан Сәкеннің ұлтжандығын әңгімелеген уақытта қолымыздағы бар деректерге ештеңе қоспай, бұрмаламай ашық баяндамақпын. Одан Сәкен ұтар да ұтылар, бірақ кейінгілер тарихтан сабақ алар деген ой билей береді.

Осы «тапшылдықтан» ұшыққан ырду-дырдудың ең мықты көрсеткіші үкімет құрамы болса керек. Социалистік автономия алған Қазақстанда қазақ халқының саны осы күста 68 – 70 процент болғанына қарамастан 14 шешуші қызметтің тек төртеуіне қана қазақтар ие болды. Партия ұйымының билігі былай тұрсын, Халық Комиссарлары Кеңесінің, яғни партияның дегенін орындайтын жұмысшы

органының төрағалығы түгіл, орынбасарлығы да бұйырмады. Сөз жүзінде бәріне басшы деп есептелетін, бірақ қолында еш уақытта билік болып көрмеген, партия мен үкімет басшыларының аузына жалтандай қарап отыратын Қазақ АССР Орталық Атқару Комитетіне Сейтқали Меңдешев күтпеген жерден сайланды. Бүкіл қазақ даласына аты белгілі, мақсаты айқын совет өкіметін бірінші таныған, В. И. Лениннің қабылдауында болғаннан кейін қазақ даласын басқаратын әскери-революциялық комитеттің мүшесі, кейіннен төрағаның орынбасары болған, Лукашев сынды шовинист «коммунист» атып тастай жаздаған, өзінің ар-ұжданының әмірімен большевик партиясына кірген ұлы ағартушы-демократ Ахмет Байтұрсынов сияқты азамат съезд делегаты болып, президиумде отырғанына қарамастан Бөкей ордасында мұғалім болып, революциялық іске араласқан, ревком мүшесі болғанмен бүкіл қазақ танитындай деңгейге әлі кетеріле қоймаған Сейтқали Меңдешевтің Қазақтың автономиялы Советтік Социалистік Республикасы Орталық Атқару Комитетінің Төрағасы болып сайлануының себебіне назар аударған абзал. Меңдешев ешбір кемітуге болмайтын, қазақтың ірі де тұлғалы қайраткері екені даусыз. Алайда өзінің ойын да, сөзін де ашық айтып іске батыл араласып келген, араласып жүрген азулы азаматтарды, оның ішінде А. Байтұрсыновты дала өлкесін емін-еркін билеп келген озбыр елдің большевиктері қалай қоймағаны тағы рас.

Былай қарағанда, осы шешім бір есептен орынды сияқты, өйткені кеше ғана алаш қозғалысының көсемі, ең мықты идеологы болған, оның үстіне совет үкіметін мойындағанда 1919 жылы наурыз айында Мәскеуге Әліби Жангелдинмен бірге барған Аханды Сабыр Шәріпов, Әбілқайыр Досов, Уғар Жәнібеков, Әбдірахман Әйтиев, Сәкен Сейфуллин, Баймен Алмановтардың қостамауы, съезд үстінде «алашордашыларды жуасытып алулары», С. Меңдешев сайлануының «заңды» екенін дәлелдегендей-ақ. Алайда ұлттық тілек-мүддені жоқтау тұрғысынан келгенде, әу бастан-ақ шалыс басқанымыз айқын көрінеді.

Маған мынадай да ой келеді және архивтегі деректерді дұрыстап қарасак, оның шындыққа жақындығы дә-

лелденуі мүмкін. Кеңес үкіметін орнатуға белсене араласқан, талай қиямет қайымды басынан кешірген тұңғыш қазақ большевигі Әліби Жангелдиннің Орталық Атқару Комитетінің Төрағалығынан дәмелі болуы ғажап емес. Қазақ түсінігіне салсақ, жол да, жөн де сол кісінікі сияқты. Аппарат «ойынына» қатысып жүргендердің біреуі Әлекеңе Ахмет Байтұрсыновты ыңғайлап жатыр деуі де мүмкін ғой. Міне, сондықтан Құрылтай үстінде тапшылдықты басшылыққа алулары содан да болуы мүмкін. Ал, большевиктер үшін алаш қозғалысының көсемі, идеологы, сөзіне ел құлақ асатын Ахаң емес, айтқан тілді алатын тәртіпті, тәрбиелі адам, иманжүзділігі мен иі жұмсақтығын танытқан Сейтекеңнен басқа кісіні сырттан келгендерге сол сәтте таба қою оңай емес еді. «Ыдырат та билей бер» деген қағиданың тұзағына өзіміз ілінгеніміз осыдан-ақ анық көрінеді.

Кешегі революционерлердің көбі Орынборға жиналған уақытта, әсіресе ұлттық мүддені ойлайтындардың бірден ауызбірлік тауып, жарасып кете қоймағанын архив деректері көптеп дәлелдейді. Биліктің қызықтырғыш қасиеті көп қой. Орынбор жұмысшысы Г. Коростелев облыстық, партия ұйымының жетекшісі, Қазақстанға тұрақтары беймәлім Радус-Зенькевич Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы болды. Яғни, ошақтың үш бұтының біреуі ғана қазаққа тиді.

Сәкен – Әлібилер осындай ойға өздері келді ме, жоқ болмаса, қазақ зиялыларын бөліп, жіліктесе басқару оңай болады деп есептеген, білетін отаршыл пиғылдағы большевиктер от тастады ма, не керек, Қазақстан кеңестерінің тұңғыш құрылтайында таптық желеуді ту қылып қолдарына ұстаған қазақ төңкерісшілдері алашшылдармен ел-жұрт алдында бетпе-бет осылай кездесті де, билікті басқалардың пайдаланып кетуіне жағдай жасағаны анық.

Осы мәселеге айрықша тоқтаған уақытта біздің бүгінгі азаматтар тарихтан сабақ алсын, Сәкен іс-әрекетінің бәрі бірдей оңынан бола бермегенін көрсін және осы қате қадамын түзету үшін қалай аянбай еңбек еткенін, соны түзеймін дегенде тағы да шалыс басып алғанын аңғарсын деп әдейі тәптіштеп жазып отырмын.

Құрылтай съезінде Орталық Атқару Комитетіне (КирЦИК) 75 адам мүше болып сайланды. Мұнда қазақтың үлесті салмағы аз болды, не бары 27 азамат қана өтті, яғни үштің бірі ғана болды. Бұған қысыла қойғандар, ыңғайсыз болды-ау дегендер табылмады. Осы 75 мүшеден 1920 жылы 13 қазанда 12 адам президиум мүшесі болып сайланғанда, қазақтар 8, еуропалықтар 4 адам болды. Сәкенге жер және баспасөз комиссияларын басқару міндеті жүктелді. Бөкейді Астраханнан, Ақмола мен Семей облыстарының солтүстік аудандарын Батыс Сібір өлкесінен бөліп Қазақстанға қарату жөніндегі төтенше комиссия жұмысына белсене араласты. Онан кейін негізгі назарын баспасөз алқасының өнімді де дәйекті ісін бағдарлауға аударды. Әскери-революциялық комитеттің тілі болған «Ұшқын» газетінің атын «Еңбек туы» деп өзгертіп, оның бірінші санына «Советтік Россияның жайы» деген публицистикасын жариялады. Сөз саптауына қарағанда әлемдік төңкерісті аңсаған, большевизм жолына әбден түсіп, соның сойылын соғуға даяр екенін қалтқысыз танытады. Әлемдік интернационализмге берілген пенденің кейпі айқын байқалады.

Қиыр Шығыстан игі хабар жеткенде «Ғабдолла бауырым тірі екен» деп Ғ. Асылбековті бүкіл Қазақстанға таныстырады. Кешегі ауыр азап, көрген бейнет еске түскенде «Ғабдолла бәріміз шынжыр кісенде болдық. Бұрынғы қан ішкіш кәпірлердің ойына кірмеген жауыздықтарды, азаптарды ХХ ғасырдың зиялыларынан көрдік» деп жазғаны да сол газеттің 25 желтоқсандағы санында жарияланды.

«Еңбек туы» да бір шығып, бір тоқтап малтыға берген соң партия мен Орталық Атқару Комитетінің органын шығару мәселесін Сәкен күн тәртібіне қойып, Қазан революциясының туған күні – 7 қарашада «Еңбекшіл қазақ» газетін шығару және Қазақстан мемлекеттік баспасын ашу жөніндегі қаулыны қабылдады. Қазақ кеңес баспасөзінің қара шаңырағы – қазіргі «Егемен Қазақстан» газеті – Сәкеннің тікелей араласуымен ынта-ықыласымен, қолкүші, ақыл-санасымен көтерілген еді.

Сәкен қайраткерлігінде әлі де болса әлемдік төңкерістің идеясы басым, тіпті Қазақстан жайына оралар түрі

байқалмайды. «Врангельді құртқан соң, осы уақытқа шейін дұшпандық қылып келе жатқан Европа үкіметтері совет үкіметін лажсыз таниды» деп «Еңбек туының» бірінші номерінде айтқан едік. Бұл сөз қазір жарыққа шықты. «Совет үкіметімен пайдалы шарттар жасап, бітім қылуға қазір Европа үкіметтері – Англия, Франция, Италия асығуда. Россия саудасына таласып, өзара алақөз болғаны, әрине, бізге зиян емес. Совет үкіметі мен Еуропа үкіметтері келісіп, шарттарын жасап, алыс-берісті жүргізсе, Совет үкіметін үкімет деп танымағанда несі қалады» деп бүкіл Советтің жыртысын жыртады да, қисынды тұсында «мұсылман халықтары нашарларды жақтаушы Совет үкіметіне тілектес болып, мұсылман халықтарын құлданған һәм құртуға таянған қазіргі Европа үкіметтеріне қарсы тұрмаққа бір ауыздан ант қылып отыр һәм қарсылығын жасап та жатыр» деп қазақтардың жай-күйін анда-санда алыс емеуріннен білдіріп қояды.

Сәкеннің шын мәнісіндегі мемлекет қайраткерлігі мен ұлтжандылығы 1922 жылдың екінші жартысынан былай қарай арынды да адуынды, қомақты да сүбелі болғанын айлап, маусымдап емес, тіпті күндеп, сағаттап жарқырата көрсетуге болады. Әсіресе, 1925 жылға дейінгі аралықтағы Сәкен қайраткерлігінің, азаматтығының әрбір минут-секунтіне дейін ел пайдасына, ең әуелі қазаққа жұмсалғандығын көреміз де қуанамыз, мақтанамыз, соны түсінбегендерге, көзге іліп алмауға тырысатындарға не дерінді білмей тосыламыз, тіпті кектенеміз.

КирЦИК-тің төтенше комиссиясы 1921 жылы 10 мамыр күні Ленин мен Калининнің тікелей араласуымен Ақмола мен Семей облыстарын түгелдей Қазақстанға қосып алуға қол жеткізген соң, Сәкенді Ақмола губерниясының басқару аппаратын құрып, жәрдем беруге қалдырып кетеді. Губерниялық атқару комитетінің төрағасы болып Әбдірахман Әйтиев Орынбордан келеді. Қызылжар басындағы ірі істерге қолқабысын тигізген Сәкен өз еліне соға кетуді ойлайды. Жолшыбай Көкшетау, Бурабай, Мәтен – Ақкөл – Бозайғыр болыстарына жөн-жоба көрсетіп, ақыл-кеңесін айтып, күзге қарай Ақмолаға жетеді. Сүзек ауруына шалдығып, ауруханада ажалмен алысады.

1921 жылдың күзіне қарай Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы Радус-Зенькевич Мәскеуге ауысқан кезде Абдолла Асылбеков пен Әбілқайыр Досов Сәкенге тез қайт деген бірнеше телеграмма берген уақытта Ә. Айтиев 2 қыркүйекте Ақмола уездік атқару комитетінің төрағасы Смирнов: «дәрігерлердің айтуына қарағанда жолдас Сейфуллиннің жуық арада оңала қоятын сыңайы байқалмайды» деп хабарлағанын елемей, 3 қыркүйекте Меңдешев пен Мырзағалиевке «Сейфуллин жолдас Ақмола губерниясында 28 сәуірден бері жүрсе де ешқандай жұмыстың басын қайырған емес, тіпті өз уезінің съезіне де қатысқан жоқ. Осының өзі оның іске қырының жоқтығын байқатады. Съезге келеріне шүбәм бар» деп, жедел-хат соғады 5-қыркүйекте «Сейфуллин ауру, ауылда жатыр. Съезді өткізуді Леонинюк жолдасқа тапсыруларыңызды өтінемін» деген өтінішті 8-і күні тағы да қайталайды.

Сәкен ауруханадан қарашаның аяғында шығып, Кеңестердің II съезіне барып келген Ақмола делегаттарынан өзінің КирЦИК-ке сайланғанын, бірақ, Президиум мүшелігінде жоқ екенін естиді де, денсаулығын түзетіп алуды сылтау қылып, еліне жүріп кетеді. Ә. Досов, Ж. Садуақасов, сонау Қиыр Шығыста Лазоның партизан отрядында ерлік көрсеткен, енді облыстық партия комитетінің екінші хатшысы болған Абдолла Асылбеков, әсіресе В. А. Радус-Зенькевич Мәскеуге ауысқан тұста Сәкенді іздеген жедел-хаттарды Сарыарқаның даласына бірінен кейін бірін жолдап жатты. Орынборға тез қайт дегендеріне қарамай Сәкен 1922 жылдың көктеміне дейін ауылында болған. Қасына Сапалай сияқты бірнеше жолдастарын ертіп, Бетпақдаланы екінші рет кешіп өтіп, Созақ – Түркістан арқылы Ташкент жетті. Сәкенді Орынборда қызметке тағайындау үшін іздестіріп жатқанын білген «Ақжол» газеті редакциясындағылар Сәкен осы келе жатқан жолында болыстың тоқалын азғырып, Сарыбастың қызына үйленіп, Түркістанға келгенде тастап кетті деген мағынада Шегірдің «Жалған қамқоршы» деген мақаласын 1922 жылы 19 сәуірде басты. Сәкен қисынсыз жалаға жауап беріп, «Кім жауапкер?» дейтін өлең жазғанда Сұлтанбек Қожанов қағытпа терме шығарды. Маусымның басында

Сәкен Орынбор қаласына келіп, 13 маусымда оқу-ағарту комиссарының орынбасарлығына, 28 тамызда «Еңбекші қазақ» газетінің редакторлығына тағайындалды. 6–13 қарашада өткен 3 съезде Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы болып сайланды.

Бұл жайды тәптештеп баяндаған уақытта өкімет билігінен үміті барларды аяқтан шалу, қауесетке ұшырату ежелгі тәсіл екенін әдейі көрсеткіміз келді. Бұл тәсіл кеңес заманында ең сүйікті іс болып, домалақ арыздарды қоздатып жіберген-ді, қазірде де онан әлі ұзап кете қоймаған сияқтымыз. Мұндайлар адал адамды қараламағанмен күйелейді, дақ салады, көңіліне кірбің кіргізбеді. Шенқұмар, билікті аңсағыштарға Сәкен тарапынан ұпай берілген сәті де жоқ емес. Сәкенді 1922 жылы Кеңестердің III съезінде Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы қызметіне қоярда облыстық партия комитетінің бюросында «Төраға бола алмаймын, қолымнан келмейді, оның үстіне жазу-сызудан қол үзіп кетермін» деп айтқаны растайды. Бірақ РКП облыстық комитетінің бірінші хатшысы Г. Коростелев «Жолдас Сейфуллин, Сіздің бұл қылығыңызды партиялық тұрғыдан дұрыс деп таба алмаймын. Жұмыстан қашарыңыз бар, партияға неге кірдіңіз. Әркім өз эліне қарай міндет атқаруға тиісті. Сізге лайықтысы – Совнарком председателдігі деп ұйғарып отырмыз. Өлең жазатын кезең әлі туады, әуелі халықтың қамын ойлауды ұмытпауыңызды өтінемін» деп сес көрсетіп, Мәскеуге «Сейфуллин жолдас қазақтан шыққан азғана табанды коммунистердің бірі. Совет қызметіндегі тәжірибесі орташа. Қазақ тілінде жазатын жақсы әдебиетші. Өзінің бұрынғы қызметтерінде С. Сейфуллин іске басшылық ете алатындығын, қызметкерлерді іріктей және оларды басқара алатындығын танытқан. Партияның тәртіпті мүшесі. Маркстік ілімді өз бетімен оқып жетілген. Саяси жағдайды тез аңғарады. Саяси жағына тұрақты. Большевикизмнен ауытқыған кезі болған емес. Кабылдаған қарарды жүзеге асыруға жігерлі де табанды. Өзін өзі ұстай біледі және қателік жасаса, оны жөндеуге іждағаты мол жетеді. Өсек-аянға, жікке ыңғайы жоқ» деген мінездемені жолдап қойғанбыз деп Сәкеннің аяқ-қолын бірдей матап тастағаны тарихқа белгілі, архив деректері дәлелдейді.

Сонымен, елге еңбек сіңірем деген адам болса республикадағы ең үлкен қызметтің бірі, мықты лауазымның жайлы да тегеурінді тағы бес жыл дегенде қазақтың қолына көшті. Ер сыналып, азамат арланар сәт туды. «Қоянды – қамыс, ерді – намыс өлтіретін» шақ келді. Үкімет билігін ұлт мақсатына жақындатудың тура жолы ашылды. Сәнді орындықты құшақтап отыра ма, әлде жаныға қызмет атқара ма? Тегінде, Сәкеннің сескенгені осы сауалдар болар!

Сөз жоқ, Сәкен ең әуелі облыстық (әлі өлкелік дәрежеге жете қоймаған) партия комитеті бюросы мен секретариатының мүшесі, Қазақ АССР Орталық Атқару Комитеті Президиумының мүшесі, Қазақстан кәсіподақтарының Орталық кеңесінің мүшесі, Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы болумен қатар, Кіші совнаркомның бастығы, мүшесі болудың үстіне «Еңбекшіл қазақ» (кейін «Социалды Қазақстан», бүгінгі «Егемен Қазақстан») газетінің және «Қызыл Қазақстан» (кешегі «Ауыл коммунисті», «Қазақстан коммунисті», бүгінгі «Ақиқат») журналының жауапты редакторы міндетін қоса атқаруға тура келді. Бел қайыстырарлық ауыртпалық жан берер жауапкершілікпен үстемеленді.

Осы арада бір жайсыз шындықтың да бетін ашып, сырын ұғуға тырысайық. Отаршыл психологиядан айырылмаған большевиктер Ресейдің бұратана өлкелері мәдениеттен жұрдай, қараңғы, надан, іс жүргізетін кадрлары аз, тіпті жоқ деген желеуді ту қылып көтере келді де, бардың өзін көрмеуге, елемеуге, реті келсе ығыстырып тастауға мейлінше құштар болды. Оған өздерінше дәлел, сылтау да тапты. Осы сылтаулар тап бүгінгі кезде де айтылып, жазылып келе жатқаны өтірік емес.

Мейлінше қабындап қаулаған қазақ оқығандары бола қоймаса да, Орта Азия елдерінде алда, ілкі болғанымызды дәлелдей айтқан орыс, шетел оқымыстылары бірқыдыру. Ал біздің жай-күйімізге қызыққандар да жоқ емес. Түрікмен Шаһмұрат Төлек баласы Назири 1915 жылы «қазақтар едәуір жақсы. Бұлар оқу, оқыту, өнер істеріне көңіл бөліп, алға барушылықты көптен бері іздеушілер. Осы күнде кәдімгідей алға басты. Россиядағы әрбір медреселерде, орыс школдарында қазақ шәкірттері оқиды. Тіпті Астраханда

қыздар да қалалық мектепте һәм гимназияларда оқиды. Екінші, осы күнде қазақша жазылған едәуір кітаптар бар. Үшінші, сол қайраттары арқасында осы күнде журнал шығаруға да жетті. Төртінші, қазақтар бұрын сахарда шашылып жүрсе де бұл күнде қайсыбір жерде жиылысып, қала салуға да мақұлдасканы естіледі. Тезірек шаһарлы халық болар деген үмітіміз бар» («Айқап». Қазақ энциклопедиясы. 1995, 263-бет) дегені немесе Әлихан Бөкейхановтың 1910 жылғы «Қазақтар» дейтін еңбегінде Орынбор, Астрахан, Түркістан генерал-губернаторларын былай қойғанда, Дала генерал-губернаторлығында тек оқу-ағарту саласында 1905 жылы 1769 мұғалім-молда бала оқытқанын еске алсақ, осылардың бәрін көргісі келмейтін шовинистік көздің құрдымына түсіп кеткені өкінішті.

Қияс пиғылмен келгендерге өзіміз де өлшеусіз көмек көрсеткен сияқтымыз. Өзіміздің әрқашанда «жөк» деп сөйлейтін әдетімізге бағып, «азбыз, жетіспейді» деумен өз сілемізді өзіміз қатырдық. Отаршыл орталықтан келіп, шет аймақта қызмет істеуге кіріскендер өздерінің тамыртанысын соңынан ертіп келгенімен қоймай, үй-орманымен көшіріп әкелуге сылтау тапты. Олар, сөз жөк, ақыл-кенесті былай қойғанда, қол күшін беруге, сес көрсетуге, тізеге салуға дайын болатын. Сөйтiп кеңсе атаулының бәрі қазақ рәсімімен іс жүргізбейтін, жергілікті халықпен санаспайтын, түсінікті тілде сөйлеспейтіндерге толды да кетті. Оны партиялық шешімдермен бекіттіріп отырды.

Осы ұнамсыз қылықтың жамылғысы етіп 1919 жылы наурыз айында алаш қозғалысына қатысқандардың бәріне кешірім (амнистия) жасалса да, енді «алашординцыларды» түгелдей «националистер» деп атады. Ал ұлтшылдардың басы коммунистермен еш уақытта бір қазанға сыймайды деген қисын шығарды да, қазақ зиялыларын көрер көзге екіге бөліп тастап, «қазақ оқығандары аз» деп зарлады. Осының нәтижесінде қалың бұқара дүниеде не болып жатқанын, совет өкіметінің қандай бағыт ұстап отырғанын анық түсіне алмай, әйтеуір «кедей-кепшікті, жарлы-жақыбайларды жақтайды, қолдайды екен, бай-манаптарға қарсы екен» деп «таптық көзқарасты мықтап қалыптастырғанын енді ғана сезіп-біліп отырмыз. Мұның

салдарын сезген, көре білген адамдар болмады емес, бірақ оларды бас-көзге ұрып, үнін шығартпай қойғанымыз тағы рас. Олардың бәрі «ұлтшыл» болып сокқыға жығылды. Соған нақты дәлел Ахмет Байтұрсыновтың 1922 жылы «бауырмал десін, қазақшыл десін, ұлтшыл десін, оған құлақ асып, көңілге ауыр алмау керек. Қазақтың сөзін қаймықпай сөйлеу керек. Бас өзгерді, бастық өзгерді, төбе өзгерді, басқасы әлі қарап тұр. Қазақ көрген қорлық пен зорлық көбеймесе кеміген жоқ. Жеуге жеңіл тұрғанды жеу табиғи іс. Қазақты бұрын жегендер әлі де зорлық қылып отыр. Қазақ мәдениеті орыстан кем болған соң жем болатыны сөзсіз. Қазақ жем болудан түбінде декрет қуатымен құтылмайды, мәдениет қуатымен құтылады» деген жан дауысына құлақ қоюдың орнына, тапшылдық түсінікті бұрынғыдан да өршіте түсуге үндеушілер табылды. Сәкен тап осы мәселеде олардың ішінде болмай, мықтап «таяқ» жеді. Оны да көрбілтелемей, аттарын атармыз, сонда кімнің ұлтшыл, кімнің ұлтжанды, кімнің бибәуырмал екендігін анық көрсетеміз де, әлі де болса қазаққа ойланудың қажет екенін аңартатын шығармыз.

Сонымен, Сәкен – Қазақстанның ең мықты басшыларының, бірі болып сайланды. Ел одан көп үміттенді, оның іс басына келгеніне ренжігендер аз, қуанғандар көп болды. Ренжитіндер ішінде, әсіресе алаш қозғалысына қатысқан зиялылар көп болды. Атыс пен шабыстың, түрме мен абақтының есік төрін жақсы білетін төңкерісшінің билік тұтқасына келуі игілікті емес деп ұққандар «іске» кірісті. Ташкенттегі «Шолпан» журналында «Қызыл сұңқарлар», Мәскеуде шығатын «Темір қазық» журналында «Асау тұлпар» мен «Бақыт жолында» шығармалары тас-талқан болып сыналды. Бөкей губерниялық комсомолының хатшысы Ж. Сәрсекұлы Сәкенді Маркс, Ленин сөзін құранға тенедің деп «шаптықса», «Ақжол» газетінде Темірбай (фамилиясын анықтай алмадық) қазақ әдебиеті тарихынан оқыған лекциясының Сәбит Төңкерісұлы жасаған мазмұндамасына риза болмай, мінеп-даттауы, тіпті балағаттауы сияқты жайсыз көріністер Сәкен үкімет орындығына отырған кезде қаулап кетуі игілікті тілектен туды деп айту қиын. Сәкен кеудесінде жаны, намысы бар

пенде ретінде мұны елемеді деуге болмайды. Қапаланды, жәбірленді, бірақ жасыған жоқ. Қызылкөз тапшылдардың ортасына сия қоймағанына қарамастан, төңкерістің иманды жолы осы деген түсініктен ұзап кете қоймағанын тарихи деректер растайды.

Қазақстанда большевизмнің тегеуріні қатты болғаны соншалық, оппозициялық ойы бар қазақ зиялыларының көбі өз елінен, өз республикасынан жылы қабақ, аялы алақан көре алмайтын болған соң Ташкент пен Мәскеуді өзінің «иммиграциялық орталығына» айналдырып алғанын да ұмытпайық. Әрине, Мұстафа Шоқаев, Райымжан Мәрсеков сияқты алыс шетелге шығып кеткендері аз, алайда өзінің кіндік қаны тамған, асық ойнап, ат жалын тартып мінген Отанынан жырақ жүрудің психологиялық әсері мінез-құлық түгіл, сөйлер сөз, айтар ойға қиястық дарытқанын да естен шығара алмаймыз. Осындай қалыптасып қалған жай-күйді Сәкен өзгертуге талпынбады демеймін, бірақ қолынан келмеді, тіпті оң қадамы үшін сыналып-мінелген сәті көп. Соларды «мұрнынан тізіп» айтып шыға алсақ, көп жайдың сыры өзінен өзі ашылып, қысастықпен өрекіген, тарихи негізге сүйенбеген пиғылдардың әшкере болары сөзсіз. Ол үшін Сәкеннің өкімет билігін қолына алған шақтан бастап, жалғыз пенделік қалпын ғана емес, мемлекеттік қайраткерлігінің жалпы аумағын аңғартып алудың артықтығы жоқ.

Сәкеннің басқа ұлтжанды, әсіресе алашордашылардан айырмашылығы сол, ол ұлтқа, қазақ халқына қызмет етуді тар аумақта, тек ұлттық тұрғыда қарамай, сол кездің өзінде-ақ ендеп келе жатқан идеология – интернационализм рухында қарап, жіліктің майлы басын орынды жерінде қазаққа бұра берді, қазақты сыбағадан қақпады. Оны тындыру, атқару үшін ешкімге жалтақтаған жоқ, өтірік айтып мәйпөлеген де жоқ, тиісті кезінде кесіп ашық айтты, білекті сыбанып жіберіп орындауға өзі кірісті. Және осы жөн деп тапқан мәселені жүзеге асыру барысында қырын тартқандармен, әсіресе әр адымын есептеп басып, «орнымнан айырылып қалмайын» деген пасық ойлы бастықтармен ашық күреске шықты, бет-жүзіне, отырған орнына, атақ-дәрежесіне қарамады, шындықты тіліп айтты, батарып айтты, түсіндіріп бақты.

Иә, сонымен Сәкен үкімет басына келді. Сәкеннің осындай ірі мемлекеттік қызмет атқару амалын өзіне дейінгілермен, не болмаса өзінен кейін төрағалық еткендермен салыстырғанда айырықша көзге түсетін бір айырмашылығы – ісі мен сөзі, ойы мен пәрмені бір болуына шын мәніндегі журналистігі, яғни «Еңбекші қазақ» сияқты қуатты құралдың жауапты редакторы болуы Сәкен қайраткерлігін еселей түсті, дәйектілігі мен пәрменділігін мейлінше арттырып жіберді. Мұндай құбылыс кейін қайталанған жоқ. Өзінің мемлекеттігінен, елдігінен екі ғасыр бұрын айырылып, орыс отаршылығына ұшыраған қазақ халқының ендігі жаңа мемлекеттігін, мәдениетін қайтадан қалпына келтіру, жаңа заманға лайық негізін қалап, өркендету мәселелері оңғайға түспесін Сәкен білді, біле тұра осындай қиын-қыстау күнде елге жан аямай еңбек етуді өзіне парыз санады. Халқы үшін неге болса да даяр сынаиды әр қадамынан аңғарамыз.

Сәкен Халком төрағасының орындығына отырған күні – 1922 жылы 12 қазан күні «Еңбекші қазақ» газетінде «Қазақ шаруашылығы» деген публицистикасы жарияланды. Бүкіл Қазақстанды шолып қарағанда қазақ малы бұрынғыдан «он есе азайған. Қазақтың малының қайтуына түрлі себептер болды: жайлаудың һәм өрістің тарылуы, жұт, түрлі індет, ұрлық, Россияның таптар соғысының әрекеті, барымта һәм «жұттың сегізінші ағайыны» – қасқыр» деп санамалап көрсетті де, «Енді қазақтың шаруасының түзеліп, бұрынғы, бұдан он жылғы қалпына келуіне көп шарт керек. Ол бос жерлерді жайлай білу, мал бағуға бұрынғыдан ынтасын көбірек салу һәм мал өсіруге қосымша көмекші қып жер кәсібіне айналу, егінді ерінбей баптап, көп қылып салу керек. «Жерді көгертсең, жер сені көгертеді» деген бұрынғылар» деп ақыл қосты жаңа төраға. Өйткені, «қазақ тірлігінің көзі – мал, ал мал – ел экономикасы» деген түсінікті Сәкен баяғыдан білгенмен үкімет басына келгеннен кейін «Адам баласының өнер білімі, оқуы, әдебиеті, саясаты, мәдениеті – барлығы шаруашылық кәсіптен туады, бәрінің негізі, іргесі, тіреуі шаруашылық кәсіп» деуден бір жалықпады. Осыны ұғына түсінуге шақырды.

Қазақты мал өсіріп, егін егіп, қала салып ірге тебуге

шақырумен қатар «Қазақ кедейіне фабрика керек, кәсіп дүкендерінің ошағы (очаги промышленности) ашылуға тиіс» дегенді әрқашан қайталаумен болды. Бұл не үшін керек еді, оны басқалар айтып жазса да болмайтын ба еді дегендерге айтарымыз, ел үшін ерен еңбек етер азамат мұндай қарабайыр тірліктен көз жазбауға тиісті екені былай тұрсын, солай айтып-жазу менің азаматтық парызым деп ұғуға тиіс. Сәкен солай ойлады және оны орындады да.

Әсіресе 1922–1924 жылдары жазған екі жүзге тарта мақала, публицистикасының ең негізгі лейтмотиві қазақ қашан мәдениетті хықықтардың қатарына көтеріледі, қазақ кедейі қайтсе теңеледі, қайтсе көзі, санасы ашылады деген дәуір сауалдарына Сәкен мықты сеніммен «Қазақ кедейінің теңелуіне қатесіз екі жол бар: біреуі – оқу, екіншісі – кәсіп дүкенін орнату, кәсіп дүкенін жүргізу» (5, 348) деп білді де, Қазақстанды шикі зат қорының көзі емес, ең соңғы өнімді өзі шығара алатын елге айналдыруды армандады. Қазір бізге қиял болып көрінген осы ойды Сәкен шынымен жүзеге асады деп айтқан, жазған, нұсқау берген, тиісті орындардан талап еткен, сол үшін жаманатты болған кезі де аз емес.

«Қазақстанның әр жерлерінде фабрика салу керек. Ең алдымен жүн-жұрқадан, қыл-қыбырдан түрлі шұға, түрлі мата істеп шығаратын, өзінде мың жарым, екі мыңдай жұмыскерлер істейтін, мата тоқитын фабрика салу керек. Ол фабрика ұсталықтың ең барып тұрған соңғы өрнегімен салынатын болып (по последнему слову техники), одан тоқылып шығатын шұғалар, маталар Петербургте, Мәскеуде шығатын материалдардан артық болмаса, кем болмайтын болсын» (5)348), – деп сонау 1923 жылдары қиялдауы, армандауы қазақ еліне бар жаңалықты тілеген азаматтың келбетін танытады. Сонымен қатар бұл арман коммунистік партияның бағдарламасына қалтқысыз сенген, алданамын деп ойламаған қайраткердің шын сөзі екені даусыз. Қазақ пролетариатын жасақтап, өндірісті өркендетуді көздеді Сәкен. Ал бұрыннан жұмыс істеп, талайға ырзық болған өндіріс орны жүдеп, берекесіздікке ұшыраса, оның ішінде қазақ пролетариатына кемдік келіп жатса, Сәкеннің ойы қатқыл, қаламы өткір болатынын «Екібастұз заводын жалға беру керек», «Екібас заводында» деген жалынды публицистикасынан оқып білеміз.

Қазақстан коммунистерінің ІІІ конференциясына келген Екібастұз жұмысшыларының айтуына қарағанда, «Екібастұз заводының өз халі де һәм сол заводтағы жұмысшы халдері де өте нашар. Жұмыскерлердің жататын жерлері былғаныш, қараңғы, суық, тамақ аз, киім нашар. Қазақ жұмыскерлеріне монша жоқ, школ, мектеп жоқ. Оқу һәм білім беретін мекемелер жоқ. Саясат, әлеумет істерінен қазақ жұмыскерлерінің еш мағлұматы жоқ. Оқушы, үйретуші, бастық, жөн сілтеуші жоқ. Екібастағы есалаң жынды билерді тексеруге сенімді кісілер жіберу керек. Сөйтіп қазақ жұмыскерлерінің тезірек тәнін де, жанын да тәрбиелеуге кірісу керек» (5)325) деп ащына сөйлейді де, қолма-қол 40 мың сом қаражат бөліп, оқу-ағарту комиссарына мәдени-ағарту ісімен шұғылдануға бұйрық қылады. Бұл қадам қазақ халқының ең ұйымшыл, тегеурінді күшінің тез қалыпта-сып, өркендеуі үшін жасалатын шаралардың бастамасы ғана болғандығын аңғармау аңғырттық болар еді.

Қазақ елінің өзгелермен терезесі тең болу мәселесі экономикалық өсіп-өркендеуге тікелей байланысты екенін Сәкен еш уақытта есінен шығармағанмен ісінің көбін, назарының молын, қаражатының денін оқу-ағарту саласына бағыштап отырды. Ел сүюдің халықты қадірлеудің ең төте жолы осы жақта жатқанын өзінің ұлтжандылығымен ұқты, іс атқарды, болмасты болдырды, сөйтіп жалпы қазақ халқының мәдениетін қалыптастырып өркендетуге ерекше үлес қосты.

Бұлай етпеске шарасы да жоқ еді. Өйткені, Сәкеннің өзі ағартушы, кәсібі мұғалім болса, екіншіден, елді, халықты сауаттандырмай, мәдениеттің көк жиегіне қол іліктірмей ештеңе тындыруға болмайтынын, бұрынғыдай жайлаудан қыстауға, қыстаудан жайлауға көшіп, мал өсімімен отыратын заман өтіп, өндірістің тетігін білетін дәуір келе жатқанын, ал оған қол жеткізу үшін өнерлі, білімді болу міндетті екенін ХХ ғасырдың басында-ақ Ресей қолас-тына қараған бұратаналардың бәрі түсінген болатын. Субъективтік тілек мен объективтік себеп бір Сәкеннің бойына тоғысқандықтан, оқу-ағарту мәселесін бірінші орынға қоймасқа шарасын қалдырмады. Сондықтан Сәкен кәсіп дүкенін ашудан бұрын елді оқытып-жеткізу қажет деп

табуының бір сыры осыдан және мұны сол кездегі жалпы дүрмекпен, сауаттандыру науқанымен жүргізбей, өзінше ой толғап, әрекет жасағанын көреміз.

Сәкеннің «оқу-білім адамның азығы, өмірдің сәні. Сауатсыз надан – қор болған адам» деген түсінікте болғаны Ақмола совдепінің халық ағарту комиссариатына басшылық еткенде ең әуелі мұғалімдерге жағдай жасау, курстар арқылы ағартушылар дайындап, жаңа мектептер ашу жөніндегі пәрменді ісінен көрінеді. Оқытушылар жетіспей жатқанда орыс-қазақ мектебінде сабақ беруі тек революциялық істің жалғасы ғана емес, өзінің арман-тілегінің нақты орындалуы еді. Сондықтан айбынды журналистік еңбекпен қатар оқу комиссарының орынбасары болуы, одан төрағалыққа ауысқанда негізгі арманына жететіндей сезінуі де осыдан еді. Не жайында жазса да ойларының өзегі әрқашан өнер-білім, оқу-ағарту болып жататынының бір сыры да осыған байланысты.

Сәкеннің ата-тегі мыңды айдағандар болғанымен төңкеріс жолына түскенде көрген бейнет-азабы қанаушы байманаптарға өштесуі бұрынғыдан өрби түскенін, тапшыл сана бергенін әр ісінен аңғарамыз. Қолына билік тиіп, емін-еркін сөйлеу, жазу мүмкіндігін алғанда, яғни «Еңбекшіл қазақ» газетінің жауапты редакторы ретінде қол қойған күні жазған алғашқы публицистикасы – «Қазақ халқының төмен табының азаматтарына» арнаған үндеуі болды. «Қазақтың нашар, төмен табы әлі өз сөзін өзі жөндеп айта алмай отыр. Бір әкеден туса да бай мен жарлының, жалдаушы мен жалшының еш уақытта рухы, тілегі қосылған емес, еш уақытта қосылмайды да. Мұны қазақ халқының төмен табының азаматтары есіне әбден берік ұстаулары керек», өзінің бай-мырзаларынан «екінші жағынан орыстың ұлықтарынан қорлық көріп» келген қазақ еңбекшілері «бұдан екі жыл бұрын құл еді, енді қазақ еңбекшілері барлық халықтармен тең, өрелі ел болды. Бұрын қазақ еңбекшілері өз ісін өзі істей алмайтын тіленші, сұраушы еді, енді өз ісіне өзі ие, өз ісін ешкімнен тілемей, сұрамай, өзі басқарып, өзі пішіп істейді» (5)287) деп қуанды. Қазақтың автономиялы Советтік Социалистік республикасының құрылғанына скі жыл толу мерекесіне масаттанғанның өзінде ең үлкен

істердің, міндеттердің бірі ретінде «Бұдан екі жыл бұрын бір қазақша мектеп ашу үшін көп тіленшілік, көп тақсырлау керек еді. Енді еңбекшіл қазақ өзі би, өзі қожа. Бұдан екі жыл бұрын тастаған сүйек көзіне тимейтін, табалдырықтан аса алмайтын еңбекші қазақ халқы енді төр алдында, енді қатарда» деп әлі қолға тимегенді жүзеге асып жатқандай шаттануында перзенттік парызына берік жанның, қазаққа не керегін жазбай танып, іске тезірек асырғысы келетін, алдына қойған мақсатын айқын түсінетін азаматтың шынайы пиғылы екенін аңғармасқа болмайды. Жанама жайлардан осынша ой өрбітетін Сәкеннің оқу-ағарту ісін сөз еткенде айтары мен жазары айбарлы да қомақты, пәрменді де пәтуалы екенін көреміз.

Халық Комиссарлары Кеңесі Төрағасының нақты бағдарламасы 1922 жылы 21 қарашада жазған «Зор міндет» деген мақаласында ашық айтылды. Оқу-ағарту ісінің қаншалықты мәнді екенін түсіндіре жазды.

«Бұрын патша заманында қазақ мектеп, медресе һәм школ ашпақ болса, патша үкіметінен тіленіп, сұранып неше жыл жүріп, зарығып, тілегін көбіне ала алмай қалушы еді. Енді совет өкіметі қазақ сияқты бұрынғы құлдықта жүріп, оқу оқи алмаған, өнер-білім ала алмаған халыққа кең қылып оқу-білім қақпасын ашып отыр. Бір ауылға неше мектеп, медресе, школ саламын десең ықтияр өзінде деп отыр» деп сәбидей қуанды да, өзінің ең негізгі, түбегейлі тұжырымын түйіндейді.

«Қазақ халқына ең әуелі оқу керек, оқу керек, оқу керек! Оқыса көзі, көкірегінің көзі ашылады. Көзі ашылса, айтпай-ақ, ымдамай-ақ, нұсқамай-ақ өзі көреді. Оқымаған адам, оқымаған халық – надан, қараңғы, соқыр. Оқусыз – қазақтың болашақтағы күні қараң... Енді жиырма жылдың ішінде қазақ өнерлі халықтардың қатарына кіруі керек! Қазаққа оқу бұрын бір мәртебе керек болса, енді мың мәртебе керек» деп білді, ұран етіп жар салды. Бар пәрменнің, бар тірліктің өзегі оқуда, одан басқа төте жол жоқ деп білді.

Осындай игі іске бас-көз болмай, оқу ағарту мәселесіне мән бермей жүрген басшылар, атқа мінген ел азаматтары бар болса, онда олардың «мойнына қазақтың келешек жас буынының мың лағынаты артылады. Көңілінде азырақ

адамдықтың саңлауы бар әр қазақтың баласы енді бұдан бұлай жадынан оқу ісін тастамауы керек. Ісіңмен, күшіңмен, тіліңмен болса да оқу ісіне жәрдем қылмасаң – кейінгі жас буынның қолы жағанда» кетеді деп жазуы Сәкеннің халықты өркендету, қатарға қосу жайында қандай қам көңіл болғанын анық көрсетсе керек. Өзім ғана білімді болайын, басқалар ауыма қарасын деген пенделік Сәкенде болмаған.

Біз қай уақытта жарығанбыз. Патша болса саналы түрде қазақты надандықта ұстауды көздеді, арнайы саясат жүргізді, ал «Советтік Россияның Орталық үкіметінің шығарған қаулысы бойынша бұдан былай оқу, халықты сауаттандыру ісінің шығыны жергілікті халықтың өз мойнына артылып отыр. Енді бұдан былай оқу істеріне совет өкіметі қазынадан көп нәрсе бермейді», – деп қамығады. Бұл НЭП саясатына, яғни қазіргі біздің нарық экономикасына кіріп бара жатқан өтпелі кезеңнің келеңсіз бір көрінісіне Сәкеннің іштей наразылығы да сезіледі. Соған карамастан «Әр қазақтың жадында оқу болсын!» деп жар салуын тоқтатпады Сәкен. «Қазіргі уақытта оқу ісіне қазынадан ақша бармай жатыр. Мүмкін ауылдағы, елдегі, шет қалалардағы оқытушылар көптен жалованиа, ақша алғанда жоқ шығар. Қазақ «а, құдай, ауыма менің әкеп сал құдай» деп жатпай, ауылдағы, елдегі оқушыларға жататын үй беріп, тамақ беріп, оқытушыларды кетіп қалатын қылмай ұстап, бәрі жамылып, ұйымдасып оқыту ісіне кірісіп, балаларын оқытулары керек» (5/307) деп ақыл қосқанда жан жүрегі жылап отырғанын сеземіз.

Халком төрағасының тығырыққа тірелген, жарылқағыш қаражаттың қол байлап, екпін басып тұсаулаған тұсы осы. Бәрін қияр еді, бірақ қолында көк тиыны жоқ, сонда да ақыл-кеңеспен елді ояту, қазақты мәдениеттің көк жиегіне сүйреуге ұмтылған қалпын байқаймыз. Осындай кезде жаңалықтың жылт еткен сәулесіндей болып Кеңестердің X съезінде оқу ісі қаралғанын және «үкімет қолынан келген жәрдемін, күшін аямас деген сөзін айтты» деп «Қазақстандағы губерниялық атқару комитеттеріне һәм оқу бөлімдеріне» Халық ағарту комиссары Залиевпен екеуі айрықша нұсқау хат жазып, «әрине ақша болмай, қаражат болмай оқу жұмысы көгермейді. Жолдас Ленин айтып

отыр «оқу жұмысына берілетін ақшаны көбейту керек» дегенін сылтау қылып жергілікті атқару комитеттеріне «бюджетті бөлгенде оқу жұмысына жеткілікті қылып берулері керек. Басқа жұмыстарға шығатын шығындарды азайтып, оның орнына оқуға берілетін ақшаны – қаражатты көбейтулері керек», – деп нұсқау берді.

Бірақ бұл нұсқау тілек деңгейінде ғана еді. Іс басында оқу-ағартудың жөн-жосығын түсінетін адам отырса бір сәрі, ал келешекті ойламайтын төресымақ отырса оқу-ағарту жүйесінің оңбай сорлайтыны сол кезде ғана емес, бүгін де көрініп отырғанын ешкім де жоққа шығара алмас. Әрине, бүгінгінің жөн-жосығы басқаша, бола түссе екен деген тілек болса, ал жаңа жасақтап, аяғынан тұрғызып жіберу үшін қайрат жұмсап жатқанда, қайтседе мүмкіндік табу шарасын ойлағанда бүгінгіден әлдеқайда қиын болғаны өзінен өзі түсінікті.

Сәкендер соған да қарамастан жоқты бар етуге, болмайтынды болдыруға жаныққаны сонша, әрбір сөйлеген сөзін, жазған мақаласын тебіренбей оқи алмайсың. Тегінде, Мәскеу жақтан жақсылық нышаны байқалған болуы керек, не болмаса Сәкен бұрын «Қазақстанда ең керекті ісіміз болған оқу жүйесіне қарауға мұршамыз келмесе, енді мұршамыз аз да болса келетін болды» деп алады да, тәжірибеде бұрын-соңды болмаған игі шараны қолға алады.

«Жер-жердегі мекемелер һәм Қазақстанның бас мекемелері қолындағы барлық қаражаттың қақ жартысын (50 процентін) оқу ісіне жұмсау керек! Олай қылмай, оқуға құр сөзбен ғана көмек қылсақ оқу ісі өмірінде алға баспайды» (5/322) деп жарлық бергенін, осы үшін партия комитетінен сөз естігенін ескерер болсақ, онда Сәкен қайраткерлігінің ең бір жарқын бетін, халық үшін жасаған батырлығының бір мәнді қырын көріп, қазіргілердің әлжуаз істеріне қамықпасқа болмайды.

Сәкеннің сөзі мен ісінің қабысып, бірін-бірі толықтырып жататын сәтін жиі көреміз де оның ұлтжандылығын айнымай танимыз. Әр қадамына игі тілек білдіріп, жанашыр болмасыңа тіпті шараң қалмайды.

Қазақ мәдениеті жаңа арнамен өркендеп жатқан кезде жар салу, ұран айту, игілікке шақырудың өзі пайдалы іс

скені белгілі. Ал енді сөзді іске айналдырып, «мың сіз-бізден, бір шыж-мыж артық» дегенді жыға түсінген азаматтың жүзі жарқын болары айдан анық. Қолындағы билікті осы игі мақсатқа жұмсай білген ер азаматына халық өз махаббатын аямай төгіп, ардақ тұтатынының бір сыры осында. Кім билікке келмеді, кімдер Халық Комиссарлары Кеңесі Төрағасының тағына отырмады, бірақ солардың бірде бірі Сәкендей қадірленген жоқ, құрмет көрген жоқ. Себебі сөзі мен ісінде алшақтық болмады, өтірік-жылман сөзді Сәкен айтып, елді алдаусыратып көрген жан емес. Ойына алған істі аяғына шейін жеткізудегі табандылығы да қайран қалдырмай қоймайды. Осы іс-әрекеттің бәрі де қазақ халқының тез уақытта мәдениетті елдердің қатарына қосылып, терезесі тең болу мақсатына бағытталды. Сәкен қаншама интернационализм туын көтергенмен бар күш-жігерін, ақыл-парасатын туған халқының пайдасына арналғанын айтудан еш жасқанған емес. Өтірік көлгірсімеді, жалған сөйлеп абыройсыздыққа ұрынбады.

«Былтырдан бері қазақ жастарының көбі Рабфакқа ұмтылады, басқа түрлі білім беретін оқуларға, школдарға, курстарға көп қарамайды. Бұл үлкен қате іс. Қазақ еңбекшілерінің балалары тұрмыстың әр түрлі тарауынан білім беретін мектетердің бәрінде оқулары керек» (5/402) деп жазып, 1923 оқу жылына Қазақстаннан тысқары жерлерге, атап айтқанда, Қазандағы әскери школаға 50, Орынбор медтехникумына 80, оның 55-і қазақ баласы, Мәскеу, Петербург, тағы басқа оқу орындарына 190 қазақ баласы жіберілетіндігін Төраға басымен «Еңбекші қазақ жастарының есіне» салады.

Осындай жоспарлы орындардың кейде толмай қалуы қазақ жастарының «оқу ниеттерінің, ынталарының жоқтығы емес, губерниялардағы, уездердегі әр мекемеде отырған «көзі ашық» азаматтардың шабан, жалқау, өзінен басқаның «көзінің ашылуын» көп ойламайтындығы. Қалың қазақтың оқуына қандай қызметте жүрседе қарлығаштай ынтасын салып, жәрдемін тигізбеген жігіттер – тек ұлықтықты қуып, өз ісінің ғана қамын көздеп жүрген арамтамақтар. Осындай адамдар тек еңбекшіл халықтың нанын жеп, жеген нанын ақтай алмайтын құр азаматтар.

Қазақтың еңбекші табының сорына мұндай адамдар аз емес», деп шамырқауы Сәкеннің бүкіл жан дүниесі мен ақыл-парасатын ашып тастаса керек.

Бұл аз болса, Сәкен оқуға талаптанған жастардың ортасында болып, әрбір жаңалыққа қуана білген, уақытын аямаған, төреліктің көкірегін сындырған. «Оқушы жастарға үлгі» деген мақаласында «Орынборда әріп тізу ісін үйрететін Қазақстанның 1-ші тұңғыш баспа өнерінің курсы бар. Курстың ашылғанына 2 ай шамасындай болды. Курста 23 қазақ жастары оқиды. Мен әдейі көрейін деп Керуен Сарайдағы курсқа бардым. Қазақстанның баспасөзінің болашақ иелері, баспасөз үйінің тұңғыш ұлдары менің қасыма келіп тұрды. «Шырақтарым, оқу үйлерің, таза, тәртіпті екен. Өздеріңнің де үсті-бастарың таза көрінеді. Тырысыңдар, оқындар, үйреніңдер» дедім. Жататын жерлері онша жарық емес. Едені тас. Қысты күні суық бола ма деп ойлаймын. Көңілім толып, келгеніме риза болып мен қайттым. Бір күн бұрын осы Орынбордағы рабфактың қазақ оқушыларының жататын үйлеріне барғаным есіме түсіп: «ә, деген-ай, бәрі осы баспа курсындағы балалардай таза, тәртіпті болар ма еді» дедім. Міне, оқушы жастарға бұлар үлгі!» дегені көп жайдан хабар берсе керек. 10 тамыз күні Нығмет Нұрмақов екеуі қазақ һәм татар ағарту институтында болғаны да белгілі.

1923 жылы қаңтар айында қазақ тарихында бұрынсоңды болып көрмеген бір құбылыс болды. Ол Ахмет Байтұрсыновтың 50 жылдығын атап өту мерекесі. Өлгеніне ас бергені болмаса, тірісінде той өткізу қазақ рәсімінде жоқ жай. Жаңа заман екпінімен Еуропа халықтарының әдет-ғұрпы бізге жете бастады. Сәбит Мұқановты күні бүгінге шейін әсіре тапшыл етіп келе жатқан, яғни Сәбеңше суреттегенде, «Бұл қыста да бір жанжал кездесе кетті. Қыс ортасында рабфак студенттерінің арасында «Ақаңның елу жасқа толған юбилейі болады екен» деген сөз тарай қалды. Сұрастырып көрсек, елу жасқа толғанына зор мерекелі юбилей жасалмақ, сыйлықтар берілмек, арнаулы кеш өткізілмек. Ол кештің қалай өтуіне арналған афишалар көшелерге, оқу орындарының ішіне жапсырыла бастады» деп хабарлағанда рабфак студенттерінің қак

жарылғаны, біреуі «адрес жазылған портфель сыйлауды ұсынса», Сәбит жақтаған топ мерекені жасатпаймыз деп онда-мұнда барсада қолдау таба алмаған. Орынбор басына жиналған жастардың ішінен өзіне ниеттес тапшыларын жинап алып Орынбордың ең үлкен залы – Свердлов атындағы клубқа келеді, «Юбилей сонда ұйымдастырылды. Мыннан аса кісі орналасатын залға адам лық голды. Сахна ашылды. Байтұрсыновты қолтықтап Смағұл Садуақасов және кейін халық жауы боп кеткен ұлтшылдар шығып, безендіре құрған президиум столын айнала отырды» (С. Мұқанов. Таңдамалы шығармалар, 10-том, 509-бет). Осы баяндаудың өзінен-ақ қалың көпшіліктің құрметіне Ахаңның бөленгендігін көреміз. «Ахаңның алдында» деген тақырыпта баяндама жасаған Смағұл Садуақасовтың үстіне залдан лақтырылған шірік овоштар жауды да кетті... Содан кейін мәжілістің кейінгі жағы өткізілместен, «юбилей» тарады» (бұл да сонда) дегенін сол мерекеге катысқандардың бірде біреуі растамай, «жазушының әсірелеуі ғой» деп сзу тартатын, ал даттағысы келгендер «ойдан шығарған өтірігі, қызылкөздігі» деп шала бүлінетіндерін талай кездестірдім.

Алайда осы оқиға тұсында «Байтұрсыновқа қарсы студенттердің өтінішімен сол күні түнде «Қара тақтаға жазылмандар, шешендер» деген атпен жазылған менің мақалам республикалық «Еңбекші қазақтың» 69-нөмірінде (1923 жылы) бас мақала болып жарияланған» (509) болатын, – дейді Сәбен. Бұл сөздердің 1949–1955 жылдары жазылғанын, яғни алаш азаматтарын былай қойғанда, Сәкендердің атын атаудың өзі қауіпті болған кезде жазылғанын ұмытпайық.

Идеологиялық тұрғыдан келгенде Сәбеннің ұрыншак болғанын, қызу әңгімеге берілген кезде әсірелеп жіберетіндігін тарих талай растаған. Мәселе, қара тақтаға Сәбеннің жазғандарының ішінде «әдебиеттік ұстазым болуға айналған» (494), Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы Сәкен Сейфуллиннің болуында ғой. Енді осы жайға барынша толығырақ тоқталайық, сонда кімнің ұлтжандығы, кімнің большевиктігі, топшылдығы өзінен өзі ашылады.

Рас, 1923 жылы 28 қаңтарда Орынбордың ең үлкен де сәнді Свердлов атындағы клубта (театр үйінде) Ахмет Байтұрсыновтың 50 жылдығына арналған салтанатты жиналыс өтті. Аханды сахнаға қолтықтап шыққан адам комсомолдың хатшысы Смағұл Садуақасов емес, Үкімет басшысы Сәкен Сейфуллин болатын. Жиналысты ашып, кіріспесөзсөйлегенде Сәкен. Салтанатты ашардағы сөзі 1923 жылы 30-қаңтар күні «Еңбекшіл қазақ» газетінде «Ахмет Байтұрсынұлы елуге толды» деген атпен жарияланды. Осы деректерге ерекше назар аударған жөн, өйткені тарихтан хабары кемдеу жазғыштар біреудің еңбегін екінші біреуге аударып беруге, көңілі түскендерді әспеттей салуға әбден әуестеніп бара жатқаны, әсіресе соңғы кезде тіпті көбейе түсуде.

Ахмет Байтұрсыновтың 50 жылдығының салтанатты жиналысын ашып, жүргізіп отырған Сәкен Сейфуллин болды. Маған анық емесі – мұндай міндетті атқаруға партия комитеті Сәкенге ұлықсат етіп, тапсырды ма, әлде өзінің жүрек әмірімен атқарды ма? Біріншісі, яғни партия тапсырмасы болған-болмағанын білмеймін, тегінде, болмағанға ұқсайды, өйткені «Сәкен ұлтшылдарға, қазақшылдарға, алашшылдарға іш тартады» деген төре-басшылардың қаңқу сөздерінің ұшығы көп ұзамай-ақ «Степная правда» (қазіргі «Казахстанская правда») газетінде айыптала жазылған болатын.

Осы арада екі мәселені қосарлай әңгімелеу шарт. Бірінші, Сәкеннің адамгершілікке дақ салмай, елге еңбек сіңірген адамға көрсеткен ерен құрметі болса, екінші, мемлекет басшысы ретінде интеллигенция жөнінде жүргізіліп жатқан лениндік саясатты жүзеге асыруда игілікті қадам жасағандығын байқаймыз.

Сәкен Аханды өңге алашшылардан айрықша құрметтеп келгенін, әлі де ардақ тұтатынын жасырмаған. «Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған патша заманында жалғыз-ақ Ахмет еді. Өзге оқыған замандастары өз бастарының пайдасын ғана іздеп, ар һәм имандарын сатып жүргенде, Ахмет халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тіккен.

Ахмет Байтұрсынұлы ұлтын шын сүйетін шын ұлтшыл» («Бес арыс», «Жалын», 1992, 180–181-беттер) деп білді. Шын сүйген, құрметтеген Ахаңның ел алдындағы абырой-данқын аспандата түсемін деп отырғанда артық сілтеп жібергенін сезіп, «әрине, «оқыған» дегендеріміздің арасында бірен-саран адал адамдар да бар» деп ескертпе жасаған. Сәкеннің Ахаңа деген құрметі бір де бір рет толастамаған, тіпті «Тар жол, тайғақ кешудің» тұздықталған 1936 жылғы басылымының өзінде Ахаңа артық ауыз сөз айтпағанын көреміз. Әрине, алаш қозғалысына қатысқандардың жалпы дүрмегі аталғанда тізімнің ең алдында көрсетуінің өзі ішкі ілтипат сезімді байқатып тастайды. Орынсыз жерге Ахаңның атын қыстырмайды. Бұл Сәкеннің пенделік қалпы, оны әрі қарай тарамдатып жатудың қажеттілігі бола қоймас.

Ал мемлекет қайраткері ретіндегі қызметіне тоқталар болсақ, онда зиялылар жөнінде В. И. Лениннің жүргізіп жатқан саясатын Қазақстанда түсінген жалғыз адам Сәкен болды десем артықтық жасамас. Оған мықты дәлел тағы да Ахмет Байтұрсыновқа жасаған осы құрметі. Алаштың көсемі, идеологы, қазақ халқы үшін қандай қиындыққа да төзіп, адал еңбегімен елді ержеткіземін деген шешімін тіпті осыдан жарты жыл бұрын «Еңбекші қазақ» газетінде 1922 жылы 8 шілдеде «Қалам қайраткерлерінің жайынан» деген манифестке бергісіз көсемсөзін жазып, большевиктерге, әсіре тапшылдарға «жек көрінішті» болғанына, соның салдарынан комиссарлықтан кеткеніне қарамастан, Сәкеннің салтанатты жиналысты ашып, сөз сөйлеуі, оны мақалаға айналдыруы әшейінгі жәй қадам емес еді. Тегінде, өзімен қызметтестерге Лениннің зиялылар жөніндегі саясатын жүзеге асырудың амалы, яғни оқығандарды ішке тартып, үкімет ісіне араластырудың қажеттігі екендігін түсіндірген де болар.

Бірақ оны хош көрген, оған құлақ асқан адамдардың мейлінше аз болғанын Ә. Әйтиевтің «Степная правда» газетіндегі «Фактаческие поправки» деген мақаласы анық көрсетті. Оны Сәбит Мұқанов қостап, «Сәкен Байтұрсыновтың революциядан бұрынғы ағартушылық қызметін асыра мақтаған мақала жазды. «Мендешевшілдердің бірі» саналатын Әбдірахман Әйтиев баспасөз бетінде

Сәкенге қарсы шығып, Байтұрсыновтың совет өкіметіне жат қылықтарын айтты. Мен де Әйтиевтің пікірін қолдап, «Еңбекші қазақ» газетіне «Қара тақтаға жазылмандар, шешендер» деген мақала апарып бердім. Мақаланың ішінде өз мақаласына қайшы келетін пікірлер бола тұра, Сәкен оны жариялады» («Есею жылдары», 1964, 43-бет) дегенін есімізден шығармайық. Сәкен Әбдірахманға қайтарған жауабында «Менің Ахмет туралы жазғаныма Әйтиевтің көңілі толмайды. Себебі мен Ахметтің әлеумет-саясат жолындағы істеріне жеңіл қарап, қате баға беріп, құр үстіртін әшейін сипап отыр дейді» (183). Қысқасы, алашшылдарды, оның ішінде Ахметті тасталқан қылып сынамадың, ұлтшылдығын, қастандығын бетіне баспадың, әшкерелемедің деп тұлан тұтқан көрінеді. «Ұлтшылдыққа қарсы кім қаттырақ күрескен екен, оны жұрт айтар» деп Сәкен емеурін білдіреді де өзі жүргізіп отырған саясатқа, яғни оқығандарды, кешегі алашшылдарды ел ісіне тарту мақсатын жанамалап аңғартады. «Және Әйтиев жазады: «Ахметтің ұлтқа қызмет қылмақ болып коммунист партиясына кіргенін Манап Шамиль (Сәкеннің псевдонимі – Т. К.) жолдас дұрыс деп біледі һәм басқаларға солай қылуды мәслихат қылады» дейді... Әйтиев сөзінің ақырында маған: «Коммунист партиясының ұлт мәселесі туралы нұсқауын жеңіл бағалайсың, бұдан былай мұндайдан тиылуыңды лайық көреміз» дейді. Сонымен, ұлтшылдыққа жалғыз өзі ғана қарсы болғысы келеді. Көрерміз» (184-185-беттер) дегендерге мән бере қарасақ, Сәкеннің тапшылдық пен ортақшылдықты елге пайдасы тиер арнаға бұруға тырысқанын аңғарар едік. Өйткені «қазіргі коммунист болып жүрген қазақтардың көбі учитель, мұғалім, хатшы, біразы фельдшер, доктор, агроном, техник хаттә адвокат, болосной старшын болғандары да бар» (184) дегеніне қарағанда оқығандардың, әсіресе алаш қозғалысында болғандардың бәрінен безуге Сәкен қарсы. Оларды пайдалы іске тартуға, жаңадан орнап жатқан қоғамның зерделі құрылысшысы етуге ұмтылғанын анық көреміз.

Себебі, басқаларға болмасада, В. И. Лениннің «Мы не можем строить власть, если, такое наследие капита-

инстической культуры, как интеллигенция, не будет использовано. Без этого мы жизнь коммунистического общества строить не можем» (37 т., 223-бет) дегені Сәкенге белгілі әрі түсінікті болатын. Үкімет басшысы ретінде осы саясатты жүзеге асыруға міндетті екендігінің үстіне қоғам дамуы зиялыларсыз болмайтынын Сәкеннің оқу-білім жөнінде таусыла, жалына, жалбарына, өтіне айтқан алдыңғы ойларынан тарамдалып жатқаны өзінен өзі түсінікті. Сондықтан Сәкен республика басшысы ретінде де ауыздығымен алысқан төңкерісшілердің, әсіресе большевиктердің ықпалымен кете алмасы анық еді. Сол үшін Сәкен көрген теперіш аз болмады және «ұлтшыл» деген кебенек киіп алды.

Әр азаматтың өз ұлтын сүйі, ардақтауы табиғи құбылыс. Алайда интернационализмді перде етіп, бибауыр-малдыққа бұра бастағанда Сәкен 1923 жылы 15 ақпанда, яғни Аханның тойынан кейін, коммунистік партияның ұлт мәселесіндегі бағдары әлі анықталмай, яғни XII съезд өтпей тұрған уақытта ащылығы удай «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік» деген мақала жазды. Соны тап осы еңбекте қайтадан жариялаудың сәті түсіп отыр, өйткені оны бұрын талдап, түсіндіре айтуға мүмкіндік болмаған еді, тек атын ғана атаумен желдіртіп өтетінбіз. Саяси ғана емес, патриоттық сыр-сипаты қалың және қазірдің өзінде тарихи шындыққа негіздемей, біреудің атқарған ісін екінші біреуге таңа салудың жат әдеті пайда бола бастағаншақта қанша ащы болса да осы мақаланы түгелдей, әрпін өңертпей оқушыларға жеткізсек Сәкеннің ұлтжандылығын ұғып, мемлекет басшысы және «Еңбекшіл қазақ» газетінің редакторы болған кездегі ой-пікірімен де, іс-әрекетімен де анық танысамыз.

«Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік».

Бүгінге шейін қазақты орыстар «киргиз» деп келеді. Не себепті қазақты орыс «киргиз» деп кеткенін тексермей-ақ, ол «киргиз» деген аттың қалайша жалпы қазаққа жапсырылып кеткенін баяндамай-ақ, енді бұл тарихи қатенің түзетілуі керек екенін жұртқа айтқым келеді.

Орыстың патшасы қазақты қаратып алып, жалпы қазақ-

қа «киргиз» деген ат жапсырған соң, қазақ халқын оңай қаратып алған орыс патшасының төрелері, жасауылдары қазақты бір түрлі мүгедек, мақау жануар деп санап, «киргиз» дегенде бір түрлі менмендік қиянатпен, қорлаған мазақпен айтатын болды. Ақ патшаның «шарапатына» мәз болған мырзалар қазаққа жоғарыдан төмен қарап, тұмсығын кекірейтіп, пысқырып, «киргиз» дейтін болды...

Төрелердің қатындары итіне ұрысканда: «ақ ты, Палкан, киргаздан да жамансың!» – дейтін болды...

Ақ патша жасауылдарының, төрелерінің бұл аңыздары орыстың надан халықтарының араларына да жайылды. Келе-келе тұрмыстың игілігін өзгелермен бірдей қазақтың көруге еш уақытта лайығы жоқ деп ойлайтын болып, қала тұрмысына түсіп, оқып, тазарақ тұра бастаған қазақты көрсе таңырқап: «қарашы, тіпті өзін киргиз дейтін емес!» – деп тамсанып жүретін болды...

Қазақтың бір қылығын жақтырмаса: «белгілі енді, киргиз болған соң қайтуші еді!» – дейтін болды...

Қырға шыққан шабармандары, жасауылдары қазаққа зорлық қылғанда, қазақты қорқытқанда көзін алартып, тісін қайрап: «У, у, у!, киргиз-з!!!» дейтін болды. «Киргиз» дегенді әлгі мырзалар бір түрлі ызбарланып, тістеніп айтатын болды...

Енді ол күндер өтті. Октябрь төңкерісі қазаққа бұлай қарауды тиды. Енді қазақ та бір, басқа халықтар да бір. Қазір әр жерде осындай тарихи қателерді түзетті хәм мұндай түзетілген аттарды совет үкіметі де қатты ықтиятпен қабыл алды. Мәселен, Хиваны қазір «Хорезм» жұрты дейтін болды. «Сартты» өзбек дейтін болды хәм бұл түзетіліп қойған аттарды совет үкіметі қолданып кетті.

Біз «киргиз» деген атты жоғалтып, өзімізді «қазақ» деп атасақ, басқалар да бізді «қазақ» деп, осы атты қолданып кетпек. Біздің бір үлкен кемшілігіміз – осы күнгі басқа жұрттан бұрын өзімізді өзіміз «киргиз» дейміз. Әуелі біздің «Қызыл Қазақстан» журналы орысша «Красный Киргизстан» деп аталады. Бұл біздің едәуір әлсіздігімізді көрсетеді. Егерде біздің қазақ жігіттері бұл қатені түзетеміз десе, оп-оңай түзетіп әкетер еді.

Біздің әр қазақ жігіті «киргиз» дегенді тастап, қоймас-

тан «қазақ, қазақ» дегенді жұмсап, басқа жұрттың құлағына сіндіріп үйретуі керек.

Қазақстанның орталық үкіметі «киргиз» дегенді қойып «қазақ» деген есімді қолдануға жарлық (декрет) шығару керек. Қазақты «қазақ» дейік, тарихи қатені түзетейік!».

Тіпті қазірде де Сәкеннің осы ойларын оқудың өзі оңай емес. Бойымызға сіңіп қалған бибауырмалдық қабилдатқысы келмейді. Бірақ шындық осылай болған. Өзі мемлекет басшысы болып тұрғанда осы игі мәселені әлеумет алдына салып, көпшіліктен қолдау күтіп еді, тырып еткен адам болмады. Бірақ тарихи қателік 1925 жылы ғана Советтердің V съезінде, яғни 2–3 жылдан кейін түзетілгенімен біздің жалтақтығымызды байқаған шовинист-коммунистер өздерінің ескі сорабымен тарта берді. Күні бүгінге шейін қиястықпен айтып, жазып келе жатқандар да бар. Оларды тежеп жатқанымыз шамалы.

Осы ұсынысы үшін Сәкенді соққыға жығудың «мәдениеттірек» амалын табу онша қиындыққа түспеді.

Шынында да, бүкіл дүниежүзілік пролетарлық революцияны ұлыдержавалық мақсат үшін армандап жүргенде, әсіресе ол процесс өзіміздің әсіре төңкерісшілерімізбен еселеніп жатқанда үкімет басында отырған адамның тарихи қатені түзетейік деп өзінің шын ұлтжандығын танытып жатқанын ұлтшылдыққа айналдырып жіберу оңайдың оңайы еді. Оған сылтау табылды, көп кешікпей нақты «іс» үстінде Сәкенді «ауыздықтаудың» амалы елжұртқа белгілі болды.

1923 жылдың 17–22 наурызында Қазақстан коммунистерінің III конференциясы өтті. РКП(б) Орталық Комитетінің өкілі Е. Ярославский жасаған негізгі баяндамада, ай-түй жоқ, Сәкен «ұлтшыл» деп жарияланды. Бұған кейбіреулердің қыбы қанды, ал адал жандылар Мәскеуден емес, пайғамбардың қасынан келсе де қарсы шықты. Осы оқиғаның басы-қасында болып, көзімен көрген адамның сөзіне құлақ тосайық.

«III конференция жүріп жатқан шақта әлдекім Сәкеннің «Азия» есімді өлеңін орыс тіліне аударары да, РКП(б)-ден конференцияны басқаруға келген Ярославскийге береді. Ярославский бұл өлеңді дұрыс және қатты сынады.

Содан кейін Қазақстан аймақтық партия комитетінің (Киробком) әйелдер бөлімін басқаратын Алма Оразбаева Ярославскийдің Сәкенді сынауын мақұлдай кеп:

– Сәкен бір өлеңінде Троцкийді «банда» деп айтты, – деп кінәлады. Абдолла Асылбеков справка беріп:

– Сәкеннің өлеңінде «банда» – «талаушы» деген сөз жоқ, «бенде» «бағынушы» деген сөз бар. Алма оны теріс оқып, теріс түсіндіріп тұр», – деді.

Алма Оразбаева Сейтқали Мендешевке жақын болатын. Жұрт «бұрын Бөкей ордасы» аталған Батыс Қазақстанда олар революциялық істерде бірге болды» десетін. Ярославскийге «Азияны» аударып беруші кім екенін білмеген Сәкен, Алманың сынауына қарап, «Мендешев тобы» аударып берген екен деп жорамалдады. Артынан білсек, ол өлеңді аударушы «Асау тұлпардың» редакторы және бастырушысы, Сәкенге дос болып жүретін Мұхтар Саматов екен. Сәкеннің кате өлеңдері жайында Алманы да, Сәкенді де жақтаушылар табылып, бұған дейін тұтасып келе жатқан қазақ коммунистерінің арасына жарықшақ түсті де, арты «мендешевшілдік» және «сейфуллиншілдік» деп аталатын жікке (дұрысы топқа) айналып кетті. Бұлар партиялық документтерде «принципсіз жіктер» деп жазылады. Онысы – дұрыс. Бірталай уақыт портфельге, яғни әкімшілікке таласып, кезеңі келген жерде бірін-бірі құлатқанмен, яғни басшылықтан қуғанмен, ол жіктердің (топтардың) арасында идеологиялық ала ауыздықтар болған жоқ» (С. Мұқанов. Есею жылдары. 1964, 41-бет) деген кепілдеменің де айтары да, түсіндірері де көп болса керек.

Осы келеңсіз жайға түгелдей С. Мұқанов көзқарасы тұрғысынан қарамағанмен, бүгінгі тарих ғылымы, оның зерттеушілері қалай зерделейді дегенге келсек, онда М. Қойгелдиевтің: «Қазақстандағы саяси ахуалға Орталықтың білек сыбана араласуына жол ашып берген себептердің бірі және бірегейі – ұлттық интеллигенция арасындағы өзара алауыздық. Сыртқы түрі рушылдық, жершілдік сияқты феодалдық сипат алған бұл топаралық күрестің, түптеп келгенде, негізінде қызмет үшін талас жатқан болатын. Өкінішке орай, топаралық күрестің өршіп отыруына ресми орындар да түрткі болған» (М. Қойгелдиев,

Т. Омарбеков. Тарих тағылымы не дейді? «Ана тілі», 1993, 22-бет)

Осындай қатерді сезіп, әрі қарай өршіте бермеу үшін және Мәскеуден келгеннің бәрі белден басып, өзін білемдікке салынбауы үшін осы III конференцияның 14 делегаты бірігіп Орталық Комитеттің өкілі Е. Ярославскийге қарсылық жасады: «С первого момента открытия III-ей всекиргизской партийной конференции наблюдается определенное течение, направленное к обвинению киргизских коммунистов в национализме.

Это течение является абсолютно ошибочным и не на чем реальном необоснованным и как результат неправильных толкований о проводимой киргизскими работниками-коммунистами политики в области внедрения коммунистических идей среди киргизских рабочих и бедноты, и из другой стороны, вследствие колонизаторских выходов русских товарищей, старающихся посредством доносов, доставляемых карьеристами, и неточного перевода киргизской печати очернить киргизских коммунистов перед партией, а следовательно, и перед пролетарской массой.

Нижеподписавшиеся киргизские коммунисты категорически протестуют против предъявляемых им обвинений в национализме» (сонда, 17-бет) дегенге С. Меңдешев, С. Сейфуллин, С. Садуақасов, Ы. Мұстамбаев, Н. Нұрмақов сынды 14 азамат қол қойып, төніп келе жатқан қатердің, яғни ұлтшылдық, пантюркизм, панисламизмнің аяр да өтірік жамылғысын жұлып тастауға талпыныс жасады. Е. Ярославский өтірік шошыған болып, мәймөңкелеткеніменен бүкіл большевизмнің негізінде жатқан шовинистік зәр өрістей түспесе, беті қайтқан жоқ.

«Николаевское правительство сумело внедрить в сознание наиболее зажиточной части русских крестьян Туркестана понятие, что они как представителей русской господствующей нации выше, чем туземцы, поэтому последних при надобности можно и эксплуатировать. И нам советским работникам еще не удалось отучить русского крестьянства от этого взгляда» (Т. Рыскулов. Избранные труды. 1984, 61-бет) деп Тұрар 1919 жылы айтса, Коммунистік партия ұлыдержавалық шовинизмді сөз жүзінде,

ең қатерлі жауымыз деп бірнеше қаулы-қарармен қарғап-сілеседі шовинистік пиғылдың мұрты КСРО құлағанша қисайған жоқ. Әсіресе төңкерістің алғашқы жылдарында тіпті күшті болды, қазірде де асқындап тұр. Сондықтан шовинистер ұлттық шет аймақтарда национализмге (ұлтшылдыққа) әдейі пантюркизм (түрікшілдік) мен панисламизмды (исламшылдықты) қосақтады да, ауыз аштырмаудың амалына айналдырды. Оған әуелі Тұрар Рысқұловтың Түркі халықтарының коммунистік партиясын, Түркі тектес республикалар федерациясын құру жөніндегі ойлары мен ұсыныстарын сылтау қылды да, біраздан кейін, тіпті Тұрардың өзі бас тартқанына қарамастан, бүкіл шығыс коммунистерін, әсіресе Түркістан мен Қазақстан төңкерісшілерін бұқтұрудың, тұншықтырудың, қаралаудың айла-амалына айналдырып жіберді. Оның зардабынан әлі құтыла қойған жоқпыз.

Осы III конференцияда Сәкен де, Смағұл Садуақасов та әлгіндей қарсылықтың болғандығына қарамай, таяққа жығылды, оларды ұлтшылдықпен айыптауға жол ашылды. Өзінің ойын тартынбай айтқан Смағұл да «Садвакасовщина» деген топтың басшысына айналып, тарих бетінде күні кешеге дейін датталып келді. Ал «Сейфуллиншілдік» дегенге келер болсақ, онда С. Мұқановша айтқанда, «Сәкен қимыл жағына шорқақ еді. Өз ойын іске асыруға айла-әдістер, тәсілдер қолдану, яғни жүріп-тұрып дегендей, өз пікірін қолдаушыларды ұйымдастыру деген сияқты дағды Сәкенде болмайтын... «Сейфуллиншіл» аталған топты Сәкен емес, оның революция жолындағы сенімді серігі Абдолла Асылбеков басқарғанмен» (42-бет), тарихта Сәкен атымен таңбаланып қалды. Тіпті 1937 жылы сотталғанда ұлтшылдық топтың басшысы ретінде жазаланды. Сондықтан да қазақтың үш жүзге, ру-руға бөлінетінін отаршылар да, коммунистер де мықтап пайдаланды. Олар шеншекпенге, атақ-дәрежеге қызықтырса оп-оңай ыдырап, берекесі қашатындығын көрген соң араларына шыбық жүгіртіп, тіпті бауыр мен ағайынды алакөз етіп қойды. Есептері деп шықты. Бұл қақпаннан, әсіресе зиялыларымыздың құтылып кете алмағаны өкінішті-ақ.

Сәкен ғұмырнамасында 1923 жыл мейлінше ерекше.

Бүгінгі біз білетін ұлтжанды Сәкеннің ұлттық таным-білігі, кескін-келбеті, түр-тұлғасы қалыптасып, бүкіл елдің алғысын алған жұлдызды сәті осы 1923 жыл.

Республика коммунистерінің III конференциясы Сәкен көрер қоқайдың басы ғана. Оған дейін «Қызыл сұңқарлар» мен «Асау тұлпар» кітаптары «Шолпан» мен «Темір қазық» журналдарында «тас-талқан» сыналып жатқаны әшейінгі ойыншық еді. Әрине, олар да жүректі тырнап өтті, көңіл күйіне әсер етті, ал өзі қалап, имандай сеніп кірген партиясы тегеурінді қаулымен шегендегенде не істерін білмей дал болған сәті аз емес. Өйткені, конференциядағы ұнамсыз жай «Очерки истории Коммунистической партии Казахстана» деген ресми тарихнамада «Издавались антимарксистские, националистические по духу брошюры С. Садвакасова. Глубоко ошибочными были отдельные опубликованные в печати произведения С. Сейфуллина. В них классовая борьба подменялась национальной борьбой. Ошибки в произведениях Сейфуллина имели «серьезный политический характер» и могли быть использованы во вред нам нашими врагами» (1963, 219-бет) деп мықтап таңбаланды.

Сәкен мен Смағұлдың бұл «қателері» осы конференцияның өзінде-ақ нақты іске айналып кетті. Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы Сәкен облыстық партия комитетінің мүшелігіне кандидат болып іліксе, Смағұл атаусыз кетті, оның есесіне олардың қарамағындағы қатардағы комиссарлар М. Саматов, Н. Нұрмақов, А. Оразбаевалар толық мүшелікке сайланып, партия атынан мәселе шешіп отырды.

Қатарымнан қалдым-ау деген намыс қана емес, көрген жапа, естіген ащы сөздер Сәкенді халыққа, әсіресе қазақ халқына еңбек сіңірудің жаңа бір жолын, яғни ұлтын жантәнімен сүюдің ең бір төте соқпағын көрсетіп, белін бекем будырған сияқты. Конференциядан кейін, яғни 29-наурыз күні Сәкен «Ұлтшылдық һәм отаршылдық шовинизм» деген мақала жариялады. Күні кеше конференцияда таласқа түскенде дауыс жетпегендіктің, яғни ұлттық мақсатты жақтаушылар азшылық болып қала бергендіктің қорлығын нақты көре бастаған шақта «Қазақстанның партия һәм

үкімет қызметкерлерінің араларында іс жүзінде еріксіз яки ұлтшылдыққа, яки отаршылдыққа (шовинизмге) ойысып кету бар ма, жоқ па?» деген сұрауға «жоқ» деп ешкім айта алмайды. Ұлтшылдық, отаршылдық, өзімшілдік мәселелері біраз уақытқа дейін бармақ. Мұны қате деуші кісі, олар енді болмайды деуші адамдар және бұл екеуінің бірі бар, бірі жоқ деушілер кұр өздерінің шолақ ақылдығын, мүкіс көзділігін көрсетеді.

Бұл майданға біздің Қазақстандағы жоғары мекемелерде қызмет қылып жүрген адамдар жалпы кіріскен жоқ. Соңғы уақытта бір аянышты, былғанышты дерт пайда болды. Ол дерттің негізі – өзінің бас пайдасы үшін, өз басының кегі үшін мәселені тұмандату.

Қазақстанның өткен ІІІ партия жиналысында кейбір көпшілдер «ұлтшылдық бар, өзімшілдік, отаршылдық жоқ» деді. Әрине, бұл сөз көпшілікке ұнағандай болып қалды һәм кезінде көздеген нысанаға да тиді. Отаршылдық, өзімшілдік жоқ деп Сәкеннің жазған «Азия» деген өлеңін кейбіреулер бұл ұлтшылдық деп шу көтерді. Мұны кейбір жолдастар өз басының кегі үшін «ағаш атқа іліп алып, орынсыз камшы қылды» деп өкінгені және осындай жаман қылықтың – отаршылдықтың қаулап келе жатқанын, отаршылдық пиғылға коммунистік қызыл матаны перде қылған ұлы орысшылдықтың, ұлыдержавалық шовинизмнің жеңіске жетіп келе жатқанын Сәкен жасқанбай ашып жазды. Конференцияда естігені мен көргенін салауат етіп «енді өткен іс өтті. Бұдан былай отаршылдықпен, өзімшілдікпен һәм ұлтшылдықпен пікір майданында салмақпен күресулеріміз керек және әлеумет ісінде өз басымыздың уақ мақсаттарын былғастырмауымыз керек» деп парасаттылыққа шақырды.

1923 жылы 17 – 25 сәуірде Мәскеуде РКП(б) ІІІ съезі болды. Онда алғашқы және соңғы рет ұлт мәселесі кең көлемде қаралды да қарымды қаулы алынды. Осы тарихи съезге Сәкен не шешуші, не кеңесші дауысты делегат болмай, әдеттегі қарапайым шақырушылар қатарында қатысты. Әрине, пенде ретінде де мұның «кикілжіңі» болмай қалмаған шығар, бірақ Қазақстаннан осы съезге қатысқандардың ішінде Сәкен ғана ұлттық намысты одан

әрі нәрлендіріп, пәрмендіре түсуді мықтап ойластырып қайтқанын көреміз. Съезде сөйлеген көп шешендердің сөзінен қорытылған қаулыға «разговоры о преимуществах русской культуры и выдвигание положения неизбежности победы более высокой русской культуры над культурами более отсталых народов (украинской, азербайджанской, узбекской, киргизской и пр.) являются не чем иным, как попыткой закрепить господство великорусской национальности. Поэтому решительная борьба с пережитками великорусского шовинизма является **первой** очередной задачей нашей партии.

Борьба за ликвидацию фактического неравенства национальностей, борьба за поднятие культурного и хозяйственного уровня отсталых народов является **второй** очередной задачей нашей партии.

Поскольку пережитки национализма является своеобразной формой обороны против великодержавного шовинизма, поэтому борьба с националистическими пережитками и прежде всего с шовинистическими формами этих пережитков является **третьей** очередной задачей нашей партии» (XII съезд РКП(б) Стенотчет. М., 1968, 694-беттер) деген тұжырымдарды Сәкен өз құлағымен естіп, көзімен оқығаннан бері көптен ойында жүрген, оның шет жағасын «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік» деген 1923 жылы 15 ақпанда жариялаған мақаласында сездірген, А. Байтұрсыновтың ұлылығы «оқу һәм тіл құралдарын жасап беруінде» деп білген Сәкен Орынборға орала сала XII съезд шешімдерін қауырт насихаттауға кірісті, әсіресе: «д) органы национальных республик и областей строились по преимуществу из людей местных, знающих язык, быт, нравы и обычаи соответствующих народов; е) были изданы специальные законы, обеспечивающие употребление родного языка во всех государственных органах и во всех учреждениях, обслуживающих местное национальное население и национальных меньшинств – законы, преследующие и карающие со всей революционной суровостью всех нарушителей национальных прав» (сонда, 696-бет) дегені көкейіндегі көп ойларды жүзеге асыра алмай жүрген, отаршылдардың өктемдігін

жарамсақтанумен еселеп жүрген қазақ коммунистеріне деген ызасын сыртқа шығара алмай тұншығып жүрген Сәкен ерекше қуанып, қолына қалам алды. Мәскеуден әрі шабыттанып әрі шамырқанып оралды да, алдымен 1923 жылы 1 мамырда «Ұлт мәселесі туралы баяндама» деген атпен И. В. Сталиннің съезде жасаған баяндамасының сүбелі тұстарын қазақтарға түсінікті тілмен өзінше толғап жеткізді. «Россияда жаңа шаруашылық саясатын (НЭП) жүргізгеннен бері орыстың ұлтшылдығы өсе бастады. Деникиннің істей алмаған, әжетке шығара алмаған, бұрынғы «Ұлы Россияны бөлмей-жармай, тұтас сақтау» пікірі қазіргі уақытта еппен, білдіртпей әжетке шығармақ тілек те бар» деп ескертіп, «жолдас Сталиннің бұл қорытынды баяндамасын Қазақстан тәрізді шет республикадағы коммунистер көбірек оқулары керек» деген ұсыныс жасайды. Қаулыны әрі түсіндіре беру үшін 27 мамырда «12-ші партия жиналысы ұлт мәселесін дұрыс шешуге жаңа жоба көрсетті», 1 маусымда «Партияның 12-ші жиналысының, қарарларын іске асыруға кірісу керек» деп негізгі мәселелерге, оның ішінде кеңселерде істі қазақ тілінде жүргізу проблемасына біртіндеп дайындық жасады. Әсіре солшылдарды шошытып алмау үшін бомба сипатты мәселеге олардың құлағы мен көзін үйретіп алайын деп жалпылама, жанға оңша тимейтін жайлардан бастады.

«Біз ұлтшылдықпен (национализм), отаршыл өзімшілдікпен (шовинизм, колонизаторство) қатар, бірдей, тең күресу керек деуші едік. 12-ші партия жиналысы бізден де әрмен, бізден де қатты кетті. 12-ші партия жиналысының ұлт мәселесі туралы белгілеген жобасы өте қолайлы» (5, 356) деп қуанды Сәкен. Өйткені, «12-ші жиналыстың айтқандарын орнына келтірсек, коммунист партиясының бұрынғы кемдік көріп қалған Россиядағы уақ ұлттар былай тұрсын, күллі күншығыс халықтарына алақаны жайылады. Сонда ғана совет үкіметінің негізі бекіп, жер дүниеге қанатын еркін жаяды» (5, 361) деген көтеріңкі көңіліне қарағанда Сәкеннің таяу арада жақсылық орнай қалатынына еш шүбәсі болмағанын, баладай сенгендігін көреміз. Өзінің адалдығы мен пәктігін елге осылай танытқан Сәкен өз

өмірінде ғана емес, бүкіл қазақ тарихында болмаған іске бел бұды.

Сәкен қайраткерлігіндегі елге де, өзіне де бір сәтті шақ – қолындағы билікті журналистік қаламының ұшқырлауы, яғни «Еңбекші қазақ» газетінің жауапты редакторы міндетін қоса атқаруы, сөз бен істің арасын ажыратпады, қайта көңілдегі ойды нақты іске айналдырып отыруы болды. Және редактор болған соң ешкімнің қырнап-сырнауына, тігісін жатқызуға мүмкіндігі болмай, Сәкен айтамын дегенін екі жарым жылдай цензурасыз айтты, ешкімнің аузына қарамай, рұқсатын күтпей өзінің елге айтпақ пікірін тоқтаусыз, редакциясыз жеткізіп отырды.

Сәкен шығармалары жинағының томы мен бетін көрсетпей ай-күн және мақаланың аттарын атап отырғанымның мынандай сыры бар. 1960–1964 жылдары Сәкен шығармаларының алты томдығын баспаға даярлаған кезде Е. Ысмайылов, М. Базарбаев, әсіресе баспаның бас редакторының орынбасары, атақты ақын Тайыр Жароков пен ресми редактор Асқар Лекеровтер сол кездегі идеологиялық көңіл-әуенге бағып, Сәкеннің советтік баспасөзде жарияланған дүниелерін қайтадан басуға тәуекелі жетпей, көптеген шығармаларын алып қалған еді. Заманы туғанда мен соларды қайтадан тірілтіп, өз архивімнен алып, Сіздерге ұсынып отырмын. Сондай «қаһарға» ұшыраған материалдардың ішінде қазақ тілінің тағдыры үшін күрестің алғашқы қарлығашы болған «Кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу керек» деген атпен 1923 жылы 9 маусымда «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған мақаладан едәуір үзінді келтірмекпін. Себебі тіл үшін күрес кімнің кімскендігін, кімнің қандай ойы барын айқындап беретін қажетті саяси құжат.

«Коммунист партиясының жалпы Россиялық 12-ші жиналысының (XII съезд – ред.) ұлт мәселесін дұрыс шешуге жол-жобалар белгілегенде істеген қарарларының бірі: «бұрынғы кемдікте болған уақ ұлттардың республикаларында, мекемелерде барлық үкімет істерін сол ұлттың өз тілінде жүргізу керек» деген қарары болды» деп Сәкен кеңінен толғауға кіріседі. Егер ұлт тілі кеңседе қолданылатын болса, онда «зор болып қалған ұлтпен»

терезесі тең болары сөзсіз, бірақ оны жүзеге асыра қою көп күшті, жігерді талап етеді.

«Әрине, қазақ кедейінің тәнінің, жанының қандай жерлерінде қандай жараларының бар екенін, қандай дерттерінің бар екенін білетіндер – қазақтың тілін, ғұрпын, әдетін, тұрмысын білетін қазақтан шыққан коммунистер. 12-ші партия жиналысының бұл қарарын іске асыруға түрлі лаж көрсетіп, бұл іске өздері білектерін сыбанып, белсеніп кірісуге сол қазақтан шыққан коммунистер ең алдымен міндетті.

Әрине, қазақ бұрынғы өгей әкеден қорлық көріп қалған жетім бала. Жетім бала көпке шейін бір түрлі қорғалауық, жасқаншақ, қорқақ болады» деп Сәкен ағынан жарылады да, қазақ коммунистері «ірі жұмысқа қасқайып кірісіп, серке болып бастай алмай отыр» деп күйінеді, осындай шешуші сәтте «бұл жұмысқа барлық күшін салып, қазақ коммунистеріне жәрдем беретін жерінде жәрдем беріп, бастайтын жерінде бастап отыру орыс коммунистерінің міндеті. Олай болса, тарих алдында жауапты» деп көңіл жықпас көпшік пен салмақты үлкен ауылдың балаларына сенімділік белгісін көрсеткен болып отырып, негізгі іске кірісудің жолын бағдарлайды. «Істі қазақшаға аударуды ауылдан, болыстан, ауданнан бастау керек» деп алады да «болостной исполкомдарда істі қазақ тілінде жүргізу үшін уездерде соларға кісілер даярлап жіберетін курстар ашылу керек», солардың жәрдемімен аудан, облыс, республика мекемелеріне қатынас қағаздарын қазақ тілінде үзбей жіберіп тұру керек. «Қалалардағы мекемелерде қазақша хат білетін кісі жоқ. Сол себепті орысша жазу дұрыс деген сөзді тастау керек» деп ескертеді де, «қаладағы мекемелерге қағазын қазақша жазып отырса, қала өздігінен қазақша» үйренеді, сөйтіп кеңсе ісі қазақшаға біртіндеп көше бастайды, сонда ана тілінің қадірі артып, еңсесі көтеріледі, ресми сипатқа ие болады деп білді. Үлкен де ауыр әрі саяси астары күшті істі бастап отырғанын Сәкен білді. Қаншама жұмыс басты болып жатса да, бұл мәселені тиянағына жеткізуге бел байлады және оны өзім ғана атқарамын, сөйтіп абырой-атаққа кенелемін деп ұққан жоқ.

«Мекемелерде істі қазақ тілінде жүргізу бір кісінің айтуымен болатын нәрсе емес, көптің күшімен, жалпы

ынтамен, тегіс жұмылумен болатын нәрсе. Қазақтың шын еңбекшіл табы шын қатарға кірсін, өз тізгінін өзі алсын деген азамат бұл іске жан аямай кірісуі керек. Бұған жергілікті мекемелер не айтар екен, не істер екен, күтеміз», деп Сәкен өз халқына шындап еңбек сіңірудің жолын көрсетіп, жолдастықпен өтіне отырып, жасқаншақ, қорқақ болып қалғандарға, совет елінде «күллі тілдің бәрі бірдей жүреді деген закон бар», сескенбе деп қайраттандыруды ұмытпайды. Ана тілін ардақтап, оның ресми дәрежесін көтеру қажет екенін ұғындырады.

Арасына 16 күн салып екінші мақаласын жазды. Тегінде, жора-жолдастарымен, ресми мекемелермен сөйлескен болуы керек, енді нақты іске кірісер сыңай байқатады. «Кеңселерде істі қазақ тілінде жүргізуге кірісу» деген мақаласын 25 маусымда басып шығарды. Сөз саптауы да, айтары да алғашқыдан өзгеше. 12-съезд «әрбір аймақта қай халық көп болса, сол аймақтың кеңселерінде іс сол жергілікті көпшілікті халықтың тілінде жүрсін» деген қарар шығарды дейді де «бұл іске шындап жәрдем қылмаған кісі не еш нәрсені түсінбейтін адам, не еңбекшіл табына һәм революцияға шын дос адам емес деп көрсетеді. Олардың жүрегі жарылып кетседе «кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізуге қазір Қазақстан үкіметі кірісіп жатыр» деп нығырлайды да, ішкі істер және сот комиссариаттары «Күллі Қазақстанға жарлықтарын жібермек болып жатыр», ал жұмыскерлер факультетінде оқып жатқан жастар өз губерниясындағы мекемелерге көмектесуге жіберілімек деп хабарлайды, тапсырманы дұрыстап орындауларына сенім көрсетеді. «Қайда оқып жүрсе де қазақ жігіттерінің бәрі де істі қазақ тілінде жүргізуді білулері қажет» екендігін ескертіп, «бұл күнге шейін кәдірсіз болып келген қазақша хат білетін адамдардың бағалары артады. Жұрт оқуға ынталырақ болып кіріседі» деп жарқын болашақпен қызықтырады.

Үш күннен кейін, яғни 28 маусымда «Қызметкерлер даярлау» деген практикалық мәні зор ойын жариялады. Сәкен жалпы оқу-ағарту жөніндегі армандарын нақты іспен, яғни кеңседе қазақ тілін жан-жақты қолданатын мамандарды даярлау мәселесімен сабақтастырады. Хат

білетін адамдарды көбейту үшін талай курстар ашып жатқан тәжірибеге сүйеніп, «ағыны тығыз заманымызда екі, үш айда әр түрлі қызметте жүрген хат білетін адамдарды жинап алып, курстерде оқытып, керекті қызметкерлер даярлап шығару өте тығыз, өте керекті іс» (5, 373) деп жанықты. Орталық пен жергілікті жерлердегі саналы бастықтардан осы курсты тез ашып, іске кірісулерін өтінді. Басқа оқу орындарының студенттері мен шәкірттеріне негізгі мамандығына қоса «Қазақ тілінде іс жүргізуді үйрете кету» қажет екендігін де ескертті. «Барлық губерниялық исполкомдар қазақша хатшылық курстер ашулары керек» деп нұсқау берумен қатар, «Барлық Қазақстан жалпы ынтамен кіріссе, қызметкерлер даярлау ісі тез алға баспақ» деген жалынышты тілегін айтудан ұялмады.

Енді бес күннен кейін, яғни 3 шілдеде «Қазақстанның губерниялық һәм уездік исполкомдары төрағаларына» қазақ азаматтарын қызметке тарту жөнінде құлаққағыс қылды. Бір ай он екі күннен кейін, яғни 15 тамызда «Не қылдыңдар?» деп сауал қойды. КирЦИК-тің үшінші сессиясында «Қазағы көп жерлерде мекеме істері қазақ тілінде жүрсін, алдымен болыстардан басталсын» деп қаулы қылды және бірнеше комиссариаттар тығыз бұйрықтар жазып, демалысқа шыққан оқушылар мен студенттерді жіберіп жатыр деп хабарлады. Жер-жерде «қазақ еңбекшіл табының шын ілгері басуын, шын көркеюін, гүлденуін ойлаған қайратты азаматтар болса, бұл тарихи іске белсеніп кірісер» (5,382) деп үміттенеміз, өйткені Ақмола, Семей, Бөкей, Қостанайлардан жайсыз хабарлар жетіп жатыр дегенді де жасырмады. Алайда, «бұған жалпы ынта, қажымас қайрат керек» деп жігерлендіреді де «келесі жалпы жиылыста губерниялардағы, уездердегі қызмет басындағы Жігіттерден бұл іс туралы не қылғаны жөнінде әйгілі жауап алынбақ, олар лайықты жауаптарын даярлай берулері керек» (5,383) деп сес көрсетіп те қойды. III сессияда негізгі мәселе қатарында «Қазақстан мекемелерінде кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу туралы баяндама» тыңдалып, «қазіргі толғағы піскен бір зор тарихи мәселе» екені (5,400) атап көрсетілді, арнайы курстар ашу жөнінде қаулы шығарылды.

Сегіз күн еткеннен кейін, яғни 19 қыркүйекте «Қазақстанның заң комиссариатына теңеліндер» деп жігерлі де ұлтжанды азаматтарды көтермелеп, «Қазір заң комиссариаты сот кеңселерінде жазылатын түрлі қаулы, қарар, билік, кесім, тексеру, анықтау һәм басқа нұсқаларын қазақша баспаға басып, Қазақстанның барлық губерниясына жіберейін деп жатыр. Екпінді ынта, шын ниет болса бірте-бірте жүріп кетпек. Өрнек, үлгі болған заң комиссариатына теңеліндер!» деп болайын деп жатқан игі істі атқарушыларды қанаттандырды. Ал қайдағы бір себептерді өзінің жігерсіздігіне перде қылып жүргендерді жерлеп те өтті. «Ынтасыз, көңілсіз іске сансыз бөгет, сансыз уайым табуға болады. Бірақ себептің ең үлкені – іс басындағы адамдардың бұл іске шындап кіріскен ниеттерінің жоқтығы, ынталарының жоқтығы» қол байлау болып келе жатқандығын өкіне, ренжи баяндады.

Осындай ерен еңбек етіп жүргенде Сәкенді сөзге қалдырушылар, әсіресе орыстың шовинистік пиғылдағы коммунистеріне сыбырлаушылар, бұрмалап жеткізушілер табылған шақта Сәкен қатты шамырқанып, «біздің қазақ коммунистерінің қазақ тілі туралы қатты кірісуге: «біреу ұлтшыл деп айтады...» деп бой тартады. Бірақ бұл қулық, бұл – коммунистік қылық емес, ол – жарамсақтық, жағымпаздық. Кейбір сасық, жалмауыз демагог өзін «жақсы коммунист екен» деп айтсын деп қазақ тілін кіргіземін деп жүрген белсенді адамдарды: «анау, ұлтшыл, мынау ұлтшыл» дер. Бірақ ондай сасық демагогтар коммунистік партияның Орталық Комитетін «ұлтшыл» деп айта алмас, – деп бір-ақ кесті.

Өзінің көріп-біліп, естіп жүргендерін аты-жөнімен атамасада, кежіргісі кері тартқан шенқұмарларды мықтап шенеді. Тегінде, партия комитеті тарапынан екпіндете бермесендерші деген ескерту болды ма, жоқ па, декрет қабылдайтын Орталық Атқару Комитетінің Төрағасы Сейтқали Мендешев, оның хатшысы, Сәкеннің жан жолдасы Жанайдар Садуақасов тартыншақтай беріп, түрлі қауіп-қатерлерді айтқандары да жоқ емес.

Басталған істі тиянағына жеткізу, әсіресе бүкіл қазақ халқының еңсесін көтеріп, ел екендігін, ешкімге

жалтақтамай, басқалармен қатар тұра алатын жұрт екендігін нақты кезге көрсететін мәселені түбегейлі шешу қажеттігі Сәкеннен ерекше жігерлі қимылды талап етті. Республика басшыларының бірі болғандықтан оның сөзі елеусіз қалмайтынын және біраз адамға өзінің абырой-атағымен ықпал жасай алатындығын ескеріп, тезірек декрет шығаруға күш салды. Газеттегі мақала, әр жиындағы сөздер нақты іске айналу үшін өкімет шешімі керек болды. Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесі мен ынталы халық комиссариаттарының табанды талабы нәтижесінде Қазақстан Орталық Атқару Комитеті 1923 жылы 22 қарашада кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу туралы декрет қабылдады. Оның толық тексті «Ана тілі» газетінде 10.01.91 жылы жарияланды. Қазақ және орыс тілдері мемлекет тілі болып жарияланып, 1924 жылдың 1 қаңтарына шейін қазағы басым жерлерде, 1924 жылдың 1 шілдесінен былай қарай бүкіл Қазақстанда кеңсе істері қазақ тілінде жүргізілетін болды. Оның жүзеге асуын бақылап отыратын орталық комиссия құрылып, Ж. Садуақасов басқарды.

Ел үшін еңіреп туған азамат Сәкеннің осы шешімнен кейін «тәубе» деуіне болатын еді, өйткені басқа шаруалары да басынан асып жатқанды. Қазақ мінезін жақсы білетіндігін ол тағы да танытты. «Лап бергіш, жалт бергіштер» істің ауырлығын сезгеннен кейін қажыры қайтып, басталған игі істі қожыратып алмау үшін амалсыз «бақылаушы, қозғау салушы» рөлін атқаруына тура келді. Декрет алынғанына бір ай толғанда, яғни 22 желтоқсанда «Кеңселерде қазақ тілін жүргізу» деген мақаласын жазды. Декреттің «іске асуы, ғаламға қойылуы зор қиындықпен болып жатқанын» жасырмай ашына айтып, оқығандардың, кеңсе ісін жүргізе алатындардың аздығы қол байлап, қызметкер жалдауға мекемелердің кедейлігі, «орыс пен қазақ аралас отырған жерлердің кеңселерінде қазақша һәм орысша жазуды бірдей білетін адамдардың» кемшіндігі, бұрынғы ескі әдетпен орысшаға бейім тұратындардың көптігі ілгері бастырмай келе жатқанын санап өтеді де, білімі барлардың кеңсе ісінен қашқақтау себебіне тоқталады, тіпті игі істің өріс алуына кедергі жасап жатқандары еске түскенде қаһарланып кететін тұсы да жоқ емес.

Мұндай жаман әдет «бұрынғы заманда патшаның, ұлықтарынан өте қаймығып, сол ұлықтарға өте қатты жағынып қалған жерлерде хәм өздері сол патшаның әр түрлі «ұлығы» болудың жолына қаттырақ түскен жерлер де көбірек сезіледі. Мәселен, Орал губерниясында орысша орта дәрежелі мектеп бітірген елу қазақтың списогі қазір менің қолымда. Бұлар қызметтен қашып елде жүргендер. Мұндай сұмырайлар талай жерде бар» деп шүйлігеді. Өйткені, бірді екі ете алмай, игі істі алып кетер білікті адамдарды таба алмай жатқан тұста кейбір оқығандардың аңысын аңдып жатуы Сәкенді ашындырған, ащы сөз айтқызған. Осылайша шамырқанған Сәкен осы декретті «іске ассын деген азаматтардың міндеті: 1. Өзі совет қызметінде Қазақстанда жүріп қазақша сөйлеуді, қазақша жазуды менсінбейтіндерді үйрету (орыстармен қатар қазақша білмейтін қазақтарды); 2. Жұрт қатарлы ақы алып, қызмет қылудан қашып жүрген сұмырайларды қай ретпен болса да іске жегу; 3. Хат біліп, кеңсе ісін білмейтіндерді тез үйретіп қызметке салу» керек деп нұсқау берді.

Ұсыныс жасап, нұсқау беру оңай, ал оны нақты іске айналдыру қиын екендігін Сәкен ешқашан ұмытқан емес және бастаған істі орта жолда қалдырып кетуге ешуақытта ары жетпеді.

1924 жылы 5 ақпанда Мәскеуде оқушы қазақ жастарымен Күншығыс университетінде кездескенде «Осы январьдың бірінен бастап іс жүргізуге декрет шығардық. Әр болыстарда, уездерде қазақ тілі жүре бастады» деп қуана хабарлап, қиындықтың көбін жеңуге болатындығын айтты. Ұлттық сезімдерін оятты, жастар қуана қол соқты.

1924 жылдың 17 наурызында, қазақ тілін кеңсеге жаппай кіргізерден үш ай бұрын Қазақстанның губерниялық хәм уездік комитеттерінің төрағаларына «Еңбекші қазақ» газеті арқылы «Ашық хат» жазды. «Бостандық туы», «Қызыл ту», «Қазақ тілі», «Тілші» газеттері қайталап жариялады. Алайда облыстық партия комитеті түсіндірме қатынас қағаз жазбай безірейді.

Қазақ тілін мекемелерде жүргізу «рас, шынында да оңай емес, азғантай жерлерде болмаса, қазақ тілі әлі де қазақтың өз аузында. Кей жерлерде қазақ тілін кеңсеге кіргізбек

түгіл, қазақ азаматы аузын ашатын емес. Тіл – жұмылған ауыздың ішінде» деп қамығады, бірақ жасымайды. Осы игі іске басшы болудың орнына, «жақсы атты болу үшін» жарбаңдап жүргендерді мықтап бір сөгіп алады да, жалпы жігер мен ынтаны арттыруға жалына өтінеді.

«Менің Сіздерден сұрайтыным мынау:

Әр губерниядағы, әр ұядағы қазақша, орысша жазу білетін адамдардың тез есебін алыңыздар һәм қандай адам қандай қызметке жарайтынын анықтаңыздар. Тиісті анықтамалары мен тізімдерін бізге жіберіңіздер». Осы істі аяғынан тұрғызып жіберуге 3–4 мыңдай адам керек. «Тез һәм шындап іздесе табылады. Бірақ сонша адам табылғанша қазақ тілін кеңсе істеріне кіргізу жұмысын тоқтатып қоймай, үсті-үстіне істей беру керек. Қазақ тілін сіздер төменнен жоғары қарай жүргізіңіздер. Біз жоғарыдан төмен қарай жүргізейік» (4 т. (281) деген жалынышты да әмірлі сөзін жазды. Сондағы бар мақсаты, бар арманы біреу ғана: «қазақ кедейлері өз тілінде жазылған бұйрық, жарлық, декрет, закондарды, жобаларды, нұсқаларды яки өзі оқып, яки тындап, өз мұңын өз тілінде айтып, қатарға кіруі» (4.282).

Қазақтың өзгелермен терезесі тең болып, ақысын басқаға жегізбейтін мәдениетті ел болуы ғана Сәкеннің көздегені. Осыны ұлтжандық де мейлің, ұлтшылдық те мейлің, отаншылдық де мейлің, әйтеуір халқына қарлығашша қанатымен су таситын, соның құлы, жегіндісі болайын деген тілек қана. Ол үшін Сәкен бар абырой-беделін де, күш-жігерін де аямады, тіпті басқалармен алакөз болған сәті де аз емес. Жасыратыны жоқ, ең алдымен орынсыз тартыншақтанып, сақтық жасаған Орталық Атқару Комитетінің Төрағасы Сейтқали Мендешевке ренжіген сәті де бар. Оны талайлар пайдаланып, шыбыққа сырғауыл байлап РКП (б) Қазақстан облыстық комитетінің бірінші хатшысы, Орынбор жұмысшысы Г. А. Коростелевке жеткізді. Қазақтың тілі жөнінде Сәкеннің осыншама жаныққаны оған онша ұнай қойған жоқ, жүре тындауға айналғанда ашық сөйлесіп, түсінісе алмады. Аралары алшақтай берді, араға кіркілжің кірді. Сәкеннің көп мәселеде жалғыз қалып қоюы көбейді.

Сонда да қазақ тілін кеңсеге тездетіп кіргізу мақсатынан таймай, Орталық комиссияның төрағасы, Жанай-

дар Садуақасовқа қоярда қоймай жүріп декреттің бір жылдығында не істеліп жатқанын білу және тежегіш күштерді ығыстыру, істі қозғап жіберу үшін комиссия отырысын шақыртты.

Қазақ республикасы Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасының өзі баскөз болған іс алғашқы нәтижесін бере бастағанмен мықты қарқын алып кетпеген соң КирЦИК жанынан құрылған «Кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу жөніндегі Орталық комиссияның» кезектен тыс баяндамасын тыңдау қажет деп табылды. Өйткені, қазағы басым жерлердегі жұмыстың қарқыны мардымды болмағаны былай тұрсын, белгілі қарсылықтар жасалып жатқаны білінді, ілгері басқан аяқты кейін шегеруге тырысқандар табылды.

Қазақ тілін кеңсеге енгізуге дем беріп, екпін бітірмекке жан салған Сәкен тіпті өзінің қанды көйлек жолдасы Жанайдармен «сылбыр қозғаласың, басқалардан үйренген сақтығыңды жасайсың» деп түс шайысқан сәті де болды. Тіл үшін, халықтың жаны үшін кездескен қиындықты жеңуге бел байлаған Сәкеннің дүмпуімен КирЦИК-тің Үлкен Президиумында 1924 жылы 6 наурызда болған мәжілістегі әңгімені бүгінгі біздерге, әсіресе басшы азаматтарға үлгі болсын деген ниетпен әдейі мазмұндап беруді қажет санап отырмын. (Бұл тексті «Қазақстан» баспасы 1967 жылы менің «Қызыл сұңқар» атты кітабымнан алып қалғанды және бұл материал Қазақстан орталық архивінің 5-қорының 7-ісінің 11–28-беттерінде хатталып жатыр).

Кеңсе ісін қазақ тілінде жүргізу жөніндегі Орталық комиссияның төрағасы Жанайдар Садуақасов губерниялық комиссиялар құрылғанын, әскери және қаржы мекемелерінен басқа комиссариаттарда қазақ тілінде іс жүргізуге болатындығын, қазақ халқы басым мекендеген болыстардың көпшілігінде қазақ тілінде іс жүргізіле бастағанын, оларға қосымша штат берілгендігін, ал Баянауыл мен Қарқаралыда бұл іске мән бермей, қарсылық жасаушылардың табылғанын айтады.

Баяндамадан кейін Авдеев: «кеңсе ісін қазақ тіліне көшірудің белгілі мерзімі бар ма?» Жангелдин: «Қарқаралыда қарсылық жасап жатқандар кім?», Саматов: «Түркістан

республикасының өз декретін Мәскеуге бекіттіріп алуына не себеп болды?», С. Сейфуллин: «Павлодар мен Бұқтырма аудандарының қазақ тілінде іс жүргізбей отырғаны қалай?» – деген сұрақтарына жауап берілген соң, әркім өз пікірін ортаға салды.

Әліби Жангелдин «комиссияның алған бағыты дұрыс, ал Саматов жолдастың орталықта қазақ тілін қолданудың қажеті аз дегеніне қосыла алмаймын. Ал Қарқаралы мен Баянда өздері осы іске басшы болатын мекемелер қарсы болып отырса керек. Ондайларға бұл істің мәнін айқын түсіндірген абзал» деп сөйлесе, Халық Комиссары, Президиум мүшесі Авдеев «Мәскеуге бара жатқанымда Түркістандық жолдаспен әңгімелесіп ем. Оның сөзіне қарағанда, жоғарыдан жүргізілген шара еш нәтиже бермейтін көрінеді, онан да болыстардың өзі төменнен бастағаны оңды деді. Менің ойымша, біз осы арада кесіп-пішкенімізбен іс алға баспайды. Бізге бір не екі машинка керек пе деген мәселенің өзін шеше алмай отырғанда, мынадай көлемді істің үдесінен шығамыз деуге шүбәм бар. Сондықтан да жергілікті жерге назарды баса аударайық. Және қазақ тілінде іс жүргізуді тәжірибе-эксперимент ретінде қолданып отырған Семей губерниясының нәтижесін байқап көрейік. Сондай-ақ кейбір партия ұйымдарының жарамсыз қылығын ашық айтайық», деп бұлғақтатты. Жоғарғы жақтың екпініне күдік келтіріп, сөзбұйдаға салмақ ниет танытты.

РКП (б) Қазақстан облыстық комитетінің бірінші хатшысы, Президиум мүшесі Г. А. Коростелев бірден мүйіз шайқап сөзге кірісті. «Іске кедергі жасап отырған кім екенін ашық айтыңыздар, әйтпесе партия ұйымдары саналы түрде қарсылық жасап отыр деген сөзбен ойнауға болмайды. Ондайлар кездесе Сәдуақасов жолдастың ресми түрде сұрап білуіне болатын еді ғой. Ал жігіттер түсінбей қателесе, онда сөз басқа. Өйткені ұлықсат етпеу бір мәселе, ал саналы қарсылық жасау екінші мәселе. Біз келгелі бір ай болып қалса да газеттерде дабыл қаққан материал болған емес.

Егер қазақ тілін жүргізудің жаңа тәсілі нәтиже беретін болса, онда қолдану керек және бұл тәсілдің артықшы-

лығын түсіндіріп, қандай кедергі болып отырғандығын жазған жөн», дегенмен елпілдеп, желпілдей қойған жоқ. Партия ұйымдарында кедергілер кездеседі дегенге шамданбақ болғанымен, қаһар төгер ниеті байқалмады. Жаңа тәсілді байқап керу керек деген қысыр пікірді сөз арасына қыстырып та үлгерді.

Республика прокуроры Нығмет Нұрмақов: «Кедергі жасауға келсек, оның болатындығын күні бұрын ескеру керек еді. Өйткені Қарқаралы мен Баянауылдың баяғыдан ірге теуіп қалған чиновниктерінің мұрты қисаймай, тізіліп әлі отыр. Әрине, олар қазақ тілін кеңседе жүргізуге қарсылық жасайды. Орындарынан босата бастаған кезде жоғарыдағы жолдастарының ұлт сезіміне ойнай бастады. Ал олар «бұл шараның, яғни қазақ тілін кеңседе жүргізудің күні әлі туған жоқ» деп әлгілерді қайтадан орындарына қойды. Мұндай пиғыл Қарқаралыда ғана емес, басқа болыстарда да бар. Баянауылда тәжірибе ретінде жүргізуде. Мұндай мәнді істе қандай тәжірибе – эксперимент болуға тиіс?! Ниеті жоқтың белгісі ғой бұл!

Менің ойымша, мұндайларға барынша қатал шара қолдану керек және жергілікті жолдастарға қазақ тілін кеңседе жүргізудің қажеттігі Қазақстан республикасы болғандықтан екенін ұқтыру керек және біреудің ойына келгендіктен емес, жергілікті халықпен жанды байланыс жасау үшін қажет екендігін мықтап түсіндіру керек. Мұндай қарқынмен іс жүргізуге болмайтынын Сәдуақасов жолдасқа айтқанмын. Сондықтан да тиісті мекемелермен тығыз байланыс жасап, кедергі жасаушыларға тиісті шаралар қолдану керек», деген-ді.

Қарсы болушыларға жәрдем қолын созған Халық Комиссары Мұхтар Саматов өзінің екінші сөзінде «Жангелдин жолдас мені дұрыс түсінбепті, мұндай жұмысты тоқтату керек дегем жоқ, бар назарды орталыққа аудары бермей, жергілікті жердегі жұмысты күшейту қажет дегенмін» деу үшін ғана орнынан тұрды.

Оқу Халық Комиссары Залиев: «Істі қазақ тіліне көшіруде талай кедергілер кездесуде, солардың ішінде қаражаттың жоқтығы жанға батып тұр. Европеец жолдастарға курс ашылды, енді машинисткалар курсы ашпақпыз. Қаражат керек, қаражат» дегенге айрықша екпін түсірді.

Бұдан кейін сөз кезегі Сәкенге тиді. Ол өзінің ой-пікірін қазақ-орыс газеттерінде және талай жиналыс-мәжілістерде айтып жүргендігін ескерте келіп, бірден нақты шараларды ауызға алды. «Ең алдымен инструкторлар курстерін ашу жайында. Бұл мәселе 1923 жылы ЦИК-тің сессиясында қаралып, Орынборда бүкіл Қазақстан үшін өлкелік инструкторлар курсы ашуға қаулы еткенбіз. Бұл курс жауапты орыс басшы қызметкерлері үшін емес, қазақ инструкторларын даярлау үшін ашылуға тиісті еді. Бұл жөнінде мен Сәдуақасовпен де сөйлескенмін. Олар бұл курсты орыстар үшін ашу керек деп түсініп қалыпты. Мен қазақ инструкторлары үшін ашылуға тиіс деп ойлаймын.

Мәскеу алдына мемлекеттік бюджеттің 10 процентін кеңсе ісін қазақ тілінде жүргізуге бөлу жөнінде мәселе қойдық. Біз қосымша смета жасағанда осы себепті басшылыққа алындар және Орталық комиссияға қазақ қызметкерлерінің штатын беріңдер деп Халық комиссариаттарына жарлық жасадық. Өлкелік бюджеттің 10 процентіне қарай бойды шақтау керек әзірге. Садуақасов жолдас Совнарком мен Заң комиссариатының ғана штатын қарадық, өнгесі әлі берген жоқ деп отыр. Штат саны берілмесе – кінәлі Халық комиссариаттары, ал оны кезінде қарамаса – онда кінәлі комиссия. Біз екі жұмадан кейін Мәскеуге өкіл жібермек едік. Маймин жолдас бұл мәселені өзім шешіп келемін деп отыр. Меніңше, бұл да біздің қазақтың өгіз аяңынан әлі айырыла қоймағандығының бір көрінісі.

Комиссияның правосы жайында. Егер оның қолында билік болмаса, онда КЦИК-тің декретін орындамаған жолдастарға шара қолдануы екі талай. Биліксіз іс бітпейді. Енді машинка жайында. Таусыла сөйлеудің жөні жоқ, 10 машинкаға ақша берілді, екеуі үш күннен кейін даяр болады. Жұмыс істейтін адам да табылады. Меніңше, инструкторлар даярлайтын өлкелік курсты ұйымдастыру керек, оны бітірушілер барлық губернияға жіберілуге тиіс және ол жөнінде Халық комиссариаттарына нұсқау беремін. Заң, оқу комиссариаттарынан басқа комиссариаттар әлі қазақ тілін қолдана қойған жоқ, Халық комиссариаттарына өздерінің жобаларын жер-жерге екі тілде бірдей

түсіріп отыруға міндетті екенін мықтап ескерттім» деп мәселенің практикалық жағын әңгімеледі.

КирЦИК Президиумының осы мәжілісі 1923 жылы 22-қарашада алынған декретті нақты жүзеге асыру мақсатымен тағы да қаулы алды. Оның практикалық мәні күшті болғандықтан түгел келтірген жөн. «1. Кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу жөніндегі Орталық комиссия жергілікті жерлердегі, әсіресе Семей губерниясындағы істі күшейтуге назар аударсын.

2. Қазақ жастарынан болыстық хатшылар даярлайтын курстардың мынадай жүйесі белгіленсін: а) Семей облысы үшін Семей қаласында 38 адамға курс ашылсын; б) Ақмола губерниясы үшін Ақмола қаласында 25, Атбасарда 30 және Қызылжарда 20 адамға; в) Қостанай губерниясында 45 адамға; г) Ақтөбе губерниясы үшін Ақтөбе қаласында 20, Шалқарда 20, Торғайда 20 және Темірде 15 адамға; д) Бөкей губерниясы үшін Орда қаласында 25 адамға; е) Орал губерниясында 40 адамға; т) Адай уезінде 30 адамға курс ашылсын; з) Орынбор губерниясы үшін арнаулы курс ашудың қажеті жоқ деп табылсын, сондықтан Орынбор губерниясына қарайтын төрт қазақ болысына өлкелік партия-совет мектебінен 10 орын берілсін.

3. ВЦИК Президиумынан болыстық хатшылар даярлау курсы ашу мен жабдықтау үшін мемлекет есебінен қаражат бөлу сұралсын.

4. КССР-де кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу үшін керекті қаражатты тауып, арнаулы қор жасау Кирсовнаркомге тапсырылсын.

5. Орынбор қаласында қазақтың инструкторлық курсы ашу туралы мәселені тиянақты шешу комиссияға тапсырылсын.

6. Комиссия өзінің жұмысында орталықтағы, сондай-ақ жергілікті жерлердегі кәсіподақ ұйымдарымен тығыз байланыс жасап отырсын.

7. Кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу жөніндегі комиссияның барлық қаулы-қарарлары мен жарлықтарын орындау КССР-дегі атқару комитеттерінің бәріне міндетті деп танылсын» – деген нақты да мәнді қаулы алынды.

Осындай екпінмен және қажыр-қайратпен жүзеге асырыла бастаған игі іске Нығмет Нұрмақов 1925 жылы

Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы болғаннан кейін мемлекеттік сипат беріліп, жергіліктендіру (коренизация) комитеті құрылды. Ешқандай айғай-шуболған жоқ. Қазақ тілінде іс жүргізе алатын басқа жұрт өкілдеріне 10–15 процент үстеме жалақы төленді. Экономикалық ынталандыру шаралары мен халықтардың бір-біріне деген көңілі мен құрметіне Ф. И. Голощекиннің әпербақан саясаты сызат түсіре бастады. Ол өткізген конференция, пленумдардың бірде-бірінде қазақ ұлтшылдығымен күресу мәселесі айтылмай қалған емес. «Садуақасовшылдық», «Қожановшылдық», «Меңдешевшілдік», «Сейфуллиншілдік», «Рысқұловшылдық» қозыдай қоздап шыға келді. Қазақ коммунистері жиналыс-жиындарда бір-бірін «әшкерелемей» қалған емес. «Анау ұлтшыл, мынау уклонист, энебіреу алашордашыларға іш тартушылар» болып шыға келді. Берекесіздік жайлап, жіктеліс күшейе түсті. Біреу өсті, біреу өшті. Ауызбірлік адыра қалып, жұлысу науқаны етек алды. 1928 жылы қазақ зиялыларын қуғындау басталып, жергіліктендіру саясаты «ұлтшылдықтың ұясы» деп танылды. Қазақ тілінде кеңсе істерін жүргізуге ынтамен кіріскендерді жамандау, қаралау арқылы саяси капитал жинаушылар көбейе бастады. Осыған да қарамай қазақ тілі кеңселерде мықтап өріс ала бастаған тұста 1930 – 1932 жылдары қолдан жасалған алапат ашаршылық келді. Қазақ елі «байтал түгіл бас қайғы» деген күйге түсті.

Әрине өмір тоқтаған жоқ. Сәкен қазақ тілінің мәселесіне он жылдан кейін басқа қырынан қарау қажеттігін қатты сезді және ел-жұрт алдында қандай лауазымдағы адам болмасын ана тіліне деген немқұрайлығын бетіне басып айту керек деп білді. Әрине, он жыл ішінде қазақ жастары жетіліп, кеңсе істерін, әсіресе қазағы басым жерлерде жүргізе бергенімен қалалы мекендерде шүлдірлегендер көбейе бастады, әсіресе басшы қызметкерлердің ұрпақтары өз ана тілінде сөйлемей дертіне кезігіп, оны «мәдениетке жетілгендіктің» белгісіндей көрді. Сәкендер сонау 20-жылдары ана тілінің қауқарын күшейтіп, мемлекеттік дәреже алып береміз деп жүргенде жаналыққа қызыққыш мінезіміз балаларымызды орысшаға оқытуға құмарландырды. Дүниенің кілті орыс тілінде, қызмет те, бақ та

соны білгендердікі деген насихатқа әбден икемделіп алдық. Идеологиялық қисындарды былай қойғанда, коммунистік қоғамды зоналық тілмен жасап, ерекше мәдениет өркендетеміз, оның түрі ұлттық, мазмұны социалистік болады деп ел-жұрттың есін шығардық. Шолақ ойлылар осыған әбден иланып қалды да, ұнамсыз процеске, яғни өз ана тілін ұмытып, орысшаға көшу процесіне екпін беріп жібергені сондай, не бәрі 40–50 жылдың ішінде халықтың 40 проценті өз тілінен айырылып шыға келді.

Міне осының зардабын алғаш сезгендердің, ашына сөйлегендердің бірі Сәкен Сейфуллин болды. Қазақстан жазушыларының 1934 жылғы тұңғыш съезінің стенограммасындағы, кейін қайта жарияланбаған сөзінен үзінді келтірсем, Сәкеннің қазақ тілі үшін қандай майданға түскенін көреміз де, ардагер азаматтың ұлтжандылығына риза көңілімізді еріксіз білдіреміз.

Осы күні ендеп кеткен құбылыстың алғашқы ұнамсыз ұшқынын Сәкен 1923 жылы 17 желтоқсан, 1924 жылы 1 қаңтарда жарияланғаннан кейін қайта басылмаған «Орал қаласы» деген оқшаушасында аңғартып еді. Бұрын қазақ мектебі болмаған Орал қаласында төңкерістің дүмпуімен қазақ мектептері ашылыпты.

«Қазақстанның барлық кеңселерінде қазақ тілін жүргізбекпіз. Білмеймін, қазақ тілін Орал қаласында губерниялық мекемелерде қалай жүргізер екен. Оралда орта дәрежеден жоғары оқығандары қазақшадан орысшаны жатық сөйлейді. Қазақша сөйлегенде мұзда жүрген тайыншаға ұқсап тұқжындап сөйлей алмайды. Ия, менің айтып отырғаным Орал губерниясының кейбір жігіттеріне «сендер жақсы ұлтшыл һәм қазақшыл емес екенсіңдер» деп кейігендік емес. Сөйтіп «жақсы ұлтшыл – жақсы қазақшылдарды» қуаттағаным емес. Мен өзім «жақсы ұлтшыл, жақсы қазақшыл мырзалардың» ең бірінші дұшпанымын. Шын «ұлтшыл», шын «қазақшыл» кісі болса, оның қисайған жеріне дәлдеп шокпар соғасың ғой. Ал өзі ұлық болу үшін «қазақшыл» болып, жарқұлағы жастыққа тимей жүрген «азаматтарды», «мұғалімдерді» көргенде кісі не қыларын білмейді екен» деп Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы салы суға кеткендей қамығады, ел ісіне жегілмей

жүргендерге не істерін білмей налиды, бірақ үмітсіздікке түспейді.

«Мектептеріне барып сөйлесе бастасақ балалар үйіріле кетеді. Оқуға ынталары бар, оқу-білімге ұмтылулары өте жақсы. Түрлі білімді үйретуші адам болса бәрі ілезде-ақ азамат болып шығып, жалпы еңбекшіл тапқа шын қызмет қылатын балалар. Тез оқып шығып, өз пайдасын ғана һәм өз елінің, өз ұлтының ғана пайдасын көздейтін кейбір арамза сұмырайларға ұқсамай, жалпы еңбекшіл таптың бақыты үшін қызмет қылатын болындар» деген тілек Сәкеннің көкейінен еш уақытта кетпеген. Ноғайша шүлдірлегендерге разы болмай жүрген Сәкен енді он жылдан кейін ана тілін білмейтіндерге кезігіп, қайтадан күрес майданын ашты. Оның алғашқы сөзі 1934 жыны Қазақстан жазушыларының съезінде айтылды. Тұңғыш съезді ашқан да, қорытқан да Сәкен. Жарыссөзде сөйлеген Жантілеуұлының пікірлері Сәкеннің көптен бері көкейінде жүрген күрделі мәселелерді еріксіз сыртқа шығарды.

«Ең алдымен Жантілеуұлының бір сөзі туралы айтайын. Бұл кісі: «қазақ өлеңдері болмағандықтан қазақ балалары лажсыз орыс өлеңдерін үйреніп, айтып жырлайды» деді. Менің білуімше, бұл сөз – қате айтылған сөз. Қазақ балаларына, яки жас пионерлерге арналып жазылған біздің жақсы өлеңдеріміз жоқтың қасы екені рас. Бірақ қазақ балаларының тек орысша өлең айтып, қазақша өлеңдерді білмейтін себептерінің негізі жолдас Жантілеуұлы айтқандай емес, одан басқа. Бірінші, қазақ балалары, әсіресе қаладағы балалар күнбе-күн орыс балаларымен ойнайды. Соларға араласып жүреді. Сондықтан орыс балаларының өлеңдерін үйренеді. Бұл жаман емес. Бізге қазақ тілімен бірге орыс тілі де қажет. Орыс пролетариатының басшылығымен Октябрь төңкерісін жасап, мәдениеттің ілгері сатысына аяқ басып отырмыз. Бұл реттегі қазақ балаларының өз тілімен бірге орысша үйреніп, орысша өлең айтуларын мен дұрыс нәрсе деп білем. Ал қазақ балаларының қазақша өлең айтпай, тек қана орысша өлең айтуынын екінші себебі бар. Ол қазақ тілін менсінбеушілік себебінен туып отырған нәрсе» деп қазақ зиялыларының, әсіресе ірі қызметтерде жүрген төре-чиновниктердің өз ана тілін қадірлемеуін

ащы сарказммен айтып, мазақтағандай болды. Жазушылар съезіне бір елдің қаймағы жиналған жерде қайсыбір төрелердің атын атап сөйлеуі әрине қара тасқынға тосқауыл бола алмағанмен, біраз қайраткерлерді ойландырғаны сөзсіз. Алайда, қазақтың лап бергіш мінезін 1937 жылдан кейін тежейтін, оңға бұратын қадам жасалмады десе де болады. 1954 жылдан бастап қазақ мектептерінің қысқарып, орыс мектептерінде қазақ тілі сабағы оқытылмайтын ресми жарлық шыққан тұстағы «Қазақ әдебиеті» газеті арқылы ана тілін жақтаған болар-болмас мақалалардың авторларын қуғын-сүргінге салу, әкіреңдеу, аяғында 1956 жылы 10 желтоқсанда Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің мүләйім де зымыян қаулысы алынып 1987 жылға шейін созылғанын ешкім жоққа шығармайды, Республика басшылары «Қазақстан – ұлттар достығының лабораториясы» деп санын шапалақтап, орден-медалге кеудесін толтырып жүргенде қазақ тілі үй-ішіндік қатынас құрал болудан да қала бастады. Атасы мен немересі бірінбірі әке-шеше тілмаштығымен түсіне алатын халге жетті. Міне, соның алғашқы ұсқынсыз көрінісін Сәкен 1934 жылы тайға таңба басқандай айтып, қамыққан еді.

«Бір күні есік алдында тұр едім, үйдің бұрышынан айналып 4-5 бала шыға келді. Біреуі бізбен көршілес қазақтың 7-8 жасар бүйрек бет, шот маңдай қара кызы, өзгелері орыс балалары екен. Орыс балалары әлгі қазақ кызынан бір сөздің қазақшасын сұрады. Қазақ кызы орысшалап: «Ну, вас, я по казахский не знаю» деді. Сөйтті де әлгі қара қыз «жақсы айтқан жоқпын ба?!» дегендей мақтанған шыраймен маған қарады.

Содан кейін және бірде Карл Маркс көшесімен төмен жүріп келе жатыр едім, театрдан төменгі бұрыштағы ақ үйдің сыртқы сәкісінде 2-3 қазақ балалары отыр екен. Балалардың бір ересектеуі бұл да 7-8-дегі бала түрегеп, КазПИ жақтан келе жатқан, портфель ұстаған 2-3 қазақ жігітінің біреуіне орысшалап: «Папа, на дверях замок висит, мама, наверно, на базар ушла!» – деді. – Мен бұларға қарап, шыдай алмай, қатты күліп жібердім»,– дегенінде қаншалықты сарказм жатқанын, қазір ол қасіретке айналып кеткенін көріп отырмыз.

Сәкен ата-ананы, әсіресе өз ана тілін қадірлемеген, бала-шағасына қадірлете алмай жүрген зиялылар мен шенеуніктерді тілі жеткенше сынап алады да «қазақ тілін менсінбейтін оқығансымақ, дүмбілез оқыған қазақтарды және сондайларды ұялтатын қазір үлкен бір үлгіміз бар. Ол үлгіміз – Қазақстанға былтыр ғана келіп, қазақ тілін үйреніп жүрген Мирзоян жолдас және Әлиев Темір жолдастар. Кейбіреулер қазақ тілін оқуға уақытымыз жоқ дейді... Күндіз-түні жұмыс істейтін, тынбай істейтін адам Мирзоян мен Әлиев Темірлердей-ақ болар... Және кеше Украинадан Қазақстанға келгеніне 3-4 ай ғана болған жазушы Антоненко-Давыденко осы съезде сөз сөйлегенінде қазақша бастаған жоқ па?.. Бұл да қазақ тілін менсінбейтіндерді ұялтар, егерде олар бұған ұялатын болса» дегеннен артық қандай жөн-жоба көрсете алады қолында билігі жоқ жазушы адам. Әрине, ақын-жазушы ел сөзін сөйлеп, тілегін білдіреді, бірақ жүзеге асыруға дәрмені жоқ жандар екені әлімсақтан-ақ белгілі.

Қазақ тілі майданындағы Сәкеннің қайраткерлігі енді басқаша сипат алды. Мәскеуде өткен КСРО жазушыларының бірінші съезінде енді тіл емес, халық үшін, оның әдебиетіндегі бет-бейнесі, кескін-келбеті, мінез-құлқы үшін күресті. Мұндай пікірді айтпақ ойлары болғандардың ішінде биік те мәртебелі мінбеден ашық сөйлегені жалғыз Сәкен болды. Оқыңыздар, тынданыздар, ұлтжандылықтың көрініс-келбеті қандай болатынын аңғарыңыздар.

Азулы болған да қиын-ау тегі, Сәкен өзінің негізгі ойына барар жолда ең аз дегенде Мәскеуде тұратын ақын-жазушылардан өзіне біраз дұшпан тауып алды. «Я хотел выступить по докладу тов. Бухарина, но мне не дали слова, по-видимому потому, что здесь выступало очень много писателей и поэтов, живущих в Москве и без того часто выступающих на таких больших съездах и собраниях. К сожалению эти писатели и поэты вместо делового обсуждения проблем, поставленных докладчиками, в большинстве своем читали декларации, причем эти декларации по моему мнению предоставляли собою лишь высокопарные фразы» деп бастады. Бұл жұрт назарын өзіне қаратып алайын деген шешендік тәсіл емес, айтайын деген ойына жетудің,

басқалардың көкейіне қондырудың амалы еді. Съезде акын-жазушылар орыс емес халықтардың өмірін суреттеуге салғырт-салақ қарайды, ол елдердің тарихын, тұрмыс-тіршілігін дұрыстап зерттеп барып жазбайды деген ойын айтты.

«До сих пор старшие писатели и поэты, пишущие на русском языке, еще не взялись за показ жизни национальностей. Не изучая и не зная народов СССР, они выдают выдуманное ими за реальное, ложные типы выдают за реальных людей наши эпохи. Даже такие писатели, как Вс. Иванов, Шкловский, Афиногенов и автор пьесы «Огненное кольцо», показывая отдельные типы, героев из числа народов СССР, пишут, что им вздумается. В тоне Вс. Иванова поступает барское отношение к малым народностям. Он иногда рисует представителей малых народностей наивными, а то и просто идиотами. Его последнее произведение «Похождение факира» доказывает, что этот крупный писатель все еще легко относится к показу героев из малых народностей.

В. Шкловский написал очерки о Турксибе, в которых утверждал, что «казахи называют себя киргизами». Другой писатель, Афиногенов, в своей пьесе «Страх» выводит казаха-студента и рисует его полушутом, полуклоуном. Автор пьесы «Огненное кольцо», выводя казаха-красногвардейца, дает его дурачком, полуидиотом».

Мен өзім әдебиет пен ғылымның айналасында жарты ғасырдай жүрсем де, ұлт намысын қорғаған осындай өткір сөзді естіген емен. Сәкен менің шығармаларым орыс тіліне аударылып, Одаққа танылуым керек-ау дегенді ойламай, әрқайсының атын, шығармасын атап, бүкіл Мәскеу жазушыларының көңіліне қарамай, шындықты баттитып айту қазақта Сәкеннің ғана қолынан келді. Әйтпесе, пенделік тірлікпен, бір жәрдемі тиер ме екен деп жарамсақтана «мәдениетті» сөйлеген акын-жазушылар үлкен-кішінің арасында аз болған жоқ. Сәкеннің бар арман-тілегі – өз халқының шыққан төбесінің биік болуы, басқалармен қатар тұруы, ел болып қадірленуі еді. Сол үшін өзінің қаракан басының көретін сый-құрметін халық үшін тәрк етуге дайын екендігін көрсете білді. Бұдан Сәкен ұтылды, бірақ қазақ елі, басқа ұлттар ұтты.

Оның нақты мысалын С. Сейфуллиннің 1936 жылы өңдеп, толықтырып, академиялық қазақ театрының сахнасына қайтадан шығарған «Қызыл сұңқарлар» спектаклі жайындағы о жарлықтан-ақ көруге болады. Қазақ тілін кеңсеге енгізу, тазалығын сақтау, қадірлеу жайындағы қиғаштықтарды былай қойғанда, көркем шығарманың бас кейіпкері қай ұлттың өкілі болу керек деген ұятсыз, қисынсыз зорлықты көргенде не дерінді білмей қалғандайсың. Бірақ жеке басқа табынушылықтың өзін шовинистік мақсатқа пайдаланғандар совет еліндегі ұлт саясатының араламаған қуысын қалдырмады, ұят дегенді белге де қыстырған жоқ.

1936 жылы Сәкеннің «Қызыл сұңқарлары» жаңа редакциямен сахнаға шыққанда Мәскеуден жансыз болып келген Анур «Пьесада қазақ халқының революциялық тарихы бұрмаланып көрсетілген. Пьесаға жүгінсек қазақ интеллигенті басшылық жасаған. Ол орыс жұмысшысы мен неміс эмигрантына және украинкаға ақыл үйретеді. Қазақстандағы революциялық оқиғалардың барысындағы орыс пролетариаты мен большевиктік партияның рөлі бұрмаланған», – деп тауып, спектакльді тоқтатуға ақыл қосыпты. Оның осы пікірін өзінен естіді ме, әлде Мәскеуден хабарлады ма, ел-жұрт зор ынтамен көріп жатқан спектакльді алтыншы қойылымнан кейін тоқтатып, сол тұста Өлкелік партия комитетінің Мәдениет бөлімін басқарған Ғабит Мүсірепов, Халық Комиссарлары Кеңесі жанындағы Көркемөнер бас басқармасының бастығы Ғаббас Тоғжанов байбаламы басым мақалалар жариялады. Ғаббас: «Пьесада ең бас қаһарман орыс жұмысшыларының өкілі болуы керек, өйткені революцияда көсемдік қылған орыс халқының революцияшыл пролетариаты. Пьеса қаһармандарының ішінде ірі орын алып отырған қазақ – Еркебұлан. Бұл дұрыс емес. Бұл тарихқа жала, саяси қателік», – деп айыптады.

Сәкен 1937 жылы 14 қаңтарда «Социалды Қазақстан» газеті арқылы оларға қайтарған жауабында бұл көзқараста үш түрлі қателік барын, бірінші, пьеса – «революция тарихы» емес, екінші – белгілі бір аймақта болған оқиғаға негізделеді, үшінші – «қандай ауданнан алынса да, қай ұлттың қай күресінің оқиғаларынан алынса да ең бас

қаһарманды орыс жұмысшыларынан қою керек, әйтпесе бұл саяси қате болады деген «теорияның» өзі дұрыс емес. Бұл «теорияны» қолдансақ, совет көркем әдебиетінің талай шығармаларын мансұққа шығарған болар едік» дей келіп «Тоғжанов пьесаның ең үлкен қаһарманы орыс жұмысшысы болсын дейді. Ал мен айтам: бірінші оның қате деймін: Екінші – ол «теорияңыз» зиянды теория деймін. Өйткені ол орыс пролетариатының қасиетті интернационалдық рухына жала жауып отыр деймін» деп негізгі пікіріне қарсы шықты.

Ғ. Тоғжановтың өз санасы жеткен пікір болсын, әйтпесе Мәскеулік жансыздың ақыл-кеңесі болсын, әйтеуір 30-жылдардан бастап о жарлықпен екпіндеп келе жатқан «социалистік реализм әдісінің» негізгі бір принципі осындайға негізделіп еді.

Орыс халқының өкілі басшы, ақылшы, жетекші рольде көрсетілетін штамп бүкіл совет әдебиетінің сорына шыққанын көреміз. Сонымен қатар Совет жазушыларының Мәскеуде өткен съезінде Сәкеннің ұлт өкілдерінің образын реалистік тұрғыда көрсету жөніндегі талабының мансұқталатынын Тоғжанов мақаласы айқын көрсетті. Қалай болған жағдайда да Сәкеннің ұлтжандығын айнытпай танып, батырлығын, алғырлығын ардақтап, халқын сүйген жүрегін мақтан етуге тиіспіз. Дүние күйіп тұрған уақытта ұлттың намысын жырта білген азаматқа теңеу табу қиын.

Міне, Сәкеннің қазақ тілі, әдебиеті мен мәдениеті майданында жүргізген күресінің осындай сыр-сипаты болуымен қатар, өзінің ұлттық таным-білігін, кескін-келбетін, мінез-машығын ғана емес, бүкіл рухани дүниесін, ұлттық арман-мұратын жарқырата көрсетуге мүмкіндік алып, халық махаббатына ие болды.

Сонымен, 20-жылдардағы айтыс-тартыстар, ұсыныс-тілектер 30-жылдары әкімшілік шараларға ұласпақ сипат танытып жатқан уақытта да Сәкен аяғын тарта қоймады. Өзі де сілтеді, өзгенің сойылын да жеді, бірақ қазақ үшін неге болса да төзуге бақыл екендігін досына да, дұшпанына да танытып жүрді.

Жаксылық күндей күлімдеп шыққанша жамандық жаныңды жеп үлгеретін шақ таянып, еткен еңбек, төккен

тер зия кететін мезгіл жетті. Оның алғашқы хабаршысы Сәкеннің дос санап жүрген Сібір жазушысы, Мәскеуде өмір сүріп жатқан Ф. Березовскийдің аузынан шықты.

1936 жылы 10 қаңтарда Минск қаласында КСРО Жазушылар одағының пленумы болды. Ойламаған жерден Сәкен мықты соққыға жығылды. Бүкіл қазақ даласын жылайды жалмаған аштық пен ауыртпалықты, ескі крайкомның қайрансыздығын қазақ әдебиетінде жападан-жалғыз жырлаған «Қызыл ат» поэмасы Сәкенді «пәлеге» қалдырды. «В своей поэме «Красный конь», а так же в ряде других произведений Сейфуллин допускал политические ошибки, которые сродни троцкизму» деп Сәкенді Троцкиймен бауырластырып қойды. 1922–1924 жылдары «Азия (Европаға)» өлеңіне қоса «Қара бүркіт» жырын және «Домбыра» атты жинағын Арыстан Дәуітұлы (Лев Давыдович) Троцкийге арнағаны үшін көрген теперіші енді дүние қусырылып, ылаң басталған кезде Сәкеннің бауыры – Троцкий, ойы – троцкийшіл болып шығуы сол кез үшін қайырлы сағаттан емес еді.

Өмір қызық. Бірде бетін, бірде сыртын көрсетеді. Сәкен Ф. Березовскийге шамдана хат жазып, кешірім сұратсада, іште беріш байланып қалды. Оны 1936 жылы Мәскеуде өткен онкүндікте қазақ жазушыларының ішінен бірінші болып алған Еңбек Қызыл Ту ордені де, шілдеде шығармашылық еңбегіне 20 жыл толуын атап өткен мерекесі де жібіте алған жоқ.

«Қызыл сұңқарлар» пьесасының жаңа редакциясы сахнаға шыққанын көрген Мәскеу жансызы мен Ғ. Тоғжанов, Ғ. Мүсірепов мақалалары 1937 жылы ресми түрде КСРО Жазушылар одағына М. Анурдың (Аршалуис Михайлович Артаруни) айыптауымен жетті. Ол «на протяжении многих лет Сейфуллин, как литератор, допускал ряд грубых политических ошибок. В первые годы революции Сейфуллин возглавлял националистическую группу в казахской литературе, получившую название «Сейфуллинщина». Ярким выражением этих настроений автора было его стихотворение «Азия – Европа» (1922). В своих восхвалениях алашординского волка Байтурсунова Сейфуллин может вполне конкурировать с председателем СПП Казахстана С. Мукановым» деп қаралады.

Сәуірдің 5 – 7 күні өткен жазушылар жиналысына келмегені үшін сыналса, мамырда зорлықпен сөйлеген сөзі «Социалистік Қазақстан» газеті редакциясын «қанағаттандырмады», өйткені «Сәкен жолдастың осы күнге дейін өз кемшілігін көре алмай келе жатқаны бұл сөзінен толық айқындалды» дегенін 1937 жылы 29 тамыздағы «Қазақ әдебиетінде авербахшылдықтың қалдығын жою керек» деген мақаламен жалғастырып, Сәкеннің сазайын берді. Қолдарының құрышын бір қандырып алды. 7 қыркүйекте Сәкен, Сәбит, Бейімбет қатыспаған, Ілияс тұтқындалған кезде өткен жазушылардың жиналысы «Әдебиеттегі ұлтшыл-фашистердің зиянкестік істерімен күресу және жас кадрларды өсіру» туралы мәселе қарап, қазақ әдебиетін өрге сүйрелеген классиктерді жардың басына әкеп қойды. Оларды итеріп жіберетін, мерт қылатын құжат Сәкен ұсталардан сегіз күн бұрын, яғни 16 қыркүйекте «Казахстанская правда» газетінде жарияланды. Онда «Выкорчевать национал-фашистскую мразь из Союза писателей Казахстана» деп зіркілдеді. Сол зіркіл Сәкеннің сот ісіне тіркеліпті. Көп жыл қауіпсіздік комитетінде қызмет істеген полковник Амантай Кәкенов өзінің «Сәкен шындығын діттегенде немесе НКВД құжаттары шерткен сыр» атты Ақмола қаласында шыққан деректі хикаясында әлгі мақаланың «қиындысын біз Сәкен Сейфуллиннің «қылмысты» ісінен көріп, оқыдық. Онда мынандай жолдар бар «Сәкен Сейфуллин является одним из первых, который насаждал группировочную борьбу в Союзе писателей. Сейфуллинщина повредила казахской литературе.

Сәкен Сейфуллин в 1936 году вытаскивает из своего архива пьеску «Қызыл сұңқарлар» (Красные соколы)... И гнусно клеветает на руководящую роль русского пролетариата... Он переиздает с позволения сказать «исторический роман» «Трудный путь – Тяжелый переход», где не постыдился изображать себя героем и привести целую контрреволюционных алашординских документов и портретов врагов народа. Своеобразная вражеская энциклопедия».

Бұл газет мақаласынан ... қайсыбір қаныпезерлердің жан түршігерлік қылмысына сай жазылған сот үкіміндей ызғар

шашып, құрту керек, жою керек, деген шешімді аңғарғандай боласыз» (15-бет) дейді көп пәлені көрген полковник.

Ел үшін, жұрты үшін, оның әдебиет мен мәдениеті үшін, ұлттықтың ұлы белгісі – ана тілі үшін күрес жүргізген Сәкеннің осындай пұшайман күйге түсуі адам түсінбес оқиға екенін көреміз де, тергеу барысында өтірікке жалғандық қосып, Сәкен аузынан шыққандай қылып жазылған мынадай кесірлі де қасіретті сөздерді оқимыз.

«Я действительно являюсь участником антисоветской националистической организации... С 1922 года, когда впервые выступал, как группировщик-националист, повел борьбу за реставрацию феодально-байского Казахстана. Я был организатором Сейфуллиновской группировки, названной моим именем, поскольку именно я был идеологом и одним из руководителей этого звена. Антисоветская работа прикрывалась революционной фразеологией. С целью замаскировать расстановку националистических кадров, создавая видимость борьбы с националистами, мы иногда снимали со своих постов зарвавшихся националистов, в то же время выдвигая перспективных, но менее известных националистов – Исаева, Ипмагамбетова и других, которые являются более гибкими проводниками антисоветских националистических идей.

Что касается меня, что я давно являюсь сторонником Троцкого, как одного из организаторов борьбы с ВКП (б). Еще 1922 – 23 г.г. воспевал его в своих произведениях... Я поддержал антисоветские разговоры Серебряковой и со своей стороны проявил националистические настроения» (71 – 73-беттер) деген «мойындаулардан» кейін Сәкен «ақталып шығады» деген үміттің өзі бекершілік еді. 1937 жылы 25 ақпанда сағат 16.40-та басталған жабық сотта тексеру кезінде айтқандарының бәрін Сәкен теріске шығарып, кінәлі емеспін, советке, партияға қарсы ешқандай әрекетке араласқан емеспін, бірақ халқымның жарқын болашағына қажетті игі істердің, толымды де жасампаз ой-идеялардың ешқайсысынан сырт айналғаным жоқ, оны өз мансабым үшін емес, ел еңсесін көтеру үшін атқардым деп қасқайып тұрғанына карамастан сағат 17-

де, яғни 20 минуттен кейін «алдын ала және сот тергеулері анықтағандай, С. Сейфуллин 1922 жылдан троцкийшіл көзқараста болып, әдебиетте троцкийшіл бағытта қызмет жүргізген. 1928 жылдан ұлтшыл контрреволюцияшыл топтармен байланысып... Қазақстанды Кеңес Одағынан бөліп әкетіп, Жапонияның жетекшілігіндегі буржуазиялық қазақ мемлекетін құруды көздеген контрреволюциялық буржуазияшыл, ұлтшыл көтерісшіл-террористік және бүлдіруші зиянкестік ұйымның мүшесі болған», өкімет пен партия басшыларына қастандық жасамақ болған деп қарғыс атқан 58-баптың 2, 7, 8 және 11-тармақтары бойынша айыпты деп тауып, ату жазасына кеседі де «заңға сәйкес шұғыл, тоқтаусыз орындалуы тиіс деп үкім шығарады. Тарихтың қаралы беті – 25 ақпанда шамасы 17 – 18.30 сағаттың арасында ардагер азаматты, халық мақтанышын жоқ етті.

«Ойнақтаған бала от басар» деген ниетпен баяндап отырған жоқпын. Тарихи жағдайлардың осындай тоғысуы өзімен кетсін, қайтып оралмасын деп тілеген күннің өзінде ұлтын сүйгендердің басынан өткен тауқымет олардың абырой-данқын асқақтата берер сәт екенін жоққа шығармайық. Сәкендермен қатар кеткендердің ішінде төре болғаны, бастық болғандары аз емес, оларды тарих ұмытпайды, алайда Сәкендерге жасалатын құрмет деңгейіне халық, көтере бермейді. Халықтың, ұлттың жазылмаған заңы көп, соның биігінен көрінген азамат қана қастерленбек. Өйткені, олар ұлттық сезімді мықтап оятқан азаматтар.

Тіл – бүкіл тұрмыс-тіршіліктің, адами арман-тілектің тірегі, халықтың рухы, жаны. Сондықтан да қазақ тілінің аман-саулығы, тіршілігі күні бүгінге шейін күн тәртібінен түспей келе жатыр. Тіл үшін отқа түсіп, суыққа тоңғандардың бір несібесі халық алдында артық, оны еш уақытта ұмытпайды, асқақтады, қолынан бөліп берері, демесін жасап жіберері аз болса да айрықша қастерлейді.

Тарих өткелдері қиын. Қазақ тілі төңірегіндегі күрес егемендік пен тәуелсіздік қолымызға тисе де әлі басылған жоқ. 1930 – 1932 жылдардағы ашаршылықта жартысы қы-

рылып қалған халықтың «алла құдайлап» есін жия бастаған кезінде 1937 жылдың кара дауылы соғып, зиялысы былай тұрсын, кара танитындарды түгелге дерлік тұтқындау басталды. Сол тұста қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін жоқтайтын жан шыға қоймады. Сәкен іждағат салған алғашқы декрет осындай қасіретпен аяқталған-ды.

1954 жылы орыс мектептерінде қазақ тілін оқытпау жөнінде о жар әрекет жасалғанда С. Мәуленов басқарған «Қазақ әдебиеті» газеті 1956 жыл тұяқ серіппек болды, бірақ өзімізден шыққан шенқұмарлар, нигилистер мен мәңгүрттер Н. С. Хрущевтің «Коммунизмге жету үшін орыс тілін тезірек игеруіміз керек» деген жалған да зиянды даурықпасына сенді де «аралас мектеп» дегенді Қазақстанда ойлап тапты. Мындаған қазақ мектептері жабылды, балабақшалар түгіл, қазақ тобы дегенің өзі ашылмады. Орышадан басқаларға жағдай жасалған жоқ. Соның салдарынан бүгінгі қазақтардың 40 проценті ана тілін білмейтін, түсінбейтін ерекше бөлек «қауым» қалыптасты.

Қайта құру заманының арқасында құрып бара жатқан тіліміз қайтадан жандануға мүмкіндік алған еді. Қалың да қауырт күреспен қазақ тіліне 1989 жылы мемлекеттік мәртебе берілді, 1990 жылдың 1 шілдесінен бастап күшіне енді. Іштей де, сырттай қарсылық көбейді. Оның алғашқы дауылы көтерілгенде төресымақтар тіл бағдарламасының үш бабын ешкіммен ақылдаспай өзгерте салды. Олардың табансыздығы әлсіздігімізді көрсетті де, тіл заңын қайтадан қарау керек дегендер тілегіне жетіп тынды.

Тәуелсіздікке жетудің жолы қиын, бірақ ана тілі уақытша саясатшының ойыншығына айналмай, дәйекті де мәртебелі тұрғыда болуға тиіс. Талай ұрпақтың ұлттық жаны, көрік-келбеті болып табылатын ана тілін көркейту жөніндегі күрес әлі аяқталған жоқ. Әсіресе тәуелсіздігінен айырылып, екі ғасыр Ресейдің илеуінде болып, қоғамдық сферадан аластатылған қазақ тіліне мемлекеттік сипат дарытып, кеңсе істерін жүргізу туралы майданды алғаш бастап, нақты жүзеге асыруға мұрындық болған ардагер

азамат Сәкен Сейфуллин сияқты күрескерлердің еңбегі зая кетпеуін мықтап ойластырған абзал.

Сонымен, қай азамат болмасын өз ұлтын, өз әкешесін сүйеді. Грек ғұламаларының айтуына қарағанда, адамның белгілі бір ұлтқа, халыққа тән екендігін сезіну үшін, біріншіден, сол ұлттың тілін, екіншіден, дінін, үшіншіден, дәстүрін, төртіншіден, тарихын, бесіншіден, атамекенін жақсы білу парыз дегенін (Қараңыз, М. Арын. Бес анық, 13-бет) Сәкен сынды қайраткерлер еселеп толтырады да, жалпы ұлтжанды қайраткерлеріміздің қай-қайсысы болмасын қазақты мәдениетті елдердің қатарынан көруге жан салғанын байқаймыз. Сондықтан да дауылды XX ғасырдағы қазақ қайраткерлерінің ұлттық сана-сезімінің биік болғаны, олардың ішінде Сәкен жұлдызының айрықша жарқырап көрінгені болашақ ұрпаққа үлгі-өнеге болса, ұлтжандығын арттыра түссе құдайдың бергені.

02.04.1996.

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ

«Тар жол, тайғақ кешу» бір жағынан тарих, екінші жағынан – саяси сауат ашқыш, үшінші жағынан – оқушыны өзіне еріксіз тартып отыратын өте көркем шығарма

(СӘБИТ МҰҚАНОВ, 1936)

Сәкен Сейфуллин – қазақ әдебиетінің бар жанрында еңбек етіп, соңына бай мұра қалдырған классик.

«Тар жол, тайғақ кешу» – Сәкеннің елеулі бір туындысы ғана емес, бүкіл қазақ әдебиетінің төрінен орын алатын өміршен шығарма.

Сәкен Сейфуллин шығармашылығы әдеби, ғылыми тұрғыда әр қырынан зерттелген. Абайдан кейін шығармашылығы көбірек зерттелген ақын да Сәкен.

Ақиық ақын, дарынды жазушы шығармашылығы хақында М. Әуезов, Т. Нұртазин, Б. Кенжебаев, Б. Шалабаев, М. Қаратаев, М. Базарбаев, Р. Бердібаев, Ш. Елеуенов, т.б. әдебиетші ғалымдар әр кезде әр түрлі пікірлер айтқан.

Сәкен Сейфуллин талантын жоғары бағалаған С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Серебрякова, Х. Бекхожин, Т. Әлімқұлов, Ә. Көшімов, С. Сейтхазин, Ә. Тәжібаев, С. Талжанов, А. Тоқмағамбетов сынды ақын-жазушылар көркем шығарма, очерк, естеліктер арнаса; С. Мұқанов, Е. Ысмайылов, С. Қирабаев, Т. Кәкішев, Р. Нұрғалиев сынды әдебиетші, ғалымдар Сәкен Сейфуллин шығармашылығын әр қырынан қарастырып, зерттеу еңбектерін жазғаны белгілі.

Әрине бұл атқарылған істерге қарап Сәкентану осымен аяқталған екен деген ой тумаса керек. Алда талай атқарылар істер бар. Сәкен өнерпаздығына жаңа заман тұрғысынан қарап, кейбір артық қызыл бояулардан арылту, әсіресе «Тар жол, тайғақ кешу» жөнінде қалыптасқан таптаурынан безініп, шын тарихи шындық деңгейінде әңгімелеу

кажет. Сонсын әр жылдар басылымдарындағы көлемі жағынан да, саны жағынан да бірде өсіп, бірде кеміп бара жатқан туындыларына салыстырмалы зерттеулер жүргізіп, ұлт әдебиетінің классигінің академиялық шығармалар жинағын даярлау жеке зерттеушілерге емес, ғылыми мекемелерге үлкен міндет екені айтпаса да түсінікті. Ал «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесінің шығармашылық тарихын әлі де болса індете қазу, салыстырмалар жасау арқылы бар шындығын жарқырата көрсету қажеттігі, әсіресе қазіргі кезде күн тәртібіне қатты қойылып отыр.

Аты шулы шығарманың қуанышты да қасіретті тарихы бар. Замана өзгерісіне қарай әр түрлі бағаланып, әр алуан қадір-құрмет көріп келеді, кейде датталып, мансұқталып та жатады, бірақ қалың оқушы жұртшылық қана емес, саяси қайраткерлер де, ғылыми қызметкерлер де, әдебиет қауымы да еш уақытта енжар қалмай, оның әрбір тарауына, жеткізген дерегіне, жасаған ықпалына, еріксіз берген ләззатына құныға түседі. Біреулер інжу-маржан іздейді, біреулер қаскөй дерек жинайды. Әйтеуір жаңасып кеткен жан өзіне керектіні іздеп табады. Олжасыз кеткен пенде жоқ осы уақытқа дейін.

«Тар жол, тайғақ кешудің» алғашқы тараулары 1923 жылы «Қызыл Қазақстан» журналының бетінен көріне бастады. 1923 жылғы 19–21, 22, 23–24; 1924 жылғы 3, 4, 7–9; 1926 жылғы 11–14, 15–18 сандарында үзінділері жарияланды. Сол кезде «Сәкен жақсы ақын ғой, қара сөзде несі бар?» деген мүләйім сөздер кейбіреулердің аузынан шығып жатқанда жазушы позициясын түгел қолдай бермейтін Ерғали Алдаоңғарұлы 1926 жылы желтоқсанда «Жазушылар мен көркем әдебиет» деген мақаласында «Сәкен үш-төрт жылдан бері «Тар жол, тайғақ кешуді» өзінің «төңкерісшіл» болып жүрген уақытынан, сондағы жолдастарымен бірге істеген жұмыстарынан, тартыстарынан бастап жазып жүр. Бұлай жазу әдебиет заңына дұрыс нәрсе. Төңкерісшіл романтизмге (социальная романтика) бұл түгел қосылады, гәп тарихқа кіретін материалға бояуды тым қоюландыруда»¹ – деген тұңғыш

¹ Е. Алдаоңғарұлы «Жазушылар мен көркем әдебиет». «Еңбекші қазақ» газеті. 03.12.1926.

пікірдің, Сәкенше айтқанда, «көркем әдебиет ретінде бізге онша қосылмайтын»¹ адамның, дәлірек айтсақ 20-жылдары көптеген сын жазған дарынның аузынан шығуы еді. Ұнатқанын да, ұнатпағанын да түсіну қиын, қалай болғанда да «Тар жол, тайғақ кешуді» атаусыз қалмайтын шығарма екендігі қазақ сынында осылай көрінген-ді.

Онан кейін ел-жұрттың ынтасын күшейту мақсатымен болсын, қаражат зәрулігінен шығу үшін болсын, әйтеуір 1927 жылдың 7 ақпанынан бастап «Еңбекші қазақ» газеті «Тар жол, тайғақ кешу» басылып жатыр» деген хабарды үзбей жариялап тұрды. «Кітап өте қызықты. Алдырамыз деушілер осы бастан сұрата беруге болады. Кітаптың шығатын саны аз болғандықтан алдын ала қамданбағандар бос қалады»² деп оқушыны әбден ынтықтырып қойды. Ал 27 наурызда «Тар жол, тайғақ кешуді» жіберіңіз деп «Еңбекші қазақ» газетіне хат жазушыларға ақшаны қалай аудару жөнінде нұсқау берілді. Баспа мен оқушы тікелей хабарласып, кітаптың барлық данасы пышақ үстінен дүкенге түспей бөлінді. Бұл да көрінген шығарма көре беретін бақыт емесі өзінен-өзі түсінікті. Өзінің осы дәстүрін газет қатаң сақтап, 1927 жылы 1 және 21 маусымда «Тар жол, тайғақ кешу» басылып шықты деп хабарлады, елден сүйінші сұрады.

Қолына тиген ел-жұрт құныға оқып, қайсыбірі Сәкенге хат жазып жатты, бірақ баспа бетінде бір жарым жылға дейін не құптаған, не қарсы шыққан пікір жазыла қойған жоқ. Тегінде бұл шығарманы үнсіздікпен тұншықтырайық деген пиғыл да болмай қалмаған сияқты. Алаш қозғалысына қатысқан адамдардың төрт көзі түгел, әлі ешқандай пәле-жалаға ұшырамаған кезі екенін естен шығармайық. Сәкеннің әрбір адымың, әсіресе сүрінер сәттерді аңдып отыратын сыншылардың ләм-мим демеуі ойландырар жай. Осы үнсіздікті Сәкеннің осыған дейінгі шығармаларына ащы сын жазып келе жатқан Нәзір Төреқұлов бұзды.

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, төртінші басылым, 1977, 385-бет.

² «Тар жол, тайғақ кешу» басылып жатыр. «Еңбекші қазақ» газеті, 07.02.1927.

Н. Төрекұловтың – «Тар жол, тайғақ кешу» туралы бір екі сөз» дейтін мақаласы 1928 жылдың 28 желтоқсанында шығып, қара аспанды түсіріп жібермегенімен, роман-эссені даттауды мақсат тұтқаны қалың көпшілікке бірден мәлім болды. Редакция өз тарапынан жазған түсіндірмесінде «Нәзірдің Сәкен кітабынан түк пайда жоқ деуі де қате. Нәзірдің сын жазғандығы бет алысы дұрыс емес. Қанша қателері, теріс пікірлері болғанмен де, Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешуі» қазақ жұртшылығы, қазақтың саяси тұрмысы жағынан бірінші кітап. Рас, Сәкен кітабы тарих емес. Бірақ тарих болмағанмен тарих жазушыларға пайдасы бар» кітап¹ деп тапқанына қарамастан біреудің осы кітапты мақтай-мадақтау, екінші біреулердің уақытына қарай, қоғамдық ой-пікірдің эволюциясы негізінде даттап-қаралау процесі алма-кезек жүріп жатты. Ол күні бүгінге дейін толастаған жоқ.

Сонымен, алғашқы «ресми» сын Нәзірдікі болған соң, одан едәуір үзінді келтірген орынды болмақ.

«Бұл затты әдебиеттің қай түріне қосарын (история, очерк, монография, мемуар, воспоминание, автобиография и. др), жазушы өнерінің қай саласына санарын ешкім де ажырата алмайды. «Бұл астаудағы судың дәмін татып, сонан соң күріш салса, май құйса, ет тураса, сарымсақ, сәбіз салса, тұз сепсе сонда дөкейбай палау болады» деген екен Қожанасыр. «Тар жол, тайғақ кешу» туралы да осыны айтуға болады.

Мұны тіпті жазбай қойғаны-ақ дұрыс болар еді. Бірақ, не керек, ант ұрған жазып шығарды. Қайдағы бір Тәтімовтардың, Угарлардың, Мүкеевтердің, Шәріповтардың және басқалардың ақтармен, алашордамен майдандасқанын айтты. Өзінің төңкеріске қатысқанын, өзінің құба қыздарды, құла қыздарды, ерні қызылша қыздарды, белі ұзынша қыздарды көргенін айтыпты. Өзін мадақтайды... Алашорданың қашқанын мазақтай суреттейді.

Сәкен – баяғы Сәкен. Сәкен өзінің ту баста таңдап түскен жолында. Ол әлі Азияның – қазақтың көткіншек,

¹ Н. Төрекұлов. «Тар жол, тайғақ кешу» туралы бір-екі сөз. «Еңбекші қазақ» газеті, 28.12.1928.

дарашылдық ескі жолымен әлі кетіп барады. Сәкен шалашарпы европаласқан «сал» үлгісінде қараңғы қазақшылық жолымен әлі келе жатыр.

Француз жұртының мақалы бар «Сұлу әйел қанша сұлу болса да, бойындағы барынан басқаны бере алмайды», Сәкен де солай».

Тоғыз айдан кейін Әбділда Тәжібаевтың «Тар жол, тайғақ кешу» мен Нәзірдің сыны туралы» үлкен мақаласы шықты. Бұл осы кітапқа арнайы жазылған екінші мақала. «Кітаптың саяси маңызы күшті. Қазақ тарихының көбі содан табылады. «Тар жол, тайғақ кешу» реализм, шындық жолымен жазылған суретті шығарма. Кітаптың жаңа өрбіп келе жатқан жастарға жолбасшылығы мол. Нәзір қанша жамандағанымен де «Тар жол, тайғақ кешудің» қадірі енді күшейе бермек. Кітаптың суреттілік жағы күшті, тілге де бай. Ал Нәзірдің сыны толық сын емес, қыңыр, бір жақты сын, бет тырнау»¹ дегеніне редакция тағы да түсіндірме беруді, «құйрық» жалғауды жөн көріпті. «Қай күнде болса да бір беткейліктен түзу сын шықпайды. Түзу сын жазам десе жақсысын да, жаманын да бірдей көре білу керек» деп Әбділда мен Нәзірдің сындарына тақымы толмағандығын төмендегі ойларымен білдірген.

«Тар жол, тайғақ кешудің» жақсылығы тарихи материалдарының молдығына, кезең идеологиясын ашып көрсеткенінде, қазақ коммунистерінің шығу жолы, олардың игілікті істерінде» деп табады да, кемшілігі – «материалдарды дұрыстап сұрыптамағандығында, Көлбай, Байсейіт, Мұқандарды орынсыз мақтағаны, коммунист етіп көрсеткендігінде, қыздардың көптігінде (кітапта жазылар ешбір орны жоқ), роман, повесть шартында емес, мемуар түрінде жазылған кітаптың санына қосуға болады. Олай болса кейбір жолдастардың «Тар жол, тайғақ кешуді» көркем әдебиет деуі де дұрыс емес»² деген редакция қосымшасы ескерусіз калуға тиіс емес, өйткені ол пікір

¹ Ә. Тәжібаев». «Тар жол, тайғақ кешу» мен Нәзірдің сыны туралы. «Еңбекші қазақ» газеті, 15.09.1929.

² Ә. Тәжібаев. «Тар жол, тайғақ кешу» мен Нәзірдің сыны туралы. «Еңбекші қазақ» газеті, 15.09.1929.

күні бүгінге шейін тиянағын таппағанын ескерер болсақ, шығарманың жанры жайында да арнайы тоқтала кету шарт болмақ.

1936 жылға шейін «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесі туралы не мақтаған, не даттаған арнайы мақалалар болмағанымен әдебиетімізді, оның ішінде прозаны өркендету жолындағы табыстарымыздың бірі ретінде жеке де, көппен бірге де аталып келгені белгілі.

Алғашқы мақалалардың даттауы мен мақтауы да Сәкенге үлкен ой салғандықтан кітаптың өңделген, толықтырған басылымына кірісуге ниеттенгенін Сәкен әркездегі сұхбатында айтып, жазып отырған көрінеді. Алайда мынадай тарихи шындықтар мен жағдайларды еске сала кеткеннің артықтығы бола қоймас.

1928 жылдың желтоқсанынан бастап Голощекиннің арандатуымен алаш қозғалысына қатысқан, әсіресе оған көсем, басшы болған адамдарды «совет өкіметіне қастандық жасамақ болып, жасырын ұйым құрып (сондағысы «Алқа» жазушылар ұйымын құру жөніндегі Мағжан дайындаған бағдарламаның жобасы тілге тиек болды) жүр» деген желеумен қазақтың жетпіс екі жайсаңын, әсіресе А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, Х. Досмұхамедов, тағы басқа қайраткерлерді тұтқындап, әкімшілік жаза тартқызды. Бұлардың тергеу ісі Қазақстаннан тыс жерде, көбіне Мәскеуде жүргізіліп, тағдырлары сонда шешілді.

1932 жылы 10 қаңтарда Қазақстан өлкелік комитетінің насихат және мәдениет бөлімдері мен Қазақстан марксизм-ленинизм институтының «Сталин жолдастың хатына байланысты Қазақстанның теориялық майданындағы күрестің міндеттері туралы» түсіндірме хаты қабылданып, алаш қозғалысына қатысқандардың бәрі де ұлтшыл, қаскүнем, біздің арамызға арам пиғылды таратушы, олардың ісінде біздің пайдамызға шығатын ештеме жоқ деген пікірді қалыптастыру қажет екендігі ашық айтылып, жазылды. Бұған көнбеген коммунист Т. Рысқұлов, С. Сейфуллин, Ғ. Тоғжановтардың қате-кемшіліктері бадырайтыла айтылды. С. Браинин, III. Шафиро, Тимофеевтардың алаш тарихын «зерттеушілер» болып, әдейі бұрмалағандары, шығар-

ған зымиян кітаптары мен мақалалары Өлкелік партия комитетінен қолдау тауып, оның органдарында, әсіресе «Казахстанская правда» газетінің бетінде үзбей шығып тұрды. Саяси ахуалдың өзгеруінен Сәкен «Тар жол, тайғақ кешуді» қайтадан өңдеп, толықтыруға мәжбүр болды. Ол екінші рет 1936 жылы басылып шықты. Міне бүгінде Сәкенге және оның ғана емес, бүкіл қазақ әдебиетінің атақты шығармасы «Тар жол, тайғақ кешуге» қарсы айтылатын қысыр да қыңыр пікірлердің біразы осы кездегі түзетулерге, қоспаларға байланысты болғанын нақты мысалдармен дәлелдей көрсетсек, көп мәселе анықтала түседі, біраз түсінбестіктің сыры ашылады.

1936 жылы Сәкен шығармашылығының 20 жылдығына арналған мерекеде Сәбит Мұқанов «Тар жол, тайғақ кешу» туралы өзінің ғылыми толымды пікірін айтты.

«Тар жол, тайғақ кешу» бір жағынан – тарих, екінші жағынан – саяси сауат ашқыш, үшінші жағынан – оқушыны өзіне еріксіз тартып отыратын өте көркем шығарма»¹ десе, бір жыл өтпей жатып, 1937 жылдың қара құйыны соққан кезде М. Қаратаев «Всего лишь несколько месяцев тому назад он переиздает свой, с позволения сказать, «исторический» роман «Трудный путь, тяжелый переход», где не постыдился изображать себя героем и привести целую серию контрреволюционных алашординских документов и портретов врагов народа. Это своеобразная вражеская энциклопедия»² деп шыға келуі таң қаларлық жай емес еді.

Ал Сәкен ақталып, тарихымызға қайтып оралғанда сол автор «Тар жол, тайғақ кешудің» орысша аударылуына бағыштап алғы сөз жазды. Сонда «Тернистый путь – не свод исторических фактов и сведений, а цельное произведение, то есть роман, в котором исторические события переплетаются с судьбой частного человека. В нем слились действительность с вымыслом, эрудиция с

¹ С. Мұқанов. Қазақ совет әдебиетінің тұңғышы.

«Қазақ әдебиеті» газеті. 20.07.1936 немесе «Өсу жолдарымыз» 1960,178-бет.

² «Казахстанская правда» газеті, 16.09.1937.

фантазией. Богатству материала, документов и фактов, которыми располагал писатель, может завидовать целое научно-исследовательское или архивное учреждение. В этой книге Сейфуллин выступает летописцем, но не бесстрастным, добру и злу внимающим равнодушно, а страстным борцом, живым участником того, о чем он повествует. Скромность сдерживала Сейфуллина рисовать этих людей батырами, ведь тем самым он поэтизировал бы и самого себя. Вероятнее всего, тут сказалось изумительная скромность Сейфуллина»¹ дегенін оқимыз.

Сәкен Сейфуллин 1957 жылы 30 наурызда ақталды. Сол жылдың 21 қазанында Есмағамбет Ысмайловтың құрастыруы және алғы сөзімен Сәкеннің «Өлеңдері мен поэмалары» жедел басылып шығып, сағынған елімен қауышты. Онан кейін «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесінің 1936 жылғы варианты 1960 жылдың наурызында басылып шықты.

Бұдан кейін Сәкен Сейфуллин шығармаларының 6 томдығын шығару ісі қолға алынды. Шығарушылар алқасы «III том «Тар жол, тайғақ кешу» романы болады»² деп хабарлағанымен бұл басылымға ілікпеген. 1964 жылы орыс тіліне басылайын деп жатқанда З. С. Кедрин «Тар жол, тайғақ кешудің» үстінен ұлттар достығына зияны тиетін кітап деп КҚЛ Орталық Комитетіне шағым³ түсіргеннен бастап бұл ұлы шығарманы сығалай оқушылар көбейіп, редакторлар айрықша сақтық жасағандықтың белгісін 1960 жылғы 80 мың, 1964 жылғы 350 мың тираждың 1977 жылы 50 мыңға түсуінен және кейбір беттерінің қасқыр тартқандай жұлмаланып, қалам ұшы тигенінен-ақ байқауға болады.

1986–88 жылдары М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты бұрынғы алты томдықтың орнына Сәкен шығармаларының бес томдығын шығарып, төртінші томына «Тар жол, тайғақ кешуді» енгізді. Оған берілген

¹ С. Сейфуллин. «Тернистый путь» 1964, 37–40-беттер.

² Сәкен (Сәдуақас) Сейфуллин. Шығармалар, 1-том. Өлеңдері мен пьесалары, 1960 5-бет.

³ Сәкен комиссиясының төрағасы С. Мұқановтың жауабы. Қараңыз: Т. Кәкішев. Ескірмейді естелік, 1994,67–67-беттер.

қысқаша түсіндірмеде 1927 жылғы басылымының түбегейлі өзгеріске, толықтыруға ұшырағаны әңгіме болмай, 1960 жылғы басылым негізінде болар-болмас сөздердің жазылуына ғана назар аударылып, «анықтай түсуді керек ететін жайлар түптеп келгенде, зерттеушілер мен академиялық басылымды дайындайтындардың үлесіне тиеді»¹ деп қажетті салыстыруларға бармаған. Біз мүмкін қадерінше осы жайтқа көңіл бөлмекпіз және «Тар жол, тайғақ кешудің» салыстырмалы жаңа басылымын дайындаудамыз.

Жалпы «Тар жол, тайғақ кешу» қазақ әдебиетінің арғы-бергі тарихынан ойып орын алып келе жатқан кесек туынды болғандықтан ел-жұрт құлақ қойған, ғылыми орта тұжырымдаған «Қазақ әдебиеті тарихындағы» пікірді эрқашан есте тұтқан абзал: «Тар жол, тайғақ кешу романы» Сәкен прозасының биік шыңы, ол қазақ әдебиетінің қалыптасу дәуірінде шешуші рөл атқарды. Фактілердің, құжаттардың молдығынан да, жазушының нақты көркем суреттеуімен де жеткізіп суреттейтін бұл күрделі роман әрі тақырып жаңалығымен, әрі тарихшылық пен суреткерліктің жарастық табуымен кімді болса да қызықтырады... Қазақстанда социалистік революция жеңісі туралы ең алғашқы реалистік роман жанрының қалыптасуына жол ашты. Сонымен бірге республикада қоғамдық ой-пікірдің, тарихтық білімнің дамуына да орасан зор ықпал жасады»² деген негізгі тұжырымды Сәкен шығармашылығын зерттеген профессорлар Е. Ысмайылов, С. Қирабаев, Т. Кәкішев, Р. Нұрғалиевтар әр қилы эпитет-тенеулермен толтыра айтып, қазақ әдебиеттану ғылымында орныққаны белгілі.

Алайда қайта құру мен жариялылық кезінен бастап, әсіресе кеңес өкіметі құлап, коммунистік партия тарағаннан бері басқаша әуенде пікір айтушылар кездесуде. Өзгені былай қойғанда, «Қазақ әдебиеті» газетінде «Сәкен Сейфуллиннің негізгі шығармасы аталып келген «Тар жол, тайғақ кешу» романы таза тарих үшін керек болғанымен,

¹ С. Сейфуллин. Бестомдық шығармалар жинағы, 1988,4-том, 445-бет.

² Қазақ әдебиетінің тарихы. Үшінші том, бірінші кітап, 1967, 320, 329-беттер.

казак әдебиетінің игіліктері қатарына қосыла қояр ма?»¹ деген сауалды қоюдағы көздеген мақсатын түсіну қиын. «Жұлдыз» журналы бұған дейін «алыптар тобын» құрап келген Сәкен, Бейімбет, Ілияс, Ғабит, Ғабиден қатарлы қаламгерлер өз үлестерінің шама-шарқына қарай тиісті орнын, бағасын ала берер. Бұрынғыдай есептеліп «негізін қалаушылар» ретінде оқулықтан оқулыққа жөңкіле алмас, өйткені сол құрғыр «негіз» дегеннің өзі – негізсіз болып шықты»² деп жатқан уақытта әдебиеттің тарихынан мағлұматы мол ғылымның бірі саналатын филология ғылымдарының докторы, қазіргі заман әдебиеті бөлімінің меңгерушісі Мүсілім Базарбаевтың 1986–88 жылдары Сәкен шығармаларының бес томдығына жазған алғы сөзінде «Тар жол, тайғақ кешуде» жаңа социалистік мұраттар, биік идеялар, азаматтық асқақ талаптар реалистік нақыштармен, публицистік пафоспен ұтымды бейнеленген. С. Сейфуллин туындысы дәуір шежіресі болумен бірге революциялық кезең шындығын эстетикалық тұрғыдан игеруде социалистік реализмнің партиялық халықтық, шыншылдық принциптеріне сүйену жетістіктерін қапысыз танытты»³ деген тұжырымын 1994 жылы «Біз Сәкенді қалай түсінеміз?» деген мақаласында «Жазушының проза саласындағы әйгілі шығармасы, әрине, «Тар жол, тайғақ кешу». Бүгінгі көзқараспен қарасақ шығармада таптық түсінік тым бірыңғай алынып, алашорда қозғалысы мүлде мансұқ етілуі, идеологияны былай қойғанда, тіпті тарих алдындағы ұят нәрсе еді. Кітап бұл жағынан әсіреқызыл большевиктік бағытта жазылған тарих және қисық баяндалған тарих»⁴ деуі әрине кезеңдік психологиядан туған тұжырым деуге келіңкіремейді. Рас, кейінірек «Егеменді Қазақстан» газетінде жазған мақаласында бұл шығарма жөнінде біраз жылылық танытқанымен, түсінік тоңы онша жібі қоймағанын көреміз. Басқа авторлардың да қыңыр түсінігі

¹ «Қазақ әдебиеті» газеті 11.09.1992 ж.

² «Жұлдыз» журналы, №5–6, 1994.

³ М. Базарбаев. Алғы сөз. Қараңыз: С. Сейфуллин, 5 томдық Шығармалар жинағы, 1986, 1-том, 15-бет.

⁴ М. Базарбаев. Біз Сәкенді қалай түсінеміз? «Қазақ әдебиеті» газеті, 01.07.1994.

мен пікірі кездеседі, келешекте де болуы ғажап емес. Өйткені, бұл роман-эссе әр ұрпақтың тарихи танымы мен эстетикалық түсінігіне қарай бағаланатын өміршең тірі шығарма. Ал жазушы үшін де, оның туындысы үшін де, бұдан артық бақытты іздеп жатудың қажеттігі шамалы.

Тегінде, Сәкеннің бір шығармасының өзі, әсіресе атақты «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесі айрықша зерттеудің объектісі болып отыруы да, төңкерісшіл де жаңашыл дарынның бұдан былайғы бағалануы да шындық деңгейінде, тарихи дәлелді болуын талап етеді. Сондықтан ұлы дарындарымызды жан-жақты зерттеген уақытта олардың бойына сыйымды, еңбегіне татыр тенеулерді барынша жауапкершілікпен айтқан орынды болмақ.

Әрине, ғалым, зерттеушілердің пікірі ертеңгі тарихтың үлесіне тиетінін айтқан уақытта алашқа айбын арыстар ішінде Сәкеннің орны жайлы Президентіміз Н. Ә. Назарбаевтың: «Қазақтың бір туар перзенті, аса көрнекті ақыны және мемлекет қайраткері Сәкен Сейфуллин халық жадында мәңгі сақталар жан, асылдардың асылы, аяулылардың аяулысы деп еске аламыз. Сәкен – біздің ұлттық мақтанышымыз, ел үшін еңіреген ер, қайтпас қайсар күрескер. Егер ол тірі болса, бүгін, сөз жоқ, өзіне тән өткірлікпен, от пен судан қорықпайтын батырлықпен тек халық мүддесі жағында ғана тұрар еді. Егемен ел атанып, тәуелсіздік туын тіккен қазақ еліне Сәкеннің үздік үлгісі, өрелі өнегесі өте керек»,¹ – деп білетіні қазір жеңіл-желпі сөйлей, жаза салатындарға тиісті ескерту екені сөзсіз.

«Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесін зерттеу, талдау, баяндау барысында Сәкен өмір сүрген кезеңнің түсінікталғамының сыры мен қырын, себеп-салдарын мүмкін қадерінше ашып көрсетуге талпындық және роман-эссенің өн бойынан тарамданып жататын құбылыстардың бәрін қамтимыз деген ниеттен безіп, тап бүгінгі күні, яғни алаш қозғалысы ақталып, оның арманы – қазақ еліне егемендік пен тәуелсіздік келіп жатқан өтпелі заманның талай тілектерін ескере отырып ХХ ғасырдың бас кезіндегі

¹ Н. Ә. Назарбаев. Алашқа айбын болған арыстар. «Егеменді Қазақстан» газеті.

қоғамдық-әлеуметтік және адами-пенделік құбылыстарды мүмкіндігінше ашып та ашық көрсетуді мақсат тұттық. Міне, сондықтан тарих пен әдебиетті шамамыз жеткенше тұтастыра баяндауды көздедік және, жасыратыны жоқ, «Тар жол, тайғақ кешу» төңірегіндегі түсінбестікті де, қаңқу сөзді де сейілту қажет деп есептедік. Сондықтан өмірдің ұсақ-түйегін, адамдар арасындағы ілік-шатысты емес, дәуір сауалына, қоғамдық ірі мәселелердің төңірегіне көбірек тоқтауға тура келді.

15.12.1994.

«ТАР ЖОЛ, ТАЙҒАҚ КЕШУ» ЖӘНЕ АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бүгінгі күні мақтанарлық, мақтарлық ел екенімізді танытып, ұлтымыздың бас-аяғын түгендерлік дәрежеге жетіп жатқан күндері алаш азаматтарының да арманы осы еді деген пікірлер жиі айтылуда. Мұндай толғамға құлақ қоймасқа болмайды. Әрине, әңгіме уақыттың жеткендігінде емес, тарихи шындықты дұрыс саралауда, бағалауда, ой елегінен өткізіп әділін айта білуде.

Қай кезде де келешекке болжам, өткенге көзқарас болмай қалмаған. Бірақ екеуі де үлкен саналылықты қажет етеді. Яғни болжамда – бопсылау, көзқараста – көрсоқырлық болмасқа тиіс. Болжамда – қырағылық, көрегендік, көзқараста – шырайын шығарар шындық болуы шарт.

Өткен тарихымызды дұрыс танудың бір тармағы – дауылды күндерде қазақ зиялыларының екіге бөлінген себебін ашып, ірге ажыратқан кезін айқындау мәселесі қағыста қалмауға тиіс. Өйткені, осы төңіректе шындықтың аныққанығына жетпей бопсылайтындар қазір көбейіп барады. Совет Одағы ыдырап, алаш қозғалысы ақталған тұста Тұрар Рысқұлов, Әбдірахман Әйтиев, Әліби Жангелдин, Амангелді Иманов, Сәкен Сейфуллин сынды азаматтарға орынсыз өкпе айтылуда, қаңқу сөз таңылуда.

Біз Сәкен Сейфуллиннің көзқарас эволюциясы арқылы біраз шындықтың сырын ашып алуды қазір айрықша қажет деп білеміз және сол арқылы заманың басып өткен жолын шынайы бағалай отырып, әділін айту керек деп санаймыз.

Алаш қозғалысын кеңес тұсында даттау машығы білмеушіліктен, бейхабарлығымыздан болды деп жеңілдетуге тырысудамыз. Ал кешегі мен бүгінгіні саралайтын мүмкіндік туған кезде ол кешелігіміз үшін біржақтылық пен қасақана өшігуге жол бермеуіміз керек, өйткені бұл екеуі

де тарихты таразылауға, оңтайлы шешімін табуға бастай алмайды. Шындық қана шиеленіскен түйінді шешуге жөн көрсете алады.

Қазан төңкерісі – қазақ зиялыларын екіге бөлген шекара десек, сол екіге бөлінуде Сәкеннің қарақан басының жолайрығы қай кезден басталды, себебі не деген сауалды қазір әдейі шығындата қою керек және жалтақтамай, бұлтақтамай бар шындықты баяндау шарт.

Тарихтың қай кезеңін болса да ғылыми тұрғыдан танып білудің ең негізгі арнасы – өмір шындығын көне деректер мен фактілерді мүмкіндігінше жан-жақты қамтып, ақиқатқа айналу процесін көрсете білу болса керек.

Ал «Тар жол, тайғақ кешу» сынды шындықты бейнелейтін шығармаға бүгінгі заман талабымен қараған тұста оның ақ-қарасын ашу үшін оның ішкі ағысына зер салып, бұрыс тартқаны мен дұрыс желілегенін жіліктей білу абзал. Сондықтан кеңес өкіметіне қарсы бағытта болған алаш қозғалысына соқпай кетуге болмайды деген күннің өзінде, кеңес өкіметін жан-тәнімен қолдаған Сәкен Сейфуллин көзқарасын алаш қозғалысының туу себептері мен кезеңдеріне сабақтастыра қарастырған жөн. Себебі бұлардың әрқайсысының діттеген ойын, көздеген мақсатын, жасаған іс-әрекеттерін анық білмегендер үшін сырттан тон піше салу оп-оңай. Сәкен Сейфуллиннің ұлтжандылығы, еліне тілегені алаш қозғалысының негізгі мәселелеріне көзқарасы арқылы айқындалады.

Ал алаш қозғалысының қыр-сырына терең үнілудің қайнар көзі сол қозғалысты ұйымдастырушылардың өз қолдарымен жазған шығармалары, қалдырған деректері мен құжаттары, мақалалары мен хат-хабарлары. Осы мәліметтер ғана қозғалыстың табиғатын түсінуге кең жол ашады. Сондықтан алаш азаматтарының қолынан шыққан басылымдарға, дерек-мәліметтерге, газет-журналдар мен архивтердегі деректерге объективтік тұрғыдан қарау арқылы шындықтың сырын ашу қажеттігі туып отыр.

1896–1903 жылдарда қазақ даласында Шербина басқарған экспедиция жұмыс істеді, оның құрамында Ә. Бөкейханов та бар еді. Тарихшы М. Қойгелдиев: «Экспедиция жұмысына қатынасу барысында Ә. Бөкейханов қазақ

даласына байланысты Ресей империясының көздеген мақсатын бұрын өзі байқай бермеген жаңа қырынан көрді және орталық биліктің таяу жылдары ірі шараларды іске асыруға даярлық жасап жатқанын байқады»¹, – деген тұжырым жасайды.

Алаш қозғалысының дамуын жалпы төрт кезеңге бөліп қарау жөнінде ой-пікірлер айтылып жүр.

Бірінші кезең алғашқы орыс революциясы жылдарын қамтиды. 1905 жылы маусым айында Қоянды жәрменкесінде 14500 кісі қол қойған Қарқаралы петициясы қабылданды. Ол ұлттық мүддені саяси таным деңгейіне көтерген алғашқы құжат болды. Осы дүмпуге 1905 жылдың қысында Орал өңірінде кадет партиясының бір ұйымын ашуға ниеттенген зиялылардың әрекетін де қосқан жөн. Бұл – бірінші кезең, оның толғағы ұзаққа созылды, іштей жетілді.

Екінші кезең – 1913 жылы «Қазақ» газеті дүниеге келіп, өріс алуына байланысты ұйымдық процестің көріне бастау шағы, газеттің насихатшылық рөлінің айқын сезілген тұсы.

Үшінші кезең – қазақ халқының көңіл ауанын білу үшін съезд шақыру идеясы 1912 жылы ойға оралғанмен нақты жүзеге асуы 1917 жыл, яғни жалпықазақтық екі съездің өткен тұсы.

Съезд шақыру жөнінде әр қилы ой-пікір айтылуы салдарынан әлеуметтік сана белгілі арнаға түсе алмай 1916 жылғы патша жарлығына соқтыққан тұсы. Ұлт-азаттық қозғалысы тұсында да, дүбірлі 1917 жыл басталар шақта да нақты саяси платформа, бағыт-бағдар сезілмей жатты. Алайда 1917 жылғы Ақпан революциясы оқиғаларды қауырт тұста өсірген облыстық қана емес, бүкіл қазақтық көлемде екі съездің өтуі алаш қозғалысын тез ширатып, жүйелі бағыт алуына қамшы болды. Шешуші кезең туды.

Төртінші кезең – Алашорда мүшелерінің кеңес өкіметімен, сонымен қатар Ресейдің әр жерінде орнап жатқан уақытша өкіметтермен байланыс жасауға ұмтылып, өзін мойындатуға талпынған тұсы. Азамат соғысының

¹ Қараңыз. Ә. Бөкейханов. Шығармалар. Алғы сөз. М. Қойгелдиев «Алаштың Әлиханы». А. 1994, 11-бет.

ылаңынан жол таба алмай дағдарған, басты тауға да, тасқа да ұрған кезі.

Қарқаралы петициясында «Діни сенімдерді атқаруда, оқу-ағарту жүйесін ұйымдастыруда жергілікті халықтың еркіне қайшы келетін шектеулерді жою: ауылдарда сабак орыс тілімен бірге қазақ тілінде де жүргізілетін мектептер ашу; қазақ халқының мұң-мұқтажын талқылауға қажет құрал – цензурасыз газет шығаруға және баспахана ашуға рұқсат беру; жаппай қоныстану қарқынының күшейіп, құнарлы жерлердің қоныстанушыларға өтуіне байланысты қазақтар орналасқан жерлерді олардың заңды меншігі екендігін мойындау; мемлекеттік аппаратта, сот органдарында іс қағаздарын қазақ тілінде де жүргізу, олардың жұмысында қос тілдікті жолға қою»¹ сияқты талаптардың айтылуының зор әлеуметтік мәні бар еді.

Қарқаралы петициясы ұлттық сананың оянуына үлкен ықпал етті, әсіресе қазақ жастары арасында азаттыққа ұмтылу идеясын күшейтті. Оны Сәкен Сейфуллин былай растайды. «С 1905 года среди киргизской интеллигенции, а в особенности среди учащейся молодежи с 1912 года наблюдалось распространение революционной идеи т. е. вернее, идеи национального равенства и освобождения.

Вдохновителям пробуждающей молодой киргизской интеллигенции были видные, в то время революционные кадеты, публицисты Букейханов, Дулатов и Байтурсунов. Молодая интеллигенция, которая в то время инстинктивно стремилась к свободе, к революционной работе и не находя учителей, разумеется, быстро объединилась вокруг этих умных кадетчиков и вокруг ихней газеты «Казах»².

Азаттық идеясымен қаруланған жастар мәдени және саяси ағарту мақсатында қауымдасып, ұйымдар құра бастағаны тарихтан белгілі. Бұл ұйымдардың бәрі бір түсінікте, бірыңғай бағытта бола қоймағаны да анық. Сондықтан әрі тарт, бері тарттың талай көріністері

¹ Қараңыз: Бөкейханов. Ә. Шығармалар. Алғы сөз. М. Қойгелдиев. «Алаштың Әлиханы» А., 1994, В-бет.

² С. Сейфуллин. О киргизской интеллигенции. Газета «Жизнь национальности», Москва, 25 ноябрь, 1920.

қылаң беріп жатты. Ұйымдық орталықтың жоқтығы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы тұсында айрықша сезілді, көтеріліске қатысушыларға басшылық жасалына алмағаны белгілі.

1913 жылы шыққан «Қазақ» газеті ықпалды, беделді болғанына қарамастан іс-әрекетті ұйымдастырушы орталық бола алмасы өзінен-өзі түсінікті. Белгілі бір партияның атқарар міндетін жалғыз газет еш уақытта көтере алмайды. Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романында «Алыс болса да Қазақстанға құлақ күйін бұрап беріп отыруға тырысқан Орынбордағы «Қазақ» газеті еді»,¹ – деп табуы тарихи тұрғыдан үлкен баға екендігін аңғармау әбестік болар еді.

Асырып, желпілдетіп айтудан бойын тарта білгендердің сөзі ғана уәлі, дәлелді. Сондықтан Сәкен Сейфуллин «Қазақ» газетінің рөлін өз деңгейінде дұрыс бағдарлағанын айтқан орынды.

«Қазақ халқы жақсы жерден, судан айырылып, патшадан қорлық көріп, тұрмысы өзгеріңкіреп: «Жерім-ай! Суым-ай! Қорлық-ай! деген заманда шықты және сол тұрмыс өзгерістерінің әсерінен қазақтың оқуға ұмтылған жастары көбейіп, талпына бастаған қарсаңында шықты»², – деп объективтік себептерді алға тартып, ол насихаттаған идеялардың тартымды күшке айналарын сездіреді.

Демек «Қазақ» газетінің езілген, қаналған халықтың мұң-зарын айтатын деңгейге көтерілгенін, бірден елден қолдау тапқанын осындай әлеуметтік, қоғамдық құбылыстарға жанастырған орынды. Уақыт сырын, қоғам қажеттігін айта, жаза білу елдің санасын өсіріп, биікке қол серметкені өтірік емес³. Сондықтан бұдан былайғы жерде қоғамдық, әлеуметтік мәселелердің қоюлануы, күн тәртібіне қойылуы, халық ойын оятуы мәндене де, нақты іс-әрекетке көше бастағаны да замана рухына байланысты болғанын еш уақытта естен шығармаған дұрыс.

Осыны біз Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешу» атты роман-

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу. Қызылорда, 1927, 58-бет.

² Бұл да сонда, 59-бет.

³ Ө. Әбдіманов. «Қазақ газеті, «Қазақ университеті» 1993, 35-бет.

эссесінен қалай көреміз, ондағы баяндалған, суреттелген шындықтар жалпы алаш қозғалысын қалай көрсетеді деген түбегейлі мәселелермен сабақтастырар болсақ, онда қазақ даласында болған қоғамдық саяси құбылыстарды шар айнадан көргендей боларымыз анық.

Сәкен Сейфуллиннің роман-эссесінен хабардар кісіге оқиға 1916 жылдың жазында басталатыны белгілі. Ақмола уезіндегі Бұғылы елінде жаңадан ашылмақ ауылдық мектепке мұғалім болып тағайындалған Сәкен Сейфуллин оқу басталуына екі-үш айдай бос уақыт болған соң, әрі уақыт өткізу, әрі қаражат тауып алу үшін ауыл шаруашылық санақ қызметіне жалданады. Сәкен бастаған бес адам маусым айының соңына таман Семей губерниясының Павлодар уезімен шектес қанжығалы Қоржынкөл еліне келгенде, қазақтан майданның қара жұмысына жігіт алатындығы туралы жарлық шыққанын естиді. Үрейленген, ереуілдеген халық арасында Сәкен біраз болады. Ұлттық езгінің ауыр салмағынан, отаршылдық о жарлықтан күңіреніп толқыған елді ақылға келтірудің қиындығын көреді. Амал таба алмай дал болған Сәкен өзі бел тұтқан алдыңғы ағаларына, алаш қозғалысының жетекшілеріне аландайды. Не істерін білмей, елге: «шабылмасаңдаршы, қорқатын не бар енді? Балаларың бара берсін. Енді өздерің құрысыңдар ғой, – деп Мүсәпір деген кісінің үйінде жиналып отырған қазақтарға сөз сөйледім»¹, – дейді Сәкен. Июнь жарлығының алғашқы сәтінде Сәкеннің бұдан басқа айтқан ақылы жоқ.

Егілген елге басу айтқан Сәкен шешімінің түп-төркіні алдыңғы ағаларының, қазақ зиялыларының аузынан да шықты.

1916 жылы «Қазақ» газетінің 192-санында Әлихан, Ахмет, Міржақып қазақ халқына ашық хат жазды: қара жұмысқа «барса шаруаға кемшілік келіп, алынған жігіттер аз қазаға ұшырағаны, ал бармаймын деп қарсылық қылса елге зор бүліншілік. Осы екі ауырлықтың жұрт қай жеңілін таңдау керек. Біздің білуімізше жеңілі – көнген»², – дегені

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1927, 37-бет.

² «Қазақ», 1916 жыл. № 192 немесе Ә. Бөкейханов. Шығармалар, 1994, 218-бет.

бұған нақты мысал. Бұл позицияны әр түрлі саққа жүгіруге болар, бірақ Сәкен бұдан тиімдіні айта алмады. Негізгі бағыты «Қазақ» нұсқаған жолдың аңғарында жатты.

Ал ауылнай, болыстардың пара алып список тізуде әділетсіздік жасағандарынан хабардар зиялылар: «дұрыстықпен қызметін атқару керек», – деп жөн айтқандай болғанмен «Біз естиміз, елдің көбі бұл істің жаласын ауылнай, болыстарға аударып, список бермей отыр дейді, бұлары қата. Болыс пен ауылнайда ерік жоқ, бұйырды – орындады»¹, – деп «Қазақ» газеті жазып тұрды.

Ал Сәкеннің бар тындырғаны Ақмола уезінің бастығына елдің көріп отырған қорлықтарын, зорлықтарын, параға шашылып жатқанын айтып «кім біледі әлі әділеттік те келер, жауыздардың да жазаларын тартар уақыт жетер»² деп бүркіншек атпен шағым жазғаны ғана.

Яғни қазақ зиялылары, оның ішінде Сәкен де күрделі құбылысқа дайын еместігін, жоспары жоқтығын аңғартты. Төре, чиновниктерді сөгуі Сәкеннің жалпыдемократиялық көзқарасын ғана танытады.

«Қазақтың өзінен шыққан управительдер, тілмаштар кара халыққа қасқырдай тиді. Олар көтерілісті әртүрлі жолмен пайдалануға тырысты, пайдаланды да, болыс, би, старшындар, атқа мінерлер, тілмаш, писарьлар қазақтың көзін бақырайтып қойып ашықтан-ашық талады. Ең аяғы болыстың шабарманына дейін елді талады. Алым алмаған, пара жемеген, елге зорлық көрсетпеген атқа мінерлер қалмады. Бұлардың әрқайсысы әртүрлі әдіспен жеді. Сондықтан пара беруге шамасы барлардың, байлардың, әлділердің балалары қалып, ылғи қарақасқа кедейдің балалары мұрнынан тізілді. Осы себептен кара бұқара әкімшілікке жауықты. Ашу кернеген халықтың қолынан қаза тапқан болыс, старшындар, писарьлар да аз болмады».

Осындай халық өзінен өзі көтеріліп жатқанда алаш қозғалысына әрі ұйымдық негіз, әрі оны бастайтын саналы топ жетіспеді қазақ оқығандарының көпшілгі аңырып, не істерін білмеді, «Қазақ» газеті, оның басшылары «Жарлыққа

¹ Бұл да сонда.

² Сәкен Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1960, 50-бет.

көнсек аз шығынмен құтыламыз» деген позицияны насихаттай берді.

Мұндай солқылдақ саясаттың салқыны тигені, әрекет жасаудың айла-амалын таба алмағаны тағы шындық. Оны Сәкеннің өз мысалынан-ақ шығарып алуға болады. «Ойымнан қалың елдің қазіргі халі, олардың ілгергі болашағы кетпеді. Жата алмаймын. Отыра алмаймын. Бас, ақыл қалың тұманның құрсауында. Не көптің ішінде жоқ, не қалада жоқ. Адамдар күллі дүниеде жалғыз қалған сияқты бір жанмын. Уһ! Жалғыздық...»¹ дегеннің айтары анық болса керек.

Қазіргі зерттеушілер арасында «Қазақ» газетінің позициясын, яғни айтқанға көніп, қара жұмысқа жігіт бер дегені орынды еді деп жақтайтындар да жоқ емес. Бұған барлық жағдайда келісе қою қиың. Себебі, алаш қозғалысында ұйымдық негіздің жетіспей жатқаны рас болатын, белгілі бастаушысы, идея айтушысы болғанымен оны қолма-қол іске асыра қоятын ұйымдастыру шаралары жоққа тән еді, сондықтан көтерілістің аймақтық және стихиялық сипаты басым жатқанын аңғармауға болмас.

Қара жұмысқа адам берсе де, бермесе де қазақ халқының көрген қорлық-зорлығы көбеймесе, азая қоймағаны тарихтан белгілі. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі мен азамат соғысының ылаңынан материалдық шығынды былай қойғанда, миллионға жақын қазақтың қырылғаны, аяқ астында қалып өлгені, ағы да, қызылы да ел деп елемегені бүгін әбден анықталып отыр.

Айрықша арнайы зерттелетін күрделі мәселе болғандықтан 1927 жылы «Тар жол, тайғақ кешуді» шығарар кездегі Сәкеннің таным-білігінің деңгейінен алыстап кете қоюдың еш орны болмас.

Әр оқиға өзі болған тұстағы шындықпен шырайлануға тиіс.

Ақпан төңкерісі тұсында да, тіпті содан кейінгі облыстық, уездік, жергілікті комитеттердің құрылу кездерінде де Сәкен қазақ оқығандарына үлкен үмітпен қарап, солар-

¹ Сәкен Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1960, 47-бет.

дың ыңғайында болған, жөн-жосығымен жүруге талпынған. Оны Сәкен өзінің «Тар жол, тайғақ кешу» романының 1927 жылғы басылымында былай баяндайды: «Қазақстанның әр жерінде уездік, облыстық съездер ашыла бастады. Сәуір кезінде, Омбы қаласында Ақмола облысының облыстық қазақ жиылысы деген болды...

Жиылысқа Орынбордан «Қазақ» газетінен Міржақып келді, одан соң Ақмолаға облыстық комитеттен екі қазақ жігіті – Әділұлы, Кемеңгерұлы деген комиссарлар келді. Олар келген соң уездік қазақ комитетін аштық. Қазақ комитеті қазақ істерін басқаратын болды. Бірақ күш, үкімет, дегенмен, әлі де уездік комиссардың қолында»¹ еді деуіне қарағанда Ақпан революциясынан кейінгі күндерде Сәкен үшін буырқанған сәттің тумағанын көреміз, жайма шуақ кезін байқаймыз.

Алайда, елде жүргенде әлсіздерге зорлық көрсеткен төре, шенеуниктердің іс-әрекетіне өшігуінен Сәкеннің тапшылдығы ептеп бастау ала бастаса, Ақпан төңкерісінен кейінгі уақытша өкіметтің тұсында езуші тап өкілдерін сайлаудан өткізбеуге тырысқан әрекеті тағы бар.

Осылар елді қалай бастар екен деп үміт артқан қазақтың ақ жағалыларының іс-әрекетінен ептеп секем алуы – елдің көз жасына қалған екі болыстың үстінен түсірген шағымға Омбыдағы облыстық қазақ комитетінің ешбір Шара қолданбай, немқұрайлы қарауы болды. Бұл – бір.

Екіншіден, комитеттегілердің сайлау кезінде жер-жерде болған әділетсіздікті көрмеуге тырысуы, білмеу, мән бермеу ниеті Сәкеннің күдігін үдете түсті. Оны Сәкен: «облыстық комитеттің кімдікі екеніне енді көзіміз әбден жететін болды. Сонымен, Ақмоланың уездік қазақ комитеті мен облыстық қазақ комитетінің арасы жақсы болмай бастады»² – дейді.

Осы кезден бастап Сәкен Сейфуллин «Жас қазақ» атты ұйымның жұмысын пәрмендендіре түсіріп, уақытша үкіметке үміт артпай, Россияның құрама (Федеративная) республика болуын қалап, кезекті бір жиналыста қаулы

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1927, 46-бет.

² Бұл да сонда, 1927, 49-бет.

алдырады. Яғни, бұл Сәкеннің ашық болмағанмен қазақ оқығандарымен, әсіресе алаш қозғалысы жетекшілерімен іштей тәжікелесе бастағанына, сенімі – күдікке, күдігі – кереғарлыққа айнала бастағанына дәлел бола алатын ірі құбылыс. Дегенмен, ат құйрығын әлі кесе қойған жоқ.

Осы Ақпан мен Қазан төңкерісі аралығында ерекше мән беретін бір мәселе – бірінші жалпы қазақ съезі, онда қаралған он төрт мәселенің бірінші бабы, яғни «Жалпы-россияның мемлекеттік құрылысы».

Алаш ақиқатын айтуға ат салысып жүрген ғалымдардың барлығы дерлік әрі қысқа, әрі нұсқа: «В России должна быть демократичная федеративная парламентская республика»¹ деп шешкен тұжырымды айтып жүр. Олар көбіне Н. Мартыненконың 1929 жылы құрастырған құжаттар жинағына сүйеніп жазады. Оның негізі – «Қазақ» газетінде 1917 жылы 31 шілдеде жарияланған съезд қаулысы.

Сол ғалымдардың ішінде тек тарих ғылымының докторы Талас Омарбеков қана «Қос үкімет құрылған алғашқы күндерде-ақ советтерді емес, уақытша үкіметті қолдаған, «тылдағы» қазақ арасында жүрген Ә. Бөкейхановтың Минскіден Қарқаралыға жолдаған телеграммасындағы: «Қырғыздарға (қазақтарға – *Т. О.*) жаңа құрылыс үкіметін қолдау үшін ұйымдасу керек, қырғыздар құрылтай жиналысына дайындалулары тиіс, «біздің ұранымыз – демократиялық республика», «жер – малшылықпен және егіншілікпен табыс түсіретіндердікі», – деген тәрізді жолдары бар телеграммасы халық бостандығы (кадеттер) партиясының 1917 жылдың 25 наурызында болған VII съезінде және осы жылдың 9–11 мамырында болған VIII съезінде қаралып қабылданған бағдарламасының қағидаларымен үндесіп жатыр», – деген ойы жалпы қазақтың бірінші съезіндегі қаулысының қорытындысы, яғни «Ресейде демократиялық, федеративтік, парламенттік республика болсын» деген қаулысы алаш қозғалысы кадеттермен уақытша ғана келісімде болды. Жалпы қа-

³ Алаш-Орда. Сборник документов. Составитель Н. Мартыненко. А., «Айқап» 1992, 22-бет.

зақтың бірінші съезінде-ақ ұлттық мүддені бірінші орынға қоятынын байқатты»¹ – деген пікір айтады.

Бұл жерде біз ғалымның «ұлттық мүддені бірінші орынға қоятынын байқатты» деген пікірін тірілтетін мына жағдайларға назар аударуды жөн көреміз.

Бұл съезге дейін «Қазақ» газеті бетінде Ә. Бөкейханов үзбей жариялаған мақалаларында да, жедел хаттарында да («Қазақ» 1917, № 223), тіпті осы үлкен жиын алдында 1917 жылдың 2–8 сәуірінде Орынборда өткен Торғай облысының съезінде «высказался за «демократическую, парламентскую и децентралистическую Республику». Высказался фактически съезд за буржуазную республику с президентом и учредителкой и продолжением войны до победного конца. В том же духе высказался и уральский, декабрьские съезды»² деген Мартыненконың ойына да назар аудару қажет.

Ал енді осы маңызды мәселеде алаш азаматтарымен саясат тұрмақ, пенде ретінде де араларына әлі пәлендей реніш кіре қоймаған Сәкен Сейфуллиннің көзқарасын салыстырып, осы шешуді, ең маңызды мәселені, яғни мемлекет билігі туралы мәселені съезд қалай шешер екен деп қадағалап отырғанын «Тар жол, тайғақ кешу» романынан оқып көрейік.

«Уездік комитеттің жалпы жиылысын аштық. Комитеттің ортасына Орынборда болып жатқан съездің қарайтын мәселелері туралы қаулы шығардық. Қаулымыз «Жас казак» ұйымының жобасымен болды. Біздіңше ең зор мәселе Россияның болашақ үкіметінің құрылысы. Бұл туралы біздің комитеттің шығарған қаулысы бойынша Орынбордағы съезге телеграм соқтық. Телеграмды жазған Бірмұқамбет Айбасұлы еді.

Телеграмның мазмұны мынадай еді: «Біз федеративная республикаға ғана дауыс береміз. Басқа түрге қарсы боламыз». Біздің телеграм съездің ашылуына дәл барыпты. Осы телеграмның жөнімен Ақмола облысының атынан

¹ Т. Омарбеков. Алаш партиясы хақында, «Ақиқат», №11, 1992.

² Алаш-Орда. Сборник документов. Составитель Н. Мартыненко. А., «Айқап», 1992, стр. 22.

барған Сейітұлы федеративный республиканы қуаттап сөйлепті. Съезд шақырушылардың ағасы Бөкейханұлы кадет партиясының жобасын съезге алғызбақ болыпты, едәуір далбастапты. «Россия үкіметі Англия үкіметіндей патшасы бар парламентті болуы жөн» деп таласыпты. Бірақ көпшіліктен жеңіліпті. Съезд федеративный республиканы дұрыс тауыпты»¹.

Осы үлкен проблема қазақ зиялыларының жолайығы болған сияқты. Бұл мәселе қозғалған тұста, тағы да қайталайық, Сәкен мен алаш басшылары арасындағы қайшылық белең алмаған шақ болатын. Ақмола облысы атынан съезге қатынасқан Асылбек Сейітовпен Сәкен ел тыныш, жұрт аман кезден таныс еді. 1916 жылы Россияда ауыл шаруашылық санағын алу тұсында Ақмола уезінің солтүстігіне Сәкен кеткенде, Томск университетін бітіріп келген Асылбек Сейітұлы оңтүстікке баратын комиссияны басқарған болатын.

Асылбек Сейітов Ақмола облысының атынан съезге делегат болып, сол съездің екі хатшысының бірі болғандығын ескерсек, онда өзіндік ойы, көзқарасы бар, білімі жетік Асылбек Сейітовтің өз пікірін ғана емес, «Жас қазақ» ұйымының телеграммасын жақтап сөйлеуі еш шүбә тудырмайды. Бұл – бір.

Екіншіден, осы съезде болашақ учредительное собрание Сәкен мен Рахымжан Дүйсенбайұлының Ақмола облысынан ұсынылған кандидаттардың спискісіне (тізіміне) кіргізілуі алшақтамаған көңіл күйдің көрінісі екені даусыз.

Үшіншіден, съезден соң Асылбек Сейітов Ақмолаға келіп, съездің өту барысын бастан аяқ баяндағаны тарихи шындық.

Ал «Россияның үкіметі Англия үкіметіндей патшасы бар парламентті болуы жөн» деп ұсыныс енгізген Әлихан Бөкейхановтың осы съезге дейін күн құрғатпай шыққан мақалалары съезден соң «Қазақ» газетінің № 238 санынан бастап 250 санына дейін көрінбей кетуінің сыры осы мәселеге байланысып жатқан жоқ па екен?

¹ С. Сейфуллин. Тар жол тайғақ кешу, 1927, 61-бет.

Съезді ұйымдастырушы, шақырушы, басқарушы азаматтар «Қазақ» газетінің белді мүшелері ғана емес, алаш қозғалысының жетекшілері екенін ескерсек, съезд өтіп жатқан кездері де, одан соң да съездің өту барысымен оқырмандарды хабардар етпеуінің өзі де осы проблеманы тереңдей зерттеу қажеттігін аңғартса керек.

Мемлекет құрылысы жөніндегі мәселедегі көзқарастың айрықша мәні бар, өйткені ол қандай қозғалыстың болса да өзекті проблемасы. Сондықтан осындай шешуші, түбегейлі мәселеде кімнің қандай көзқараста болғаны, соған қарай әрекет еткені тек тарих үшін ғана емес, жалпы жағдайды түсініп, білу үшін де айрықша қажет.

Сәкеннің өзі тікелей араласпаса да Асылбек Сейітов аузынан және басқалардан естігендеріне негіздеп Ә. Бөкейхановтың кадет партиясының платформасын, яғни парламенттік монархия жобасын ұсынғандығын ұнатпағаны еш күмән тудырмайды. Олай болмауы мүмкін емес, өйткені Әлекең кадет партиясы Орталық Комитетінің мүшесі ретінде Ақпан төңкерісінен кейін құрылған Уақытша өкіметті жақтаушы ғана емес, тіпті оның шаңырағына уық қадаушы адам. Әуелі Түркістан комитетінің белді мүшесі болса, кейін Торғай облысының комиссары болды. Осы тұста өткен әр қилы съездерге құрметті төрағалыққа сайланған сәттері де аз емес.

Ә. Бөкейханов жалпы қазақтың екінші съезінде, яғни 1917 жылы желтоқсанда алаш автономиясын құру мәселесі шешілгеннен кейін ғана кадет партиясынан шығатындығын әуелі съезде мәлімдеді, онан кейін 1917 жылдың 23 желтоқсанында «Мен кадет партиясынан неге шықтым?» деген түсіндірме хатын жариялады. Белгілі бір партияға мүше болған соң оның бағдарламасын қорғауға, сойылын соғуға міндетті. Сондықтан алғашқы қазақ съезінде Ә. Бөкейхановтың парламенттік монархияны қолдауы, сондай ұсыныс жасауы әбден мүмкін және қисынды.

«Алаш» партиясының басшылары алғашқы кезде кадеттер жолын ұстанғандығы туралы К. Нүрпейісов «Ә. Бөкейханов қазақтың ұлттық партиясын құру идеясын жүзеге асыруда әуел баста патша үкіметіне оппозицида болған либералды орыс буржуазиясының партиясы –

кадеттердің үлгісіне бейім тұрды. Кейін осы партияға мүше де болды»¹ – десе, оны Талас Омарбеков «Алаш» саяси ұйымының Ақпан төңкерісінен кейінгі қос үкімет құрылған алғашқы күннен бастап-ақ советтерді емес, уақытша үкіметті қолдағанын, Ә. Бөкейхановтың Минскіден Қарқаралыға жолдаған телеграммасының мазмұны халық бостандығы (кадеттер) партиясы бағдарламасының қағидаларымен үндесіп жатқанын² атап өтеді.

Ал уақыт өте келе көзқарас өзгеріп, жағдай басқа әуенге түскен уақытта федеративті демократиялық республика идеясына ауысудың еш айып-шамы жоқ. Жағдайдың логикалық дамуы осыған еріксіз жетелеген болатын. Оның үстіне І жалпы қазақ съезі «Россия демократическая парламентарная республика болып, қазақ облыстары қоныс – ұлт жігіне қарай облыстық автономия алуға тиіс»³ деген шешім шығарып қойғаны тағы бар.

Қалай болғанда да, Қазақстанда мемлекет орнату мәселесінде қазақ зиялылары талай ойланып-толғанғаны сөзсіз. Соны басқа зерттеушілерден гөрі өзінше баяндайтын Т. Омарбеков «Алаш қозғалысы кадеттермен уақытша ғана келісімде болды және өздерінің 1917 жылғы 21–28 шілдеде болып өткен алғашқы жалпықырғыздық (жалпы қазақ Т. О.) съезінде-ақ, ұлттық мүддені бірінші орынға қоятынын байқатты.

Егер кадеттер өз бағдарламаларында Қазақстан тәрізді бұрынғы отар елдерге Ресей қол астында жергілікті өзін-өзі басқару құқын ғана беруді қаласа, ал алаш қозғалысы өзінің алғашқы съезінде-ақ Қазақстанға федеративтік басқару жүйесін беруді талап етті. Яғни егер кадеттер Ресейде конституциялық-демократиялық республика құруды ұсынса, алаш қозғалысы Ресейде демократиялық федеративтік парламенттік республика құруды қажет деп тапты. Соңғы шешім бойынша Ресей құрамындағы Қазақстан өзінің дербестік автономиялы құқын сақтап қалуы тиіс еді»⁴, – деген ойы тарихи шындықтан туған.

¹ К. Нүрпейісов. «Ақиқат» журналы, № 11, 1992, 39-бет.

² Т. Омарбеков. Бұл да сонда, 40-бет.

³ «Қазақ» газеті, 31.07.1917.

⁴ «Ақиқат» 1992, № 11, 41-бет.

Әрине, ғалымның бұл ойы Ақмоладағы «Жас казак» ұйымы мүшелерінің жіберген телеграммасының съезде пікірталас туғызғаннан соң барып, осындай шешімге келгендігі жөніндегі мәліметке кездесе бұдан да айқынырақ болары сөзсіз еді.

Сонымен мемлекет құрылысы жөніндегі көзқарастың ең алғаш басталған сәтінде әр қилы ойлар айтылғанымен, «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасында, екінші жалпықазақтық съездің шешімінде Россия демократиялық федеративтік республика болып, Қазақстан оның құрамында болуға тиіс деген шешім алаш қозғалысы тұсында тұрақты позицияға айналды. Бұл арада «Жас казак» ұйымы, Сәкендер бірден көрегендік жасады деп қолпаштамағанмен, жалпы қоғамдық дамудың аңғарын бақылай білгендерін теріске шығармау керек, өйткені бәрінің де арман-тілегі – қазақтың басқалармен терезесі қалай тең болып, қатарға қосылуы, ел болып өркендеп кетуі сияқты негізгі мақсаттан таралағанын көреміз. Алайда, тарих өзінше шешті. Ресей империясының сойылын соғушы болсын, ұлы-державалық көзқарасты коммунистік қызыл түспен бояғандар болсын, оң ниетті теріске бұрып жібергенін енді көріп отырмыз.

Сонымен, Қазақстанның келешегі жөніндегі аса түбегейлі мәселенің шешім табуының сырына тереңірек көз жіберсек, қазақ зиялыларының көзқарасында әр қилы түсінік болғанын көре отырып, бір мәселеге айрықша тоқтамасқа болмайды.

Алаш қозғалысын, әсіресе оның көсемдерінің іс-әрекеттерін кешегі коммунистік идеология заманында ылғи қаралап, даттап келдік. Алашшылдар қазақ хандығын қайтадан орнатып, Ресейден бөлініп кету үшін әрекет жасады деген жалған түсінікті олай-бұлай бұрқыраттық. Әсіресе «федерация деген терминнің өзі айтып тұрғанындай, алаш көсемдері бірінші жалпықазақтық съезде «в России должна быть демократическая федеративная республика. Киргизские области должны получить областную автономию, смотря по национальным различиям и бытовым условиям»¹ дегенінде, ал екінші съезде қазақ облыстары-

¹ Алаш-Орда. Сборник документов. Составитель Н. Мартыненко. А., «Айқап», 1992, стр. 46-47.

ның «территориально-национальная автономиясы «Алаш» атанғанда «Конституция автономии Алаш утверждается всероссийским учредительным собранием»¹ деп жатқанында, тіпті «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасында «Россияда демократическая федеративная республика болу (демократия мағынасы – мемлекетті жұрт билеу. Федерация мағынасы – құрдас мемлекеттер бірлесуі). Федеративная республикада әр мемлекеттің іргесі бөлек, ынтымағы бір болады. Әрқайсысы өз тізгінін өзі алып жүреді. Қазақ жүрген облыстардың бәрі бір байланып, өз тізгіні өзінде болып, Россия республикасының федерациялық бір ағзасы (мүшесі К. А.)»² болады деп тұжырымдауында Россиядан бөлініп кетеміз деген ой байқалмайтыны былай тұрсын, тіпті бүгінгі шындыққа шылбыр тастап жатқаны байқалады.

Осындай түбегейлі мәселенің бастауында, яғни қазақты теңдікке жеткізудің жолын іздеген Әлихан, Сәкен сынды ардагерлеріміздің болғандығы қазақ санасының биік деңгейін көрсетсе керек.

Енді теңдікке, азаттыққа жеткізудің стратегиялық жоспарын жүзеге асыру үшін жетекші, бастаушы орталық болуға тиіс. Олай болса партия ұйымдастыру проблемасын әңгімелеудің ешбір артықтығы бола қоймас. Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» атты роман-эссесінде алаш қозғалысы, «Алаш» партиясы. Алаш-Орда өкіметі деген атаулардың бәрі аралас қолданылады. Ешқайсысына арнайы тоқтамай, ыңғайына қарай атай береді. Кейде оларды басшыларымен, әсіресе Әлихан Бөкейхановпен қапсыра бауырластырып жіберетін сәттері де аз емес.

Сәкеннің көзқарасын түсіну үшін «Алаш» партиясының азды-көпті тарихына тоқтай кеткен жөн. Өйткені қазіргі тарихшылар мен әдебиетшілер арасында әр қилы ой-пікірлер айтылып жүр. Көпшілік зерттеушілер бұрынғы коммунистік идеология кезінде қалыптасып қалған «Алаш» партиясы деген атауды оңды-солды қолдануда.

¹ Бұл да сонда, 69-бет.

² «Қазақ» газеті, 21.11.1917 немесе Ә. Бөкейханов. Шығармалар, 1994, 259-бет.

Сонымен қатар алаш қозғалысы ішінде алаш партиясының құрылуының ерекшелігіне назар аударма бастағандар да бар.

Алаш қозғалысына басшы болған Ә. Бөкейханов, М. Тынышбаев, М. Дулатов. А. Байтұрсынов, Х. Досмұхаметов, М. Шоқай сынды ұлы азаматтардың іс-әрекеті «Тар жол, тайғақ кешуде» аталып қана қоймайды, талай қияпатта суреттеледі.

Сонымен, «Алаш» деген партия заң жүзінде құрылады ма? Жоқ па? «Алашорда» деп аталған Халық кеңесі үкіметінің атқарған қызметі, не болмаса бүкіл алаш қозғалысының іс-әрекеті осы партия атына икемделіп кеткен жоқ па?

Тарихшылардың басым көпшілігі, әсіресе орыс тілділер, «Алаш» партиясының болғандығына, іс-әрекет жасағандығына еш шүбә келтірмейді. Қысыр да қияс істерін, ұлтшыл ниет-пиғылдың бәрі «Алаш» партиясының үгіт-насихатымен уағыздалып, тарап жатты, төңірегіндегілердің бәрін ұлтшылдықпен улады, совет өкіметіне және коммунистік рухта тәрбиеленіп келе жатқан жас ұрпаққа, әсіресе қазақ жастарына қастандықты бұдан артық жасаған партия Қазақстанда болып көрген жоқ дегенді қадай-қадай айтып, жазып, кімнің болса да миына сіңіріп-ак тастағанымыз рас. Ал сол партия қашан құрылды деген мәселеге 1988 жылдан бастап әдебиетші Т. Кәкішев пен тарихшы К. Нүрпейісов назар аударғанын көреміз. «Бұрынғы жазғандарымда бұқпантайлап айтқан бір жайды қазір ашық айтайын. «Алаш» партиясы болыпты дегенге менің көзім жетпейді: «Алаш» партиясының бағдарламасының жобасы 1917 жылы қарашаның 21 жұлдызында «Қазақ» газетінде жарияланды. Ал партия 1917 жылдың маусым айында құрылды деп қысылмай жазып келеміз. Жер-жерлерде қазақтардың басы құралған топ «Алаш» партиясының съезі болды деп дауырғуымызды әлі қойған жоқпыз. Ал шындығында, яғни партия құрылуының заңдылығы талап ететін шарттарға келсек, онда оның уставы болмай ма, сол жарғы мен бағдарламаны жүзеге асыратын комитеттері мен жергілікті ұйымдары болмай ма? Архив қарап жүріп осының біріне де кездескен емеспін, тарихи деректерді көрген жоқпын. Көрдім, білдім дегендерді кездестірген

емен»¹ дегені зерттеушілер тарапынан түбегейлі қолдау таба қоймағанмен тарихи шындықты мойындату жағына ойысып келе жатқан сияқты.

1992 жылы «Ақиқат» журналының дөңгелек үстелінде Талас Омарбеков, Мәмбет Қойгелдиев, Кеңес Нүрпейісов үшеуі «Алаш» партиясы туралы өткізген әңгімесінде М. Қойгелдиев: «Әрине, еуропалық түсінік, өлшем тұрғысынан алғанда Алаш саяси партия деңгейіне көтеріле алмаған сияқты болып көрінуі әбден мүмкін. Ал қазақ қоғамының сол тұстағы қоғамдық, даму ерекшелігін ескерсек, Алаш саяси партия есебінде өз міндетін атқара алды және бұл ретте ұлт тарихында өшпес терең із қалдырып кетті деп ойлаймын»², – деп, алаш қозғалысы мен «Алаш-орда» үкіметінің іс-әрекетін көлденең тартады.

«Алаш» партия дәрежесіне көтеріле алды ма деген мәселеге Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, профессор Кеңес Нүрпейісов бұлтартпас деректерге сүйене отырып ой өрбітеді. «Ең алдымен, «Алаш» саяси партия деңгейіне көтеріле алды ма? – деген сұраққа жауап берген жөн болар. Алаш саяси ұйымының қатарында болғандардың санын дәл басып айту қиын. Өйткені, оның мүшелеріне партия билеттері берілмеген, ұйым қатарындағылардың саны туралы архив құжаттарында сенімді мәліметтер де кездесе қоймайды. Осы күнге дейін Алашқа мүше болғандардың саны туралы айтылып және жазылып жүрген мәліметтер тек жорамалдар ғана. Мұны Міржақып Дулатовтың ОГПУ-дің тергеушісіне 1929 жылы 30 қарашада берген жауабы растай түседі. Осы құжатта Міржақып былай дейді: «Алаш партиясының жарғысын бекіткен съезд болған емес. Газет арқылы («Қазақ» газеті, 1917, 21 қарашада – *К. Н.*) жарияланған жобамен танысқан және оны мақұлдағанның бәрі өзін партияның мүшесімін деп санады... Шын мәнінде нұсқау (директива) беретін қалыптасқан партия болған жоқ. Тек қана Құрылтай депутаттығына кандидаттар осы партияның атынан ұсынылды, бұдан басқа партия тарапынан

¹ Т. Кәкішев. «Санадағы жаралар», 1992, 68-бет.

² «Ақиқат», № 11, 1992, 43-бет.

жасалған әрекет болған емес. Сондықтан да Алаш партиясы көпшілікке кең танылған Алашорданың (қазақ автономиясы үкіметінің – *К. Н.*) көлеңкесінде қалды», – дегені белгілі. Ал ОГПУ-дің тергеушісіне 1929 жьығы 14 шілдеде берген жауабында Мағжан Жұмабаев та Міржақыптың осы тұжырымына жақын пікір айтады: «Алашты» саяси партия деп санаған емеспін. Тек қана Алашорда үкіметі болды».

1990 жылы мен осы журналда (ол кезде «Қазақстан коммунисті») жарияланған мақаламда «Алаш – шын мәніндегі саяси партия болып қалыптаспаған ұйым... Демек, Алашты саяси ұйым ретінде қоғамдық қозғалыс дәрежесінен әдеттегі партияға ауысу «кезеңін» бастан кешірген өтпелі саяси ұйым деп қарастырған жөн сияқты» деген пікірі айтып едім. (1990, № 5,73-бет). Енді осы пікірдегі «сияқтыны» алып тастап, Алаш қозғалыстан партия дәрежесіне жетпеген саяси ұйым болды деп нық сеніммен айта аламын»¹ дегенін, 1993 жылы «Азия» апталығында «60 жыл айтылмаған ақиқат, «Алаш» партиясының зерттелуі туралы» деген мақаласында «Т. Кәкішев пен осы жолдардың авторы (яғни К. Нүрпейісов – *К. С.*) алаш құрылған 1917 жылғы шілдеде оның нағыз саяси партияға тән қабылдаған жарғысы мен бағдарламасы болмағандығын, ресми басқару органдарының сайланбағандығын айта келіп, оны шын мәніндегі саяси партия болып қалыптасып үлгермеген ұйым деп бағалады»² дегенін ескермеске болмайды.

Әрине, мұндай күрделі мәселеге төбе би боларлық халім жоқ, ал Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешуін» оқып отырғанда алаш қозғалысын да, алашорда үкіметін де, алаш азаматтары мен «Алаш» партиясының да ара жігін ажыратпай, араластырып жіберетін тұсы өте көп кездеседі. Әсіресе 1936 жылғы түзетілген қытымыр басылымда шындықтың шырайын бұзатын сөз орамдары да кездеспей қалмайды. Демек, Сәкен қаншама нақты дерекпен сөйлеймін десе де жалпы дүрмектен шыға алмаған, бұра тарта алмай, кезеңдік идеологияның ыңғайымен кеткенін көреміз.

¹ «Ақиқат», № 11, 1992, 43-бет.

² К. Нүрпейісов. 60 жыл айтылмаған ақиқат. «Азия» апталығы, 02.12.1993.

Ал алаш қозғалысына оралсақ, онда Бірінші жалпы қазақ съезіне барып келген Асылбек Сейітов: «Алаш» партиясын жасауға қаулы қылғандарын айтып, баспаға ба-сылған қаулыларын оқыды»¹, – дейді. Бұл жерде Сәкеннің айтып отырғаны «Қазақ» газетінің 31 шілдедегі санында жарияланған съезд қаулысы. Олай дейтініміз бұл бірінші жалпы қазақ съезі қаулысының 12-бабында «қазақ халқының өз алдына саяси партиясы болуға тиіс. Бұл партияның жобасын жасау Шурай-исламға сайланған қазақ уәкілдеріне тапсырылсын. Партияның негізі демократическая федеративная парламентская республикаға құрылмақ. Жобаны кейін бекітеді»² деп жазылғанын ескерер болсақ, онда Қазақ ССР тарихы жазғанындай, мамыр айы түгіл, идея оянған шілде айының өзінде «Алаш» партиясының құрылмағандығы анық. Оны тіпті Ә. Бөкейхановтың «Алаш» партиясын ашуға тырыстым. Мұны мен июльдегі жалпы қазақ съезінде айтқан едім»³ дегені де дәлелдейді.

Ал «Алаш» партиясы атауына келсек, онда ол Жанша Досмұхамбетовтің Санкт-Петербургтен 1917 жылы 15 қыркүйекте жазған хатында алғаш рет ауызға алынды. Бүкілресейлік Құрылтай сайлауына дайындалу мезгілі келіп қалған уақытта, сайлаудан қалып қоймау үшін партия атынан кандидаттар ұсыну қажеттігі партияны ұйымдастыру процесін ептеп жеделдетуге себепші болған. Бізге белгілі деректер бойынша, Жанша осы хатында ешбір партиялық бағдарлама жасамай, жарғымен бекітпей-ақ, әзірге кандидаттарды партия атынан ұсына беруге ақыл қосқан. «Постановление съездов известно всем, поэтому, недолго думая, партию нашу желаем именовать именем (лозунгом) наших прадедов «Алаш». Все те, кто стоит за постановление всекиргазского съезда и за отдельную киргазскую политическую партаю, должны именовать список кандидатов на собрании (учредилровке) списком партии «Алаш»⁴ дегенді де жадымыздан шығармауға тиіспіз.

¹ Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1960, 77-бет.

² «Қазақ» газеті, 31.07.1917.

³ Ә. Бөкейханов. Шығармалар, «Қазақстан» 1994, 269-бет.

⁴ Алаш-Орда. Сборник документов. Составитель Н. Мартыненко. А. «Айкап» 1992, 61-бет немесе «Қазақ» № 244. 05.10.1917.

«Алаш» партиясының ұйымдасуын, құрылуын, бағдарламасы жобасының жазылуын Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» (1927) роман-эссесіндегі мәліметтермен, басқа да деректермен салыстыра келіп қорытқанда «Алаш» партиясының дүниеге келуінің мынадай хронологиялық кестесі шығады.

1917 21-28.	VII. Бірінші «Жалпықазақ» съезінде қазақтың саяси партиясын құру идеясы айтылып, қаулы алынады.
1917 15.	IX. Ж. Досмұхамбетов «Алаш» деген атау берілсін деген ұсыныс жасайды.
1917 21.	XI. «Қазақ» газетінде партия программасының жобасы жарияланады.

Сонымен «Алаш» партиясы төңірегіндегі тұжырымдар мен артық-кем айтылған ойлар есімізді жинап, тәуелсіздігімізді алып жатқан кезімізде әбден зерттеліп, оқушы қауымға тарихи дәлдікпен жазылған еңбек берілер деген үмітке бастайды. Өйткені, ондай қажеттік осы аз ғана шолудан-ақ аңғарылса керек.

Әрине, «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесінің 1916–1919 жылдар оқиғасы қамтитындығын ескерсек, онда біз 1917 жылы екі жалпықазақтық съездердің негізгі мәселелерін әңгімелеуді тарихшылардың үлесіне қалдырып, идеологиялық майданның көркем шығармаға жасайтын әсерлеріне ғана назар аударған жөн деп білеміз. Сәкен Сейфуллин алаш қозғалысының негізгі мақсатына қарсылығы болмағанмен оның орындалу барысында, әсіресе Алашорда үкіметінің іс-әрекетіне көзқарасы роман-эссенің өн бойынан сезіліп отырады. Мұны психологиялық тұрғыдан түсіну қиын да емес, өйткені Сәкеннің революция жолындағы қиямет-қайымы тап сол кезде қазақтың бірде бір қайраткерлерінің басынан өтпегені белгілі.

Сондықтан «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесінде тарихи шындық жүйелі түрде баяндалғанымен кейде Сәкенді «суреткерлік қысып кеткенде» алабажақ бояулар

мен ашы тілдің тізгінін босатып қоя беретін тұстары барын көреміз.

Алаш қозғалысының алдына қойған мақсатына жете алмауы тек заманның қысастығы, аумалы-төкпелі дәуірдің болуымен бірге жеке адамдардың, басшылардың іс-әрекетіне байланысты, елдің ниетіне тәуелді болары белгілі. Бүкіл алаш қозғалысына болмағанмен, белгілі дәрежеде «Алашорда» үкіметінің іс-қылығына Сәкен жинаған деректер тұрғысынан қарасақ, роман-эссенің негізінде тарихи шындық жатқанын көреміз. Әрине, жазып отырған кезде қаламгердің ықылас-пейілі мен көңіл күйі қатысып отырады. Сондықтан объективтік жағдайларға субъективтік түсіндірмелер қосылмай тұрмайды. Бұл жөнінен келгенде Сәкеннің Әлихан Бөкейхановты «Алашорда» үкіметінің жиынтығы деп түсінуі, «Алашорда» үшін, әсіресе Ә. Бөкейханов жауап беруге тиісті деп ұғуы қаламды қатты ұстауға, әжуа-мысқылды қолдануына тура келген сәті де жоқ емес. Шамадан асып кеткен тұстарында Сәкенді жақтай қою қиын, ал әсірелеп жеткізуге, суреттеп көзге көрсетуге жазушы ретінде правосы барлығын тағы да жоққа шығара алмаймыз.

Жалпы «Алашорда» үкіметі жайында болсын, не оның жекелеген қайраткерлері туралы болсын, Сәкен тапшылық тұрғыдан пікір толғағанын ешкім жоққа шығара алмайды, шығаруға тырысудың қажеті шамалы. Сондықтан Сәкеннің «Алашорда» үкіметі жөніндегі түйінді ойын айтпай кету не көрмегенсіп өте шығу жөн болмас.

«Сібірді, Уфаны, Самарды чехословактар алысымен әлеумет майданына шығып, әр жерде үкімет жасауға кірісті. Әлденеше ақтардың үкіметтері жасалып, өз беттерімен әрекет қылып жатты. Олармен қатар «Алашорда» «біз де өз алдымызға үкіметпіз» деп жар салып жатты. Әкімшілікті қанша жүргізбек болғанмен, қамшы мен қылышты қанша жарқылдатып ойнатқанмен «Алашорда» үкіметінің әмірі Семей, Торғай, Орал, Жымпиты аудандарынан жөнді аса алмады. Орталық «Алашордаға» губерниялардағы жасалған «Алашорда» үкіметтерінен қайрат болмай жатты.

«Алашорда» барлық Қазақстанды меңгере алған жоқ. «Алашорданың» өзі екіге жарылып, «Күнбатыс алашорда»,

«Күншығыс алашорда» деген болды. Бұлардың арасында «Торғай алашордасы» болды. «Алашордашылар» бет-бетімен әкімшілік жүргізіп, төңкеріске қарсы әрекет істеп жатты...

«Үкіметпіз» дегенмен «Алашордалар» Омбыдағы Сібір үкіметіне бағынып отырды. Және Самардағы Учредительное собрание комитетіне алыстан бағынып, екеуінен де көмек сұрап алып жатты. Үш мың солдатқа киім алды. Көп қару-жарақ алды. Және «Күнбатыс Алашорда» өз алдына, екі мың мылтық, 37 пулемет, екі зеңбірек, екі автомобиль алды...

«Алашорда» үкіметінің ең мықты болған ісі большевикке, совдепке ерген қазақтарды құрту әрекеті болды. Одан басқа істе «Алашорданың» әрекеті ескі болыс, діншіл ишан, патшаның оязнайларының әрекетіндей болды»¹ дегені өкінішке қарай құжаттармен дәлелденетін жайлар. Өзі баррикаданың екінші жағында болған Сәкеннен бұдан басқаша айтуды күте қою да қиын.

«Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесі негізінен алғанда қазақ оқығандарының төңкеріске қалай қарағандығынан хабар беретіндігі әмбеге аян. Және Сәкеннің өз танымы, өз түсінігі, әсіресе коммунистік тұрғыдан қарағандығы, түсіндіргені, баяндағаны, суреттегені ешкімнен жасыратын сыр емес. Көркемдік шартын қолданған уақытта реалистік баяндаулармен келеке-қалжың да, улы сатира да, алабажақ бояулар да араласып жатқанын көреміз. Және бұл көркемдік тәсілдер газет-журналдардан келтірілген деректерді жандандыру, оқушыларды жалықтырып алмау үшін қолданылып отырғанын аңғармау әбестік болар еді.

«Тар жол, тайғақ кешудің» әрі тарих, әрі көркем шығарма болып халық қолынан түспеуі, оны біреудің ұнатып, екінші біреулердің тыржия оқуы, ұнатпауы, қарсы болуы заңды құбылыс, өйткені шын өмір көрінісі еш уақытта тәтті де, сәнді бола бермейтіні табиғи нәрсе. Міне, сондықтан Сәкеннің қазақ зиялылары жөнінде жүргізген саясаты болсын, пенделік қарым-қатынасы болсын осы жайларды әрқашан есте тұтып отырғанды қалайды.

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1960, 240-244-беттер.

Сәкеннің алаш азаматтарымен қарым-қатынасын «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесі арқылы суыртпақтай шығарған уақытта алаштың көсемі Әлихан Бөкейхановқа ең алдымен тоқтамай кетуге еш болмайды. Қайсыбір даңғазан әнгіме көбіне-көп Сәкеннің Әлиханға көзқарасының роман-эсседі суреттелуіне байланысты дабыраланып жүргені де өтірік емес. Сондықтан Сәкен – Әлихан арақатынасы тек пенделік тұрғыдан ғана емес, екі идеология өкілі ретінде қаралса өзінің дұрыс шешімін табады.

«Бар өмірін өз халқының болашағы үшін күреске арнаған үлкен қайраткер»¹ бүкіл алаш қозғалысының көсемі, ХІХ ғасырдың аяғынан ХХ ғасырдың 30-жылдарына дейін қазақ халқының ақыл-парасатын, сана-сезімін биікке көтеріп, көпшілікке саяси-рухани азық сыйлаған, өз елі үшін басын тауға да, тасқа да ұрған, оқтаулы ақ береннен қаймықпаған ұлы азамат – Әлихан Бөкейханов екені қазақ тарихында мықтап орнықты. Мақсатқа жетудің ақ жолын іздеген қайраткерлердің еңбегі айрықша құрметтелуге тиіс.

Қазақ халқына азаттық, теңдік алып берудің ең шешуші бағыты орыс еңбекшілерімен бірлесе іс-әрекет жасағанда ғана жетуге болады деген түсінік Сәкенде басым болғаны рас. Ал Әлихан Бөкейхановтың да орыссыз аттап баспағаны былай тұрсын, тіпті асырып жіберген сәттерін, әсіресе батысшылдыққа құлай берілгенін ескерусіз қалдыруға болмайды. Ұлттық мүддені Ресейдің кадеттер партиясы деңгейінен іздеп табуға ұмтылғаны, насихаттаған кезі де белгілі. Алайда неге екенін кім білсін, Әлихан қазақтың бұрынғы хандық заманын қайтадан орнатпаққа күш-жігер жұмсап жүр деген түсінікті роман-эсседен көп кездестіреміз. Хандықты өткен кезең деп білу Сәкенге талай ащы сөздер айтқызып тастатқан. Сондықтан осы қарым-қатынасты суыртпақтап шығарып алсақ, онда көп жайлар өз жөнін табары сөзсіз.

Әрине, Әлихан Бөкейхановтың қазақ халқының сана-сезімін оятуға қосқан үлесі мол болғандықтан алаш қозғалысының көсемі болуы әбден заңды. Ұлттық мүддеге

¹М. Қойгелдиев. Алаштың Әлиханы. Алғы сөз. Ә. Бөкейханов. Шығармалар, 1994,38-бет.

жету жолында тактикалық талай қадамдар жасалу мүмкіндігін диалектика заңдылығы теріске шығармайды. Оны Сәкен де түсінген, ұққан. Қадір-құрметін жайып салуға даяр екенін роман-эссенің алғашқы тарауынан-ақ аңғартады. Алайда Қазан төңкерісінен кейін қолына қылыш ұстап, жасақ ұйымдастырғаны, қанды майданға шыққаны, большевизмге қас болуы төңкерісшіл, соның жаршысы болған Сәкенге ұнамағаны былай тұрсын, тіпті таптық өшпенділікке ұластырып жібергендей көрінетін тұстар да жоқ емес. Барикаданың екі жағында болғандардың аянып қалмасы тағы белгілі. Егер «Тар жол, тайғақ кешуде» өңсіз беттер, ащы теңеулер, орынсыз салыстырмалар кездесер болса, онда оны екі идеологияның жұғыны деп білу керек. Ал пенде ретінде бір-біріне деген шетін қылықтары онша көріне бермейді.

Осы арада уақыт пен идеология қысымын дәлелдеу үшін бір деректі келтіре кету айрықша қажет. «Тар жол, тайғақ кешудің» 1927 жылғы басылымындағы Әлиханға деген құрмет пен көңіл-күй 1936 жылғы түзету кезінде алынып қалыпты. Оны редактор жасады ма, әлде Сәкеннің өзі алып тастады ма, әйтеуір Әлихан – Сәкен қарым-қатынасын ашатын мәнді тарихи дерек соңғы басылымдарда кездеспей Сәкеннің сөзі қатқыл болып көрінеді.

Сөзіміз дәлелді болу үшін роман-эссенің соңғы басылымдарында жоқ, ал 1927 жылғыда бар деректердің қайсыбірін түгелге жақын келтіре кетсек, біраз шындықтың беті ашылмақ.

«Қазақ» газетінің 1917 жылғы 21 қарашадағы 251 санында «Әлиханның Семейге келуі» деген жалпы тақырыппен бірнеше материал берілген.

Бас жағында кішкене хабарлама басылып, онда «Әлихан Томскідегі Сібір съезінен қайтып, баяндама оқуға Семейге барған еді. Семей халқы Әлиханды қалай қарсы алғаны туралы «Сарыарқа» газетінде бір мақала басылып шықты.

Әлихан Семейге 21 қазан күні келетіндігі күн ілгері мәлім болған екен. Сол күні алдынан шығып, құрмет көрсетуге Семей қазақтары бұрынғы губернатор мекемесі, қазіргі «Бостандық үйіне» ағыла бастаған, семинаристер бір рет, гимназистер бір рет, мұғалімдер бір рет, тұрғын

саудагерлер, қырдан келгендер «сегіздегі бала мен сексендегі шал да қалмай» дегендей қуанышпен отарбанын келуін тосқан еді.

Мұнша халықтың артықша зор құрметпен, қуанышпен, сағынып күткен адамы:

*«Ел үшін құрбандыққа жанын берген,
Бит, бүрге, қандалаға қанын берген,
Ұрадай сасық ауа, темірлі үйде,
Зарығып Алаш үшін бейнет көрген.*

*Заманда басқан аяқ кейін кеткен,
Жасымай Алашына қызмет еткен.
Балса да қалың тұман, қараңғы түн,
Туатын бақ жұлдызына көзі жеткен.*

*Түймеге жарқылдаған алданбаған,
Басқадай бір бас үшін жалданбаған.
«Көркейер қайткенде «Алаш» деген ойдан,
Басқа ойды өмірінде малданбаған, –*

Әлихан Нұрмұхамбетұлы Бекейханов еді»¹ – деп жазылғанға кітабынан орын берді. Бұл материалды «Қазақ» газеті «Сарыарқадан» көшіріп басқан уақытта көше толы ағылған халықтың бәрі «Бостандық үйіне» барып толғанын, тәртіп сақтаушы кісілер халықты реттеп отырғызғанын жазғанына шейін ұмытпайды.

Жиналған жұрт Әлиханмен көріспекке дуылдап тұрғанда, поезды тосып алуға жіберілген екі кісі құрметті қонақты «Бостандық үйіне» түсіреді. Жұрт амандасып болғаннан кейін, қара халық атынан Шайық Мұстайұлы, Комитет атынан Ахметжан Қозыбағарұлы, оқытушылар атынан мұғалім Маннан Тұрғанбайұлы сөйлейді.

«Сүйікті басшымыз! Еңбегің жанды, ұлтыңның жандана бастағанын көзің көрді, өзінің оқытушы екенін жасырып жүретін оқытушылар мынау отырғандар. Олар бұрын келгеніңізде, дидарын көрсетпей жауып қойған да уақыттары болды. Жүзі қаралардан қорқып, біз де бүйтіп көрініп, алдыңыздан шыға алмаушы едік. Құдай бізді

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1927, 69-бет.

бүйтіп қарсы алуға жеткізді. Біз, оқытушылар, Сіздің пікіріңізді жайып, елімізді тірілтуге даярмыз. Көп жаса басшымыз, сені көрумен өзімізді бақытты санаймыз» деді.

Жалпы жастар атынан С. М. Торайғырұлы былай құттықтады:

*«Көш бастаған еріміз
Қуанышта еліңіз.
Төбеміз көкке жеткендей,
Көкіректен бүгін кеткендей,
Сізді көріп шеріміз.
Еліңіздің бұл шағын
Алаш туын һәм бағын,
Көзбен көріп төленді
Көптен бергі теріңіз,
Алаш туын қолға алған,
Қараңғыда жол салған,
Арыстаным келіңіз!»¹.*

Бүгінгі оқырман қауымға сол кездегі жазу үлгісі, психологиясы жете берсін деген мақсатпен тарихи факт, дерек ретінде осы хабарламаны сол күйінде келтіріп отырмыз. Өйткені, Ә. Бөкейхановтың елге қанша қадірі барын бір көрсек, екінші Сәкен алаш көсемі туралы кейінгі баяндауларында эпитет, теңеу қосып отырғанына қарамай, сонау 1927 жылы әділдіктен көз жазбағанын, шыншылдығынан азбағанын, адалдықтан айнымағанын көреміз.

«Ал енді оқушылар атынан Аймауытұлы мынаны айтты» деген хабарламасында «Қараңғыда қан жылап, қаңғырған күнде басыңды Алаш жолына құрбан қылған ағамыз, асқар беліміз!

Сізді көргендегі жүректің қуанышын тіл айтып жеткізерлік емес. Өмірінде жүрген жолың – бар інілеріңе жағып қойған шамшырақ.

*Жасасын сүйреген Алашың!
Көп жаса сабазым!»*

Басқалар тарапынан да осы секілді сөздер сөйлеп болған соң, Әлихан мынаны айтты:

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1927, 70-бет.

«Ағалар, інілер! Мені бұлай қарсы алғандарына рахмет, бірақ ұғыну керек; бостандықты туғызған мен емес, орыс ерлері. Мен олардың жолында жолдастықта жүрген кісімін. Жүз жылдан бері бостандық үшін асылған, атылған солар.

Тәңірі жарылқасынды соларға бұрын айтуға керек.

Бостандыққа қуансаңдар, мені «басшымыз» деп айтқандарың шын болса, міне мен, өле-өлгенше сендерге қызмет кылуға уағда беремін. Сендер уағда бересіңдер ме бостандық жолымен. Бостандық жолында болсаңдар, нашарды жебеу керек, партияны қойып бірігуге, бас пайдасы мен жұрт пайдасын бірдей көруге, барлық күштеріңді ғылым жолында жұмсауға керек.

Міне, бостандық болғалы осыларды қылып отырған шығарсыңдар, бостандық өзінен өзі сендерге түк әкеліп бермейді», – деді.

Міне, Әлиханды осылай қарсы алды»¹.

«Тар жол, тайғақ кешудің» бірінші басылымында (1927) жазушы Әлихан Бөкейханұлын құрметтеген материалдарды романда толық келтіруі Сәкен Сейфуллиннің азаматтық көз-қарасының Әлихан Бөкейханұлына пәлендей теріс болмағандығын аңғартады. Ал жазушы пайдаланған бұл материалдардың, әсіресе Әлихан Бөкейханұлының орыс ағайындарға деген көзқарасының, Россияны өзіне бел тұта сөйлеген сөздерінің бүгінгі оқырманға айтары ғана емес, ой салар тұстары да бар екенін көргендейміз.

Бұл хабарламаны әдейі толық келтірген уақытта «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесі 1936 жылы өңделіп, толықтырылғанда, көп өзгеріске түскенін аңғарту мақсаты бір болса, екіншіден, кезең идеологиясының қыспағы тіпті Сәкендей жау жүрек батырдың өзін жасқантып тастағанын көрмей, алаш азаматтарын әдейі қысастықпен сөзге қалдырған деген қысыр ойларға берілген жауап та болар деп білеміз.

Біздің бүгінгі оқушы «Тар жол, тайғақ кешудің» 1936 жылы өзгерген нұсқасын пайдаланып, негізгі түсінігі сол басылым бойынша қалыптасқанын ескере отырып, арғы-бергі деректер негізінде Әлихан – Сәкен қарым-қатысын

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1927, 71-бет.

суыртпақтап шығарсақ, артық айтылып, кем өлшенгеннің ара жігі айырылары белгілі «Алашорда» үкіметін айтқанда Ә. Бөкейхановты есіне алып отырады, сондықтан екеуін біртұтас көретін сәттері өте көп деп ескерттік. Алаш, алашорда деген атаулардың ар жағында қазақ зиялыларының үлкен шоғыры жатқандай болып көрінеді.

Мәселен, Сәкенді 1918 жылы Ақмола абақтысында тергегенде Шонтонов:

– Сіз «Алашордаға» қарсысыз ба? – деді.

– Қарсымын, – дедім.

– Неге қарсысыз? – деді. Мен:

«Алашшылдар» орыстың патшасы түскеннен кейін қазақты орыстан бөліп, өздері қазақ халқына хан болғысы келеді, өздері патша болғысы келеді. Езілген қазақ халқына енді хандардың ешбір керек жері жоқ. Және бұлар қазақ халқын орыстан мүлдем бөлмек және бұлар қазақ жерінен күллі крестьян орыстарды қумақ. Олай болса, үлкен бүліншілік болмақ. Қазақтың нашар бұқарасына патша үкіметін құлатып, теңдік әперген орыс еңбекшіл халқынан біз онда айырылып қалмақпыз. Міне, осы себепті мен «Алашордаға» қарсымын! – дедім.

Орыстардың көздері шығып кете жаздады.

Әсіресе қара сақалды крестьянның көзі ежірейіп кетті.

«Алашорданың шын ниетін» орыстар менен ғана білгендей болды. «Алашордамыз» деп ақтармен бірге бізді тексеріп отырған үш қазақ: Төлебай мырза, Тәшти саудагер, Мәнтен молда не қыларын білмеді. Қып-қызыл болды. Қызарғанда большевик болып қызарған жоқ, тек сасық қарындарындағы арам қандары беттеріне келді.

Орыстар «Алаштарға» ала көздерімен «әдемілеп» қарап қойды. Найзамның дәл тигенін біліп, қыбым қанып, қағазға қол қойдым»¹.

Бұл ұзақтау үзіндіні келтірген уақытта «жан беріп, жан алатын» тұста Сәкен өзінің дұшпандарын мұқату, яғни алашшылдарды қасындағыларға жаман атты етіп көрсету үшін тактикалық жүріс жасап, «жалған сөйлеуіне» тура келген. Алашордашылардың бар мақсаты орыстардан қа-

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1960, 221-222-беттер.

зақ даласын тазалау, кетіру деп түсіндірген. Оған орыстар сенген, сөйтіп ақтар лагерінің өзіне жік түсіруге тырысқан.

Әрине, жаны мұрнының ұшына келгенде пенде не демейді дегенге бағар болсақ та, Сәкеннің «Алаш» партиясының бағдарламасы жобасына жазылғанды білмеді, Ә. Бөкейхановтың орыстарға іш тартып отыратынын білмейтін еді деуге тіпті болмайды. Шалыс баспайтын пенде жоқ екенін осыдан-ақ аңғаруға болады.

Тарихи құбылыстарда, келелі істерді атқаруда ортаға ой салар көсемдігімен, жөн сілтер, жолбасшылығымен ерекшеленетін Бөкейхановтай тұлғаның болуы заңды құбылыс. Осы тұрғыдан алып қарағанда ХХ ғасырдың бас кезіндегі тарихи жағдайлардағы қоғамның професті элементтерін, мемлекет туралы ұғым түсінігін, бағыт-бағдарын Ә. Бөкейхановтың мақалаларынан көптеп табуға болады. Бұл мәселе біздің жұмысымыздың алдына арнайы қойылған міндет болмағанмен, оның ең негізгі жақтарын қарастыра кеткеніміз орынды.

Қанына қызбайтын қайраткер болмайтыны әмбеге аян. Осы тұрғыдан алып қарағанда, Әлихан Бөкейханов өз ұлтының мәдениетті, өркенді, жан-жақты сауатты болуын ойлағандықтан өздері әбден бейімделген орыс және дамыған батыс елдерін үлгі тұта сөйлегені орынды да шығар.

Ә. Бөкейханов мақалаларында «Біздің Россияда» деген сөздер көңіл үшін ғана емес, белгілі мәнге де ие. «Біздің Россия патшалығы, яғни біздің патшалық сияқты патшалықта не болса, закон арқылы болады, законсыз жалғыз қылшық түспейді»¹ дегенді көпшік қою деуге келе қояр ма екен.

Қыр баласының (Әлихан Бөкейханов – К. А.) «Біз Стамбулды алсақ, дүние жүзіндегі адам баласына сүйіспеншілік, татулық, құрдастығына жол ашамыз. Осындай адам баласына бірдей-ақ жол шығарып, адам баласына біздің орыс жұрты көсем болады-ау деймін. «Біздің орыс жұртынан ешкім кемшілік, зорлық күтпес. Біз Стамбул менікі дегенде осыны бетімізге ұстай жүріп іс қыламыз»² –

¹ Қыр баласы. Тағы соғыс, «Қазақ» газеті, 1914, №54, 71.

² Қыр баласы. «Трубецкой лекциясы», «Қазақ» газеті, 1915, 96.

дегендерге зер салған кісі біраз жәйтқа қанығар. Ал «Россияның Стамбулды аламыз дейтіні де жөн. Православия дініндегі жұртқа Ая София мешіті мақсуд. Екіншісі, Россия суы қатпайтын мұхитқа құмар. Бұ да жөн»¹ деген тұстарын қалай түсінбекпіз? Осындайларды оқып-біліп жүрген Сәкен қандай пікірде болмақ?

Алаштың көсемі Ә. Бөкейхановтың «батысшылдығы» жөнінде Санжар Асфендияров 1933 жылы марксизм институтының қазақ филиалында өткен дискуссияда сөйлеген сөзінде мынадай естелік айтқан: «... Алашорда лидерлерінің «батысшылдығы», «түрікшілігі» жөнінде де басын ашатын нәрсе баршылық. Менің есімде, 1912 жылдың күзінде Петербургтағы қазақ, татар, өзбек студенттері арасында Балкан соғысына байланысты Түркияны қолдаған үлкен қозғалыс болды. Болгар студенттері бізбен жұдырықтасудың сәл алдында тұрды. Сол кездері болып тұрған бас қосулардың бірінде Бөкейхановқа «біз Түркияға барамыз, нағыз ұлтжандылықтың белгісі осы болмақ» сияқты ойларымызды айттық. Ол Түркия құлағалы тұр, оған ешқандай да үміт артудың қажеті жоқ дегенді айтып, бізді батысқа бағыттады»², – дегені көп жайдан хабар беруге жарайтыны даусыз.

Сәкен Сейфуллиннің алаш азаматтары ішінен Әлихан Бөкейхановқа тиісе сөйлеуі, қағытып отыруы кейінгі таптық көзқарастың салқыны екенін байқау қиын емес. Оны кейбір зерттеушілер Әлихан Бөкейхановтың ұлтжандылығын Сәкен айрықша айыптайды деп түсіндіруге ыңғайланып, кінәлі етуге тырысуы, әрине, біржақты түсінік.

Кезінде нағыз ұлтжанды Ахмет Байтұрсыновтай азаматтың ұлтын сүюдегі түпсіз тереңдігін Сәкен Сейфуллиндей түйсінген, түсіндірген, сол үшін аса төнкерісшілдерден сөз естіген кім бар?!

Осындай тұрғыдан келгенде ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басынан елім деп егілген, етігімен су кешкен Әлихан Бөкейхановтың «бостандықты туғызған мен емес, орыс ерлері. Мен олардың жолында жолдастықта жүрген кісімін. Тәңір жарылқасынды соларға бұрын айтуға керек»³, –

¹ Қыр баласы. «Стамбул һәм кылилар», «Қазақ» газеті, 1915, №117.

² Қараңыз. Ә. Бөкейханов. Шығармалар. Алғы сөз, 17-бет.

³ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу. 1927,71-бет.

дегені де есте ғой. Уақытша өкіметті құттықтап телеграмма салған кәдешілдігін Қазан төңкерісінен кейін Ресейде өзі-өзі атысып, шабысып жатқанда «Бізде большевиктерге қарсы амал қылатын болған соң біздің милиция жасаймыз деген ісімізді өздеріне көмек көріп, атты қазақтар қару-жарақ жағына қарасса деген үмітіміз бар. 5 желтоқсанда Орынборда атты қазақтардың да съезі болмақшы. Екі съезд уақыты бірге болған соң қару-жарақ жайынан да, қалай милиция жасап, қалай тәртіптеу туралы да атты қазақ съезі мен қазақ-қырғыз съезіне келген адамдар ақылдасар»³ дегендерін әрине Сәкен құптай қоймаған.

Сәкендердің алаш қозғалысы аумағына сыймайтын сынайлары уақыт өткен сайын анық біліне бастауы, Қазан төңкерісі тұсында интернационализм идеясына берілу процесі айқындалған соң, әсіресе Алашорда үкіметі басшыларының әр қилы одақ іздестіріп, Алаш автономиясын таныту, мойындату жөніндегі қадамдарын толық қабылдай алмауы, азамат соғысының басталуы, Совдептердің уақытша құлауы, төңкерісшілердің тұтқынға алынып, атаман Анненковтың ажал вагонында өліммен «ойнаулары» әрине Сәкеннің көзқарасына ықпал жасағаны даусыз.

Осы туралы академик М. Қозыбаевтың мына пікіріне қосылмасқа болмайды. «Алаш қозғалысы – қазақ қауымындағы отаршылыққа қарсы бағытталған, прогреске ұмтылған жалпыхалықтық демократиялық қозғалыс. Ал «Алаш» партиясының негізін қалаған үркердей топтың, «Алашорданың» басынан аяғына дейін жүргізген саясаты дұрыс еді. Сәкендердікі қате еді деп айтуға бола ма? Алаш жетекшілерінің 1916 жылғы көтеріліс кезіндегі позициясын Тұрар, Сәкен, т.б. түсінбеді деп кінәлау қиын. Тұрар, Сәкен, Жүсіпбек, Бейімбет дүркіреп көтерілген қалың халықпен болды, оның трагедиясын көзімен көрді. Олар отаршылдыққа қарсы шыққан қалың елмен болды. Ол большевиктік үгіттің нәтижесі емес еді. Ол атадан балаға мұра болған жол еді. Ал Қазан төңкерісінен кейін Ресей қоғамы екіге бөлініп, қарама-қарсы тұрып, екі ұдай атысқан,

³ Ә. Бөкейханов. Шығармалар, 1994, 240-бет.

шабысып жатқан уақытта әділдік тек актер жағында болды деп айту қиын. Егер Анненков келіп, орыс-қазағын қырып, әйелін қорлап, қызын зорлап, малын талап, қанжығалап жатса, ал Алаш Калединмен, Колчакпен бірлесіп жатса, сонда Колчактың ажал вагонына отырған Сәкен «Алашты» қалай аялауы керек?»¹ деген ой толғамдары шындыққа негізделгені сөзсіз.

Алаш қозғалысының кейбір қайраткерлерімен Сәкеннің қарым-қатынасын кейде қинала әңгімелеуге тура келсе, ал Ахмет Байтұрсынов туралы көңілдене пікір айтарымыз анық. «Тар жол, тайғақ кешуде» Ахмет аты жиі аталғанмен Сәкеннің ашына да таусыла айтқан ойы, орынсыз қаралап атау ниеті жоқтың қасы. Ахаң жөніндегі ішкі ілтипаты әр тұста қылаң беріп қалып отыратындығын байқаймыз.

Ахмет Байтұрсыновтың алаш азаматтары ішінде тарихи дамуды түсініп, совет жағына шығуы, алаш қозғалысына қатысқандарға кешірім, амнистия алып беріп, республиканы басқаратын революциялық комитет бастығының орынбасары болуы, қазақ елі, жері үшін үкімет алдында зор мәселелер көтеріп, Қазақстан пайдасына шешуі, әсіресе қазақ зиялыларының тағдыры жөнінде айрықша қам жеуі Сәкенге белгілі болатын.

Қандай да бір жиын-той болмасын, сол тойды ұйымдастыруда, әдетте, сол той иесінің жанашырлары, ел үшін еңбек етер дос-жарандары, жақындары жүретіні жазылмаған заң. Осы тұрғыдан алып қарағанда, Орынбор каласының Свердлов атындағы орталық клубта Ахмет Байтұрсыновтың торқалы тойының құрметіне арналған жиынды 1923 жылы 28 қаңтарда Сәкеннің басқарып, жүргізіп отыруы және онда айтқан сөзін ертеңіне газетке мақала қылып беруі айрықша ескерерлік жай екені даусыз².

Қазан төңкерісінен кейінгі кезеңде тәкаппар, тапшыл Сәкенді Ахметке иілдірген қандай құдіретті күш?!

Бұл жауапты өмір жолдарындағы ұқсастықтардан

¹ М. Қозыбаев. «Ғасыр қасіретін арқалаған арыстар». «Егемен Қазақстан» 12.08.94 .

² Манап Шамиль. Ахмет Байтұрсынұлы елуге толды. «Еңбекші қазақ» газеті. 30.01.1923 немесе «Бес арыс», 1992, 180-185-беттер.

гөрі ұлтқа, ұлттық санаға деген парасатты көзқарастан, күрескерлік машықтан іздеген дұрыс сияқты.

Ахмет Байтұрсыновтың ғалым-лингвистігі, қазақ алфавитін жүйелеуі, оқу құралдарын жасаудағы еңбегі ерекше. Өмір бойы ана тілінің жоғын жоқтау, ана тілін таза сақтау, әрі қарай дамыту, қазақ байларын ұлт тілінде оқыту керектігі үшін күрес жүргізуі халқымыздың болашағын ойлағандығынан екені сөзсіз. Ана тіліміздің мәртебесін биіктетуге бар білімі мен қабілетін, дарынын аямай сарп еткен Ахмет Байтұрсынов болса, сол бір аумалы-төкпелі заманда ұлттық тіліміздің тағдыры үшін арпалысқандардың бірі Сәкен Сейфуллин болғанын және Ахмет үлгісін бүгінгілерге түсіндіріп, ұрпаққа мұрат етпекке талпынғаны еш күмән тудырмайды.

Осы уақытқа дейін әдейі жасырып келген, көпшілік білмейтін Ахмет Байтұрсыновтың В. И. Ленинге 1920 жылы 17 мамырда жазған хатына назар аударайық, өйткені онда қазақ зиялыларының рөлі, атқарар қызметі жайында, олар жөнінде қандай қиястықтар болып жатқаны ашық та батыл айтылған.

Қазақстандағы ұлт алакөздігі мен сенімсіздікті жою үшін «орыс ұлтының пролетариаты жаңадан құлдыққа түсіруші мырзалар емес, оларды азат етушілер екенін дәлелдеуге және іс жүзінде көрсетуге тиіс¹ екенін жалпы талаптың өзегі етеді де, қазақ зиялыларының Қазақстан үшін қанша пайдасы барын баса көрсетеді. «Қазақ зиялыларының ішінде халық толық сенетін белгілі бір бөлігі бар. Қазіргі жаңа басшылар солардың айтқанына құлақ салса, қазақтың еңбекші бұқарасымен тез табысады, ал революция кезінде зиялылар большевиктердің соңынан ермеген болса, бұл олардың өз халқын азат етуге қарсы болғандығынан емес² деп талай дәлелдер келтіреді де, Ахаң алаш қозғалысының басынан өткен тауқыметті қысқаша түйіндей қайталап, өзара сенімге жетудің арналы жолдарын іздестіреді. Қазақтар нені қалайды және кеңес өкіметі

¹ Қазақстан тарихы. Хрестоматия. Құрастырған академик М. Қ. Қозыбаев, профессор І. Қозыбаев. «Атамұра» баспасы, 1994, 101-бет.

² Қазақстан тарихы. Хрестоматия. Құрастырған академик М. Қ. Қозыбаев, профессор І. Қозыбаев. «Атамұра» баспасы, 1994, 101-бет.

одан нені талап етеді деген замана сауалын қояды да, өзінің негізгі ойын жеті баппен баяндайды. «Шет аймақтарда сүттен ақ, судан таза интернационалистер жоқ немесе мүлде аз. Өздерін интернационалистер деп атайтындардың көбі, шынына келгенде, ұлтшылдар, империалистер» деп қадай-қадай айтып, «Қазақстанды басқару үшін нағыз идеялы коммунистер»² мен зиялыларды таңдау керектігіне назар аударады. Ал зиялылар заман жүктеген үлкен міндетті абыроймен атқара алатынына сенеді. Сондықтан қазақтың есті азаматтары осы жолдың қолайлы да пайдалы екендігін ұқпады деп ешкім айта алмайды. Осыны үкімет басында отырғандар ішінде алғашқылардың бірі болып түсінген Сәкен Сейфуллин болды.

Орынбордың орталық клубында Аханның елу жылдығына арналған салтанатты жиналысты Қазақ АССР Халық Комиссарлары Советінің Төрағасы Сәкен Сейфуллин ашып: мәдениетті елдерде мүшел той жасау дәстүрі бар, содан біз де үйренейік, «Ахмет Байтұрсынұлы қарапайым кісі емес, оқыған кісі, оқығандардың арасынан өз заманында патшаның арам құлықты атарман-шабармандарының қорлығына, мазағына түскен халықтың намысын жыртып, дауысын шығарған кісі. Қазақ халқын байға, кедейге бөлмей, намысын бірдей жыртып, арын бірге жоқтады. Ахмет Байтұрсынұлы ұлтын шын сүйетін шын ұлтшыл»³ деп бастағанын Смағұл Садуақасов «Ақаңның алдында» деген баяндамасымен жалғастырды. «Ахаң байлардың құлдығында шіріген жарлылардың айғайшысы емес, олардың шоқпаршысы емес, бірақ байын, кедейін айырмай, қазақты ғана сүйетін адал жүрек таза ұлтшыл. Қалай болса да жазушысы аз, әдебиеті нашар қазақ жарлыларына «Оқу һәм тіл құралдарымен» қылған қызметі таудай»⁴ деген ойы қалың елге жетті. Осыны кешірімсін кінәдай санаған төңкерісшілер де табылды. Олар үшін алаш көсемдерінің біріне жасалып жатқан құрмет мейлінше сорақы қылық

¹ Бұл да сонда, 102-бет.

² А. Шамиль. Ахмет Байтұрсынұлы елуге толды. «Еңбекші қазақ» газеті, 30.01.1923 немесе «Бес арыс» жинағы. Жалын, 1992, 180-бет.

³ Бұл да сонда, 181-бет.

болып көрінді. Мақала шыққаннан кейін төңкерісшілдік екпіні басылмаған ойлардың сілемі Ә. Әйтиевтің «Степная правда» газетінде жарияланған «Фактические поправки», Сәбит Мұқановтың «Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер» деген мақалаларынан көрініп, кейін жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтардай солақайлықпен жазылған дөрекі де содырлы жазбалар көбейіп кетті.

Әрине, Сәкен де қарап қалмады. Әбдірахман Әйтиевтің сынына «Тағы да Ахмет туралы. Әйтиевке жауап» деген мақаламен жауап берді. Сәкен өзінің қазақ тілінде жазған мақаласына орыс тілінде ескертпе, сын жазған Әйтиевтің өзін сынға ала отырып, Әйтиевтің «Алашты жасағандардың бірі Ахметтің өзі емес пе?» – дегеніне Сәкен: «Рас, Әйтиев жолдас рас. Олардың ішінде шенқұмар, жалған ұлтшылдар болды. Ахмет, әйтеуір қазаққа қызмет қыламын деп солармен бірге болды, Ахметтің ұлтқа қызмет қылмақ болып коммунист партиясына кіргенін Манап Шамиль (Сәкеннің бүркеншік аты) жолдас дұрыс деп біледі және басқаларға да солай қылуды мәслихат қылады»¹ – дегеніне Сәкен: «Ахметтің коммунист партиясына ере алмай шығып қалуына үлкен себеп – өзінің шын нәзік жанды ұлтшылдығы» себеп болды деп кесіп айтуы, большевиктік ұран тұтанып тұрған уақытта Ахметтің бұл қайраткерлігі өзі үшін емес, елі үшін, ұлтының қамы үшін тыным таппай шарқ ұрған жанның адал ниеті екенін тәптіштей түсіндіруі ғибрат аларлық қадам еді.

Жалпы өмірде болған жағдайды түйсіну бар, түйсінуді түсіну бар. Осындағы түйсінуді – пайымдау, түсінуді – зеректік, түсіндіруді – шеберлік дейтін болсақ, Сәкеннің Ахмет туралы пікірінен өмірде, яғни күнделікті тіршілікте жиі кездесе бермейтін ғажап қасиетті көреміз.

Сәкенді Ахаңа айрықша иілдірген проблеманың бірі қазақ тілінің тағдыры еді. Жаңа заман орнағанымен қазақ тілі бұрынғысындай қаға берісте қала беруі Сәкеннің де жанын жеп жүрген-ді. 1923 жылы өткен XII съезден кейін Сәкен қазақ тілінде іс жүргізу қажеттігі жөнінде мақала жазып, іс

¹ Манап Шамиль. Тағы да Ахмет туралы. Әйтиевке жауап. 04. 02. 1923. Бұл да сонда, 182-бет.

басындағы азаматтарға арнайы хат жазып, үлкен науқанды өзі ашты. Сонда Ахаң ойларын мықтап ескерді. Білігі бар зиялы қауымға түсіндірді. Тіл мәселесі жиырмасыншы жылдарда ғана емес, күні бүгінге дейін мәнін жоймай келе жатқан ең өзекті мәселе екенін көріп отырмыз ғой.

Сәкенше айтқанда, «Қазақстандағы қазіргі піскен бір зор тарихи мәселе – мекемелерде кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу ісі. Өзінің білетін тілінде сөйлесіп, бұйрық-жарлықтарды білетін тілінде оқып, тындап, жазатын арыздарын сол өзінің білетін тілінде жазбаған соң, жергілікті еңбекшіл халық көңілдегідей бұрынғы тілі һәм өзі үстем болып қалған халықпен қатар отырып істей алмайды»¹ – деуі қарапайым халықтың тағдырына алаңдаушылығы екені сөзсіз.

Ұлттық тіл, оның келешегі туралы өткір де батыл ой-ұсыныстар Сәкен қаламынан там-тұмдап емес, түйдек-түйдегімен жазылғанын тоғыз мақаласынан оқимыз. Әрине, сол кезде мынау бір керемет мән берерлік жай екен деуден гөрі кереғар пікірде болғандар да аз болмаған. Заманның қай кезі болмасын, өмірдің өзекті мәселесі сөз бола қалған жағдайда өзінің білімсіздігін, не халқына жаны ашымастығын «аңғармайтын аңқаулар мен жатып ішер жалқаулар» кері тартатыны белгілі. Сондай тұстарда Сәкен: «Ынтасыз іске, көңілсіз іске сансыз бөгет, сансыз уайым табуға болады. Бірақ біздің айтуымызша бұл іске бөгеттің көптігі басқа себептерден. Себептің ең алды – іс басындағы адамдардың бұл іске шындап кіріскен ниеттерінің жоқтығы, ынталарының жоқтығы. Біздің қазақ коммунистерінің кейбіреулері қазақ тілі туралы қатты кірісуге: «біреу ұлтшыл деп атайды...» деп бой тартады. Бірақ ол қулық, бұл коммунистік қылық емес, ол жарамсақтық, жағымпаздық»², – деп ащы да болса ақиқатты айта білуінің өзі бүгінгі азаматтарға үлгі болса игі.

Сонымен Қазан төңкерісінен кейінгі жылдарда Сәкен ұлт тіліне байланысты ой-тұжырымдарын Ахмет Байтұрсыновтың «Ұлтты сақтайтын ең соңғы қамал – тіл» – деген даналық қағидаларынан өрбіткенін, сол арқылы бір-біріне ілтипатының күшті болғандығын, айрықша қадірлегенін аңғармау ағаттық болар еді.

Ахана тәкәппар тапшыл Сәкенді құштар еткен құдіретті күштің бірі ұлттық тілге деген қамқорлық екені даусыз. Екінші, Ахандай ұлы ағартушыны кеңестің пайдалы ісіне тарту талабы де қатарласа жүргені белгілі. Өкінішке қарай, осы саясат сол кезде құштарлықпен қолдаушыларды көп таба бермеді. Тапшылдық көзқарас өз дегенін жасады.

Сәкен Сейфуллин өзінің «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесінде Ахмет Байтұрсыновтың атын атап, түрін түстеп, артық сөз айтпайды.

«Аттың сыры шапқанда білінеді, достың сыры сасқанда білінеді» – деп аталарымыз тек айтпаса керек. Ахмет Байтұрсыновтың жаңа түсінік жағына шыға алмай елі үшін шыбын жаны шырқырағанда қызыл сұңқар Сәкеннің қол ұшын беруі, ерен еңбегін танып, арлы азаматтығын сыйлауы нағыз зерделінің ісі. Ащы шындықтардың, тереңдегі сырлардың бір құпиясы осындай. Осыны дұрыстап ұға білмесек, біреу мен біреуді шатастырып, тарихты ыластап алу оп-оңай. Елі үшін асыл ойларын, асқар арманын, азапты ғұмырын арнаған ардақтылар заманның қиын кезінде-ақ бір-бірін бағалап кеткеніне айрықша мән берейік.

Сонысымен де олар ұлылығын ұрпаққа дәлелдеп тұрғандай.

Сәкен мен Ахмет Байтұрсынов қарым-қатынасын айтқан уақытта бір мәселені қатты ескеру шарт. Ә. Әйтиевтің орыс тілінде қарсы жазған мақаласына айрықша мән берілді де, Қазақстан коммунистерінің III конференциясында А. Оразбаева Сәкенді ұлтшыл деп айыптап, алаш зиялыларына қол ұшын беріп келе жатқанын дәлелге келтірді. Оны Мәскеудің өкілі Партияның Орталық Комитетінің хатшысы Е. Ярославский қостады. Сәкеннің «Азия-Еуропаға» атты өлеңін «маркстік» сынға алды. Әділетсіз сынға конференцияға қатысқан оншақты қазақ коммунистері ресми мәлімдемемен қарсы шығып, қазақ қызметкерлерінің арасына жарықшақ түсе бастағанының арғы бастауында Ахана көретілген құрмет жатқан болатын. Ал бұл сол кезде қусырылып келе жатқан идеологиялық қысымның Сәкен сезген алғашқы дүмпуі еді.

¹ С. Сейфуллин. Шығармалар, 1963, 5-том, 400-бет.

² Бұл да сонда. 410-бет.

«Тар жол, тайғақ кешудің» алғашқы тараулары осы кезде жазылып, «Қызыл Қазақстан» журналының бетінде жариялана бастағанын ескерер болсақ, онда Сәкеннің таптық позиция дегенге айрықша қарауыл қоймасқа шамасы қалмағынын көру онша қиындыққа түспейді. Кітап 1927 жылы шыққанға дейін идеологиялық толқындар «Еңбекші қазақ» және «Ақ жол» газеттеріндегі айтыс-тартыс мақалаларымен толыса түскені, әсіресе «қазақта төңкерісшіл, тапшыл ақын-жазушылар бар ма? Болса кімдер? Тапшыл ақындар жоқ болса, себеп не? Қашан болады? Тоғыз қабат тас үйді, қаңғыр-күңгір зауытты, әуені шарықтаған аэропланды жырлағанша қазақтың қара лашық үйін, жер ошағын, майсыз арбасын, бақырауық түйесін жырлаған жақсы»¹ деген ой оңды-солды айтылып, жазылып жатты. Осындай жәйттар Сәкеннің қаламына тапшылдық екпін бітіру, бояуды қалыңырақ жағу қажеттігін еріксіз таңғанын жоққа шығара алмасақ керек.

«Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесінде қазақ оқығандары мен зиялыларына байланысты айтылатын ойлар қаншама тарихи деректерге негізделсе де Сәкен қаламының тізгінін тартпай баяндағанын, суреттегенін көріп, сезіп отырамыз. Оған 1925 жылдан «Еңбекші қазақ» газетінің редакторы болған Смағұл Сәдуақасовтың іс әрекетінің «шапағаты» да тиген сияқты. 1925 жылы Мәскеуден «Қазақстанға келісімен «Қара жер» деген поэмада «Еңбекші қазақ» редакторы Смағұлға бердім. Смағұл поэмады алып, қалтасында екі айдай сақтап, созбалап баспауға айналды. Әрі-беріден соң қалжың-мазаққа айналдырды. Аздан соң «Советстан» атты поэма жаздым. Мұны әкеліп Смағұлға тағы да бердім, Смағұл бұрынғыдай күлмеді, бірақ «баспаймын» деді. Поэмады өзіме қайтармай алып қалды. «Қызыл» тақырыпты жазудан тыйылдым. Еш нәрсеге араласпайтын тұрмысқа көштім. Редактор, оқу комиссары Смағұл бұрынғысынан танбады. Ұлтшыл жазушылардың жазғандарын газет-журналдарға құмартып басатын, ақшаны соларға төгетін болды. Біздердікін баспайтын, бассада зордың күнінен басатын болды. Мен

¹ Тікен. Көркем әдебиет туралы. «Ақжол» газеті. 1985. №555-558.

өлкелік комитеттің бөліміне арыз бердім. Ұйымдастыру бөлімінің орынбасары Ж. Исаұлына шақтым. Сонымен тіпті алаш жазушыларымен бірдей көрсе ырза болар едім»¹ – деуі «Тар жол, тайғақ кешудің» қандай жағдайда жазылғанын аңғартады да, кейбір бояулардың алабажақ, сөзі ащылау болуына себепкер шығар деген ойды еріксіз көлеңдетеді. «Малын алдырмағандардың есебі толық» дегендей мұндай теперішті көрмегендерге бәрі де оңай, өзінен өзі бола қалатындай көрінетіні де жоқ емес.

Ал 1936 жылы роман-эссесін қайтадан қарап, көптеген түзетулер мен толықтыру қосқанда Сәкенге, сөз жоқ, Өлке-лік партия комитетінің Мәдениет және Насихат бөлімдері мен Қазақстан марксизм-ленинизм институты бірлесіп «Сталин жолдастың хатына байланысты Қазақстанның теориялық майданындағы күрестің міндеттері туралы» 1932 жылы 10 қаңтарда алған зымиян хаты мейлінше қатты әсер еткені сөзсіз. Өйткені, онда алаш қозғалысына қатысқандар түгелімен кеңес өкіметіне қарсы ұлтшылдар, ал қайсыбірі анасының құрсағында жатқан уақытта ұлтшылдық дертіне шалдыққандар деп есептелсін деп көрсетілген болатын.

Социализм жеңген сайын таптық күрес күшейе түседі дейтін Сталиннің теориялық қисыны әсіресе «Тар жол, тайғақ кешуде» айрықша ескерілетін жай екенін енді айтып жатудың өзі орынсыз. Өйткені, Сәкен 1935-36 жылдары «Қызыл сұңқарлар» атты революциялық драмасын жаңа редакциямен сахнаға шығарғанда, аузы-мұрны қисаймастан орыс пролетариатына үлгі-өнеге көрсететін қазақтан қандай революционер шыға қоймақ, қазаққа ондай жетекшілік рөл қашан бітіп еді деген ойлар орысша да, қазақша да жазылып, Сәкеннің коммунистік идеология алдында «күнәһәр» болып қалғаны бар. Сондықтан «Тар жол, тайғақ кешудің» 1936 жылғы басылымының тұздығы ащылау болып шықпасақ шарасы қалмаған еді.

Міне, осы жайларды ескергенде Сәкеннің алаш азаматтары жөніндегі айтар-жазары тарихи шындық деңгейін-

¹ С. Сейфуллин. Менің қателерім туралы. «Еңбекші қазақ» газеті. 02.09. 1929.

де көрінгенмен сөз қолданысы мен бояу жағуында азды-көпті қысастық танытуы әбден мүмкін. Олай болмаған жағдайда кешегі алашшылдарды мадақтап жатыр, объективті түрде насихат етіп отыр деп айтудан ешкім тартына қоймайтын еді. Басқадан гөрі Сәкен мұндай құқайды көп көрді, 1937 жылы «Это своеобразная вражеская энциклопедия» деп тапқандар болғаны белгілі.

Жалпы өмірде болсын, өзінің осы «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесінде болсын (1927) Сәкен Сейфуллин тарих алдында да, алаш азаматтары алдында да өзінің адамгершілік, азаматтық қасиетімен ерекшеленген. Оны Мұхтар Әуезовтің тілімен айтсақ: «Шыны қайда, өзі қайда екенін білдірмейтін, жаза баспайтын, кедір-бұдырсыз тақтақ жолдың ақыны Сәкен емес. Оның шындығы қозып, жанып отыратын, ішіне тығынған буы білініп тұрған барынша шын сезім, шын жүрек шыншылдығы. Сондықтан мұның жолы – әр адымын санап басқан кісінің жолы емес, ылдиы бар, өрі бар шын өмір жолы, ыстық қанды нағыз ақын жолы»¹ – деген пікірі дәлелдей түссе керек.

Тарихтың дауылды кездегі қай сәті болмасын, күні бүгінге дейін беймәлім болып келген, теренде жатқан құпиялардың бірі – Сәкен Сейфуллиннің алаш азаматтарына деген көзқарастарындағы бүгінгі уақыт талабы күтпеген риясыз тазалығы. Біздің бұл ойымызды Сәкен Сейфуллиннің романды жазу мақсатынан бастап, шығарманың өн бойы дәлелдей түседі.

Енді осы кең тынысты тарихи шығарманың дүниеге келу мақсатына зер салсақ, Сәкен Сейфуллин шығарманың беташарында: «Мақсұт – 1916-17-18-19 жылдардағы тарихи қозғалыстың, ұлы өзгерістің, революцияның Қазақстандағы өзім көрген, өзім білген оқиғаларынан баспа жүзінде із қалдыру»² деп жазған-ды. Ал осы жолдар соңғы басылымдарда «әйтеуір із қалдыру болды» деп қысқаша қайырылып жүр. «Мұнда талай кісілердің аттары аталады. Тарихи қозғалыстың өзім көрген, білген оқиғаларын жазған сон, әрине, кісілердің аттары кірмесе болмайды.

¹ М. Әуезов. Шығармалар, 1985, 17-том, 48-49-беттер.

² С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1927, 3-бет.

Мақсат біреуді көтеру, біреуді жамандау емес. Зор қозғалыстың, зор өзгерістің әр кезінде әртүрлі пікір, әртүрлі әрекет болған. Ол – тіршіліктің, тарихтың ісі.

Бұл кітапта «Алаш» туралы әңгімелер айтылғанда, әлгі айтқандай, сол Алашордада болғандарды айыптамақ ниетімен айтылып отырған жоқ»¹ дегені түсіндіруді қажет етпейді.

Романның бірінші басылымының (1927) 68-бетінде «Совет өкіметі заманында», ал соңғы басылымының (1977) 69-бетіндегі «Совет үшін күресте» деген тарауында Әлихан Бөкейханұлының Семейге келуі жөніндегі айырмашылықты баяндап өттік, сонда «Бөкейханұлы Сібір съезіне келді, Омбыға келді, Семейге келді, баяндамалар жасады. Оқыған мырзалар, оқып жүрген мырза болам деушілер Бөкейханның жолын тосып, қарсы алды» – десе, ал осы жолдар соңғы басылымдарында анықтаушы теңеулер беріліп «Бөкейханұлы Сібір съезіне келді, Семейге келді, баяндамалар жасады. Оқыған ұлтшыл мырзалар, оқып жүрген мырза болам деуші бай ниетті ұлдар Бөкейханұлының жолын тосып, қарсы алды. Омбыда, Семейде Бөкейханұлын байшыл-ұлтшылдар, саудагерлер құрметтеп жатты»² деп өзгертілген. «Үш жүз» партиясы мен «Алаш» азаматтарының арасындағы қарым-қатынас кереметтей «тәтті» болмағаны көпшілік оқырманға аян.

Әсіресе «Үш жүздегілер» «Алаш» басшыларын «орыстан қатын алған», «балалары орыс», «дін бұзған», «сары орыстың бәрі орыс» деп сөгіп, буынсыз жерге пышак ұрғандай дөрекі сөйлеп жатқан сәттерінде Сәкен Сейфуллин «үш жүздіктерге» бүйрегі бұрылмай, пенделікке салынбай, ақиқатты айтуды жөн санап, әділ төрелігін айтқан.

Сәкен Сейфуллин «Үш жүздің» жігіттерінің «Бөкейханды және кейбір «Алаш» көсемдерін мінегенде «орыстан қатын алған», «балалары орыс», «дін бұзған» дегендері үлкен шатасқандық. Өз жолын өзі анық білмегендік. Әрине, ол уақытта бәріміз де сара жолды қолмен сипалап жүрген кезіміз еді. Бірақ сонда да әлгіндей сөздер

¹ Бұл да сонда, 1927,68-бет.

² С. Сейфуллин. «Тар жол, тайғақ кешу», бесінші басылым, 1988, 69-бет.

тым оғаш шыққан қате. Бізді сырттан билеп, партиясына жазып алған Шэймерденге мұны айтып мен хат жаздым. Және бұл партияның беті мен әдісі осылай болатын болса, біз қосыла алмайтынымызды айттым.

Менің хатыма жауап болған жоқ, «Үш жүз» бастықтары «алаш» көкжалдарына керексіз сөздерді айтып, қазақша боқтай берді»¹ дегеніне айрықша мән берген абзал. 1927 жылы осындай ескерту жасаған Сәкен 1936 жылы ол тізгіннен айырылып қалып, өзі де сөз бояуын өзгертіп алған тұстары да жоқ емес.

Ұлттық мүдделері бір болғанмен бағыттары бөлек зиялылардың бір-біріне айтқандары кінәмшіл көңілге кірбің ұялатары хақ. Бірақ бұндай тұстарда майдалыққа салынып, тырнақ астынан кір іздеуден гөрі аталарымыздың «ашыққан ұры, ашынған тілді болады» деген даналық сөзді осындай жайттарға байланысты айтқандығын еске алсақ жетіп жатыр.

Ал түптеп келгенде, «Тар жол, тайғақ кешу» романының 1927 жылғы бірінші басылымы мүсіркеуді, жеңілдетуді тіпті де тілемейді. Оған негіз – роман-эссенің соңғы басылымдарында Сәкен тарапынан айтылатын артық-ауыз сөздердің бірінші 1927 жылғы басылымында болмауы.

Мәселен, 1918 жылдың қаңтар айында Орынборды большевиктер алып, Бөкейханұлы, Байтұрсынұлы, Дулатұлы, Омарұлдары Семейге аттанғанда, не болмаса, 1913 жылдан шыққан «Қазақ» газетінің иесіз қалғандай күйге түсіп, Әбділхамит Жүндібайұлының басқарған тұсында да Сәкен Сейфуллин алаш азаматтарының атын атап, намыстарына тиерліктей сөз айтпайды. Ал Мағжан Жұмабаев жөнінде шамданарлық жайттар тіпті де кездеспейді.

Сәкен Сейфуллин романының бірінші басылымындағы (1927) аса мән берерлік тағы бір жай, ол – бірігіп те, жекелей де түскен Әлихан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржакып Дулатұлы, Халел Досмұхамбетұлы, Жанша Досмұхамбетұлы, Мірзағазы Есполұлы, Мұхаметжан Тынышбайұлы, тіпті батыс алашорда басшыларын бір кітапта екі рет көсілте жариялауы және Ақмоланың имамы,

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, бірінші басылым, 1927, 104-бет.

Рақымжанмен бірге түскен Сағынайдың Нұрмағамбетінің суреттері. Қазақ зиялыларының елге сіңірген еңбектеріне қарай қалың жұртшылыққа таныстырудың, «объективті» насихаттың түрі екенін қазір алғыс сезіммен айтуға тиіс шығармыз.

Дауылды кезеңнің шындығын көзбен көріп, өзі арасқан оқиғалардың тарихи деректерінің жанды болары роман-эсседен анық сезіледі, оның өміршендігіне негіз болып жарқырай түсуіне себепкер болады.

Сонымен «Тар жол, тайғақ кешуде» баяндалған оқиғалар арқылы алаш қозғалысының өзекті мәселелерін суыртпақтап шығарғанда ең негізгілеріне ғана назар аударуға мұршамыз келген сияқты. Қазақ елінің автономия алуы, теңдікке қолы жетуі жолындағы ізденістердің әр қилы өңірден өрбігендігін, бүкіл алаш қозғалысына саналы қадам дарытатын ұйымдық орталық, яғни алаш партиясының құрылуы жай-күйін қазақ халқының жаңа дәуірдегі ұлы көсемі Әлихан Бөкейханов пен данышпан кемеңгері Ахмет Байтұрсынов арқылы көрсетіп, Сәкен Сейфуллиннің көзқарасын, қарым-қатынасын шынайы қалпында танытуға тырыстық, өйткені бұл мәселелердің шындығы қазіргі кезде айрықша қажет екендігін уақыт көрсетіп отыр.

Коммунистік идеологияның қиястығына ұшыраған «Тар жол тайғақ кешудің» 1927 жылғы басылымын қайтадан қалпына келтіріп қалың оқушы қауымға ұсынсақ, кейбір қыңыр пікірлер сабасына өзінен өзі түседі. Әрине, мүмкіндік болса, академиялық басылым жасалса нұр үстіне нұр болар еді.

ТАРИХИ ШЫНДЫҚТЫҢ КӨРКЕМ ШЫНДЫҚҚА АЙНАЛУЫ

«Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесінің алғашқы идеясы Сәкеннің «Ғабдолда тірі екен» деген мақаласынан (1920) бастау алып, «Октябрь төңкерісінің құрбандары» (қараша, 1922) деген мақаласымен жалғасады. Күншығыста партизандар қатарында болған Абдолла Асылбековты, төңкеріс кезінде құрбан болған Шәймерден Әлжанұлы, Бәкен Серікбайұлы, Ысқақ Көбекұлы, Әділбек Майкөтұлы, Нұрғайын Бекмұхамедұлы, Хәкім Маназарұлы, Нұрғали Құлжанұлы, Аманкелді Иманұлы, тағы басқаларды атай келіп, Бәкен Серікбайұлының Колчак түрмесінде хал үстінде жатып, Сәкенге «біз өлсек те сен тірі қалсаң жақсы болар еді. Сен газетке, кітапқа жазып, біздің не үшін, кім үшін өлгенімізді айтар едің»¹ дегені есіме түскені және «Ардақты, естен кетпес жолдастар! Сендер өздерің өлсеңдер де қасиетті есімдерің өлмес! Қасиетті тілектерің өлмес! Топырағың жеңіл болсын бауырларым!.. Ендігі тірі жүрген жолдастардың міндеті – осы айтылған шаһиттердің есімдерін ұмытылмайтын қылу. Ол үшін Қазақстанда кейбір школға, мектеп, медреселерге, оқуханаларға, көшелерге осы айтылған ерлердің есімдерін қою керек. Бұған күллі Қазақстандағы жолдастар кірісу керек. Сөйтсек біздің мойынымыздағы борыш, жолдастық ақы ақталады»² деп жазған және оны орындауға белсене кірісіп, 1923-26 жылдары «Қызыл Қазақстан» журналының бірнеше сандарында «Тар жол, тайғақ кешудің» үзінділерін жариялады. Бұл қолға қару орнына қалам ұстауға мүмкіндік туғанда орындала бастаған алғашқы азаматтық парыз еді.

¹ С. Сейфуллин. Шығармалар, 1962, 4-том, 204-бет.

² Бұл да сонда, 1963, 5-том, 298-бет.

Сонымен қатар роман-эсседе суреттелген өмір көріністерін ескерер болсақ, онда 1917 жылы жазып, 1918 жылы мамырда Ақмола жастарының сахнасына шығарған «Бақыт жолына» пьесасының оқиғасы 1916 жылғы патша жарлығына байланысты қазақ даласында болған зорлық-зомбылықты әшкерелейтінін, ал 1920 жылы жазып, 1922 жылы кітап етіп шығарған «Қызыл сұңқарлар» драмасының негізгі сюжеті контрреволюциялық төңкерісте қолға түскен совдепшілдердің, жаңа дәуір қаһармандарының абақтыда отырып халықтың келешегі туралы ойлаған арман-тілектері баяндалатынын жадымыздан шығармасақ, онда Сәкеннің шығармашылық тұрғыдан «Тар жол, тайғақ кешуді» жазуға дайындалып, іштей толғанып жүргенін байқаймыз.

«Каждый большой писатель находит свою тему. Бальзак ищет ее в обществе, Диккенс – в семье, Достоевский – в индивидуальных переживаниях личности»¹ – десе, Сәкен Сейфуллиннің жазушылық тағдырына дүниенің астан-кестені шығып жатқан төңкеріс дәуірі бұйырыпты. Поэзиясында да бұл бағыт басым жатқаны өтірік емес. Демек, жаңа заманның ықпалы Сәкендей алып суретшіні өз иіріміне тарта білді.

Сәкеннің бақыты ма, әлде соры ма, ол еңбекші көпшіліктің сөзін сөйлеймін, кешегі құл-құтан болғандарға бақытты заман орнатамыз, билікке қолын жеткіземіз деген коммунистік идеологияның жақтаушысы ғана емес, жаршысы, ұраншысына айналды. Оны ешкімнен жасырған жоқ, теріс жолға түстім-ау деп ойлаған жоқ, зор сенім мен қайраткерлік көрсетті. Соның айрықша белгілерінің бірі – «Тар жол, тайғақ кешу» атты роман-эссе екені қазақ әдебиеті тарихында ғана емес, бүкіл азаматтық тарихында халықтың ұғымтал жадында айшықтала жазылғаны белгілі.

Азаматтық парызды орындау мақсатымен қаламды қолға алған Сәкен «Ұлы өзгеріс», «Ұлы асу» деген аттар ойыма келіп еді. Көзбен көргендерім кітапта көбірек айтылған соң, «Тар жол, тайғақ кешу» деген атты лайықтырақ таптым² –

¹ Цейтлин А. Г. Труд писателя. М., 1968, стр. 342.

² С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу. Қызылорда, 1927, 3-бет.

деп өз шығармасына тақырып табуға сонша қиналмағанын аңғартады. Өйткені, өмір шындығын және ойындағы бірнеше тақырыпты талғап, таңдап алғанын байқаймыз. Өз басынан өткенді жазу оңай болып көрінгеннен, орындалуы оңай емес. Солай бола тұрсада тақырып таңдау да, шығарманың идеялық нысанасын айқындауда шешуші себепкер болады. Ғабит Мүсіреповше айтсақ: «Тар жол, тайғақ кешу» – бұған дейінгі, бұдан кейін де ешкім жаза алмайтын тақырып. Ол – Революция кезінде революцияның алдында қазақ халқына енген тап тартысы, әр түрлі партиялардың бағытын, бет алысын анықтап берген кітап»¹ – дегенін есте тұтқан абзал.

Сәкен өткен өткелден, асқан асудан талай азаматтар өтті емес пе? Оның ішінде алаш қозғалысына қатысқандар бар емес пе? Қаламы қалыптасқан алып ақын-жазушылардың дауылды, жауынды кезең жайлы қалам тартпауының себебі не?

Алаш азаматтарының бұндай тарихи шырғармаға қалам тартпауының бір себебі жаңадан қалыптаса бастаған идеологияның қырын қабағынан болса, екінші, алаш қозғалысының ұлттық мүддесі бүгінгі күн тұрғысынан дұрыс болғанмен, жалпы қазақ съездерінде қаралып, дұрыс шешімін тапқан кейбір мәселелер жөнінде Сәкен Сейфуллиннің өзінше көзқарасы барлығынан болса керек. Тапшылдар, төңкерісшілер ұлттық тұрғыдан жазылғанға жабыса кеткен уақытта сол кездегі қоғамдық күштер мен әкімшілік әпербақандықтың мүмкіндігін де жоққа шығармау керек. Ол әрқашанда тиімді бола бермесі анық.

Орыстың әдебиеттану ғылымында өз орны бар А. Г. Цейтлин тақырып таңдаудағы жазушы шеберлігі жөнінде: «Отыскать свою тему может лишь тот писатель, которому она подсказывается всей совокупностью его жизненного опыта»² – дегені М. Горькийдің «тема – это идея, которая зародилась в опыте автора, подсказывается ему жизнью, но гнездится вместелище его впечатлений не оформленно в

¹ Мүсірепов. Дәстүр мен жаңашылдық. «Сөзстан» альманағы 8-кітап, «Жалын», 1987, 4-бет.

² Цейтлин А. Г. Труд писателя. М., 1968, стр. 343-бет.

образах, возбуждает в нем позыв к работе ее оформления», – деген пікірімен өзектесіп жатса, оның белгілі бір тенденцияда жазылуы туралы академик жазушы, зерттеуші З. Қабдоловтың: «Суреткер белгілі бір қоғамда өмір сүреді, белгілі бір қоғамдық коллективтің мүддесіне ортақтасады, сондықтан оның творчествосында да белгілі қоғамдық мән және мазмұн бар. Бұл даусыз шындық! Жалғыз-ақ, осы шындықты әр көзқарастың өкілі әр түрлі түсінуі ықтимал»¹, – дегені әсіресе «Тар жол, тайғақ кешуге» арнап айтылған сияқты.

Сәкен Сейфуллиннің осы роман-эссесінің тақырыбының өзінен-ақ дәлдікті аңғарған ғалым Рымғали Нұрғалиев: «Романның «Тар жол, тайғақ кешу» деген аты авторлық идеяны ашуда образдық, символдық роль атқарса, жеке тарауларға берілген аттарда саяси, көркемдік дәлдік бар»² деп біледі.

Сондықтан да болар «Тар жол, тайғақ кешудей» өміршең романның аты күні бүгінге дейін қанатты сөздей жиі қолданылады.

Аталмыш роман-эссенің тақырыбын дөп тапқан автор, көп қаламгерлер басынан өткізетін шығарма фабуласындағы қиыншылыққа да кезікпеген. Оның өзіндік себебі де жоқ емес. Бай фабуланың қайнар көзінің бірі – тарих дейтін болсақ, роман-эссенің тарихилығы соған айқын дәлел. Бұл – бір.

Екінші бір себебі, «Самым широким источником фабулы является современная писателю действительность, бытовой уклад и отдельные реалии, свидетелем которых он является.

Чрезвычайно полезно, в основу положить факт действительной жизни» – деген тұжырымға қуат берген тарихи оқиғалардың басы-қасында автордың болуы дер едік.

Үшінші, «Особое значение для создания фабулы имеют публикации газетной хроники и судебных процессов, по большей части помещаемых на страницах той же газеты»³ –

¹ З. Қабдолов. Сөз өнері. 1992, 14-бет.

² Р. Нұрғалиев. Қазак революциялык поэзиясы, 1987, 102-бет.

³ Цейтлин. А. Г. Труд писателя. М., 1968, 345-бет.

яғни бұл да автордың шығармасына мол пайдаланынған материал екені даусыз.

Енді осы жайларды рет-ретімен шығарма арқауынан шығарып алып отырсақ, көркемдік шарттарының орындалуын анық аңғарар едік.

Бай фабуланың қайнар көзінің бірі – тарих, екіншісі – тарихи оқиғаның бел ортасында сол автордың болуы десек, оны ел-жұртқа жеткізу үшін жазушының шеберлік қажеттілігін көреміз.

Сол бір жиырмасыншы жылдарда әдебиетке көркем шежіре болып түскен шығарманы дүниеге әкелудегі мақсатын Сәкен жасырмаған: «тарихи қозғалыстың, ұлы өзгерістің, революцияның Қазақстандағы өзім көрген, өзім білген оқиғаларынаң баспа жүзінде із қалдыруды»³ көздегені еш уақытта әбестейтін қылық емес.

Бай фабуланың үшінші кезі мерзімді баспасөз болса, жазушы өз шығармасында газет материалдарын орынды пайдалана білген. Сәкен Сейфуллиннің деректерді молынан алған негізгі газеті – «Қазақ».

Сөздің ыңғайы келгенде айта кетейік, бүгінгі таңда алаш қозғалысының ақиқатын анықтауда да, тарихын таразылауда да көпшілік ғалымдардың сүйенері де, негізге алары да осы «Қазақ» газеті екені рас¹.

Жазушының баспасөзден келтірген материалдары – алаш қозғалысын ұйымдастырушылардың жолдаған телеграмма тексі, жазған хаты, қалың көпшілікке арнаған мақалалары, көсемсөздері, бірінші, екінші съездердің қаулы-қарары, алаш азаматтарының большевиктер мен «Үш жүз» партиялары, олардың жеке өкілдері туралы көзқарасын көрсететін деректер.

Сонымен қатар Сәкеннің өзінің қарақан басынан өткен оқиғалардың бәрі күрес жолына өзі бастап апарғаны да белгілі, алайда адалдықты аяқ асты еткен, жағымпаздықпен күн кешкен Сәкенді тарих білмейді. Сондықтан өз қолынан шыққандардың бәріне де жауапты боларын сезген, білген, тарих сотына түсуге мүмкіндігі барын бір сәтке ұмытпаған қаламгер.

¹ Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1927, 3-бет.

² Қараңыз. Ө. Әбдімановтың «Қазақ» газеті деген монографиясы, 1993.

«Халық өмірінде терең із қалдырған оқиғалар болады, олардың жаңғырығы көпке дейін үзілмей, санадан берік орын алады, әдебиетке де көркем шежіре болып түседі»¹ – деген пікірді ғалым Рахманкүл Бердібаев Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романына байланысты айтқан.

Қазан төңкерісіне дейін ақындығымен танылып келген Сәкен Сейфуллиннің ұлы өзгеріс, тарихи қозғалыстың ізі суымай жатып-ақ тартысы мол тарихи шығармаға қалам жебеуінің өзі үлкен батылдық екені сөзсіз.

Автордың сөз етіп отырған шығармасының бір ең басты арқауы сол кездегі қазақ зиялыларына қатысты екенін сезген, сондықтан оған үлкен мән беріп, жауапкершілікпен қараған. Себебі, қазақ интеллигенциясына қатысты тарихи қозғалыстың ұрымтал сәтті-сәтсіз кезінен сөз толғаған «Тар жол, тайғақ кешу» 1927 жылы жеке кітап болып шыққанда қазақ қауымы аман-есен, зиялыларының төрт көзі түгел екенін ескерсек, Сәкеннің тарих алдында жауап беруге даяр екендігін көреміз, анық аңғарамыз.

Сондықтан болар, Сәкен Сейфуллиннің қаламдас, өкшелес інісі Ғабит Мүсірепов «Тар жол, тайғақ кешу» бұған дейін де, бұдан кейін де ешкім жаза алмайтын тақырып. Сәкен көрген-білген материалдармен біз қаруланып, енді қайтадан ешқайсымыз оралып жаза алмас едік»² дегені әшейін айта салған пікір емес. Бүгінгі күні Сәкен өнерпаздығын әңгімелегенде ақиқаттың ауылы, тарихи шындықтың шырайы осы шығармаға байланысты ашылады десек артық болмайды.

Академик З. Қабдоловтың «әдеби шығарма туралы әңгімені тақырыптан бастаған жөн. Өйткені, тақырып – өнер туындысының іргетасы» деп табады да «Жазушының шындық болмыстан таңдап, талғап алып, өзінің көркем шығармасына негіз, арқау еткен өмір құбылыстарының тобын тақырып дер едік»³ дегенінен көз жазбаған абзал.

¹ Р. Бердібаев. «Роман және заман», 1965, 8-бет.

² Ғ. Мүсірепов. Дәстүр мен жаңашылдық «Сөзстан» альманағы, 1987, 8-кітап, 4-бет.

³ З. Қабдолов. Сөз өнері, 1992, 147, 149-беттер.

Осындай құнарлы, терең ой саларлық пікірлердің негізінде біз Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романындағы ұлы өзгеріс, тарихи көзқарастан хабардар ететін көркем шығармалардағы тарихи деректерді оқиғалар ағымына қарай салыстыра баяндап, көркемдік шындықтың ажарын келтіру қажет деп білеміз.

Роман-эссенің көркемдік нышандарын әңгімелеуден бұрын шығарма оқылып болғаннан кейін оқушы жадында айрықша жатталып қалатын жайларға шолу жасаған абзал, өйткені көркем дүниенің эстетикалық әсері мен танымдық сипатын масштабты көлемде де аңғарып алудың үлкен қажеттігі бар.

Кітаптың соңғы беті жабылғанда оқушының ең алғаш сезінетіні – бүкіл қазақ даласының майдан алаңына айналғандығы. Майдан тек қолына қару ұстағандардың арасында ғана емес, санада, идеология саласында болып, өліспей беріспейтін күйге жеткенін сеземіз, көреміз.

Россия империясының отаршылдық саясаты шынбайға батқаны сонша, Кенесары көтерілісінен кейін рухани ұжданы божырап, белі үзілгендей күй кешкен қазақ халқы 1916 жылы «Әйтеуір өледі екенбіз» деп дүр сілкінуі, түгел болмағанмен ер-азаматының атқа қонуы, оған ұйымдық сипат берер күштің болмауы, «билік дәмін» татып қалғандардың шен-шекпенге сатылып, елді қан қақсатулары, алаш қозғалысы қауырт өріс ала бастағанда әр қилы төңкерістер топалаңына кездесуі, әке баладан, бала атадан безіп ақ пен қызылдың қырқысуы, қазақ даласының соғыс алаңына айналып, аяқ асты болуы, 1921 жылғы аштықпен қосып есептегенде сегіз жүз мыңдай қазақтың қырылуы, осындай қиямет-қайымға кезіккен елді қалай аман алып қалудың амалын іздестірген Алашорда үкіметінің, сәтті-сәтсіз қадамдары, басшылары мен көсемдерінің алас ұруы, кейіннен орасан зор қайғы-қасірет әкелген жаңа өкімет-совдептердің ашылып құлауы, қайтадан ұзақ уақытқа орнауы, теңдік, бостандыққа қолымыз жетеді деп дәмеленген еңбекші көпшіліктің алдануы, большевиктік үгіттің күшейіп, жалған интернационализм туының көтерілуі «Тар жол, тайғақ кешуді» оқып шыққаннан кейін ой жүзінде болса да көз алдына елестемей қоймайды. Осы

тұрғыдан алғанда шығарманың тарихи сипаты өзінен өзі айқындалып шыға келеді.

Орыс империясындағы толып жатқан саяси күштер мен партияларды, әсіресе кадеттер мен коммунистерді, меньшевик, эсерлерді былай қойғанда қазақ халқының жоғын жоқтайтын, мұңын мұндайтын «Алаш» партиясымен қатар социалистік типтегі «Үш жүз» партиясының болғандығын, олардың арасында елге ықпал етудің екі түрлі амал-айласы қолданылып, басшыларының талай айт-тыс-тартысқа түскенін, қазақ зиялыларының тығырықтан шығар жол іздегенін, бірақ, дегеніне жетуге пролетарлық жалаумен келген төңкерістер жол бермегенін оқып білеміз. Осы тұрғыдан келгенде «Тар жол, тайғақ кешудің» саяси сауат ашу сипаты көрінбей қалмайды.

Роман-эсседегі көп құбылыстың ортасынан кең жазирада жалғыз өскен шынардай болып Сәкен образы айрықша көзге түседі. Жалпы көріністен дараланып шығу үшін автор өз басынан өткенді жүйелеп емес, хронологиялық тәртіппен айтып беру арқылы-ақ көздеген мақсатына жеткен. 1922 жылы Қоңыр, 1928 жылы Нәзір айтқандай, Сәкен өзін көрсетемін деген ойымен емес, өзінше көрініп мақтанып қалу үшін емес, оқиғалардың даму барысымен осындай көркем бейнеге көтерілгенін өзі де сезбей қалған. Өйткені, оқиғалардың тоғысуы автор қиялынан тыс болған құбылыстар. Әшейінгі баяндау тәсілінің өзі эстетикалық сипатқа ие боларын «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесінен анық көреміз. Эсселік тәсілдің өзі осы тұста шешуші демегенмен, тұтас көркем дүние жасауға көптен-көп жағдай жасайтындығын аңғартады.

Расында да, Омбыдағы оқытушылар семинариясын бітіріп, келіп, Бұғылыдағы жаңадан ашылатын мектепке мұғалім болып тағайындалған Сәкен күн көрістің қамымен Бүкілресейлік мал санағын жүргізуге келісім береді. Шабыра жайлауына барып ырғалып-жырғалып отырған елдің рухани байлығымен танысып, қазақ қыздарының мұнды гимні болған «Әуілдек» әнін естіп, оны орындаушы Қабібаны суреттеуі, Қанжығалы еліне келгенде патша жарлығынан дүрліккен елді көруі, Ақпан төңкерісінен кейін саясат майданына араласуы, «Жас қазақ» ұйымын

ашып, «Тіршілік» газетін шығаруы, алаш басшыларының ықпалында болған Ақмола облыстық қазақ комитетімен тіл табыса алмауы, қоғамдық даму жайындағы түсінік-талғамдарының өзгешелігі, айтыс-тартыстары, Қазан төңкерісі тұсында жарлы-жақыбайларға бақытты заман орнатамыз деп дауылдатып, дуылдатып келген совдепияға іш тартуы, біраздан кейін соның белсенді қайраткеріне, жыршы-ұраншысына айналуы, бай-манап, кулактарды ауыздықтауға кірісе бастағанда контрреволюциялық көтеріліске ұшырап, абақтыға жабылуы сияқты өмір өткелдері біраз адамның басынан өткенімен Сәкендей суреттеп бергені некен-саяқ, қазақ ішінде тіпті жоқ деп айтсада болғандай.

Ал Колчак түрмесіне түсіп, 500 шақырымдағы Қызылжарға жаяу-жалпы айдалу, одан қаңтар-ақпан айларында Сібірдің сақылдаған сары аязында атаман Анненковтың ажал вагонында 47 күн «серуендеу», о дүниедегі тамұқты бұ дүниеде көзімен көріп, тәнімен сезуі, яғни:

*Қараңғы, суық зынданды
Жатақ қылды тәніміз.
Қылыштың жүзі, мылтықтың,
Аузында болды жанымыз.*

*Бір шұңқыр су, түйір нан,
Үйреншікті ас болды.
Күл, көмір, қиқым, тоң-төсек,
Жастығымыз тас болды.*

*Қол аяқта көк шынжыр,
Жыланша жалап, жаралап.
Жауыздардың тозағын,
Көрдік, қорлық азабын, –*

деген күйді кешуі, Омбының сүзек жайлаған лагерінде 6-7 жолдастарынан өлідей айырылып, қашып шығуы, Колчак қылышы жалаңдаған өлкемен Омбы – Татарка – Славгород – Кереку – Баянауыл – Сарыадырға дейін қашқын кейпінде көктемнің көк салпағында 800 шақырымы жыртық шұлықты етікпен жаяулатып өтуі, еліне жетуі, онан екі ай

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1960, 315-316-беттер.

үдере көшкен тама-тарақты елімен Бетпақдаланы кесіп, – Шу өзеніне қарық бола жаздап азаттық орнаған Әулие-атаға жетуі өмір бойы естен кетпейтін көрініс. Сол қасірет соқпақтарының қақ ортасынан Сәкеннің сом тұлғасын көру бір шығарма үшін аздық ететін көркемдік табыс емес. Осындай қиямет қайымды елемей бір күндік айғай шу үшін сомдап соғылған көркем дүниеге шоқпар ала жүгіру, жұқалап айтқанда, жетеліліктің белгісі бола қоймас.

Жалғыз Сәкен ғана емес, оның Абдолла Асылбеков, Бәкен Серікбаев, Захар Катченко, Жұмабай Нуркин сынды қанды көйлек жолдастарының да көркем бейнелері әр тұстан көлеңдейтінін де ұмытпаған абзал. Сонымен қатар алаш қозғалысына қатысқандардың көркем бейнесі тасада қалмай-ды. Роман-эсседен әрқайсы әр қилы қияпатта көркем шығарма әдісімен бейнелегендігін көреміз.

Сонымен «Тар жол, тайғақ кешуді» ойша шолғанда оқушының жадында өшпес із қалдыратын жалпы панораманы баяндау арқылы ішіне кіріп, эстетикалық талдау жасай алсақ құдайдың бергені болар еді. Тарихи шындық негізінде жазылған шығарманың жанрлық сипаты әр алуан пікір туғызып келгендіктен құжат пен суреттеудің, баяндау мен бейнелеудің, мәлімет пен пернелеудің ара жігін ажырату да оңайға түсе қоймасы белгілі. Алайда «Тар жол, тайғақ кешудің» оқушы қызығып, құмарланып, саналанып оқитын көркем шығарма екендігін көрсету ләзім.

Ойланбаған адамға, тарихи шындықтың көркем шындыққа айналуы десек те, көркем шығармадағы тарихи шындық десек те, екеуінің негізі бір сияқты болып көрінуі мүмкін. Біздіңше осы жерде тарихи шындықтың көркем шындыққа айналуы процесін қадағалайтын категория екенін ескерсек, онда ғылымның эстетика саласына бармасқа амалымыз жоқ. Ал көркем шығармадағы тарихи шындық дейтін болсақ, онда өмірде болған шындықты негізге алу шарт. Өйткені, көркем шығармадағы өмір көріністерінің тарихтағы шындыққа қаншалықты алыс-жақын екендігін анықтау, құжаттар негізіндегі шындықтың өзі сюжеттік желіге айналып кете баратын сәттерін қадағалау арқылы өмір мен өнердің тоғысар сәттерін бағдарлай алсақ, ел елерлік, құныға оқырлық шығарманың қалай дүниеге келу жайын суыртпақтап шығару сонда қиын бола қоймас.

Көркемдік те, тарихи өзгеріс, деректер де, шындық та өмірдің өз көрінісіндей болса деген мақсатпен Сәкен қолына қалам алған, жанрлық, жаңалық ашқан, алайда қазақтың жазба әдебиетінің сол кездегі өнерпаздық қауқарына лайық деңгейінде қаламгерлік танытқан.

Бұл жөнінде С. Қирабаев «Тар жол, тайғақ кешуді» жарда Сәкен оған жанрдың қатып қалған формалары тұрғысынан емес, дәуір талабы тұрғысынан қарағаны айқын»¹– деп біледі.

Прозаның қай түрі болса да «Тар жол, тайғақ кешуден» еркін бой көрсетті және тарихи негізді қатаң сақтап отыруға тиісті болды. Сондықтан бүгінгі өскен қазақ әдебиеттану ғылымында дәл анықтамасы табылмай келе жатқан ұлы туынды өзінің алдына қойған мақсатты әр салада жарқырата көрсеткен шығарма болып, халық санасынан берік орын алғанын ескере отырып және алдындағы баяндауларда роман-эссе деген атауды әдейі қолдануымыздың себебін ашу үшін осы ұлы шығарманың жанрын алдымен әңгімелеп алған жөн сияқты.

Қоғамның әр қилы саласындағы міндеттерді тұтас біріктіре атқарған «Тар жол, тайғақ кешуді» жанрлық табиғатын тану күні бүгінге дейін айқындалмай келе жатар. Өйткені, өмір туғызған, оның бүгінгі шындығына жауап берген шығарманың шығармашылық кескін-келбеті жайында академик М. Қаратаев бастаған әдебиетшілердің көпшілігі тарихи-мемуарлық роман деп атап келеді. Ал Б. Кенжебаев пен Ш. Елеуқенов оны очерктер циклі десе, Т. Кәкішев роман-хроника деп біледі. Ал Қ. Әбдіқадыровтың «қазақ даласында болған төңкерістің справочнигі» дегені бар. Оның бәрін бір атауға сыйдыру да қажет емес шығар, өйткені өмірдің өзінен ойып алынған туындының өз сыр-сипатымен әлі талайларды ойландырып-толғандырады сөзсіз.

«Тар жол, тайғақ кешуді» оқиғасы бірнеше шығармаға арқау болары сөзсіз, осындай кең құлаштылығын ескеріп «роман» екендігіне әзір ешкім күмән келтіре қойған жоқ. Ал Б. Кенжебаев пен Ш. Елеуқеновтің «очерктер

¹ С. Қирабаев. Сәкен Сейфуллин, 1962, 249-бет.

циклі» деген пікірі мансұқтауға жатпайтын ой болғанымен, шығарманың жалпы табиғатынан тумайтыны тағы белгілі. Бұл пікір туралы 1962 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде, кейін «Сәкен Сейфуллин» атты монографиясының «Революциялық күрестің шежіресі» атты тарауында С. Қирабаев «Тарихи-документтік, мемуарлық роман деген орынды деп ойлаймыз»¹, – деп тұжырым жасаған болатын. Сәкеннің өзі роман оқиғасына тікелей араласып отырған соң «мемуарлық» қасиеті бардай көрінгенмен газет-журналдардан, архивтен алынған деректердің молдығы ол ауқымда қалдырмайды.

Эссе – «прозаическое сочинение небольшого объема и свободной композиции, трактующее частную тему и представляющее попытку передать индивидуальные впечатления и соображения. Внося индивидуализирующие тенденции в различные жанры не обязательно только литературные, считая аргументы и термины разных дисциплин, эссе могут иметь философский, историко-биографический, публицистический, литературно-критический и беллетристический характер»² деген анықтама үлкен совет энциклопедиясында толығынан сақталғанмен, эссенің табиғаты еркін болатындығына «выражающее индивидуальные впечатления и соображения по конкретному или вопросу заведомо не претендующее на определяющую или исчерпывающую трактовку предмета. Как правила, эссе предполагает новое, субъективно окрашенное слово»³ деген қосымша қосуы эссенің эстетикалық табиғатын толтыра түсіп, анықтаманың ғылыми негізін қоюлары сөзсіз.

«Тар жол, тайғақ кешуге» осы ғылыми эстетикалық анықтама тұрғысынан қарайтын болсақ, ең негізгі талаптарға толық жауап беретіндігін анық көреміз. «Сочинение небольшого объема и свободной композиций» деген шартқа келетін болсақ Сәкеннің көрген-білген, кездескен оқиғаларының үзік-үзік болуынан қашсақ та құтыла алмаймыз, оның бәрін

¹ С. Қирабаев. Сәкен Сейфуллин, 1962.

² Краткая литературная энциклопедия. 1975, 9-том, 961-бет.

³ Большая советская энциклопедия, 1978, 30-том, 252-бет.

Сәкеннің қарақан басы ғана біріктіріп тұр, сондықтан да шығармада ойдым-ойдым суреттер көп.

Ал «индивидуальные впечатления или соображенияға» келер болсақ, онда «Тар жол, тайғақ кешудің» тұла бойы осыған тұнып тұрғаны анық. Ал «не претендующее на определяющую или исчерпывающую трактовку предмета» дегені бұл шығарманың еркін жазылуынан, тарихи деректерді бұрмаламай баяндап, ой түйінен және оны әсірелеп, боямалап өзінше көрсетуге ұмтылмайтындығынан көреміз. Ал сипатына келер болсақ, «беллестрический характері» күшті екені еш дау тудырмайды, өйткені таза көркемдік шартымен кетуге тарихи деректер мен, газет-журналдар мағлұматы жол бермейді. Міне, сондықтан осындай замана дауын арқалаған ауқымды да кесек шығарма – «Тар жол, тайғақ кешуді» роман-эссе деп атаса орынды болар-ау деген ой көкейге орала береді.

Осы орайда академик Ә.Х. Марғұланның жазушы М. Сәрсекеевпен кездескенде айтқан бір ойын дәл осы арада еске алғанның артықтығы жоқ.

«Деректі шығарманы жазу оп-онай деп ойлайды кейбіреулер. Ал ол әдебиеттің өте қиын жанрларының бірі. Себебі, деректі шығармада екі-ақ қаһарман болады: бірі – автордың өзі, дәлірек айтқанда, оның дүние танымы, білгірлігі, жазып отырған тақырыпқа көзқарасы; екіншісі – шындық! Иә, иә, деректі шығармада тарихи шежіре тәрізді, шындықтан ешқайда ауытқуға болмайды»¹ дегені еленбей қалатын ойлар емес.

«Тар жол, тайғақ кешудің» эсселік сипаты жайындағы ойларды енді романға бұратын болсақ, онда шығарма сюжетінің желісі айналып-үйіріліп автор, яғни Сәкен төңірегінен шықпайтынын көреміз. Әрине, көркем образ жасау үшін кейіпкердің барлық болмысын қамтитын ұзақ-сонар суреттеулер кездеспегенмен ойдым-ойдым миниатюраларға кезігіп, Сәкен қаламгерлігінің ұшқырлығын ғана емес, шеберлігін де танып отырамыз. Автордың өзі негізгі кейіпкерге айналғандықтан шығарманың композициялық тұтастығын, сюжеттік желісін нық сақтап отыруы оған

¹ М. Сәрсекеев. Қуғындалған. «Сәтбаев», «Шабыт» баспасы, 1994, 17 бет.

романдық қасиет дарытады. Соңдықтан «роман-эссе» дегенді ғылыми тұрғыдан заңдастырсақ артық болмас еді, өйткені ол қазақ әдебиетшілерін жанрлық ізденістердегі әрі тарт, бері тартқан құтқарар ма деп ойлаймын.

Қазақ прозасы көркем очерк пен әңгімеден өрбіп, кейінде ғана жанрлық ішкі түрлерімен толыса бастады. Расын айту керек, прозаның алғашқы туындыларында психологиялық талдаулар, көркем образ, типтік суреттеулер жетіспей жатты. Олай болған себебі, біріншіден, көп жазушылардың көркемдік шеберлігі белгілі деңгейге көтеріле қоймаған балғын күш болса, екіншіден, қазақ әдебиетінің проза жанрында «атадан балаға» дегендей, мирас болып келе жатқан дәстүр де аз еді. Сонымен қатар талай ылаңмен негізі жаңа қалана бастаған жаңа заманды насихаттаудың, орнықтырудың жөн-жосығы жас ақын-жазушыларға түсініксіз болса да, идеологиялық талаптың тепкісі қатты болатын. Соңдықтан тапшыл үгіт-насихатқа септігі тиетін шығармаларға өкіметтік қамқорлық жасалып жатты.

20-жылдардың екінші жартысынан былай қарай жас кадрлардың қанаты қатайып, қатары молығуы, іріктелуі, ұйымдасуы нәтижесінде әдебиеттің әр жанрында ізденістер күшейе түседі. Оның ішінде прозаның да зор қадам жасағандығы айқын аңғарылады. Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешу» романы қазақ прозасының дамуы жолындағы этапты белестердің бірі болғандығы да содан. Өйткені, «Тар жол, тайғақ кешу» уақыт сынына төтеп берген, шындықты мөлдірете суреттеген, заман ағымының оңы мен солын, жарығы мен көлеңкесін, ойы мен қырын сарапқа салып, оқушыны толғандыратын туынды.

«Тар жол, тайғақ кешу» – қазақ халқының тарихында әлеуметтік мәні үлкен мәселелерді жинақтау принципімен шешуге талаптанған шығарма. «Бақытсыз Жамал» мен «Қамар сұлу», «Шұғаның белгісі» атты шығармалар әйел теңдігі ұраны төңірегінде қоғамдық пікір туғызып, шығар жолды бере алмай, сыршыл реализмнің дәстүрін сақтап жатса, Сәкеннің бұл шығармасы басқаша көркемдік әдістің, кейіннен социалистік реализм деп аталған тәсілдің тапшылдық тар аумағында жазылғанын аңғармау аңғалдық болар еді. Әлі буыны қата қоймаған жаңаны орнықтыру

принципі көркемдік нанымдылық пен шешімін түгелдей таппағанымен жарқын болашаққа деген сенімнің зор екендігі анық сезілетіні сөзсіз.

Жаңа қоғам мен ескі қоғам арасында «кімді-кім жеңеді?» деген мәселе әлі түбегейлі шешіле қоймаған уақытта халыққа тарихтан хабар беріп, уақыт талқысын түсіндіретін, алға басқан қадамының айқын бағытын аңғартатын публицистикалық сазы қалың роман-эссені өмірдің өзі тудырғанын аңғармасқа болмас. Әлеуметтік күрделі оқиғаларды қамтыған роман-эссенің шын көркем шығармалар қатарынан орын алатын қасиеті де осында.

Мемуарлық сипаты қалың сақталған роман-эссе өз оқушысын баурап алып, халықтық шығармаға айналғаны тегін емес, «Еңбекші қазақ» газеті «Тар жол, тайғақ кешуді» таныстыру мақсатымен жарияланған бір мақаласында «бұл күнге шейін қазақша шыққан кітаптардың ең көрнектісі. Оның материалдары келешек тарихшыға аса қымбат болуында дау жоқ. Бұл жағынан Сәкен жолдастың еңбегі – қымбат еңбек»¹ деп жазса, 1929 жылы 15 сентябрьде Әбділдә Тәжібаев шығарманың көркемдік қасиетіне, әлеуметтік мәніне тоқтала келіп, «жаңа өрбіп келе жатқан жастарға жол басшылығы мол туынды» деп білді.

Роман-эссенің көркемдік шарттарына толық жауап беретіндігіне тартымды да сұсты фабуласы ғана емес, жеке-леген оқиғалардың жанды суреттелуі, деректердің қызықты қиюласуы ғана емес, адам образын жасауға талаптанған және көпшілік жағдайда ол мақсатына жеткен тарауларынан анық көреміз, құмарлана оқимыз.

Біздің бұл зерттеуіміз роман-эссенің жазылу тарихы, әр алуан басылымдарын салыстырып, өзекті арнамен айтуды көздегендіктен Сәкеннің өзі көптеген өзгеріс жасап отырғанын көрсете кеткен орынды деп білеміз. Мәселен, 1924 жылы «Қызыл Қазақстан» журналының №3 санында жарияланған «1918 жылы Ақмолада совет үкіметінің құлауы» деген тарауында Сәкен өзін пәтеріне келіп тұтқынға алған сәттегі ауа райын, ереуілдеген атты жандайшаптарды, елеңдеген қала көрінісін: «Күн ашық, жылы еді.

¹ «Еңбекші қазақ», 21. 06. 1928.

Шаңқылдап, жаңғырып анда-санда атылған мылтықтың дауысы қак тулаққа тиген сабаудың дауысындай. Ерсілі-қарсылы шапқан атты кісілердің дүбірі, әр жерде шулаған, ереуілдеп самбырлаған жұрттың дауысына қосылып қаланы сәйгел тиген сиырға ұқсатты»¹ – деген суретпен басталған.

Ал осы тарау 1927 жылы шыққан кітапта едәуір кеңейтіліп, толықтырылып берілген, өзінің тұтқынға алынғанға дейінгі сәтін де біршама баяндай жазған.

«Түн ортасына дейін жазу жазып отырып, кеш жатып, кешірек тұрдым. Жатқан пәтерім Мұқымбай деген сарттың жесір қатынынікі еді. Жуынып болып шай ішіп отырғанымда, жатқан үйімнің бір кішкене баласы жүгіріп кіріп келді.

– Қазақ-орыстар станицада жиналысып жатыр. Бәрі қылыш-мылтық асынып алыпты. Бір тобы Совдепке кетті.

«Совдепті ұстаймыз» – дейді. «Омбыда, Қызылжарда Совдеп құлапты дейді...» – деді.

– Не дейді? Бар, біліп кел, – деп баланы қайта жібердім.

Бала жүгіріп кетіп, тез қайтып келді.

– Совдепті барып қамап, есіктерінің алдында тұр. Совдепке барып отырған Бочак, Павловтарды ұстап әкетті. Енді бір топ аттылар Кубриннің үйіндегі қызыл әскерлерді қамап тұр»² – деген жайлар баяндалыпты. Роман-эссенің 1936, 1960, 1977, 1988 жылдардағы басылымдары осы бірінші 1927 басылым негізінде, яғни кеңейтілген түрінде басылған. Бірақ сөйлем мағынасында пәлендей өзгеріс болмағанмен кейбір сөздерге соңғы басылымдарында қалам ұшы тиген, кісі аттарын алып тастаған тұстары бар. Бұндай жәйтке арнайы мән беріп, әңгімелемегенмен адам аттарының өзгеріске түсуі роман-эссенің әлі айтары аз емес екенін аңғартқандай. Мысалы, Шүкен Тіналин (1927, 192-бет) кейінгі басылымда Білэл Тінәлин (1977, 143-бет), Шәріп Ялымовты, 1924 және 1927 жылдары, тіпті 1936, 1960 жылғы басылымдарда аты аталған кісіні кейін литоның өкілі не редактор қаламының ұшымен сыза салған жайлар жиі

¹ «Қызыл Қазақстан», 1924, №3, 152, 153-беттер

² С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1927, 192-бет.

кездеседі. Сәкеннің авторлық құқын аяқ асты еткендеріне не дерінді білмей қайран қаласың. Олар өздерінше Сәкеннің «қатесін» түзетпек болып «аюдың жақсылығын» істеп отырған жоқ па екенбіз деп те ойланбаған.

Роман-эссенің «Совет үшін күресте» деген тарауының «Көңіл» деген бөлімшесінде «Бірлік» жастарының 1918 жылы 20 сәуірде алған қаулысын келтіреді де, 1924, 1927 жылдары «Міне, осы ант уәделерін мықтап ұстаған. Және Семей жастарының өкілі Мұқтар Әуезұлы Совет үкіметіне қарсы болған» (1927, 188-бет) деп жазып, 1936 жылы шығарғанда сол кездегі идеологиялық қысымды ескере отырып былай «толықтырады». «Міне, ана «Алашшыл» жастар осы «ант-уәделерін» мықтап ұстаған. Және Семей жастарының өкілі Мұхтар Әуезұлы Совет үкіметіне қарсы болған» деп жазғанда «ана алашшыл жастар» деп 1936 жылы да, онан кейін үшінші 1960 жылғы басылымында ешкімнен именбей жариялағанмен, 1977 және 1988 жылдардағы басылымдарда Мұхтар Әуезовтің есімі алынып тасталған. Мұны айтқанда Мұхаңа әдейі айналып соғу үшін емес, жалпы мұра мәселесіне кешегі кезде жеңіл-желпі қарап, ойымызға келгенді істегенімізді көрсете кету қажет деп білдік.

Әрине, осы мысалдардың өзі-ақ «Тар жол, тайғақ кешудің» әр басылымының өз тарихы, өз қасіреті бар екендігін аңғартса керек.

Сәкен Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссеге кіріскенде көркемдік шартын сақтайды. 1916 жылғы санаққа шығу жәйін әңгімелегенде көркем прозаның айла-амалдарын толық қолданады. Әсіресе қазір халықтық әнге айналып кеткен «Әуілдек» хикаясын барынша тартымды да ажарлы суреттейді.

Сәкен 1916 жылы мамыр айында елмен етене араласқан кезінде «ел іші – өнер кеніші» деген ұлағатты қағиданы дәлелдей, нақтылай түсетін оқиғаға тап болған.

«Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесінің бірінші бөлімінде Шабырада, яғни қазір Ақмола облысының Атбасар, Астрахан, Макин және Алексеев аудандарының түйісер тұсындағы 12 болыс елге мал санағын алуға барады. «Бұл ел – бай, Бай ел – күйлі» деуіне қарағанда Сәкен бастаған санақ комиссиясы біраз аялдаған сияқты.

Шабырадағы елдің санаған алып болып, аттануға ниеттеніп жатқанда «Болыс пен тілмаш, старшын бір-екі күн жатуымызды сұраған соң, бір-екі күнге тоқтадық. Қара сабаның жанды құмар қылатын тәтті, мес исі аңқыған сары қымызы. Бағлан тоқтының еті. Таза ауа, көк орай шалғын, сыңсыған бай бейбіт ел кімді айналдырмайды»¹ – дейді.

«Өзін қоршаған өмірден әрқашан тың құпиялар іздеп, айрықша әсер алу, көз алдындағы құбылыстарды ерекше сезіну, нәзік түйсіну, сезінген-түйсінген шындығына бейтарап қала алмай, тербеле тебірене, көкірегінде көл-көсір сыр ұялату, – бәрінен бұрын ақынға тән қасиет»² – деген тұжырымға сүйенер болсақ, суреткерге тән осы ерекшелік автордың жан тебіренер «Әупілдек» әнін суреттеуінен байқалады.

Жерінің көркіне елінің бақыуаттылығы нәр берген, сыландаған сұлулары әр берген Шабырадағы кешкі ойынсауықта орындалған «Әупілдек» әні Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесінің тартымды тарауы. «Әупілдек» әнін бұрын-соңды естіп жүрсе де осы кештен кейін Сәкеннің санасында, эстетикалық танымында адам тағдырымен тамырласып жатқан көркемдік дүниесінің өшпес із қалдыруының сыры неде деген сауал еріксіз өзінен өзі қойылады.

XX ғасырдың басында қазақ зиялылары қыз мұңы, қыз зарына ерекше қарағанның өзінде де, мұңлы қыздардың атымен аталатын зарлы өлеңдердің сол кезде дүниеге көптеп келгені, соны жаны нәзік, сезімтал Сәкеннің талай естігені кім-кімге де аян болар. Солай бола тұрса да Сәкеннің ән мен қызды, «Әупілдек» пен Қабібаны қабаттастыра суреттеуі қандай көркем шығармаға болса да ажар бітіретінін аңғармау аңғалдық болар еді. Сәкен көрген-білгенді хабарлап қоюдан гөрі роман-эсседе суреттеп жеткізуге айрықша құмартқан, сөйтіп өзінің жазушылық қолтаңбасын аңғартып тастап отырған. Мұндай машық пен оңтайлы сәттер шығармада өте көп кездесетінін ешкім де жоққа шығара алмаса керек. Міне, соның нақты үлгісі осы әнмен қызға арналған «Әупілдек» тарауы.

¹ Сәкен Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1927, 6-бет

² З. Қабдолов. Сөз өнері 1992, 12-бет

«Көкпеңбек болып жайнаған жаз. Жаздың барқыттай жұмсақ кеші. Неше түрлі, кілем, түскиіз, перде ұстаған, безеген отау. Арқаның жұтынған, көлбеңдеген сұлулары. Бәрі қосылғанда кімді мас қылмас, кімді балқытпас. Түрлі ойын ойналып жатыр. Ойынның шарты – өлеңмен. Домбыра қолдан қолға көшеді.

Бір кезде Байсейіт екеуіміздің арамыздағы қыз ән салды. Орта бойлы, қап-қара көзді, кара торы жастау қыз. Жасы не 15, не 16, көп болса 16–17 жаста.

– Қабиба домбырамен айтсын, домбырамен! – деді жиналғандар. Өзге қыздар домбырамен айтқан жоқ еді.

Қабиба қолына домбыраны алды. Дуылдап отырған жұрт теп-тегіс тына қалды. Жас қыз ұшатын лашынша сәл жөнделіп, қозғалып қойды. Мен де қозғалып, Қабибаның орнын кеңейттім, Қабиба маған қарап жымылып;

– Отыра беріңіз бұрынғыдай, – деді.

– Кәне, кәне, шырағым бөгелме, ана қасында отырған жігіт лебізінді естісін, – десті.

Қабиба домбыраны даңылдата бұрап, күйге келтіріп алды да, әдемі сүйріктей саусақтары лашынның қаққан қанатындай ойнап, пернелерді сыдыртып, екінші қолының саусақтары күміс табақта алтын бұршақ атқылағандай домбыраны шертіп, қағып-қағып жіберді.

Кеудесін қозғап, ілгері керіңкіреп тастап Қабиба домбырамен бірге шырқап қоя берді. Үйдегі лық толған жұрт тым-тырыс. Барлығының көзі Қабибада. Сылдыраған әдемі дауыспен Қабиба шырқады. Әннің, дауыстың ырғағына домбыраны билетті. Жаз күні жырлаған бозторғай мың құбылтып, құйқылжытып көкке қарай өрлейді. Бозторғайдың жыры маужыраған жер мен көкті тербетеді. Міне, тап сол бозторғай Қабиба сұлу даусын көкке өрлетті, Отырған жұрт әнге сұқтанды. Әдемі дауыс иесі Қабибаға сұқтанды. «Тағы да, тағы да» деп жұрт дабырлады. Тағы да үш-төрт әнге салды. Тебіреніп отырып «Әуілдекті» айтты. Енді Қабибаның әнінен басқа ән естігіміз келмеді. Ойын қызды, жұрт Қабиба әнінің әсерімен желпініп, әуеленіп алды»¹ – деген суреттеуді әдейі тұтас келтіріп отырмыз.

¹ Сәкен Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1977, 11-бет.

Біріншіден, Сәкен қаламының ұшқыр да оралымды, сөзбен қандай сурет салуға да құдіреті жететіндігін көрсету болса, екіншіден, осы картинаны көз алдымызға түгел елестете алатындай көркемдік бояуы мен іс-әрекет барын көреміз. Үшіншіден, Сәкен осы роман-эссенің өн бойында талай рет көркемдік нақышына келтіре суреттейтін, көзге көрсете баяндайтын талай оқиғаларды жазушылық тұрғыдан құмарта жазғанын байқаймыз.

Олардағы сөз бен бояу әрқашанда сезіммен, көңіл күйімен астасып, оқушыны еріксіз баурап алады. Ал мұндай қасиет шебер қаламгердің қолынан шыққан ажарлы шығармаларға ғана тән болады. Қалың көпшілік Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешуін» ең әуелі терең тарихилығы үшін, саналандырған қасиеті үшін, сонан кейін шын көркем шығарма жасап бергені үшін қастерлейді, қадірлейді дейтіндеріміздің бір сыры осындай көркем полатноларға байланысты.

Алдын ала ескертетін бір жай, жазушы Сәкен өзінің роман-эсесін жазып отырғанда тарихи шындықты дәлелдейтін құжат пен деректерді, әсіресе газеттерде жарияланған мақалаларды келтіргенде тұсалған атша сезінетін тұстары өте көп. Сондай жайлардан босап кеткен шақта қаламды еркін сілтеп, талай тартымды хикаяларды шертіп-шертіп жібереді. Тіпті қиял қысқан кездерде тарихи оқиғалардың өзіне сыздықтап отырып әп-әдемі бояулар жағып, роман-эссенің көркемдік қуатын күшейтіп отыратын сәттері аз емес.

Сәкен «Әуіпідек» эпизодын суреттеген уақытта әннің тарихынан гөрі әнді орындаушының сырына көп мән берген «Әуіпідек» әнін нақышына келтіре орындаған әнші Қабібаның тіпті образ деңгейіне көтеріліп бара жатқанын аңғарғандаймыз. Егер Сәкен әнші қыздың образын жасау мақсатын көздесе Қабіба біздің сүйікті кейіпкерімізге айналып кетеріне шүбә келтіру қиын.

«Тар жол, тайғақ кешу» романының 1927 жылғы алғашқы басылымын қараған кезде ән тарихының негізі орындаушыда жатқан сияқты. Осы төңіректе бұрын-соңды сөз болған болжамдардың қисындылығын да тарата баяндаған орынды болмақ.

Шығарманың бірінші басылымында ойын-сауықтың басталуы, Қабибаның төгілдіре ән салуынан кейін Сәкеннің қасындағы татар жігіті Ғалымжанның қазақ болмағанына, ең болмаса қазақ ішінде өспегеніне өкінумен «Әуіпідек» жөніндегі әңгіме аяқталады.

Ал осы тарихи туындысын автор 1936 жылы қайта толықтырған тұста, ойын-сауықтан кейінгі ән әсерін оқушысына сездіріп қоймай, осы әннің аты болған «Әуіпідек» көлінің де, оны орындаушы Қабибанын да бар сырын оқушының көз алдына елестетіп, есінде ұзақ сақталатындай әсерлі етіп суреттеген.

Шығарманың бірінші 1927 жылғы басылымында Қабибаның өңді орындау шеберлігін «Боз торғайдың жырын тыңдайсың. Жалғыз сен емес, бозторғайдың жырын жер мен көк те тыңдайды. Боз торғайдың жыры маужыраған жер мен көкті тербетеді... Міне, тап сол боз торғай Қабиба»¹ деген көріністі Сәкен 1936 жылы әлдеқайда дамытып ең бір лирикалық бетке айналдырған.

1936 жылы: «Аққудың сыңкылдаған сұлу, мұңлы үні сыбызғының күйіндей естіледі. Оның үні көл үстін сыңғырлатып сызылып, қалтырап әдемі толқындалып естіледі»² – деген суреттеулермен жалғастыра келіп: «Менің де қосқан жырларымның әрбір үзінділері қиялыма келіп тізбектеліп жатты»³ – деп «Әуіпідек» әнінің әсерімен өзі жазған алты шумақ өлеңін келтірген.

Әрине көркемдік тұрғыдан жетілу, толысу жағынан келер болсақ, 1936 жылғы редакция «Тар жол, тайғақ кешудің» оқушыға жетер арналарын кеңітіп, мол тынысты шығарманы шындай түскені сөзсіз. Сондықтан да қалың оқушыға осы редакциясы совет заманында саяси тұрғысымен қатар көркемдік жағынан да айрықша қолайлы болды. Өркендеп келе жатқан қазақ прозасының кестелі қоржынына түсер олжаның ажарлы болуын, сөз жок, Сәкен қалады және аянбай еңбек етті. Соның бір көрінісі осы «Әуіпідек», Қабобаға арнаған беттері.

¹ Сәкен Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1927, 9-бет

² Бұл да сонда, 1927, 13-бет

³ Бұл да сонда.

Енді осы проблемаға пенделік көзбен де қараған оғаш бола қоймас. 1916 жылы кездескен Қабибадай сұлуды араға он бір жыл өткен соң, яғни 1927 жылғы бірінші басылымында онша көріне қоймаған аруды 1936 жылы үстемелі суреттеудің қандай сыры бар? Біздіңше, біріншіден, өз шығармасына көркемдік сипатты көбірек дарыту мақсатын көздесе, екіншіден, сұлулықты, ажарлылықты, әсемдікті айрықша ардақтайтын Сәкен Қабибаның шын сипатын көркем образ деңгейінде көрсетуге талаптанғаны ерсі қылық емес. Т. Кәкішевтің «Сәкен аялаған арулар»¹ атты эссесінде Қабиба – Сәкен байланыстарының жаңа бір арқауы болар детальдардың шеті көрінеді. Оны «Сарыарқа» журналында Сәния Әбен келіні «Шабырадағы «Әупілдек» әні», немесе «Тар жол, тайғақ кешу» романындағы «Қабиба қыз хақындағы дерек» дегенде қызық жайлар бар.

Сәния Қабибаны 1955 жылдан бері біліп, талай сөйлескен. Ел-жұрт «Сылқым кемпір» деп атайтын Қабибаның 1955 жылғы кескінімен де таныс болайық.

«Байыптап қараған адамға жасы елуден асып (ол кісі 1901 жылы туған), егде тартқанына қарамастан аққұба өнінің қаны таймаған, көзінің оты мейірленіп тұрады екен. Шетін күміс шатырамен өрнектеп киген ақ шәйі кимешек жарасым тауып, көрік берген. Аппақ жұмыр екі білегінде нағыз зергер арнап сокқан өрнекті қос білезік, он саусағында әрқайсысы құнан қойға бергісіз жүзік»² киген «кемпірді» көзге елестетіп көрудің өзі Сәкенді еріксіз еске түсірсе керек.

Осы суреттемедегі қызықты деректерді сол журналдың 89–90-беттерінде «Әупілдек» деген атпен жарияланған мақаланың түсіндірмесі және 17 шумақ өлең жалғастырып, жаңа шығармаға арқау болғандай. 1916 жылы Шабырада болған ойын-сауық тарқар кезде Қабибаның Сәкенге:

– «Әупілдек» әнін ұмытып қалсаңыз ертең біздің үйге келіңіз, әрі қонақ болыңыз, әрі ән үйреніп кетіңіз, – деген қуақы сөзді екі шумақ өлеңмен:

¹ «Жалын» журналы, 1994, № 7-8, 96-171-беттер.

² Сәния Әбен келіні. Шабырадағы «Әупілдек» әні, «Сарыарқа» 1994, № 3, 75-бет

*Кең маңдай жарасқандай шешен жаққа
Дуаннан келе қапсыз біздің баққа.
Қар да лаулап жанады, – дейді халық, –
Ертегімен еш қытай ебін тапса.*

*Қоштаспай кете берем ақын Аға,
Атып келеді рауандап таң да жаңа.
Қарлығаш қанатындай сұлу әнге,
Құмартсаңыз ашылар ой мен сана,¹ –*

дегені әсем әннің әуеніне оралып қалған ақын жанды сезімтал Сәкеннің жүрегіне, қымыздай еліткен қыз қылығы жай отын тастап кетпеді ме екен?! Олай болуы да әбден мүмкін-ау, өйткені: «Күні бойы өзін байсалды» ұстап, үлкен мәдениеттілік танытып, тәкәппарлау отырған Сәкен Қабибаның мына екі шумағына қыпылықтап ыңғайсызданып қалады да тек: «Қарындас, құрметіңізге рақмет, күн көтерілгенше қош!» – деуінде біраз мән жатса керек. Қалай болғанда да Сәкен тек саяси-әлеуметтік деректерді, төңкеріс шындықтарын «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесіне ықтиатты және анық та адал түсіріп отырумен қатар өзі кездескен адамдарды, қыз-қырқын, аруларды көркем әдебиет әлеміне әкеліп суреттеуден іргесін аулақ салмағанын көреміз. Ал мұның өзі саяси-әлеуметтік негізі қалың шығарманың реалистік арнасын жұқартпау үшін, оқушыны сендіре түсу үшін өмірде болғандарды сол күйінде аты-жөнін өзгертпей жазуды мақсат тұтқанын көрсетеді.

Сонымен бір ғана көріністі дамыта суреттеу арқылы «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссенің негізгі сюжеттік арқауын ажарлаған өмір шындықтарын көп табамыз да, оның әрқайсысына мән бере қарау екендігін ұғамыз, өйткені бұл шығарма көп қыртысты тарихи да көркем дүние, әдебиет қоржынындағы асыл қор.

Әрине, көркем шығармада пенделік сипаты бар көріністердің жан жадыратар сәттері көп болады. Алайда осы «Тар жол, тайғақ кешудің» көркемдік қасиетін арттыра түсу

¹ Сәния Әбен келіні. Шабырадағы «Әуілдек» әні, «Сарыарқа» журналы. 1994, № 3, 75-бет.

² Бұл да сонда, 76-бет.

үшін Сәкен талай айла-тәсілге барған және оның бәрін тек өз жанынан шығара бермеген.

Сәкен Сейфуллин шығармашылығы, әсіресе «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесінің тарихын жіті бақылайтын болсақ, талай қызық құбылыстарға тап боламыз. Бір сәт сезім пернесіне қол тигенде өлең туып, артынан оның әңгіме-хикаяға не публицистикалық мақалаға айналып жатқанын талай байқаймыз. Ал осы процестің бір көрінісі Сәкеннің үлкен шығармаларынан да байқалады. Оған кейінірек кезде жазылған «Жер қазғандар», «Айша», «Жемістер», «Біздің тұрмыс» атты хикаяттарын (повесть) былай қойғанда «Тар жол, тайғақ кешу» идеясы туып, жазбау мүмкіндігінен айырылғанға дейін Сәкеннің «Бақыт жолына» және «Қызыл сұңқарлар» атты пьесалар жазып, қазақ сахнасына шығарғанына және «Бандыны қуған Хамит» атты динамикасы күшті әңгімесін жазғанына ойлана көз тастасақ роман-эсседегі оқиғалардың басқа жанрларда ертерек жазылып, суреттелгенін көрер едік.

Сәкен 1916 жылғы патша жарлығының қазақ даласына қаншама зобалаң әкелгенін «Тар жол, тайғақ кешуде» талай-талай суреттермен көрсетеді, соның алғашқы елесі «Бақыт жолына» пьесасындағы негізгі шиеленістен, әке мен бала арасындағы тартыстан өрби отырып, қоғамдық өмірде орын алып жатқан жайларды сынайды.

1917 жылдың күзінде «Бақыт жолына» атты пьесасы жазылғаны, 1918 жылдың маусым айында Ақмола жастарының үш күндік сауық кешінің репертуарына айналғаны және оның сюжеттік желісі 1916 жылғы жарлық кезіндегі оқиғаны шынайы қалпында көрсетуге бағытталғанының едәуір мәні бар. Терлікбай кенже ұлы Телжанды майданның қара жұмысынан алып қалу үшін жалғыз қызы Мүслиманы Нөкербай болысқа тоқалдыққа беріп, тыл жұмыстарына әкетуден алып қалмақ болады. Параның мұндай да түрі болғанын көреміз, өйткені зұлымдықта шек жоқ. Алайда жаңа кезеңде ер жеткен Ермек әке шешіміне қарсы шығып, зұлымдардың жоспарын жүзеге асырмай тастайды. Қарындасын сүйгеніне – Біржанға қосып, бақыт жолына шығарып салады.

Әлеуметтік мәселені өзек ете отырып әр кейіпкерді дара-

лап көрсетуге, драмалық тартысты өрістетуге мүмкіндік беретін оқиғаны алу арқылы Сәкен қазақ әдебиетіне жаңа шығарма сыйласа, қазақ драматургиясының негізіне өзінің алғашқы кірпішін қаласа, екінші жағынан болашақта жазылар «Тар жол, тайғақ кешудің» бір желісін тартып қойғаны еш дау тудырмаса керек.

Осы пьесада Сәкеннің әшкерелейтіні, сынайтыны – қазақ жастарын қара жұмысқа алу жарлығымен қазаққа көптен бері орыс шенеуніктері сіңіріп келе жатқан жаман әдеттің, яғни пара алудың жөн-жосықсыз, тежеусіз сипат алғандығын суреттеу. Мұны біз роман-эссенің алғашқы тарауынан оқып, жарлықтың алғашқы хабарының өзі Сәкенді де, ел жұртты да қатты әбігерге салғанын көреміз.

– «Япырай, мынау бір жаман уақиға екен! Әскер жұмысына кісі керек болған соң, қазақтан алайын дегені ғой, – дедім.

Әрине, әскердің қара жұмысы дегенге ешкім нанбайды.

– Бұл әшейін алдаған іс қой. Солдаттың нағаз өзі ғой бұл. Ой, құдай-ай, бұл не деген сұмдық?! Ой, пірім-ай, – десті. Жұрт тіпті үрейленді»¹ дегенді алғашқы хабардың дүмпуі десек, патша жарлығы шындық екені әбден мәлім болған тұста қазақ елінің мұндай қорлыққа шыдамасының бір белгісін анық көреміз. Дер кезінде басшылық жасайтындар болса, қазақ жігіттері көтерілуге әзір екені байқалады.

«Қазақ әбден ереуілдеп, атқа мініп алған, гу-гу сөз. Топ-топ жиналыс, жұрттың аузында солдатқа қазақты алу әңгімесі, қазақтың оған «бармауға тиісті» екендігі. Қиғаш сөз айтқанды дұшпан көреді. Жұрт әбден көтерілген. Көзіне орыс көрінсе, жүндей түтпек. Бәрі қолдарына түкіреді»² деп далада болып жатқан құбылысты сұсты етіп суреттеуі қала жағдайына, яғни патша жарлығының орыс жұртшылығына да тигізіп жатқан кесірін керсете кетеді. «Ақмола үрейленген. «Қазақтар қалаға келіп, қаланы шауып, талап алмақ» дейді деген сөз жайылған. Қаланың тұрғын орыстарында үрей жоқ»³ деген баяндаулардың көркемдік әсері жоқ деп ешкім айта қоймас.

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1960, 27–28-беттер.

² Бұл да сонда, 35-бет.

³ Бұл да сонда.

Ел ішінің осындай күйге түскенін әркім өз пайдасына шығарып жатқанын көрген уақытта, Сәкеннің қаламы әсіресе паракорларға ашы уу төгеді, арам пиғылдарын шындап сөгеді, ашына әшкерелейді.

«Ел шабылуда Ұлықтардан ынсап кеткен. Кім ақшаны көп берсе, соның баласын қалдырады. Нашардың жылауы күшейеді. Оларға жәрдем қылар, болысар кісі жоқ. Бар малын кулардың құлқынына тықты. Ардан, ұттан безіп, қиянаттың, жауыздықтың дәуірі ашықтан ашық жүрді»¹ дегендерді жай ғана баяндау деп айта алмасақ керек. Осындайда көзбен көрген шындықты Сәкеннің «Бақыт жолына» пьесасына әшкерелегіш арқау қылуы, ақшаны қойып адаммен пара алуға көшкен қорқауларды суреттеуі, сөз жоқ, іштей бір-бірімен қабысып жатқан әлеуметтік проблема екенін аңғартады.

«Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесі мен «Бақыт жолына» пьесасын өмірлік материалына, тарихи шындығына қарай бауырластырған уақытта «Қызыл сұңқарлар» атты төңкерісшіл драманың бүкіл сюжеттік желісі кейін жазылған роман-эсседі тарамдатыла, тереңдетіле суреттелгенін көреміз. Әрі-беріден соң 1920 жылы жазылған «Қызыл сұңқарлар» роман-эссені жазудың алғашқы себепкері болған жоқ па екен деген ой да келеді. Қалай болғанда да дауылды дәуірдің адамдарын тарихи шындық негізінде көрсетуге қадам жасаған Сәкен екені белгілі. Сондықтан 1922 жылы «Шолпан» журналында жарияланған сынның төңкерісшіл образына айрықша шүйлігуі тегін емес. «Жазушының адам танымайтындығынан бар кісі бір-ақ кісі болып кеткен, сөйлетіп қойған граммафон секілді, бәрі Сейфуллиннің бір-ақ қалыбына соғылған жансыз адамдар»² деген сынның өтеуін «Тар жол, тайғақ кешу» романымен қайтарғысы келмеді ме екен деген ой келеді. Сондықтан «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесіндегі Сәкен бейнесі, еңбекші жұртшылық үшін жанын беруге даяр төңкерісші образы, драмадағы Еркебұланның жан-жақты суреттеліп, толыққанды образға айналуы тарихи деректермен, өмір

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1960, 50-бет.

² Қоңыр «Қызыл сұңқарларға сын». «Шолпан» журналы, № 2-3, 1922

шындығымен жарасымдық табуы қазақ әдебиеті үшін олжа болғаны даусыз.

Әрине, «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесі әлеуметтік тұрғыдан бағалау кәзір белгілі арнаға түскенімен, Нәзір Төреқұловтың 1928 жылғы ойының, яғни «Сәкен өзін мақтапты. Сәкен баяғы Сәкен. Сәкен өзінің ту баста таңдап түскен жо-лында»¹ деген сөзінен ұзап кете алмай жүргендер де жоқ емес. Сәкен өзін ғана емес, өзгелерді де тарихи шындық деңгейінде әңгімелеп, қажетті жерінде образ деңгейіне көтеріп, көркем шындық жасағандығын көрмеу әбестік болар еді.

Осы өміршең шығарманың соңғы бетін оқып шығып, ойша шолған уақытта кітап авторының, яғни Сәкен Сейфуллин образының қастерлене соғылғанын, көркем бейнеленгенін көреміз. Ол оқушының таныс-бейтанысы болып қуанған-шаттанған тұста қалың көпшіліктің көңілін көтеріп тастаса, азап-бейнет, қорлық-зорлық көрген шақта аяушылық сезімін тудыратыны, төңкеріс жолындағы еңбегінің ақталғаны, әр оқиға тұсында көрінетін мінез-машығы, ар-ұжданның асқақтығы, табандылығы мен шыншылдығы кімді болсада өзіне тілеулес ететіні сөзсіз. Қазақтың жаңа әдебиетінде алғаш жасалған революционер бейнесі екеніне ешкім дау айта алмаса керек. Сондықтан «Қызыл сұңқарлардағы» Еркебұланның «Тар жол, тайғақ кешудегі» Сәкенмен бауырласа табысуы, сөйтіп көркем образға айналуы тарихи шындықтың бір көрінісі болып оқырман жадында қалады. Алғашқы сәті 1919 жылын орайланып, 1920 жылдың желтоқсанында жазылған «қызыл сұңқарлар» атты революцияшыл драмасындағы Еркебұлан, Лозовой, Жағыпарлар «Тар жол, тайғақ кешуде» Бәкен Серікбаев, Абдолла Асылбеков, Жұмабай Нүркин, Захар Катченко, Жанайдар Садуақасов, Шәймерден Әлжанов, Мұқан Әйтпенев, Сабыр Шарипов сынды талай революционерлердің тартымды да жарқын бейнесін суреттеу арқылы толысып, қазақ әдебиетіне жаңа адамның түр-тұлғасын алып келді де, көркемдік жаңалық ашты.

¹ Н. Төреқұлов. «Тар жол, тайғақ кешу» туралы бір-екі сөз «Еңбекші қазақ» газеті, 24.12.1928.

Сәкеннің Еркебұланына дейін төңкерісші бейнесі біздің әдебиетте болған емес.

Автор атаман Анненковтың ажал вагонына, Колчактың түрмесіне түскен орыс, қазақ революционерлерінің ой-арманын бір арнаға, яғни кедей-кепшіктердің бақытты заманға жетуіне бағыттай біліп, іс-әрекет үстінде, азап-бейнетті көру барысында өсіріп отырады. Ақмола совдепшілерінің басынан өткен тарихи шындықты қалың оқырманның жаны ашитындай көркем өрбітеді Еркебұланды өзінің портреті етіп суреттеп, жарқыратып көрсеткені сонша, кейін ол Сәкен деген есімнің синониміне айналып кетті. Еркебұлан образының Ғабит Мүсіреповтың «Кездеспей кеткен бір бейне» атты қара сөзбен жазған поэмасында өрелене түсуіне «Тар жол, тайғақ кешудегі» оқиғалардың септігі тигені сөзсіз.

Қазан төңкерісі дүниенің астаң-кестеңін шығарып, әлі қалыптаса қоймаған өтпелі кезеңіндегі адамның образы жасалып, үлгі-өнегеге айналуы көркем шығарма үшін аз олжа емес. Сондықтан дәуір шындығын, оның қозғаушы күші – кезең ерлерін көркем шығарманың арқауына айналдырып, шынайы оқиғаларды даму барысында көрсету, келешекке үміт арту, жаңа адамның енді-енді ғана туып, қалыптасып келе жатқан бейнесін жасауға ұмтылу, әсіресе «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесіне тән болғанын ешкім жоққа шығара алмайды.

Роман-эсседе жасалған автор бейнесімен қатар, оның идеялық бағыт-бағдары ғана емес, айбынды позициясы да көрініп отырады. Образ бен пікірді көркем шығарма арқылы көрсету үшін едәуір шеберлік керек екендігі өзінен өзі түсінікті. Мәселен, төңкерісші бейнесі қым-қуыт уақыт шындығынан өрбіп-өсіп жатса, оңтайлы бейнеленуді қаламаса, жайшылықта, бейбіт өмірде Сәкен оларды жұмысшы қалпында көрсетіп жататын, кейде жұмысшы-революционерге айналдырып жіберетін тұстары да жоқ емес. Роман-эссенің қоғамдық-әлеуметтік мән-мағынасын оқиғаға араласқан адамдардың кәсіби қалпы, мінез-құлқы, іс-әрекеті арқылы тарамдатып жататын сәттер көп. Сондықтан тарихи деректер мен құжаттарды негізге алып жазылған шығармада саналы түрде бірінен бірін өсіріп, образ жасауға

талпыну тәсілін, көркемдік шартын байқаймыз. Ойдым-ойдым оқиғалардың өзінен жасалған образдардың толымды ия толымсыз жайларына көңіл аударғанда роман-эссенің көркемдік табиғатын түсінеміз, сонда ғана оның жанрлық ерекшеліктері ескеріліп, оқушының жүрегіне жетер соқпақтардың әр қилы екендігі көрініп жатады.

«Тар жол, тайғақ кешу» басынан аяғына дейін өрбіп отыратын тұтас сюжеттік желімен дамымайды. Мемуарлы сипатты эссе болғандықтан да автордың әңгімесіне, баяндауына бейімделе жазылғаны сөзсіз. Сәкен өзінің Омбы семинариясын 1916 жылы бітіріп келгеннен бастап, 1919 жылдың күзіне дейін көрген-білгенін, бастан кешкен жайларын суреттейді. Оқушы жұртшылық революция алдындағы қазақ ауылының хал-жайы, тұрмыс күйімен, 1916 жылғы халықтың ұлт-азаттық көтерілісінің тууымен, 1917 жылғы ақпан революциясы, қос өкімет, Керенский, Колчак үстемдігі тұсындағы оқиғалармен танысады. Автор өзінің өмірбаянына кең көлемді әлеуметтік оқиғаларды қоса отырып баяндайды. Осы шығарманың басты кейіпкері мен сюжет дамуы барысында кездесіп отыратын азын-аулақ жұмысшылардың төңкеріс жолына түсуіне себеп болған әлеуметтік күштің тегеуріні де көрініп қалып отырады.

Адам баласында болатын күйініш-сүйініш, ерлік-ездік мінездердің көп жайы роман-эсседе жазушының өз түйсігі, қабылдауы арқылы беріледі. Бұл, бір жағынан, төңкерісшіл, большевик Сәкеннің өз образын айқындай түссе, екінші жағынан, қиыншылықты басынан бірге кешкен ер достары мен жұмысшылар бейнесін толықтыра түсудің амалы еді.

«Қызылжарда қазақ жұмыскерлері ұйымдасып құралданып, саясат, әлеумет майданына шыққаны белгілі. Жиналып жүретін штабтары бай Өсербайдың үйі. Бұлардың кейбіреуі қызыл гвардияға жазылған. Оған жетекші «Үш жүз» партиясының белсенді мүшелері Ысқақ Көбекұлы, Кәрім Сөтешұлы мен Шәймерден Әлжанұлдары. Көбекұлы тіпті сол қазақ жұмыскерлері гвардиясының командирі. Осындай қоғамдық сапырылыс кезінде Қызылжарда контрреволюциялық төңкеріс болады.

...Қызылжардың байлары, әсіресе мұсылмандардың байлары, «Алашорданың» құйыршықтары «қала алынды»

деп бір үйге жиналған. Қуанып бірін-бірі құттықтап, «Көбекұлын іздеу керек!... Көбекұлын құрту керек!» деп қауқылдап отырған. Сөйтіп отырғанда, Көбекұлы бастап, қазақ жұмыскерлері «Алашорда» құйыршықтарының үстіне жетіп барған. Іздеп отырған Көбекұлы мылтығын үнірейтіп үйге кіріп келген. «Алашордашылар» орында-рында тас болып қатып қалған»¹ деген көрініс деталь ғана емес, жұмысшының тегеурінді бейнесін де аңғартқандай болады.

Сәкеннің роман-эссесін оқу барысында, негізінен, өзі және жолдастары бастан кешкен күрес шындығын ғана көріп қоймай, сонымен қатар Совдеп мүшелерінің зауыт, өндіріс жұмысшыларынан шығып, олармен байланыс жасап отырғанын, шамалары келгенінше бір-біріне көмектесіп, тізе қоса қимылдағанын көреміз.

«Нілді, Спасскі, Қарағанды заводтарымен қатынасымыз жиіленіп, байланысымыз күшейді. Заводтарда да Совдеп құрылды. Заводтардан уездік Совдепке өкілдер жиі келе бастады. Біздің Совдептің мүшелері де заводтарға барып келіп тұрды. Совдептің қазақ мүшелерінен Тұрысбек Мыңбайұлын заводқа жіберіп алдық. Арын Малдыбайұлын жіберіп алдық. Спасск, Нілді, Қарағанды заводтарының жұмыскерлер Совдепінен біздің уездік Совдепке өкілдер келді. Іштерінде жолдас Найман мен Орынбек Бекұлы бар»² дегендері Сәкеннің жұмысшы әулетіне арқа сүйегендігін көрсеткендей. Жазушы революцияға араласқан жұмысшы бауырларын қызыға әңгімелейді, олардың өмір жолынан нақты мағлұмат беруге құлшынып отырады.

Абдолла Омбыдағы съезге барып қайтып келе жатқанда көрген-білгендерін «Жас қазақ» ұйымына былай деп хабарлаған:

«Қызылжардағы біраз жұмыскерлер қолдарына мылтық алып жарақтанған, бұлардың бастығы Ысқақ Көбекұлы, бұлар тіпті жақсы екен. Онан соң Омбы жұмыскерлері де жақсы. Жиырма шақты қазақ жұмыскері әскерге тіленіп жақында кіріпті, көзі ашық бастықтарын көрдім, Угар

¹ С. Сейфуллин Тар жол, тайғақ кешу, 1960, 177-бет.

² Бұл да сонда, 181-бет.

Жәнібекұлы, Мұхаметқали Тәтімұлы, Зікірие Мүкейұлы...»¹ дегенін естігеннен кейін Сәкен өзінің түсіндірмесін жасайды.

«Бұлар – қазақ жұмыскерлерінің кәдімгі өзімізге белгілі, ең алдымен, бір қолымен қызыл ту көтерген, бір қолымен пулемет көтерген шын батырлар. Бұлардың ішіндегі Уғар Жәнібекұлы 1912 жылғы жер-дүниеге мәлім сібірдегі Лена заводындағы жұмыскерлер атылуында (Ленинский растрелде) болған жігіт. Міне, шын батырлар осы қызыл әскерлер болып еңбекші тап үшін оққа қарсы шыққандар»², – деп жұмысшылардың арғы-бергісін хабарлап, үлгі ету ниетін сездіріп отырған.

«Тар жол, тайғақ кешуді» құмартып оқымайтын адам аз. Олар бұл күрделі еңбекке өзінің әділ бағасын әр кез беріп отырған. Сыншы Е. Алдыоңғаров 1926 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде «Сәкен өзінің басынан кешкенін, өз өмірбаянын алып жазады, үш-төрт жылдан бері «Тар жол, тайғақ кешуді» өзінің төңкерісшіл болып жүрген уақытымен, сондағы жолдастарымен бірге істеген тартыстарынан бастап жазып жүр. Бұлай жазу әдебиет заңында дұрыс нәрсе. Төңкерісші романтизмге (социальная романтика) бұл түгел қосылады»³ – деп жазғаны «Тар жол, тайғақ кешудің» кітап болып шықпай жатып Қазақстанның түкпір-түкпіріндегі еңбекші, жұмысшылардың қалай қабылдарының қарылғашы еді.

Роман-эссе шыққаннан кейін Қарсақпай, Риддер жұмысшылары «осының жалғасын Сәкен жазса екен» деген тілек білдіріп, талап қойғаны тағы бар. Бұл роман-эсседе жұмысшылардың пәлендей нақты образы жасалмағанмен, шығарманы оқу барысында тұтқында отырған революционерлердің өздері жұмысшылар екенін, олардың да зауыт, фабрикада жұмыс істегенін, кейінгі кезде қара халықтың бақыты үшін қолдарына қару алып революция жолына түскенін анық аңғарамыз. Олар қандай қиын жағдайда отырса да, өздерінен алыстағы жаны басқа, тәні

¹ Бұл да сонда, 181-бет.

² Бұл да сонда, 181-бет.

³ «Еңбекші Қазақ» газеті. 03. 12. 1926.

басқа, бірақ алдарына қойған мақсат, мүдделері бір жұмысшыларды ойлауы, «олардың халдері не болып жатыр екен» деп күрсінудері ынтымақтастықтың белгісіндей.

Сәкен Сейфуллин жұмысшы образын жасау үшін өндіріс тақырыбын тек күрес майданы деп қарамай, басқа құбылыстармен байланыстырып, әр түрлі қырларына да алғыр көзін тігіп отырған. «Жер қазғандар» повесінде жұмысшы бейнесін махаббатпен ұштастырып, жанды тербетер нәзіктігін, әсемдігін, көңілге жел беріп, жігер ұялатар күш-күдіретін келістіре суреттеуі де осыдан. Оқушы қауымға еңбек пен махаббаттың адам өмірінен алар орны зор, маңызды фактор екенін «түсі суық, тәні шойын, жалаңаш» пенделердің тірлігінен-ақ көріп, әдебиетке осы салада жаңалық әкелген Сәкеннің қаламгерлігіне өкпе-леуге болмайды және жұмысшы-төңкерісшінің бейнесін жасауға құштар болды деп құсталаудың орны жоқ. Олай болмаған күнде «Тар жол, тайғақ кешудің» қазақ әдебиетінде проза жанрының, әсіресе романның өсіп-өркендеуіне қосқан орасан зор үлесін кемітіп алар едік.

Сәкенді шын қаламгер ретінде таныта алатын және туу, өсіп-өркендеу дәуірін басынан атқарып келе жатқан қазақ прозасына оның қаншалықты үлес қосқанын айқындап беретін, ешкімнен жеңілдік жасауды тілемейтін, өз тағдыры үшін өзі күресе алатын айбынды шығармаларының ішінде «Тар жол, тайғақ кешудің» орны бір төбе екенін айрықша атау орынды. Осы роман-эсседе жасаған бейнелермен қатар Хамит, Нияз, Айша, Ғайнилардың қазақ әдебиетінің образдар галереясында жарқырап тұрған, оны Сәкеннің биік көркемдік шеберлікпен жасағаны тасада қалмауға тиіс. Сәкеннің қара сөзге қаламының ыңғайлы болғандығын талай прозалық шығармаларынан тамашаласақ та, Ш. Айманов атындағы қазақфильмнің толыққанды шығармасы – «Даладағы қуғын» фильмі «Бандыны қуған Хамит» әңгімесі негізінде жасалғаны тегін емес. Өйткені, әңгіме сюжетінің қоюлығы, оқиға динамикасы, өмір көріністерін шынайы қалпында, іс-әрекет үстінде, өрісті даму барысында суреттей білу машығы қаламы шын төселген жазушыға тән сипат. Ал ол әңгіме 1922 жылы жазылғаны, кейін «Тар жол, тайғақ кешуде» ұтымды тәсіл ретінде талай пайдаланғанын

ескерсек, онда күнделікті өмір көрінісін, яғни бандылар мен күрескен милиция қызметкерлерінің қасіретке толы тірлігін оқушыға қуатты эстетикалық әсермен, жанды іс-әрекетпен қаһарман психологиясын терең ашып көрсетуінде үлкен шеберліктің дабы жатқаны байқалады. Сәкен қаламынан келешекте осындай кесек шығармалардың талайы шығарына оқушының сенімі күшейе түсіп, роман-эссемен табысқанына қуанады.

Сәкен шығармаларының идеялық-эстетикалық нысанасына жіті назар аударған уақытта көркемдік шеберлікті ұстарту жолындағы ізденістерінің «Тар жол, тайғақ кешуде» үстемелей түскені айдан анық.

Сәкен прозасында еленуге тиісті бір өзгешелік – оның шығармаларында публицистикалық саздың қалың болатындығы. Мұны біз оның өлеңдері мен поэмаларынан ғана емес, прозасынан да айқын көреміз. «Тар жол, тайғақ кешудің» өне бойы тұнып тұрған көркем публицистика екеніне ешкім дау айтпайды. Қазақ даласында болған ұлы өзгерістердің шын мәніндегі көркемдік көрініс табуына публицистика өзінің зор септігін тигізген. Міне, сондықтан да, автор роман-эсседе келелі оқиғаларды қуып кетпей, сюжеттік желіні тарамдатпай-ақ, шығарманың логикалық дамуын өсу жолымен алып шығуы, өскен жазушылық мәдениетті танытады.

Сәкен прозасын оқығанда жазушының өзіндік қолтаңбасын танытып отыратын жазу мәнері, сөйлеу машығы, көркемдік тәсілдерді қолдану амалы өзіне еріксіз назар аудартады. Ең алдымен сюжеттік желіні тартқанда Сейфуллин бейнелер мен кейіпкерлердің әрекет ететін көркем сахнасын жасауға ерекше мән беріп, оқиғаны өрбітуге қажетті жағдайларды баяндарда сөз бояуына тарлық жасамай кесек көрсетіп отырады. Бұл жағынан алғанда уақыт мерзімін барынша ықшамдау машығы ұтымды да әсерлі екенін көреміз.

Сәкен портретті бірден жасауды ұнатқан жазушы. Оқиғаға араласатын кейіпкерлердің қайсысының болсада әуелі істейтін ісіне сай түр-келбеті жасалады да, нақты қимылдар үстінде олардың ішкі дүниесі ашылады. «Шүңіректеу табиғи көзді, қыр мұрынды, кең жаурынды, сом, сұлу денесі

серіппелі көк темірден құйып жасалғандай, салалы саусағы қыран бүркіттің түрпілі саусағындай»¹ Хамиттің портреті еңгезер, жалпақ, алақанды, сіңірлі қолдары темірдей тиетін банды Құдряға парапар келетіндей келбетте жасалуы болашақ аяқастың табиғи түрде өтетіндігінен хабар берсе, екінші жағынан, олардың шын қасіретке толы алыс-жұлыстарының иә өлу, иә өлтіру үшін ғана қимылдаудың көркемдік мотивировкасын логикалық түйінге жеткізіп, өмірге құштарлықтан туған эстетикалық әсерінің күштілігі оқушының иланбасқа шарасын қалдырмайды. Нақты іс-әрекет үстінде кейіпкер портреті бұрынғыдан гөрі толыса түсіп, көркем тұлға өзінің жанды бейнесімен көрінеді.

«Тар жол, тайғақ кешуде» пейзаждардың да үлкен роль атқарғанын көреміз. Көктемнің көк салпағында жұлығы тесілген етікпен келе жатқан қашқын күйі, Баянауылдың көз тартар әдемі көрінісі, жарым көңілді онан ары сыздата түсетін сүреңсіз Бетпақ даланың сиқы, меніреу дүниенің жер бетіндегі белгісі сияқты шошақ молалардың сұсты суреттері, бірінен кейін бірі алмасып жатады. Сәкеннің шебер қаламынан кәстерленіп шыққан тамаша пейзаждар негізі тұлғалардың ішкі дүниесін ашуға, психологиялық өзгерістердің үздіксіз өрбуіне бағындырылып, шығарманың әсерлілігін күшейтіп отырады.

Роман-эсседе детальдарды, штрихтарды ойнату арқылы картина жасау тәсілі жиі қолданылады. Оны Сәкен гротескілік тұрғыда сықақ-ажуаға барарда пайдаланатын көрінеді.

Сондықтан «Тар жол, тайғақ кешудің» жанрлық табиғаты көркемдік «заңдылығына» бағынбауымен қоймай, оқушыны еріксіз матайтын қасиеті мен сәттері жиі кездесетінін байқаймыз.

Кейде көздеген көркемдік мақсатына жету үшін болмашы детальды ойнатып, есте қалар көріністі гротеск тәсілімен орындай салатыны «Алашорданың» Әли-хан, Айдар-хан, Әлім-хандары Әбдірахманды ертіп алып, дүрілдетіп Челябинге барады. «Мемлекет кеңесі» Челябинде болмайтын

¹ С. Сейфуллин. Бес томдық шығармалар жинағы. Өңгімелер мен повестер. Үшінші том, 1987, 33-бет.

болған соң, учредительное собрание комитетіне көрініп, жәрдем алуға Самараға келді. «Хандар» бір әдемі номерге түсті. Бұлар сол жерде «Күнбатыс Алашордасынан» келген Ж. Досмұқанбетұлына, Х. Досмұқанбетұлына, Уәлит-хан Танашұлына қосылады. Және бұларға Түркістанда Эргаш әкесінен қашып жүрген Мұстафа Шоқайұлы келіп қосылды.

«Алашорданың» әкелген ақшасы көп. Оның үстіне учредительное собрание комитетінен екі миллион сом алды. Самардың арақ-сыра сататын әдемі үйлері, рестораны бұлардың әмірінде, «Алашорда» кеңестерін сол әдемі үйлердің (ресторанның) бөлмелерінде құратын болды. Столдарының үстінде атты әскердей болып, самсап бөтелкелер тұратын болды. «Хандардың» кеңеске салған сөздерінің екпіні, алдарындағы стол үстінде тұрған «атты әскердің санына» қарай болатын болды. Бөтелкенің дүмп еткен күші мен сөздері шешілетін болды. Бөтелкенін түбімен қаулылары бекінетін болды»¹ деп әсірелегені әрине атақты қайраткерлер туралы естір құлаққа, көрер көзге келісіп тұрмасада көркемдік жағынан нанымды.

Өзі роман-эссе жазып отырған қаламгер тек хабарлау мен публицистік баяндаулармен ғана шектелсе әрі келіспес еді, әрі оқушы зерігіп кетер еді. «Атты әскердей самсаған бөтелкелердің» суреттелуі өмір шындығынан алыс емес, өйткені дастарқан басындағылардың бәрі де орыс оқуын тамамдаған, талай қабылдауларда болып жүрген зиялы азаматтар ғой.

Алаш азаматтарын әңгімелеген уақытта Сәкен әрқашан таптық қарауылды қатты қойып, ыңғайы келген жерде мысқылдай суреттеу тәсіліне көбірек беріліп кететін кезі де жоқ емес. Әрине пенделік тұрғыдан оны сөкеттеуге болғанымен, көркем шығарманың «жандануы» үшін, оқушыны уысында ұстау үшін қажеттігі аңғарылмай қалмайды. Мұндай тәсілдің де өміршең екендігін кейін өркендеген прозамыз талай дәлелдеген болатын.

Роман-эссені оқып отырғанда қанша саяси-әлеуметтік шындық болсада оқушының назарын өзіне еріксіз тартып алатын қызықты оқиғалар көп. Солардың бірі – Мұстафа

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1960, 242-бет.

Шоқаевтың Қоқанда жүргенде басынан өткендері. Сәкен бұл көріністі өзі жазбаған. Мұстафа Шоқаевтың «Сарыарқа» газетінде 1918 жылы 24 (11) ақпанда «Хат» деген атпен жариялаған суреттемесін пайдаланған. Сәкен оны мейлінше орынды және шығарманың көркемдік арқауын ширата түсу үшін тиімді пайдалана білген. Және бұл суреттеме Сәкеннің айтайын, оқушыға әжуалап жеткізейін деген ойына дөп келген, сондықтан роман-эссенің «төл» эпизоды болып жүре бергендіктен оқушының көбі Сәкен қаламынан туғандай қабылдайды. Сонымен қатар Мұстафа қаламының көркемдік шарттарын орындауға жарайтын оралымды да бояулы екенін көрмеу аңғырттық болар еді. Әрі-беріден соң Мұстафа – өзінің басынан өткен оқиғадан тамаша тартымды шығарма жазып шығар еді-ау деген ой еріксіз көлеңдейді.

1918 жылы 31 қаңтарда большевиктер Қоқанға шабуыл жасап, ондағы автономияның берекесін қашырады. Оған басшы болғандар ауыл-қыстақтарды паналап, жылыстай қашуға мәжбүр болған. Соның бірі – Қоқан автономиясының министрі Мұстафа Шоқаев. Оның «Сарыарқада» жариялаған «Хатын» келтірерден бұрын Сәкен оқушының қабылдау қабілетін дайындау үшін өз жанынан біраз шындықты кулана баяндайды.

«Большевик солдаттың құр дәрілеп атқан мылтығының дауысымен «Алашорда» тәрізді байшыл автономиялы үкіметтер быт-шыт болып, қаша жөнелген қызық күндер болды. Тынышбайұлы, Шоқайұлы, Ақайұлдары жасаған Қоқан автономия үкіметі солайша тырағайлады. Отты үріп қалса, быт-шыт болып ұшатын жылқы тезегінің күліндей бытырап ұша бастады. Шірік салынды тасыған дарияға бөгет бола алар ма?.. Құр дәрі мылтық дауысынан қаша жөнеліп, әр бұтаны паналап жүргендегі «министрлердің» суретін өздерінің бір әңгімесінен көрейік» деп Сәкен «Сарыарқадағы» жарияланған «Хатты» келтіреді. Қай қыстақтан шығып, қай қыстаққа паналағанын Мұстафа ұзын-сонар баяндай келіп, Мұсахан қажының оқыған баласы Омарханға кезіккен кезін былай суреттейді.

«Жолдасым – атты, мен – жаяу; сарттар мінуге көлік бермеді. Үстімдегі киген киімдерім – сарт киімдері: аяқта кебіс, мәсі, үсте ала шапан, баста қазандай ақ сәлде.

Құмбастыға келген жерде қару-жарақ асынған жиырма шақты сарттар келіп мені тап беріп ұстай алды.

– Ә, сен кімсің?

– Мұсылманмын.

– Қай мұсылмансың?

– Қазақтың.

– Қазақ қашаннан бояқ мұсылман?

– Әлімсақтан бері мұсылман.

– Сол қазақтың мұсылмандығына біздің шәгіміз бар?

– Сендердің шәктерің болса, біздің қазақтың да шәді бар.

– Шәді немене? Қане айтың?

– Шәді шеше иімлер диніне (ол «шеш кіме динін» маған бастан-аяқ түгел айтқызып шықты. Құдай бақ беріп, жас күнімде жаттап алғандарымның ұмытылмағаны мұндай абырой болар ма?)

Осындай тергеу қылып болған соң менің мұсылман екендігіме сарттар анық сенгендей болса да, онымен қоймай, тұс-тұстан анталап, ол жер, бұл жерлерді шұқылап, мұсылманшылықтың онан гөрі көзге көрінетін «нысанасын» іздей бастады. Сол уақытта қасымдағы менімен бір жетіден бері таныс жолдасым Омархан төре ат үстінде маңқиып, тамаша қылып тұрғаннан басқа ешбір жәрдем көрсете алмады. Ол бүкіл Ферғанаға атақты бір ишанның баласы бір ауыз болыс сөз айтпай, атын борбайға бір салып «шу» деп жүріп кетеді»¹. Омарханның бұл қылығы Мұстафаның ажалына себепкер бола жаздайды.

«Екі қолым артыма таңулы, екі көзім байлаулы. Мойнымда қара қайыстан тұзақ. Ажалды күтіп» отырған кезінде бір таныс кез келіп, құтқарып жіберіпті. Одан кейін де талай қиындықтар көріп, «тоғыз жүз тоқсан сомға жолдас жалдап, «қырғыз-қазақ қайдасың» деп, қарлы таулар асып жөнеп кеттім. Және сарттарға сол арада «қош» айттым. Көргендерім көп еді. Өзім осы күні көшпелі салтқа түсіп, ат үсті болғанымнан орнығып отырып, толықтырып жазуға уақытым жоқ, шырақтарым»² деген сөзбен хат аяқталады.

¹ С.Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу. 1977. 114-бет.

² Бұл да сонда, 116-бет.

Соған Сәкен «Міне Қоқан министрі Шоқайұлы мырзаның хаты. Қоқанға барып, қоқиып министр болып отырғанда жалпы өзбектер мен жалпы қазақ халқының «тілегі бойынша» отырдық деген «ердің» жайы осы»¹ дегенді профессор Б. Кенжебаев кейінгі бір зерттеуінде баяндаған еді.

Сәкен Мұстафаның басынан өткен эпизодты енді Қоңырқожа Хожықов пен Мұхамеджан Тынышбаевтың көргендеріне жалғастырып «Түн тау ішінде» деген сатиралық суреттемеге айналдырды, шын көркемдікке қажетті сөз бояуларын таба білді.

«Түн. Жаңбыр құйып тұр. Көзге түртсе көрмейтін қапқара түн. Қалың құзды тау іші. Екі министр әр тасқа бір соқтығады, әр шұқырға бір жығылады. Аттары да сенделді. Көйлекке шейін сорғалап су өтті. Су болмаған түк қалмады. Екі министр сүмірейіп әбден көк иық болды. Жаңбыр сұпсуық, сылп-сылп етеді. Етекпен, тоқымнан сорғалап ат бауырынан ағады. Көк пен жер тұп-тұтас қараңғы. Жаны құрғыр тәтті. Министрлер қараңғы түкпір іздейді. Аттарын ұстап, тастың ығына бүрісіп отырады. Жаңбыр суы сылп-сылп етеді. Етекпен сорғалап жерге ағады. Екеуі де өзді-өзі аттарының алқымында, тастың ығында бүрісіп-бүрісіп отар. Бір мезгілде Қоңырқожа ақырын;

– Мұқаметжан! – деді.

Мұқаметжан ақырын өлімсіреген үнмен.

– Ә, ә, – деді. Қоңырқожа ақырын:

– Енді министр боласың ба? – деді. Мұқаметжан кейіп:

– Не дейді? Осының-ақ ойыны қалмайды екен?.. – деді»

деген картинаны Сәкен сөзбен өрнектеп, романға, жалпы көркем шығармаға қажетті шарттар екенін еш уақытта ұмытпайды. Өйткені, тарихи деректі көркемдік шындыққа айналдырудың бірі осылай тарамдалуға тиіс екенін Сәкен қатты ұққан. Әлгіндей көріністі өзі сөз бояуымен жеткізгеніне қарамастан Сәкен «міне кішкене сурет осындай, бұл әңгімені Қарақожаның өзі айтып еді»² деп болған құбылысты көркем құбылысқа айналдыруға талаптанғанын ескертіп қояды. Сол тұста тарихи шындықтың көркем шындыққа айналуы

¹ Бұл да сонда, 117-бет.

² С.Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1977, 118-бет.

жанданып, оқушыны еріксіз өзіне тартып отырғандығын көзбен көргендей боламыз.

Жалпы «Тар жол, тайғақ кешудің» қай тұсын, қай кезеңін алып қарамайық, Сәкен оны тарихи деректердің қоймасына айналдыруды мақсат етпей, әрқашан да оқушының әдеби талғамын, эстетикалық қажеттігін ойластырып отырған. Әрине, Совдеп құлап, төңкерісшілердің көбі қолға түсіп, түрмеде зарығып отыруы, тергеуден өтуі, Қызылжарға қыс ішінде айдалуы, Сібірдің сақылдаған сары аязында атаман Анненковтың ажал вагонына тиелуі, жеті қат жер астында болатын тозақты тәнімен сезуі, доңғалақ үстіндегі тамұқта 47 күн біресе ыстыққа қақталып, біресе суыққа тоңғаны, сайып келгенде, адам баласының басынан өтетін қиямет-қайымды Сәкен және оның жолдастары көруі тек қаламмен жазуға оңай дүние. Оқушыны жалықтырып алмау үшін шындық пен көркемдіктің жігін білдірмей қабыстыра білу, сөз жоқ, қаламгерден хас шеберлікті талап етері сөзсіз. Осындай өрелі эстетикалық талаптың биігіне шыға білген «Тар жол, тайғақ кешудің» халықтық туындыға айналуы әбден заңды еді.

Тартымды шығарманың бір жері суретпен толысып, бір жері тарихи деректермен дәйектеліп жатқанына назар аударып, мән берген оқушы болған емес. Олар тарих пен әдебиетті тұтас бір дүниедей, өмірдің өзіндей қабылдағаны 1927–29 жылдарда Сәкенге жеткен хат-хабарлардан-ақ белгілі болған-ды.

Осы мазмұндалған оқиғалар жайында Нәзір Төрекұлов сынына қайтарған жауабында «Алашорда министрлерінің қашқанын несіне жазған деп шамданады... Әрине, Сәкен «Тар жол, тайғақ кешуді» жазбаса талай «батырдың» жанына жағар еді. «Алашорда» министрлері Тынышбайұлдарының қашқандарын суреттемесе талай білімпаздарға жағар еді»,¹ – деп Сәкеннің кекесін айтуы көркемдік сипаты бар тараулардың айрықша әсерлі болғанын көрсетсе, екінші жағынан, тарихи шындықты оқушыға қалай жеткізудің тиісті жөн-жосығын аңғартқандай. Әрине, бір эпизод қана емес, бүкіл роман-эссенің бойында осындай көркемдік

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1977, 382-бет.

нақыштары өте жиі кездеседі, сондықтан «Тар жол, тайғақ кешу» өзінің әр дәуірдегі оқушысымен әрі тарих, әрі көркем шығарма болып табыса беретіні осыдан. Ешкім еш уақытта енжар қала алмайды.

Өз заманының шежіресіне айналған шығарманың бар оқиғаларын бір еңбекте айтып тауысу қиын болғандықтан, жаңадан қосылғандарға назар аударған орынды.

Сәкеннің қазақ прозасын өркендетуге қосқан үлесін айтқанда 1927 жылғы басылымда жоқ, 1936 жылғыда бар біраз суреттерге тоқтай кетсек, жазушы қаламының қалай шеберлене түскенінен хабардар боламыз. Жайлана отырып жазылған біраз оқиғалар көркемдік нақышына жетіп, иі қанғандықты байқатады.

Сәкен роман-эссені кітап етіп шығарарда: «Бұл «Тар жол, тайғақ кешу» әңгімесінің бас жағы бұрын «Қызыл Қазақстан» журналына бөлшектеніп басылған еді. Сол басылғандарды жиып, жөндеп, тағы қосып жазып кітап қылдым, бірақ уақыттың тарлығынан асығыс жазылды. Сөзді шеберлеп түзеп, тізіп отыруға уақыт жоқ болды...»¹ деп ашық айтты да, роман-эссенің 421-бетінде «Ақыры бар. 1926 жыл. 17 апрель. Қызыл-Орда. Сәкен» деп қол қоюмен аяқтады.

Осы арада екі жайға назар аударған жөн сияқты. Асығыс жазылды, шеберлеп отыруға уақыт болмады дегені оқиғаларды жүйелеу, құжаттарды сұрыптау, артықкемін сылып тастауға мүмкіндіктің болмағанымен, қатар сөз саптауда, сөйлем құрауда кейбір сілтілер кездесетінін ескерткені, шығарманы жазған уақытта көркемдік шарттарын түгел сақтап отыру қажеттігін емеуінен білдіргені деп ұққанымыз абзал.

Сондықтан Сәкен сөйлемдеріндегі етістіктердің молдығы іс-әрекеттің қарқындылығы, үстемелігі ғана емес, асығыс қаламның дабындай көрінетін тұстарына көз жұмып қарауға болмайды. Оның біразын 1936 жылы түзеткен, сонда да артық-ауыс ащы да тұщы сөздер кездесіп қалып отырады. Кейде төтесінен тартып, синонимдер іздеуге бара бермегендігі Сәкеннің сөйлеу мәнерінен көреміз де,

¹ Сәкен Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1927, 3-бет.

жазушы синтаксисінің өз ерекшелігі, қолтаңбасы ретінде қабылдаймыз.

Ал роман-эссенің «жалғасы бар» деген ескертпесін өкінішпен еске алмасқа амал жоқ. Расында, бұл бөлімде 1916–1919 жылдардың аралығындағы Қазақстан шындығы қамтылады. Тегінде, Сәкен заманысында өзінің бүкіл республикалық сахнаға шыққан, Ақмола уездік атқару комитетінің төрағасы орынбасарлығынан Қазақ АССР советтерінің бірінші құрылтай съезінде Орталық Атқару Комитетінің (КирЦИК) Президиум мүшесі болып, Қазақстан баспасөз саласын дамыту ісін қолға алғаны, өңгені қойғанда «Ұшқын» газетін «Еңбекші қазаққа» айналдырып, «Қызыл Қазақстан» журналын қоса басқарғаны, Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы болып елге қызмет сіңіріп, талай ұлы жиындарда дау-дамай ортасында қазақ халқының жоғын жоқтауы, әсіресе «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік» деп орыс отаршылары еріксіз таңған «қырғыз» атауын өзгертуге, сол кездің өзінде де босағадан қарап, төрге өмешегін үзген қазақ тіліне жанашыр болып, кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізейік деген ең пәрменді науқанды сонау 1923 жылы бастап, мемлекеттік тіл деп декрет алдыруы, осы тұста талай саясаткерлермен түс шайысуы, жұлдыздары жараспауы, 1925 жылдың майында И.В. Сталинмен дидактасқаннан кейін Қазақстанға қайтып оралуы сияқты кезеңді де мәнді оқиғалардың екінші кітаптан орын алуға тиісті екенін ойша шамалауға болғандай. Өкініштің үлкені сол, бұл кезде қазақтың жаңа мәдениеті өркен жаюға бағдар алғанын ескерер болсақ, онда С.Мұқановтың «Есею жылдарындағы» қою оқиғаның бел ортасында Сәкен жүріп, өз қолымен талай игі істерді тындырғанын көрер едік. Амал не, роман-эссенің жалғасы әзірге таптырмай отыр. Тегінде, мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің мұрағатында жатқан жоқ па екен деген ой көлеңдей береді. Еміс-еміс естеліктерге қарағанда, Сәкен екінші кітапты жазып жүргенге ұқсайтын мағлұматтар да жоқ емес. Қалай болғанда да елі үшін құрбан болған ұлы дарынның артындағы жетелі ұрпағы қарымды қаламгердің қолынан шыққан дүниелерге ұқыптылық танытатын шығар деген үмітпен жүреміз.

1936 жылы кітапты қайта өңдеу қажеттігі туған кезде роман-эссенің көркемдік жағын үлкен шеберлікпен толықтырғаны анық байқалады. Ол – «Әуілдек» көлінің көрінісі, «Тұлып» деп аталатын бөлімдегі паң Нұрмағамбет, Бетпақтан Шу асардағы елді-мекендердің тұрмыс-тіршілігі, бақуаттылығы, жер, су ерекшелігі, тіпті Бетпақты басып Шуды қыстап, Сары-су өзенің жайлайтын елдерді тарата сипаттауы, әрі-беріден соң жер ерекшелігіне қарай өсетін шөптерді де елеусіз қалдырмауы жайлана отырып жазғанда қаншама көркемдік бояуы табылатынын көреміз. Осыған қоса Бетпақта арып-ашып, бой тасалап келе жатқан басты кейіпкерге тілеулес оқушының оны-мұны ойлап алаңдаған сәтінде жүзіне еріксіз күлкі үйірілдіретін «Шоқай болыс» хикаясы, жомарттың жолын қысқартатын жоқтық-ай дегізерлік «Ашай» әңгімесі, таңдамай-талғамай небір жақсы мен жайсаңдардың жағасына жармасар ажалдың, баласын алғаннан кейінгі қайғыдан қажыған Ықылас бейнесі, роман-эссені көркемдік жағынан әрлендіре түсетін ажарлы образдар 1936 жылғы «Тар жол, тайғау кешуге» тыңнан қосылып, оқушы қуанышын көбейте түседі.

Алаш азаматтарына қатысты тұстарында сол кездің дүмпуімен автор ащылау айтып, бояуды қалыңдата түскенін олардан мүлдем безушілік деп түсінбеген орынды болар. Егер сол кезде Сәкен осылай жазып кетпегенде асыл ағалар мен ардагерлеріміздің тарихтағы ізін қай жерден іздер едік дегенді де естен шығармайық.

Роман-эссенің толықтырылған тұстарына арнайы тоқталуға екі түрлі себеп бар.

Біріншіден, өміршең шығарма «Тар жол, тайғақ кешудің» әр жылдардағы әр түрлі нұсқаларын салыстырып, өзгешеліктерін анықтау болса, екіншіден, роман-эссесінің соңғы басылымдары бойынша барлау жасап, ой түйген ғалымдар коммунистік идеология соқпағымен авторды күрескер етіп көрсету мақсатына көп назар аударып келгенін аңғартуды жөн көрдік. Әрине бұл жерде көркемдігіне тіпті мән бермеген екен деген түсінік тумаса керек. Себебі көркем шығарманың ажарлы жағын әр уақытта сөз еткен болып отырып, саяси оқиғалардан көз жазбай келгеніміз өтірік емес. Біздің бұл жерде айтқалы отырған ойымыз – біздің

алдымыздағы зерттеушілер осы роман-эссенің көркемдігіне зер салғанмен, Сәкеннің азаткерлік төңкерісшілдігіне қарай ойыса бергенін, ал кейбір кезде атүсті шолумен шектелгенін айтпай кетуге болмас.

«Аттың жалы, түйенің қомында» жүріп жазатын әдет артта қалған тұста көркемдікке әр беретін толықтырулардың қайсыбіріне назар аударып, талдау жасағанның артықтығы жоқ, өйткені олар роман-эссенің тартымдылығын да, ажарлығын да арттыра түсірген.

Сәкен Бетпақ арқылы Түркістан асарда Бетпақ далада кездескен көріністерді шеберлікпен суреттеген. Соның бірі – Шоқай «болыс». Осы Шоқай «болысты» оқып отырып ебін тауып, еркелей білетіндердің ел еркесіне айналып, кейін аты аңыз болып қаларын бұрын-сонды аңдағандықтан Сәкен Шоқай образын жасауға құшырлана кіріскені байқалады. Сол бейне арқылы алдағанға да, алданғанға да Сәкен ортақ сипат дарытып, юморлық сәттерді бейнелеуге шебер екендігін байқатты. Қазақ психологиясын, қыр қулығын жеңіл юмормен суреттеп, оқушыны жылы сезімге бөлейді. Аңқауланған қудың қандай болатынын көреміз.

«Күн салқын еді. Түрсіз Бетпақ бүгін тым сұрғылт еді»,¹ – деп бастауы оқушы жүрегіне жылылық дарыта қоюы екіталай. Адамның ойы тұрмақ, бойын көтертпейтін табиғат сүреңсіздігін Шоқай «болыстың» іс-қылығымен ажарлаған тұста сұсты жаратылыстың өзі хас шеберге көніп, оқушы жүзіне үйірілген күлкі арқылы жандана түседі. Автор Шоқай «болысты» кездестіргендегі кейпін оқушыға: «Төрдегі ширатылған кісіден біз төменірек отырдық. Ол бізбен асықпай ғана ширатылып, жоғарыдан төмен қарап амандасты. Сұлу мен Ақберген бір-біріне жымындап қарап сөйлеседі. Мен төрдегі кісіге қараймын. Үстінде қоңыр күпі, жағасы түлкінің пұшпағы. Басында ескілеу, кірлеу түлкі тымақ. Өзі шарта жүгініп отыр. Мен бетіне қадала қарасам, түсін суытып, ширатылып, көріне маңғазданып, сәл қозғалып, көзін жұмып қояды. Кейде, тіпті, көзін едәуір жұмып отырады.

Мен ішімнен: «Мынау не пәле тағы да? Бұл Бетпақта мұндай да «Тәңір пұты» болады екен-ау! деп қоям.

¹ С. Сейфуллин. «Тар жол, тайғақ кешу», 1977, 359-бет.

– Бұл кісі кім? – дедім.

Ақберген бетін жұқалау күлімдетіп:

– Бұл кісі біздің әкемізбен бір туысқан кісі, еститін шығарсыз, болыс... Шоқай деген кісі. Бұл кісіні болыстыққа бекіткен бұйрығын әнеукүні мен Ақмоладан алып келіп едім.

Бұл кісіні болыстыққа бекіткен қағазын жаңа ғана өз қолына табыс қылып отыр едім. Мына ойып отырғаным бұл болыстың мөрі еді!»¹ – дейді.

Осыған дейін «болыстың» мән-жайын түсінбей таңтамаша болып отырған Сәкен, әрқайсысы үш-төрт үйден тұратын санаулы ғана ауылдың «болысының» жай-жапсарын енді түсінгендей болады. Жігіттердің қулық жасап, «аңқау» болысты түсіргілері келіп отырғанын сезеді. Әрқайсысының түсінігі де, есебі де өз ішінде.

Қара танымайтын Шоқай үшін тіпті орыс тілінде куәлендірген мөрі бар қағаз зор мәртебе болып қоймай. Шоқайдың «болыстық» дәрежесін Бетпақтағы елге бұрынғыдан бетер айғақтай түскендей. Қайрақ тастан «Шоқай болыс» деп жазылған дөңгелек мөр жасап, әлекке түскен Ақберген де қулығымен олжасыз емес. Шоқай «болыс» Ақберген қулығының қарымын кәнігі сараң болыстардай жаман-жәутік тоқтымен емес, тайыншадай семіз қара қоныр құнан қоймен қайтарған. Бұл жерде автор, біріншіден, «болыстың» мәрттігін көрсетсе, екіншіден, құнан қойының аңызға айналарын іштей сезген есепқойлығының үстінен түскен. Оны мезгілсіз келген қонақтарға сойып тастаған Ақберген арқылы, қонағын құдайдай сыйлаған қазақтың ұлттық психологиясын асқан шеберлікпен нағымды суреттеген.

Оқушы көкейіндегі сұрақты автор да дөп басқан.

«Шоқай кеткен соң Сұлу екеуіміз күліп, Ақбергенді жауапқа алдық:

Мен: – Әй, бұл не деген адам? Сойған семіз қойды шын сол берді ме? Бұл ұят емес пе? Және әкеммен бір туысқан адам дейсің ғой? Өзінің үйінің адамдарының бәрі де өзіндей ғой шамасы? Ә, солай ма? Баласы да өзінің сыңары ғой,

¹ Бұл да сонда, 359–360-беттер.

сіре? Бірақ сенің мынауың тіпті өзге елден ұят емес пе? – дедім. Ақберген мен Сұлу:

– Оның несі ұят! Өзі әжептәуір бай. Сен жемесең де бәрібір біреу жейді оны. Онан да өстіп ойын қылып, кісінің өзі жегені жақсы. Бәрібір ол өстіп жаратылған соң, өстіп кетеді, – десті»¹.

Шоқай өзінің «болыстығын» сөз жүзінде ғана емес, орайын келтіріп іс жүзіне асыратын амалды талай қолданған жан. Оны ауыл арасы да біледі және эзіл-қалжыңмен қабылдап, шынайы болысқа көрсетілер сый-сыяпаттай болмағанмен ырымын жасап жататынын автор:

« – Нақ осы «болыстықтың» соған тиетін пайдасы жоқ па осы? – дедім Ақберген мен Сұлуға.

– Ойбай, ол «Мен болыспын, менің алымым, сыбағам қайда?» деп, жазғытұрым уақытта үйлерден семіз жылқының қазыларын, семіз қойлардың жамбастарын жинап алып жүреді, – деді екеуі.

– Былтыр менің көзімше Алтыбайдың үйіне келіп; «Менің сыбағам қайда?» деп отырып алды. Сонсоң Алтыбайдың сары қатыны «Болыстың сыбағасы» деп бір семіз қос қазысын алып шығып, Шоқайдың атының қанжығасына байлап берді. «Болыс, семіз қазыны қанжығасына байлап берген соң, атына мініп, әрі жағалап кетті.

– Міні, мен «болыс болғалы» Алтыбайдың үйі жыл сайын жазғытұрым өстіп сыбағамды беріп отырады. Ал бұл үйдің маған қойған сыбағасы қайда деп, басқа үйлерден де алып жүрді, – деді.

– Жұрт бере ме мұның үйтіп сұрағанына? – дедім.

– Жұрттың көбі әйтеуір береді... Мұның «болыспын» дегенін қызық көріп, ойын қылып еркелетіп қоя береді мұны, – деді Ақберген...»²

Сәкен роман-эссесіндегі Шоқай образы аумалы-төкпелі заманда болыстықтан береке қаша бастаған сәтін көрсете мазақтаудың бір амалы болса, екінші жағынан, ел қиын-қыстау кезде көңіл көтеру үшін «есепті» ойынның өзін рухани азық еткенін аңғартады. Сол арқылы қазақ халқының психологиясынан хабар береді.

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1977, 364-бет.

² С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1977, 364–365-беттер.

Автор осы Шоқай образы арқылы жөнін тауып еркелей білетін адамды, еркелете алатын қазақи пиғыл-ниетті зілсіз юмормен жеткізіп, өзінің қаламгерлік шеберлігі әбден ұшталғандығын танытады.

«Тар жол, тайғақ кешуді» оқыған жұрттың көркемдік талғамында ұзақ сақталар образдардың алдыңғы легінде қазақи қалпы мен Шоқай есте қалары сөзсіз. Бұған Шолоховтың Дед Шукарін сабақтастырып жіберсек, зілсіз юмор арқылы жасалатын халықтық характерлердің шет пұшпағын көргендей боламыз. Шоқай Шу бойындағы тамарақтыларға әбден таныс тарихта болған адам екенін де естен шығармайық. Сонда өмірде болған құбылыстың өзі ешбір авторлық қиялсыз роман-эссенің эстетикалық қуатын арттыра түскенін көреміз, өйткені жұрт осындай көріністің өзінен-ақ шын көркем шығарма оқып отырмын деген пиғылдан айнымайды.

«Романдағы барлық негізгі сюжетті ақынның өзі бастан кешкен, не өзі көзімен көрген, не өзі естіген оқиғалар жүйесі құрайтындықтан өмірбаяндық, тіпті мемуарлық сипаты бар»¹ – деген Р. Нұрғалиев пікірін нақтылай түсетін Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесіне арқау болған образдың бірі Шоқай «болысқа» тоқталғанда жазушы қаламының жүрдек, бояуы қалың екенін байқаймыз. Өзі жүзбе-жүз кездесіп, әңгімелескен кейіпкерінің бірі Ашай бейнесіне көз тастай кеткеннің артықтығы жоқ, өйткені жазушы шеберлігін суыртпақтай шығаруға жәрдемдеседі.

Сәкеннің Ашайға кездескенге дейін ел ішінен естіген әңгімелері оған кездесу құмарлығын өсіре түскенін көреміз. «...Ашайдың қызыл тазысы кеше бір қызыл түлкі алыпты... Ашай бір шошқа алыпты... Ашай былтыр жау түсіргенде жаудың мылтығын алып қалған екен... Ашай он шақты жауды өзі түсірген ғой... Әуелі біреуін үйінің жанында андаусызда атынан жұлып алып, үндетпей ұрып, қол-аяғын байлап, қатынына күзеттіріп қойып, өзі жаудың мылтығын алып, жаудың атына мініп, өзге жауды қуып түсірген ғой...»² –

¹ Р. Нұрғалиев. «Қазақ революциялық поэзиясы» Алматы, Мектеп», 1987, 102-бет.

² С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1977, 365-бет.

дегендерді Бетпақтың ұзақ жолдарында талай естіген Сәкен құмарлығын оқушылар да бөліскендей дәрежеге жеткізе суреттейді. Сондықтан Ашай әңгімесін мөлдірете баяндауға автор да ықыласты, өйткені Ашаймен бірге болған күндері «халық айтса қалт айтпайды» деген аталы сөзге өзінің де, оқушының да көзін жеткізеді.

Ашайдың бойындағы мергендік, қобыз бен домбыра ойнайтын серілігіне қоса, ретті жерінде батырлығы, намысқойлығы Сәкенді жазушы ретінде де дидарласуға ынтықтыра түскен. Оны Сәкен: «Ашай менімен танысуға әдейі келгендігін айтты. ...Енді жақын болайық, дос болайық! Ертең біздің ауылға кел, біздің отауды өз үйінде көр! – деп Ашай мені ауылына шақырып кетті»¹ – дейді.

Жоғын жасырып, барымен базар етуге тырысқан Ашай бойындағы намысқойлықты да Сәкен сезімталдықпен түсініп, оның залалсыз өтірігінің өзін: «Қу кедейлік-ай, талай ердің қажырын мұқатып, талайдың көңілін назаландырып, талайдың қанатын қырықтың-ау»² – деп жалпыға ортақ қасіретті Ашайдың жадау тұрмысы арқылы аңғартады. Түзге шыкса батырлықты, серілікті рухани азық еткен жандардың далалық кейпін анық көргендей боламыз.

Сәкен өзінің роман-эссесінде кездескен адамдардың бәрін образға айналдырамын деп әуре болмайды. Қайсыбірін атап, жалпы тізімнің ішіне сіңіріп жібереді, ал енді өзіне айрықша ұнағандары мен іс-әрекеттері арқылы көрінгендерді шығарманың кейіпкеріне айналдырып, тарихи шындықты көркем шындыққа айналдырудың амал-тәсілдерін ойластырып отырады. Сөйтіп роман-эссенің әлеуметтік мән-маңызын арттырып, оқушыны еріксіз тартатын шығармаға айналдыру мақсатына жете біледі.

Көркем шығарма жасау үшін бір сәтте ептеп болса да әсірелеуге, ойдан шығаруға ұмтылғанымен шындықтан шығындап алыс кетпейді. Соның өзінде оқушыға тартымды да әсерлі сәттерді, көріністерді, детальдарды көбірек суреттеуге ұмтылады.

Сәкен өзінің шығармаларында кейіпкер атынан сурет-

¹ Бұл да сонда, 366-бет.

² Бұл да сонда, 367-бет.

теу, портреттеудің ең тиімді жолын таба білген жазушы. Оны «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесінде де көп қолданған. Соның бірі – Ашайдан естіген Ықылас күйші жайы.

Ықыласты Сәкен Ашайдың айтуы бойынша былайша суреттейді. «Ықылас өзі қапсағай ұзынша бойлы, караторы, қыр мұрынды, шұңғыл қара көзді, ұзынша қара сақалды, сіңір денелі ашық кісі екен. ...Өзі күлмейтін адам сияқты. Беті тіпті ашаң, жақ сүйектерінің, маңдай сүйектерінің қырлары білініп тұрады. Қолының саусақтары ұзын, тарамыс сіңірлі екен. Денесі де тарамыс қапсағай ұзынша екен»¹.

Сәкен жасаған портреттің шынайылығы болар, жазушы, композитор Илия Жақанов өзінің «Ықылас» романын жазғанда: «Сәкен жасаған портретті негізге алдым»² – дейді.

Ашайдың аузынан естіген әңгімені автор өзі ғана көз алдына елестетіп қоймайды, оқушысын да қатты әсерлендіріп, Ықыластың бейнесін көз алдыңызға көлеңдетеді. Бұл жерде Ықыласпен кездескенін жеңіл-желпі шолып өтпей, Сәкенге әсер етерлік деңгейде әңгімелеген. Ашайдың да қобыз тартатыны, тіпті домбыраға да Ықылас күйлерін салатыны, образ деңгейіне көтеріле береді. Автор естіген әңгіменің әсері арқылы Ашайдың хикаяшыл жан екендігін сездіреді де, оқушыға қажетті көркемдік нақыштарын оңтайлы табады. Сонда Сәкен – Ашай– Ықылас болып жалғасып, оқушының көркемдік танымына әсер етеді.

«Ықылас қобызын алып, қылыш жөндеп, шайырлап алып, ақырын ырғап сыза бастады. Ықаннның ұзын саусақтарының ұшынан ыңыранған мұңлы күй сарнай бастады... Еңіреген, күніренген күй көктен құйылып отырған сияқты. Менің жүрегім лүпілдеп, бүкіл жұлын тұтам шымырлап кетті. Үйде отарған жұрттың бәрі де қатып қалды. Күй еңіреп, сұңқылдап жылаған сияқты болып зарлады. Әлден уақытта есімді жиып алып, көзімнің астымен ақырын қарасам, қобыздың құлағы Ықыластың сүйекті шықшытына қатты жабысып қалған екен. Ықыластың оң қолы қобызды есіп еңіретіп отыр екен де, еңіреген қобыз күйімен бірге өзінің шұңғыл кө-

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1977, 369–370-беттер

² І. Жақанов «Ықылас», 1993,3-бет.

зінен жас тарамданып ағып, сақалынан тамшылап отыр екен. Менің де жүрегім елжіреп кетті. Сәтбайға қарасам о да төмен қарап, жылап отар екен. ...Біраздан кейін Ықылас өксітіп кеп қобызын тоқтатты. Бірсыпыраға шейін жұрт есін жия алмай отырды...» – деді Ашай»¹ – деген суретті хабарламаның эстетикалық әсері тіптен де күшті.

Суреттеудің жанама түрі, яғни өзі естіп әсерленген құбылысты қалың оқушыға өсіре жеткізе білу қаншама қаламгерлік шеберлікті талап етері белгілі ғой. Сәкен Ашайдың әңгімесін сол естіген жерінде стенограммаға түсіріп алмағаны рас. Олай болса өзінің бір кезде әсерлене тыңдаған әңгімесінің ыстық лебін, айту мәнерін, бояу нақышын көп жыл өткеннен кейін алғашқы естіген күйінде жеткізе білу қалыптасқан қалам дабын аңғартумен бірге жаңадан қанаттанып келе жатқан қазақ прозасы үшін аз олжа емес екенін анық аңғартады.

Әрине, тарихи шындықтың көркем шындыққа айналу жайына «Тар жол, тайғақ кешуден» талай мысалдар келтіріп, дәлелдей түсу онша қиындыққа түспейді. Өйткені кез келген оқиғаны тарихи деректермен ажарлап, әрбір кісі атының ғұмырнамасын жасап, бейнесі көрінгенін шығармадан суыртпақтап шығарып алуға болады. Алайда біз қадау-қадау қызықты жайлар арқылы жалпы роман-эссенің эстетикалық қуатын аңғарту мақсатын көздегендіктен, әрбір шындықтың көркемдік тұрғыдан логикалық даму процестерінің ізіне түсіп, індете беруді айрықша қажеттілік деп санамадық, өйткені, «теңіз суының дәмі тамшыдан-ақ білінеді».

Әрине, «Тар жол, тайғақ кешудің» көркемдік қуатын әңгімелеген уақытта ондай тартымсыз көріністер, мәнсіз деректер жоқ, бәрі де керемет деп ешкім айта алмайды. Алаш қозғалысының ұлы мақсатына ден қойып, іш тартқанымен, жеке-дара азаматтардың, қайсыбір басшылардың іс-қылығын көрсететін арзан да дәмсiз дерек-мағлұматтарды кейде шамадан асырып жібергенде, әсіресе газеттерден келтіретін, бірақ тап сол тұста ойнамайтын, автор позициясына керек болғанмен көркем шығарманың тәніне сіңі-

¹ С. Сейфуллин. Тар жол, тайғақ кешу, 1977, 370-бет.

се қоймайтын мақала-мәліметтер роман-эссенің қайбір тарауларын әлсіретіп тастайтынын да жоққа шығаруға болмайды. Шығарманың көркемдік сипатынан гөрі тарихилығына нұқсан тигізетін жансыз мағлұматтардың оқушыға кері әсер етер сәттері бары белгілі. Алайда бұл жайлар «Сәкен Сейфуллиннің негізгі шығармасы аталып келген «Тар жол, тайғақ кешу» романы таза тарих үшін керек болғанмен, қазақ әдебиетінің игіліктері қатарына қосыла қояр ма екен?»¹ деген қаскөй сауалдарға негіз бола алмайды, тарихи-көркемдік шындықтар растамайды, қоштамайды.

«Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесі – қазақтың төңкерісшіл, реализм бағытымен дамыған әдебиетінің ғана емес, бүкіл сөз өнерінің ұлы да кезеңді, этапты шығармасы болып тарих бетінен жарқырап келгені сияқты, бұдан былай да тұлғалана түсері ешбір шүбә тудырмайды.

«Тар жол, тайғақ кешудің» көркемдік сипатына арналған тараудың бас жағында әңгімеленген, яғни оның жанрлық қырына қысқаша болса да тағы бір оралып, ой түйген орынды сияқты.

Жалпы жұрт қолданып келе жатқан «тарихи-мемуарлық роман» анықтамасы бұл атақты шығарманың бүкіл «жан-дүниесін» қамтитындай болып көрінгенімен, оның хроникалық қасиетін қаға берісте қалдыратын сияқты. Ал «очерктер циклі» деп тапқан Б. Кенжебаев пен Ш. Елеу-кеновтің де ойының әбестейтін ештеңесі жоқ, өйткені Сәкен тарихи деректер мен оқиғаларды шындыққа негіздей отырып, очерк амалын қолдана жазатын сәттері аз емес. Тіпті, қайсыбірі өзінің ішкі көркемдік заңдылығымен дөңгелене шығып, публицистикалық желісінен айырылмайтын тұстарда бұл авторлардың пікірін санаттан шығарып тастамау керек. Ал кейбір тұста новелла, әңгіме шарттары да сақталады. Мұндай кезде шығарманың көркемдік арқауы ширап, үзік-үзік деректер мен ойлар оқушы жадында мықтап сақталып қалуына жағдай жасайды, әрі-беріден соң композициялық жүйеліліктің жетіспей жатқанын сездірмеуге себепші болатын тұсын да байқаймыз. Бұлардың

¹ «Қазақ әдебиеті» газеті. 11. 09. 1992.

бәрі желілі сюжетке құрылып, бір машықта суреттелетін шығармада кездеспейтіндіктен осы ұлы туындыны «роман-эссе» деген атау орынды шығар деп ойлап, сол терминді еңбектің ұзына бойына пайдаланып отырдық. Қалай болғанда да, оқушы жұртшылыққа жазушы, қаламгер Сәкеннің бұл шығармада қандай көркемдік әдіс-тәсіл қолданғанының мәні болғанымен, әдебиет тарихы, жанрлардың қалыптасып жетілу процесі үшін зерттеушілер анықтай, шындай беретін күрделі проблема екені даусыз. Өмір оқиғаларының диалектикалық заңдылығы қандай күйде болғанын сөз өнерімен көрсете білуден қуатты күш аз екенін ескерер болсақ, онда «Тар жол, тайғақ кешу» шындықтың шырайын шығарған көркем туынды – роман-эссе. Оған қажетті барлық көркемдік компоненттерді шығарманың өн бойынан мол табамыз, өйткені негізгі кейіпкері – жаңа заманның қызыл сұңқары бола білген дауылпаз ақын Сәкеннің өзі бола білуі, бүкіл шығарманың өзекті арқауы Сәкен сөзі, Сәкен іс-әрекеті, Сәкеннің ойлау-толғауы мен тұжырым-қорытындысы арқылы көрініп жатуы оған композициялық тұтастық дарытып, эстетикалық күш-қуат бергені даусыз. Сондықтан тарихи шындық ажарлы сөз бояуларымен әр ұрпаққа жетіп, сол кездің таным-білігі деңгейінде ойландырып толғандыра береді. Өйткені әр заманның өз базары, өз нарқы болары жалғыз өмірдің ғана емес, шын өнердің де бұлжымас заңы!

Қазақ тілінің қадір-қасиетін, көркем сөздің ғажайып құдіретін Одақ көлемінде, әлемдік деңгейде танытып кеткен, халқымыздың алып ойшылдарының бірі, зергер жазушымыз – **Ғабит Мүсірепов**. Қашанда шындықтың бетіне тура карап, уақыттың көкейтесті сауалдарына қайраткерлік зердемен парасат биігінен жауап беретін пайымды пікір қозғар еді.

Тағы бір таң қаларлық, әрі сүйсінерлік жай сол - үлкен суреткердің көптеген батыл тұжырымдары мен жаңашыл көзқарастары атышулы тоқырау дәуірінің тасы өрге домалап тұрған кездерінде айтылғанына қарамастан, қазіргі қайта құру идеяларымен толық үндеседі.

«Өткен күннің бәрі тарих» дегенді анық ұқпағаныммен, тап осы жолғыдай етене сезіне қойған кезім аз болар. Себебі менің қолымда «жанды» документ, яғни қазақ әдебиетінің классигі Ғабит Мүсірепов екеуіміздің үш сағатқа созылған сұхбатымыздың магнитофонға жазылған сөзі бар. Ол сұхбат алдын ала уәделесіп, әбден ойластырылып, 1974 жылы 25 шілдеде өткізілген еді. Сол кезде де, бүгін де оның мән-мағынасы зор екенін сезгеніммен, Ғабеннің «уақыт келеді ғой әлі» деген ойынан аса алмап едік.

«Жұлдыз» журналы «басамыз» деген де, марқұм Жайсанбек Молдағалиевтің М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының коллективі дайындап жатқан жинаққа қоспақ болғанда да «Ғабит сөйлеген сөзіне дейін баспасөз бетіне бастыратын болыпты» деген сөзге қалдырмаңдар мені» дегеннен кейін тосылған едік.

Енді кешеуілдетуде еш мағына жоқ екендігін сезіп, сол сұхбатты қалың оқушыға ұсынып отырмын. Адал да өрелі ойлар тұнығынан еркін сусындауларыңызға тілектеспін.

Тұрсынбек Кәкішев: Қадірлі, Ғабе!

Биыл, 1974 жылы қазақ әдебиетінің ұлы жазушыларына арналған жиындар өтіп жатыр ғой. Әнеу күні Ілияс Жансүгіровтың тойын өткіздік. Содан кейін университетте Сәкеннің 80 жылдық тойы өтті. Ол, әрине, қалалық жиналыс емес, университет-коллективтің Сәкенге арнаған жиыны. Сонда өзіңіз естелік айттыңыз.

Сол айтқан естеліктеріңізге жұртшылық құлақтанып қалыпты. Сол жиында магнитофонымыз дұрыс жұмыс істемей, жазып ала алмадық Енді, әрине, ол өткен дүниені қалпына қайта түсіру қиын, дегенмен де сол жиналыста сөйлеген сөздеріңізді, айтқан естелігіңізді бүгін суыртпақтап шығарып алсақ деген едім. Сонымен қатар, жалғыз Сәкен емес, сіздің творчествоңызға байланысты да біраз сауалдар туатыны сөзсіз. Осы жағдайларға байланысты сізбен ди-дарласып отырмыз. Сіздің Сәкен жайлы пікірлеріңізді, өз творчествоңыз туралы ойларыңызды білгіміз келеді.

Әрине, Сәкеннің, Ілиястың, Бейімбеттің бір жылдың төлі болуы қазақ әдебиеті классиктерінің молдығын көрсетеді ғой. Алайда, үшеуі үш жылда туса, сөз мерекесі, әдебиет мейрамы ұзара түсер ме еді деген ой келеді. Әрине, үшеуінің бір жылда туғанын енді түзету қиын, бірақ дегенмен де біздің әдебиетіміздің танылуында, әдебиетіміздің халықаралық деңгейге шығуында осындай классиктеріміздің үлесі мол ғой. Сондықтан осы әңгімемізді классиктерімізге, оның ішінде Сәкенге байланыстырып өткізсек деп едім. Мен бірнеше сұрақтар дайындап келдім. Сіздің пікіріңізді білгім келеді.

Мысалы ғой, Сәкен жөнінде қазір пікір айтқан адамдар аз емес. Сәкеннің әдебиетіміздегі орны, мәдениетіміздің, халқымыздың тарихындағы орны жөнінде пікірлер көп айтылып, көп жазылды. Сіздің пікірлеріңіздің, жазған мақалаларыңыздың, айтқан ойларыңыздың барлығы да оқушы жұртшылықтың көңілінде, кітапханасында. Солай бола тұрса да, тағы да бір рет Сәкеннің қазақ халқының әдебиеті мен мәдениетіндегі орны қандай? Соңғы кездің көзқарасымен қалай түйіндеуге болады? Сәкеннің қазақ мәдениетіндегі, әдебиетіндегі, халқының тарихындағы орны жайында түйінді пікіріңізді анық айтып берсеңіз екен.

Ғабит Мүсірепов: Сәкеннің қазақ әдебиеті мен қазақ совет мәдениетінің, жалпы халық ағарту жұмыстарының жаңа беталыс табуындағы орны ерекше ғой. Сәкен алғашқы кезде Жаңа әдебиет, жаңа мәдениет дегеннің бағытын жапа-жалғыз белгілеген адамымыз деуге болады.

Біздің зерттеушілерде бір ескерілмей жүрген жағдайлар бар. Сәкен революция туын көтеріп шыққанда Сәкеннің қасында қаншама жазушылар бар еді, қанша қалам қайраткерлері, қанша халық ағарту жағындағы әлеумет қайраткерлері бар еді? Дәл Сәкен «Жасасын Совет» деп атқа мінгенде ондай жолдастары аз болатын.

Жұртқа мәлім ғой, бүкіл қазақ интеллигенциясының ол дәуірде 90 проценті ұлтшылдық бағытта жүретұғын. Кейін олардың бізге келіп қосылғаны жоқ емес, бар. Бірақ ол дәуірде Сәкенге жолдас болғандары жоқ.

Сәкенді біз совет әдебиетінің негізін қалаушы деп айтатын болсақ, ең алдымен Сәкеннің сол майданды жалғыз басқарып, совет ұранын жалғыз көтергендігін ескеруіміз керек.

Шындығына қарағанда, «Қазақ», «Ақжол», «Сарыарқа», «Абай», «Сана», «Шолпан» журналдарының айналасы лықсып толып отырған бұрынғы ескі интеллигенция еді ғой. Оның барлығының да бағыты тап сол дәуірде совет құрылысының бағытымен ұштасып жатпайтұғын. Көпшілігі негізі қаланып жатқан жаңа құрылысқа қарсы болып отыратұғын.

Сол кезде Сәкен, әйтеуір шамасы келгенше, жалғыз да болса қызыл туды қолдан түсірген жоқ. Сәкеннің өзі үлкен ақын. Әсіресе, жазғанынан гөрі өзінің жаны үлкен ақын адам болатұғын. Сөйте тұрып, сондай жалғыздығына қарамастан, Сәкен бұрылмастан, айналмастан бәріміздің өсуімізге, бүгінгі Совет әдебиеті деп саналатын үлкен әдебиеттің балаң кезінде соның бағытын аудармай, бұлжытпай жаңа дәуірге қарай бейімдеп басқарып отырды.

Сәкен жалғыз және сол жалғыздығына қарамай үлкен орын алған кісі. Сондықтан мен Сәкенді басқалардан ерекше бағалаймын.

Қаншама өсек те, ол кезде жаңа туып келе жатқан қазақ әдебиетінің кадрлары түбегейлі әзірлікпен келген, дүниетану жағынан белгілі көзқарасы қалыптасып болған жандар емес қой. Сонысына қарамай, Сәкен бізді дұрыс жолға, дұрыс бағытқа бастап кетті деп ойлаймын.

Сол бағыт, сол Сәкеннің берген үлгі-өнегесі біздің совет әдебиетінің тез өркендеп кетуіне үлкен бағыт, кәдуілгі орыс халқы айтатын, путевка берді. Бізде ондай путевка дегеннің дәл мағынасы шыға бермейді. **Сәкеннің жалғыз жүріп алысқан, жүріп келе жатқан революциялық дәуірдің бағытын (Мен әдебиет-мәдениет майданындағы бағытын айтамын) жалғыз өзі берік ұстап, жалғыз өзі мойнына алған, жас кадрлар жинап, болашақтың жолын, бағытын сызып кеткендей адам көремін.**

Т.К. Кейінгі сұрақтардың ішінде ондай сауалдарым бар еді. Алдын алып қойдыңыз. Ендігі бір мәселе Сәкенді алғаш көргеніңізді айтып беріңізші. Алдымен Сәкеннің өзін көрдіңіз бе, әлде даңқын естідіңіз бе? Революция жолындағы ер-азаматтың, іс-әрекетінің сізге жасаған әсері қандай болғанын баяндап беріңізші.

Ғ.М. Мен елде 20-жылдары ауыл кеңесінің хатшысы дегендей, волисполкомның мүшесі дегендей, одан басқа да әр түрлі қызмет істеп, баяғы, қолға газет түсіп қалса, оқып жүретін жастардың бірі едім. Ие, 21 жылы Пресногоркеуде жоғары бастауыш училище бітірдім. Бұрын молдадан екі-үш жыл оқығаным бар.

Кейіннен біздің үлкен атакты жазушыларымыз болып кеткен Илияс, Бейімбет, Мұхтар, Сәбиттер бұл кезде Сәкенмен қол ұстасып, жұмыс істескен болмайтұғын. Ұлтшыл интеллигенттер бір жағынан тұтас қалың, барлық баспасөзді, газетті меңгеріп кетуіне шамасы келетін дәрежеде болса, Сәкенмен бірге қол ұстасып апара қоятұғын жазушылар, совет жазушылары дейміз ғой осы күні, ол кезде шыға қойған жоқты. Сондықтан да, **Сәкеннің орны, тағы да қайталап айтамын, бөлек орын, ерекше орын, біздің мәдениетіміздің дұрыс бағыт алып кетуі жағынан қарағанда.**

Т.К. Сәкенді алғаш кездестіруіміз, көруіміз жайында: Алдымен Сәкеннің даңқын естідіңіз бе, иә болмаса өзін көрдіңіз бе? Осы жайында алғашқы әсеріңізді айтып берсеңіз.

Ғ.М. Сәкен деген ақын, революцияны өз қолымен жасасқан. Ақмолада Советтің туын өз қолымен көтерген. Халық Комиссарлары Советінің председателі, халықтың аса бір қамқор адамы деген даңқ қазақ халқына кең жайылып жататын. Мен де солай алдымен даңқын естідім.

Сонан соң 1923 жылы күзде мен Орынборға оқуға келдім. Рабфакқа, Орынбордағы оқу ісіне араласу Сәкеннің екінші бір қызметі сияқты екен. Сәбит рабфакқа бір жыл бұрын келіп түскен.

Сол отыз баланы анда-мұнда ересектер мектебіне, «опытно-показательная школа» дейтін он жылдық мектепке, Рабфакқа, Қазақ институтына бөліп-бөліп орналастыруда Сәкен оқу жұмысын басқаратын адамдай қатынасты. Сол отыз шақты баланың бәрі де оқуға қабылдандық.

Сәбит 22-жылы Рабфакқа түскен соң, Сәкенмен жақындасып кетіпті. Сәкеннің Орынбордағы Деевская, 5 дейтін үйінің бір бөлмесінде тұрады екен Сәбит. Сәбит пен бірге қыс ортасына дейін мен де сол үйде тұрдым.

Буденныйдың мұртындай қайырып тастаған мұртты, қара толқынды келген шашты, өзі аққұба, көз қиығы ерекше, денесі сом, еркек ішіндегі аса бір сымбатты адам еді. Мен Сәкеннің өлеңдерінен кейде ырғақ жағынан болсын, ой мен түр жағынан болсын кемшілік таба аламын осы кезде. Бірақ Сәкеннің кісілік жаратылысында бір кемшілік жоқ деп ойлаймын.

Ол шай үстінде көп әңгіме айтатын, өзі домбыра шертетін. Сәкеннің шайы деген 2-3 сағатқа созылады. Ол кезде арақ ішу деген жоқ қазақ арасында, темекі тарту аз. Кем болса он-он бес кісі Сәкеннің айналасына жиналар еді. Оның үшеу-төртеуі Қарсақпайдың, Қарағандының жұмыскері. 1912 жылы Лена оқиғасына қатынасқан Уғар Жәнібеков сияқты, сосын өзі оқуға түсіріп, өзі өсіріп келе жатқан бірталай жұмысшы жастар, ел жастары Сәкеннің үйінде тұратын, ал тұрмағандарының өзі де Сәкеннің мойнындағы асыранды балаларындай көп болатұғын.

Сәкеннің кескініне қарап, оның ақын екендігіне сенетін едік. Сәкен жиырма сегіз жасында Совнарком председателі болған ғой.

Енді қарасак, Сәкеннен біз сегіз жас кіші екенбіз, бірақ сол кезде ол бізге таудай, ұлы адамдай көрінетін.

Өйткені әрбір ісінде елдің қамы аңғарылатын. Өзі елді көп аралайтын. Әсіресе, Орал өңіріне көп барып жүрді. Орынборға жақын маңайдан оқушылар әкеліп, ел тіршіліктерінен көп әңгіме айтып жүретұғын. Сол кездегі Сәкеннің жазғанынан Орынборға қарайтын елдердің біразының тіршілігі қандай екенін көресіз.

Т.К. Сәкеннің сізге тікелей тиген жәрдемі бар ма?

Ғ.М. Бірінші, Сәкен мені рабфакқа түсірді. Екінші, мен 1924 жылы партияға түсемін деп арыз бергенімде, Сәкен менің рекомандаторым болды. Сәкен арқылы мен Әліби Жанкелдинмен таныстым. Бір адам болса да революцияға дейінгі стажы бар адам керек болатын ол кезде. Әлекең маған рекомандация берді.

Ол кезде партияға рекомандация беруге 5 кісі керек еді. Сәкен мені сол кезде КазПИ-дің ректоры болған Баймен Алманов деген кісімен таныстырды. Ол да ескі коммунист еді. Маған рекомандация берді.

Тағы бір жайды еске алуға болады. Қаракұм деген жерде 30-шы жылы аудандардың ортасындағы жер таласы болып, Әліби Жанкелдин, Сәкен, мен, тағы біраз адам сонда бардық. Сол кезде біз Аралда бір вагонда тұрдық. Әрқайсымыздың бөлек купеміз болушы еді.

Сәкен бәрімізден ерте тұрып, қыдырып кетеді. Күнде таңертең Ташкентке қарай Москва поезы өтеді. Содан газет алып келетін еді Сәкен. Бір күні, мен тұрған жоқ едім әлі, купемді ашып, Сәкен менің бетіме «Литературная газетаны» «оқы» деп тастай берді. Өзі шығып кетті. Газетті жалма-жан алып қарасам, Маяковский қайтыс болған екен.

Маяковскийдің өліміне Сәкен қатты қайғырды. Өзінің де Маяковскийше жазған кездері бар ғой. Ешкімге айтып жарияламаса да, Маяковскийді өзіне арқа тұтатын.

Т.К. Маяковскиймен екеуі дос болыпты деген әңгіме бар ғой.

Ғ.М. Маяковскиймен Сәкен көп кездескен сияқты. Сол газетте Маяковскийдің «товарищ правительство, моя лодка разбилось о быт, к чему теперь вспоминать бед и обид» деген жолдары бар еді. Соны Сәкен қайта-қайта еске алып, жазушылар арасындағы жағдайларды көбірек айтып кетті. Содан кейін біз жүк машинамен жолсыз Қаракұмға жүріп кеттік.

Т.К. Қаракұм деген қай жер сонда?

Ғ.М. Бұл – Шалқар мен Ырғыздың ортасында Жезқазғанның күнбатыс солтүстік жағында.

Т.К. Ақтөбе мен Жезқазғанның екі ортасында, екен ғой.

Ғ.М. Иә, сол маңай. Сол жолда Сәкен ылғи тоқтаған жерде мені қасына ертіп, даланы кезіп кетуші еді. Әсіресе, Маяковскийдің өлімі Сәкенге үлкен бір ой салған сияқты. Ол Маяковскийдің ақындығының басқаларға ұқсамайтын ерекшелігін көбірек айтатын. Сол сапардағы екі нәрсе есімде қалыпты. Біреуі – «Сәкеннің досы көп. Сәкеннің жолдасы көп дейді жұрт. Шындап қарасам, менің жолдасым да, досым да, тіпті қайда барсам да толып жатыр. Бірақ солардың ішінде бір сырласым жоқ екен» – деді. Мұнайып айтқандай болды.

Т.К. «Сыр сандықты» жазған кездегі көңіл күйлерінен әлі айыға алмай жүрген тұсы ғой?

Ғ.М. Иә, сол «Сыр сандық», айтпақшы, содан кейін жазылды ма екен?

Т.К. Алдында жазылды.

Ғ.М. Ә, солай ма ?.. Әйтеуір, «Сыр сандықтың» әсерін сол далада көбірек айтып жүрді. Ол кезде мен жаңа ғана жаза бастаған кезім еді. Сонда сырласуға, иә болмаса, ең берісі ашылып сөйлесуге болатын жастардың бірі шығар деп үміттенуі де мүмкін. Мен оны солай үміттеніп еді деп айта алмаймын. Өйткені, Сәкеннің аты Сәкен.

Т.К. Сәкен сіздің «Тулаған толқында» атты шығармаңызды оқыған шығар?

Ғ.М. Оқыды.

Т.К. Сәкен түсінігіндегі сұлулықтың сыры қандай еді?

Ғ.М. Сәкен айтатын: «Кейбіреулер қиялындағы сұлу әйел бейнесін өзі ойша жасап алады да, сосын оны өмірде кездестіре алмай, әуре болады да жүреді. Бірақ мен білетін, мен сүйетін әйелдің белі, көзі, мұрны, бойы, аяқ-қолы менің өз ойымда ғана болуы мүмкін», – деп. «Өз ойымда жасалған» деген жоқ, «өз ойымда ғана болуы мүмкін», – деді.

Кеше «Иностранная литература» журналында Петрарка туралы үлкен зерттеу шықты. Авторы есімде жоқ, поляк жазушысы болу керек. Сол Петрарка бір бейнені өзі ойдан жасап, соған өзі ғашық болып кеткен. Петрарканың 300-

400 өлеңі бар. Соның барлығы бір адамға, бір ғана әйелге жазылған. Тарихта мұндай аңыздар бола береді. Өзі салған суретке, өзі тастан қашаған мүсінге өзі құмартып ғашық болып жүретін көркемөнер қайраткерлері бар ғой.

Т.Ж. Сөзіңізді бөлгенге ғафу етерсіз. Сіздің «Кездеспей кеткен бір бейне» атты шығармаңызда, сұлулықтың символы ретінде, осы айтып отырған ойлардың дамытылған формасында.

Ғ.М. Соның ұшқыны ғой.

Т.К. Соны Сәкенге байланыстырған уақытта.

Ғ.М. Мен шамам келгенше, «Кездеспей кеткен бір бейнеде» «Аклиманың бейнесін Сәкеннің өзі толықтырар ма еді» деген ойда болдым. Сәкен бір-ақ рет көріп қалады да анықтай, бейнелей алмайды, бірақ. Сәкен оны өз ойымен өсіріп, өңдеп, әдемілеп, нағыз ғашық болатын қыз етіп алған ғой. Мен сол тұрғыда жазып едім оны.

Т.К. Сұлулықты, ажарлылықты, ақылдылықты қастерлеу жөніндегі ойларыңызды мына соңғы жазып жатқан повесіңіздегі Ұлпан бейнесімен байланыстыра кетсеңіз.

Ғ.М. Жазушы болған соң еліміздің тарихына байланысты нәрселерді қарастыра жүресің ғой. Менде шешілмей жүрген бір жұмбақ бар. Мынау жиырма екі болыс Қаракесек елінің ұраны – «Қарқабат». Қарқабат – әйел аты Біржан-Сарамен айтысқанда. «Сал Біржан салды әнге Қарқабаттап», – дейді. Біржан ұлы жүзге келіп айтысқанда, арғынның ақыны болып айтысады ғой. Ол өзі – Нұралы Керей. Мынау мен жазып отырған Есеней – сол Қожағұл, кәдуілгі Біржанның атасы ғой. Өтеп деген адамның жерін тартып алған. Сол Біржан Арғынның атынан айтысқа түскенде сиынатын аруағы, шақырған ұраны – Қарқабат – әйел. Екінші, Қытай жерінде он екі болыс Абақ керей бар дейді. Сондағы Абақ деген кісі де әйел. Ал мынау орта жүзде Айбике, Нұрымбике, Күнкөке, Сүйінбике деген елдер бар, соның барлығы үлкен-үлкен руларға қойылған әйелдің аты. Сәкеннің елі – Енең деп аталады.

Т.К. Иә, солай...

Ғ.М. «Енең деген – «әжең»» деген сөз ғой. Сонда бұлар Қыз Жібек немесе Баян сұлу сияқты сұлулығымен атағы шыққан әйелдер емес, болмаса матриархаттан келе жатқан

сарқыншак емес. Кәдуілгі патриархальды феодалдық дәуірде елді билеп кеткен әйелдер.

Мен алып отырған Ұлпан деген кісі біздің елден шыққан, өмірде болған адам. Зираты біздің ауылымыздан екі шақырым жерде еді. Бірақ, ол менің көрген кісім емес, сондықтан анау әйелдерден желі тартып барып, бейне жасауға тиістімін ғой. Сол елге егін салдырған деген даңқы қалған, шөп шаптырған, қыстау салдырған. Есенеидің, бай Есенеидің малын бүкіл ел болып, жалғыз соның аузына карап, кара қазанына карап ши болып қалғанда, солардың 15-20 жылдық еңбегін бөліп беріп, елді ел қылған адам дейді Ұлпанды.

Мен қазақ елінің бір ақылды әйелінің бейнесін жасамқпын. Басқа елде өзінің көрікті әйелін де, ақылды әйелін де, басқа әйелін де бейнелеп жүр ғой. Мынау Ұлпан сондай әйелдің бейнесі болар деп жаза бастаған едім. Мұнан кейін де тағы бір әйел суреттеледі, соны бейнелегенде де мен сонау Сәкеннің алыстағы әсерінен нәр аламын ғой деп ойлаймын. Кейде сол әйелді сипаттағанда, мінез-құлқын жазғанда, Сәкеннің «Шіркін-ай, сондай әйел болар ма еді?» – дейтұғын бір арманды өкініштері есімде қалған сияқты, ылғи көз алдымда тұрады

Т.К. Олай болса, Сәкеннің, Сіздің сұлулық жөніндегі көзқарастарыңыздың барлық жиынтығы «Кездеспей кеткен бір бейне», «Ұлпан» арқылы сыртқа шығып жатқан сияқты ғой, тегі.

Ғ.М. Солай деуге де болады.

Т.К. Енді Сәкеннің өзіне қарай қайтадан бір оралсақ қайтеді? Сәкен ҚазАПП-ты құрған уақытта соның жетекшісі, алғашқы ұйымдастырушысы болды ғой. Совнаркомнан түскеннен кейін Москвадан «Кузницаның» өкілі, РААП-тың өкілі болып келді. Сондағы алған әсеріңіз, қазақтың совет жазушыларын ұйымдастырудағы Сәкеннің іс-әрекеттері қандай болды?

Ғ.М. Мұнда бір өте нәзік жағдайлар бар. Сәкен ұлтшылдық ықпалында жүрген адамдарды оңай тәрбиелеп аламын деп ойламаған кісі. Сондықтан, әдебиеттен, мәдениеттен жаңа беталысты тезірек ұғынып, қолға алып кететін алдымен жастар болуы керек деп үміт артқан сияқты.

ҚазАПП-ты алғаш ұйымдастырған кезде мен ол маңайда болған жоқпын. Оқып жүрген кезім. Сонда Сәбит, Асқар Тоқмағамбетов, Тайыр Жароков, баяғы Қалмақан Әбдіқадыров, Елжас Бекенов, Әбдірахман Айсарин, Әбділда Тәжібаев секілді жеті-сегіз адамды бірден жастардан жинапты.

Бұл кезде Мағжанға қарсылық қатты күшейіп тұрған кез, оның да әлі бізге мойын бұра қойған кезі емес. Ол Жамбылдың кезі емес. Ол «Мен тоқсанмен біргемін» дер кезі емес. Әріректе, әлі шалқак жатқан кезі Мағжанның.

Сосын біраз әдебиетшілер «Қазақстан» баспасының айналасында болды. Ташкентте шығатын газет-журналдың айналасындағылар ҚазАПП-тың бағытына түп-түгел қарсы. ҚазАПП-тың бағыты түгіл, жалпы қазақ әдебиетінің өсіп-өркендеу жолына қарсы «Орыс жазушылары олай қылған екен деп, біз де былай қыла салмауымыз керек» деп сіресіп жатқан кезі ғой. Және олардың өзі білім жағынан Сәкеннен артық болмаса кем емес, қалай дегенмен, тең. Оларды тәрбиелеймін деп Сәкен әуре болмай, әуелі жастардан жазушы жинаған. Әрине, келе-келе бұл жастардың ішінен де кішкене теріс азулар шығып кетті. Жалпы, осы өзімізден басқаны ішке кіргізбейік дегендей бағыттар болып, солақайлық жасалды. Мысалы ҚазАПП-қа Бейімбет пен Ілиясты тартпау сияқты, бұл әрине жақсылық емес қой. Бірақ Сәкен, мен білетін Сәкен, Бейімбетпенен, Ілияспенен дос адам еді. Оларды қатты бағалайтын адам еді. Сол кезде де солақайлық күшейіп, Сәкенге «Сіз енді ақсақал болып, үйде отырыңыз» деген сыңай байқалатын.

Т.К. Қалғанын өзіміз жөндеп аламыз деп қой, баяғы.

Ғ.М. Иә, қалғанын өзіміз істеп аламыз деп біраз адамды маңайларына жолатпай жүрді.

Т.К. Қайыпназаровтардың тұсы ғой.

Ғ:М. Қайыпназаровтардың тұсы. Баяғы Әбдрахман Байділдин болды. Солақайлық жағынан біздің Сәкен де ешкімге есесін жібере қоймайтұғын. Бірақ сол тұста «Жыл құсы» дейтін альманахты, «Әдебиет майданы» журналын шығаруда Сәкен басшы, көсем болды.

Т.К. Тағы да бір топ сұрақтарым бар. Ол көбіне Сәкеннің қоғамдық, мемлекеттік қайраткерлігіне байланысты.

1923 жылы Сіз Сәбеңмен екеуіңіз Сәкеннің үйінде жатқан уақыттарыңызда Мемлекет басшысы ретінде біраз айттыңыз ғой әлгінде.

Жалпы халықтық тұрғыдан келген уақытта, қазақ мәдениетін, қазақ елін, шаруашылығын көтеру тұрғысынан келген уақытта өзіңіз білетін Сәкеннің арманды ойлары, жүзеге аспай қалған жоспарлары бар ма? Жоқ болмаса солардың көбін өзі біраз атқарып, дендеп тастады ма? Осы жөніндегі ойларыңыз қандай?

Ғ.М. Сәкен адам ретінде, мемлекет басшысы ретінде, меніңше, ешкімге жақсылықтан басқа еш нәрсе ойламайтын. Бұл сол кездегі, менің жас кезімдегі әсерім емес, кейін де талай әңгімелерде, талай істерде байқалған. Сәкеннің табиғаты ғой деп ойлаймын.

Сәкенді «анаған қарсы болды, мынаған қарсы болды» дейді ғой. Бұның көпшілігі Сәкеннің атымен жасалған істер. Сондай қолайсыз жағдайларды, әсіресе мына жікшілдік жағындағыны, Сәкенге таңып жіберіп, Сәкен көбінесе содан күйіп жүретін.

Мен оны Совнарком кезінде «Еңбекші қазақ» газетінің редакторы болғанда көріп, біліп жүрдім. Сол лауазымдарына қарамай, оқу істеріне қатты араласып отыратын адам еді. Әлгі, 1922 жылғы ашаршылық кездерінде Сәкен елдің жайына көбірек назар аударатын, әңгімесінің көпшілігі соған арналатын.

Ол кезде Сәкен Қазақ автономиялық республикасының Совнарком председателі ғой. Біздің рабфакқа жаңа түскен кезіміз. Сәкеннің айтқан әңгімесіне құлақ қойып, зер салып тыңдағанымыз болмаса, анықтап сұрауға шамамыз келмейтін. Сол тұста сайлау деген де жиі болып тұратын: болыс сайлауы, ВЦИК-тің сайлауы, КазЦИК-тің сайлауы, Советтердің сайлауы.

Әлгіндей әңгімелер үстінде өзінің Ленинге жолыққанын, Кремльге тоқтаусыз кіре беретінін, Ленинмен қалай сөйлесетінін көбірек айтатын еді.

Менің байқауымша, ол Ленинге 3-4 рет кірген, 3-4 мәжілісте болған сияқты сезілетін еді. Съезд уақытында Совнарком председателінің президиумда болулары да мүмкін. Онда болмаса, съезд үстіндегі жүріс-тұрыстарда

сөйлесуі, не өзінің кабинетінде Лениннің Сәкенді қабылдауы даусыз ғой деп ойлаймын. Ленин жайын сұрай қою бізге ол кезде тіпті ретке келмейтін шаруа ғой. Соны біз анықтай алмай кеттік. Білсе, естігені бар, әлгі Қаскей Өтекин білер, құлағында не қалды екен, өйткені ол «Еңбекші қазақ» газетінің секретары болатын.

Т.К. Әнеукүні университетте естелік айтқан уақытта Лениннің мінезін аңғартатын бір детальды: «Осылай емес пе?», – деп басын қисайтып, бір сұрақ қоятын әдетін айтып едіңіз.

Ғ.М. Ондай жайларды Сәкен көп айтатын. Өзіне бір рет Ленин «Ты же поэт» деп қалғаны бар деп айтатұғын еді.

Т.К. Оны қандай жағдайда айтты екен?

Ғ.М. Ондай әңгімелерде Лениннің айтқан негізгі, салмақты мәселелерін бізге айта қоймауы мүмкін. Бірақ сол жеке кездесу кездерінде, әсіресе салынайын деп жатқан Көкшетау жолы әңгіме болған сияқты. Кейін оны «Жер қазғандарда» жазды. Осы төңіректе бір әңгіме болғаны анық. Кең байтақ қазақ даласының қарым-қатынасы жоқ, бір облысқа бару үшін қаншама күндер кететінін айтып, темір жол салу жағын тездетуді өтінген жайы бар сияқты. Сол кезде Ленин: – «Оны тез жасайтын ақша қайда, ты же поэт, саған ол оңай көрінеді, ал біздің қалтамыз бос отыр ғой», – деп айтқан сияқты.

Т.К. Қаражат мәселесіне, Ленинмен кездесуіне байланысты мынадай бір жай менің есіме түсіп отыр. Архив документтеріне қарап отырғанда, қаражат өзі қашанда жетпей жатады ғой.

Біздің республикамыздың жол қатынасын жақсарту мақсатында Сәкен аэроплан алу, теміржолды өркендету мәселесін қатты көтерген.

Ал сонымен қатар, ең бір айырықша, ақшаны көп тілеген және әлеумет ыждаһатын талап еткен мәселе – оқу-ағарту саласы. Сәкеннің айтатыны бар ғой: «Қазақ халқы енді бір жиырма жылдың ішінде мәдениетті елдердің қатарына қосылуы керек», – деп, мүмкін, осыған қажетті қаражаттар жөнінде, осы мақсаттар деңгейінде болған әңгіме шығар.

Ғ.М. Сәкеннің аэроплан сатып алу керек деген екі-үш мақаласы бар ғой. Сәкен теміржолды, экспресті, аэропланды

жазғанда да біздің еліміздің, жеріміздің сонша шашылып, бытырап жатқанын еске алған. Мәдениетті елдердің қатарына тез жету үшін теміржол, аэроплан керек дейтін ойлары оның Ленинге байланысты да айтатын әңгімелерінің бір үлкен саласы болатын.

Баяғыда қызыл отау керуені деген жүргізілді ғой. Оны біз қазір Әліби Жанкелдин атына байланыстырамыз. Әлекең тек сол қызыл отаудың, сол керуеннің бастығы ғана. Оны шығарып жүрген, елге спектакль апарындар, оқу апарындар, білім апарындар деген идеяның көбі Сәкеннен таралған болатын. Сәкеннің керуені қайтып келгенде қатты наразылық айтқаны бар: «Спектакль беріндер деп те кісі қостық, пьеса да, әншілер де, домбырашылар да бердік, соның барлығын пайдалана алмай, әншейін өлең айтудан басқа жағын келістіре алмай келді», – деп.

Мен білсем, Сәкен өзі республикалық ЧК-ның сауатсыздықты жою жөніндегі комиссиясының бастығы болатын.

Т.К. Ол жөнінде жазған мақалалары өте көп. Сосын, өзінің ағартушылық, мұғалімдік парызы да бар ғой мойнында.

Ғ.М. Ол өзі 1916 жылы мұғалімдік семинарияны бітірген, енді бала оқытам дегенде қозғалысқа қатысып кеткен адам ғой. Содан соң ол қайтып бастауыш мектепке оралған кісі емес, сабақ берген кісі емес. Кейін, осы Алматының өзінде Сәкен сабақ бермей отыруына да болатын еді, бірақ сол әртінен келе жатқан әлгі халық ағарту қызметкерлерінің парызы болуы керек, осы КазПИ-де, анда-мұнда сабақ беріп жүрді.

Т.К. Осыған байланысты менде тағы да бір сұрақтар туып отыр. 1922 жылдан бастап Сәкен қазақ тілін кеңсе тіліне айналдыру мәселесін көп көтерді. Ана тілі арқылы халықты өкімет ісіне жақындату, сот тілі арқылы елді өркендету, жеткізу мәселесіне Сәкеннің көзқарасы қандай еді?

Ғ.М. Сәкен қазақтың тілі дегенге қатты қарайтын кісі еді. Ол елдің конституциясының бірінші пунктінде «Мемлекеттік тіліміз – қазақ тілі» деп жазу керек деп

сөйлейтін. Ал біріміз орысшалап, біріміз қазақшалап, «шала молда дін бұзар» болып отырсақ, ел өз бетінен өзі дұрыс ойланып, өз сана-сезімімен түсінбесе, өз ісін өзі орнықты істей алмайды. Елдіктің негізгі белгісі – тілінде. Осы мағынада ол көп сөйлейтін, көп жазатын да еді.

Ол кезде көптеген қазақ аудандарында кеңсе, оқу-ағарту істері – барлығы қазақ тілінде жүретін.

Сәкен тілді жеке ғана сөйлесу үшін, жеке ғана қызмет атқару үшін керекті нәрсе деп ұғынбайтын. Тілдің өзі көп салалы. Жалғыз әдебиет тілі ғана емес, мемлекеттік, яғни кәдуілгі кеңселік тіл, заң тілі, әскер тілі, сонымен бірге ауыл шаруашылық, өндірістік дүние жағындағы тілі болуы керек дейтін.

Менің алғашқы басылып шыққан нәрсем – «Американ бидайығы» деген кішкентай кітапша. Білмеймін, неше бет екені есімде жоқ. Сонда «сен маманмын деп маманша да жазасың, бірақ сенің тілің жақсы екен, шаруа адамдары түсіне алады екен, олардың басын шатастырмапсың», – деп еді. Мақтаған түрі солай болушы еді ол кісінің.

Демек, ол тілге, тілдің өсуіне мемлекеттік көлемде кең қараған кісі. Онысы кейде өзіне зиян болып жүрді. Кейбіреулер әдейі бұрмалады ғой.

Т.К. Тоғыз мақала жазды ғой ол тіл жөнінде. Айтпақшы, осы кезде Би-ағаң қабырға газетіне жарияланған Сіздің «Тулаған толқынданы» оқитын еді ғой. Әлгі «Американ бидайығынан» туып жатқан ойлар ғой.

Ғ.М. Би-ағаң деген кісі бір қызық адам еді. Жазушылардың бір түрлі болмай, әртүрлі болғаны жақсы. Екі Сәкен болса бір жерге сыймас еді, екеуі қызық та болмас еді.

Би-ағаң Сәкенге мүлде ұқсамайтын. Оның мінезі – азырақ тұйықтау деуге келе ме, немесе қақ-соқта жұмысы жоқтығына қарап, тұйық көреміз бе, ол өзі кәдуілгі ішінен ойланып, ішінен тексеріп жүретін адам болатын.

Ол кезде мен «Еңбекші қазақта» корректор болып істейтінмін. Оқып жүріп сөйтетінбіз, ақша тауып, күн көру керек. Сол кезде, әйтеуір, Бейімбет араламаған институт болмайтын.

Бейімбет жиналыстарда, президиумға да отырмайды, келгенін де ешкімге білдіртпейді. Талай жиналыстарда әше-йін топтың бір шенінде отыра беретін еді.

Әрбір жиналыста бірдеңе оқылмай, бірдеңе айтылмай қоймайды ғой студенттер арасында. Соны Бейімбет ертеңіне ұстап алатын сияқты еді маған. Осы Тайырды (Тайыр ҚазИНО дейтін институтта оқитын) содан тауып алды, білдіңіз бе? Мені рабфактан тауып алды.

Т.К. «Біздің Би-аған» деген естелігіңізді айтып отырсыз ба?

Ғ.М. Иә, өзінің жазғандарын да бастан-аяқ білесіңдер ғой. Әйтеуір, осы қазақтың тілі, психологиясы дегенге боя-маламай жазуға келгенде Бейімбет ерекше адам. Сосын, қазақ жазушыларында, осы Советтік Қазақстанның туған күнінен бастап қаламы қолынан түскенше жазып кеткен өмірі – осы бүгінгі өмір ғой.

Т.К. Советтік өмірдің шежіресін жасап кетті ғой.

Ғ.М. Иә, шежіресін жасаған адам. Төрелікке, бірдемені басқаруға жоламайтын адам еді.

Т.К. Сізге «бастық сен бол, жұмысын атқаратын мен болайын» деп жүргені содан екен ғой.

Ғ.М. Мен бастық болып келгенімде партбилетім әлі қолға да тиген жоқ еді. Кандидаттықтан мүшелікке аударылғанмын. Сол кезде мені баспаның бас редакторы етіп бекітті.

Бейімбет сол баспада қызмет істеп отырғанда, менің кеңсе қызметіне араласқан бірінші қызметім ғой бұл. Шынында, келе-сала бас редактор болу тіпті ойыма да, миыма да сыймай қойды. Баяғы рабфактан кейін бірінші кездесуім еді. Би-ағаңа сонша жалындым. «Сіз барда менің тіпті ретім келмейді» деп. Әйтеуір мойнына арқан салудан басқаның бәрі істелді. Бейімбет көнбей қойды. Ол керемет қарапайым, еңбекші адам еді ғой.

Т.К. Бейімбет екеуіңіз бірігіп «Аманкелді» пьесасын жаздыңыздар. 1936 жылы «Социалистическая Алма-Ата» дейтін газетте (Қазіргі «Вечерняя Алма-Ата») орысша повесть жаздыңыздар ғой деймін.

Ғ.М. Иә, иә.

Т.К. Оған себеп болған жағдай не?

Ғ.М. 32-жылы біздің Қазақстанда бір ауыр жылдар болды ғой. Сонда...

Т.К. Әлгі «Бесеудің хатын» айтасыз ба?

Ғ.М. Сол «Бесеудің хатының» ішінде мен де бармын. Бізді быт-шыт қылып, онда-мұнда қуды ғой. Мені алты айға елдегі кемшілікті түзеп кел, жәрдем бер деп. Батпаққара ауданына жіберді.

Т.К. Кемшіліктерді көре біледі екенсіз, енді түзетіс дегені ғой.

Ғ.М. Шолақсай деген жерде Помголдың тарысы бар. Сонда Аманкелдінің әйелі қыс бойы, байғұс түйемен тары тасиды екен. Барарда 120 шақырым жерге мініп баратын көрінеді, қайтарда жаяу келеді, түйені жетелеп. Әбден қалжыраған екен.

«Қыс бойы тасыдым, үйде ауру кемпірім бар. Бір жолға қалайын», – деп рұқсат сұрап келді. Мен енді өлкенің уәкілімін ғой. Райкомға айтып, босаттырып бердім.

Сол жолы Аманкелдінің әйелімен жолығып, жай-күйлерін сұрастырып, Аманкелдінің жайын біліп келіп едім. Мен ол кезде пьеса жаза алатын жайым бар деп ойламадым.

Би-ағаңмен өте жақын араласып, достасып кеткен адам едік. Аманкелді жөнінде естіген-білгенімді айттым. Өзі де сол Қостанай жігіті ғой, оның да құлағында біраз әңгіме бар екен. Сол жылы күзде Аманкелді жөнінде пьеса жаздық.

Сонан соң, 1936 жылы Москвада бірінші онкүндік болды ғой. Сонда Сталин біздің басшыларға «Сендердің Чапаевтарың бар ғой» деген көрінеді. Ол кезде Чапаев киносы шығып, жер-көкті дүбірлетіп жатқан. Біздің адамдар: «Бар», – деп Әліби Жанкелдинді атапты. Ол да онкүндікке барған топтың ішінде екен. Сонда Сталин: «Жоқ, ол емес, анау әлгі Тургайский комиссар, Тургайский» деп бір-екі рет қайталайды. Сөйтіп есіне түскенде «Иманов», – дейді.

Т.К. Сонда Сталин Аманкелдіні білетін болған-ау.

Ғ.М. Қалайша білгенін айта алмаймын, бірақ білген. Біз сол арада Всеволод Ивановты тауып алып, «Ленфильммен» шарт жасадық. Жұрт он күндіктен елге қайтты. Ал біз Бейімбет екеуіміз Батпаққара жағына, Аманкелдінің еліне кеттік. Содан соң Бейімбет екеуіміз жазған очерк 14-15 санға басылды.

Т.К. «Социалистическая Алма-Атада» ғой.

Ғ.М. «Социалистік Қазақстанда», «Казахстанская правдада» басылды, білдіңіз бе?! 37-жылы басылды. Сол кезде 37-жылдың «науқаны» басталды. Сонсын үзіліп қалды ол.

Т.К. Осыған байланысты бір сұрағым бар. Сол кездегі газеттерде жазылды. Сіз бір жиналыста Бейімбет мәселесіне байланысты сөйлеп: «Егер Бейімбет жау болса, мен де жау шығармын», – депсіз. Соны тарата баяндап берсеңіз.

Ғ.М. Ол енді болған нақты факт. Партия жиналысында айтылды. Осы мына Қара Қастекте күллі әртістер, «Ленфильмнің» адамдары жаз бойы «Аманкелді» фильмін түсіріп жатқан. Бейімбет ұсталардан бір-екі жеті бұрын Мирзоян маған: «Сәкен мен Ілияс ұсталып кетті. Енді, міне, Бейімбет те ұсталайын деп отыр. Материал көп...» – деп қынжыла айтты. Сонда мен Мирзояннан: «Онда мына фильмді қайтеміз?...» – деп сұрадым. «Түсіре берсін фильмді. Бір амалы табылар, ол фильм керек қой», – деді ол. Айтқандай-ақ Бейімбетті Қара Қастектен ұстап әкетті ғой.

Оны естіген соң Жазушылар одағында партия жиналысы болды. «Мына Бейімбет ұсталды. Сәкен ұсталды. Бейімбеттің достары бар» деп, қырағылық көрсетіп, атымды атамаса да, тие-тисе сөйлеп жатыр. Мен партия жиналысында айттым. «Бейімбет ұсталыпты, мен де естідім. Бірақ Бейімбет халық жауы емес, Бейімбет халық жауы болса, мен де халық жауымын». Бұл менің батырлық істейін деп айтқаным емес. Бейімбеттің тазалығына, қақ-соқпен жұмысы жоқтығына біржола сенген сөзім.

Т.К. Дегенмен, өзіңізде батырлықтың бір белгілері бар-ау. «Ұлпандағы» түрікпен Мүсіреповтен қалған болар, сірә?

Ғ.М. Атадан балаға мінездер ауысатыны табиғи нәрсе ғой. Бірақ, сол тіпті жастықтың әсері болуы да мүмкін.

Т.К. Әйтсе де, Ғабе, «Бесеудің хатының» ішінде болдыңыз. Одан мына оқиға. Бұлар қорқақтың қолынан келмейтін іс. Айтпақшы, «Бесеудің хаты» Сәкен, Ілияс, Бейімбеттерге қалай әсер етті?

Ғ.М. «Бесеудің хатынан» кейін, Сәкен маған ерекше көңіл танытты. Сәкен мені алақанына салып алардай қуанды.

Т.К. Өйткені ол кезде өзі «Қызыл атты» жазып жүрді ғой.

Ғ.М. «Қызыл атты» Мирзоян келген соң жазды.

Т.К. Оған дейін де жазды.

Ғ.М. Бірақ кейін жарияланды.

Т.К. Алғашқы тараулары «Лениншіл жаста» 32-жылдың күзінде басылды.

Ғ.М. Солай ма? Әйтеуір біздің сол мәлімдемемізге Сәкен: «Егер шындықты айта алмасақ, жазушы болып не керек, адалын айт, адалынан өлсең арманың бар ма», – деді. Солай бағалады ол кісі.

Бейімбет «Әй, осы бірдемеге ұрынып қалмасаң жарар еді. Жай белгілі, жағдай қиын», – деді. Ол солай дейтұғын.

Ал Ілияс мұрны қолағаштай, қабағы қалың, денелі, күлмейтін кісі сияқты болғанымен, іштей юморист, қалжыңбас болатын.

Ілиястың бір-екі өте қызықты хаты бар еді. Мен Батпаққарада жүргенде, сүзек болып ауырып қалдым. Сонда Ілияс: «Сен болсаң, курортқа кеттің, елге барып жатырсың. Біз мұнда іштен тынып отырмыз. Меніңше, сенің сүзек болып жатқаныңның өзі курорт», – деп жазыпты.

«Бесеудің хатын» Крайкомның бюросында қарап, бәрі мақтаған болды. «Жақсы қаулы аламыз. Сіздерге көңіл аударамыз, пәлен-түген» деп Голощекин сөйлеген.

Бір-екі күннен кейін Ілияс кез болды. «Көңіл аударамыз депті. Құтты болсын көңіл аударатыны». Солай сөйлесетін ол.

Бұлар бір ерекше адамдар еді өздері. Үшеуінің бір-біріне ұқсастығы жоқ, бірақ ой түптерінде барлығының саятын жері бір.

Т.К. Енді осыған байланысты тағы бір сұрақ қоймақпын. Осы соңғы кезде, біздің кейбір әдебиетшілер арасында Сәкенді қазақ совет әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі деген деңгейде әңгімелеп, көптің бірі ретінде көрсетсек қайтеді дейтін сыңай бар сияқты.

1957-1958 жылдары, «ҚазақССРтарихы», «Қазақ совет әдебиеті тарихының очеркі» жасалған кезде, сонсын Сәкеннің 70 жылдық тойында жасаған баяндамасында Сәбит Мұқанов «Қазақ совет әдебиетінің негізін қалаушы Сәкен Сейфуллин» деуіміз керек деген пікірді нығыздап айтқан болатын. Сол тұжырым біздің әдебиеттану ғылымында қалыптасып еді. Қазір соңғы кезде көпшіліктің бірі деген

сияқты ояларды айтқысы келетін әдебиетшілер солай деп жазып жүргендер де бар.

Ғ.М. Ол дұрыс емес. Әдебиетке біреу ерте қатынасты, біреу кеш қатынасты. Сәкеннен артық жазушы болып шыққандары да бар.

Сөйте тұра ол кезде Сәкен қазақ совет әдебиетінің туын көтеріп шыққанда қасында болғаны әлгі жастар ғана ғой.

Ал туған жылдары бір екенін бәрінің, бәрі сексенге келеді екен, сондықтан бұлар бәрі бірге жасады деуге болмайды ғой.

Бейімбеттің «Шұғасы» 16 жылы жазылған мысалы, Торайғыровтың 15-16 жылдары жазғандары бар. Иә, «Қамар сұлулары» 16 жылы ма немене, бәйге алған шығармалардың біреуі ғой. Мына Мамановтардың бәйгесін алған шығарма.

Бірақ ол кезде бұлардың бірде-бірінің басы қосылып, Сәкенмен бірге үзеңгілес аттанғаны жоқ, білдіңіз бе?! Сондықтан Сәкенге, оның орнына тарлық жасамай-ақ қойған жөн.

Әр нәрсенің алдымен бағыты ғой, ең маңызды нәрсе. Ал сол бағытты, біздің қазақ совет әдебиетінің бағытын сілтерде Сәкен жапа-жалғыз білдіңіз бе?!

Біреуінің кейінірек қосылуы, біреуінің Сәкеннен анағұрлым терең жазушы болып шығуы қай әдебиетте де бар нәрсе ғой. Олар Сәкеннің ана игі ісіне ортақтаса алмайды, совет әдебиетінің бірден-бір нұсқаушысы, бағыттаушысы болғандығына олардың қатынасы бола алған жоқ ол кезде.

Былай ғой енді, біз де жетпістен астық. Кейде бізді де қосып жібереді, ол совет әдебиетінің негізін қалаушылардың қатарына. Ол біздің жасымызға көрсетілген құрмет және біздің арамызда 5-10 жыл үзік бар. Сәкеннің қасына еруге.

Демек, мұнда Сәкенге әдебиеттің бағытын бағдарлау жағынан ең жақын тұратын адам – Сәбит, білдіңіз бе? Өйткені сол 22 жылдан бастап ұрандауы Сәкенменен бірге.

«Жыл құсы» альманахын шығаруда, «Әдебиет майданы» журналын шығаруда Сәбиттің еңбегі мол. Сәкеннің қол астында еңбек етті деп ойлаймын мен. Шынында да, солай, сондықтан Сәкенге ең жақын тұрған адам – Сәбит.

Т.К. Сәкен қолбасшы болды да, Сәбең оның жауынгер генералының міндетін атқарды ғой.

Ғ.М. Бұл арада бірін-біріне теңейміз, бірінен-бірі кем емес деген бірдемені өткізейін дейді ғой. Бұл немене, совет үкіметін біреу жасасқан болса, келесі адам оның істерін қостасып, қол ұстасып аттанған болса, соның бірінен-бірі кем болып санала ма екен? Саналмайды ғой.

Мұнда әдебиетті жасаушы бар, басқарушы бар, идеялық бағыт беруші бар, бұл кезде Сәкен байғұс жапа-жалғыз.

Т.К. Әлгінде Сәбең жөнінде де әңгіме болып қалды ғой. Сәбең 20-жылдан партия мүшесі, өмір бойы, жамбасы жерге тигенше совет әдебиетінің туын көтеріп өткен адам. Көптеген құнды шығармалар берген жазушы. Сәбеңнің дүниеден өткеніне бір жарым жылдай болып қалды, ал Сәбеңді есте қалдыру шаралары, ескерткіш салу, музей ашу мәселелері мардымды емес, осы жөнінде қарын ашарлық істер болып жатыр. Осыған себеп не?

Ғ.М. Бұл да жанағы өзің айтып отырғанның бір саласы, бір көрінісі. Соның әсері ғой деймін. Осы күнгі ғалымдарымыз болсын, әдебиетшілершіз болсын, бір уыс казакты батысқа, оңтүстікке бөліп алу деген бір пәле ауру шықты ғой. Сондықтан Сәбит шығармаларының аздықөпті кемшілігін пайдаланып, кішкене кемітіңкіреп ұстау беталысы жоқ емес осы кезде. Оны байқап жүрмін.

Осы жайды Ілиясқа байланыстырғанда оны осы ұлы жүздің ақыны деп елеп, соны кішкене өзінің дәрежесінен де көтеріңкіреп, өресі жететін жердің бәріне де апарып, өзгелерді аз-кем одан төменірек қойғылары келетіндері жоқ емес. Ол дұрыс емес.

Кімді болсын, Сәкенді болсын, Бейімбет, Ілиясты болсын жеке-жеке бөліп-бөліп алып, баяғы ескі ауылдың әдетінше ұранға айналдыру дұрыс емес, әрине.

Баяғы «Аққошқар Сайдалының заманында» деген сияқты бөліп-бөліп алып, сіздің орта жүзден біздің кіші жүздің ақыны күшті демек қой. Бұл бір жаман мінездер. Бізді біріктірудің орнына ыдыратудың әрекеттері болып шығады түптің түбінде.

Бір жақ Сәкенді жалғыз көтеріп жатса әулиеміз осы деп, екінші жақ Ілиясты көтеріп жатса оған қарсы, әрине, бұл біріктіру емес, қайта ыдырату.

Бұларды ешбір жүзге бөліп алуға, ешбір руға бөліп алуға болмайды. Естерінде бар ма, баяғыда Гурьевтің бір жігіті «Біздің Хамит» деп әлсін-әлсін айта берген соң, мен бір жиналыста ептеп басып қойып ем: «Неге сенікі болады ол, Қазақстанның Хамиті болуы керек», – деп.

Бұларды баяғы жүзге бөлу де қате, бірінен-бірін асырамыз деп талаптану да қате. Әрқайсысы өз орнында үлкен жазушылар бұлар. Әрқайсысының мінездемесі өзіне толық жетеді, білдіңіз бе?

Ал енді әлгі основоположник деген мәселе – ол өз алдына бір мәселе. Основоположник болған адам міндетті түрде ұлы ақын ия ұлы прозаик болу керек деген мағына тумады ғой. Ол көбіне идеялық бағытты аңғартады.

Сонау шытырман заманда, ұлтшылдықтың шылкылдап тұрған кезінде: «Жоқ, біз бұл жақта, ескі бағытта қалмаймыз. Жаңа бағытқа көшеміз. Біздің бағыт мынау» деп қолына ту көтеріп шыққан кісі – Сәкен. Оны сол мағынасында основоположник деуіміз керек.

Ал енді әдебиеттің өсуі бар, баспалдақтап өседі ғой ол. Сол тұсқа Илияс та кіреді, сол тұсқа Бейімбет те, Сәбит те және Мұхтар да кіреді. Олардың жалғасы есебінде бір онжылдық ішіне бәріміз де кіреміз. Біз де кіреміз, алайда, әрқайсысымыз өз алдымызда, өз дәрежемінде жазушымыз.

Т.К. Әдебиеттің қызықтылығының өзі де сонда ғой. Әркімнің әр түрлі қолтаңбасы болғаны, келбеті барлығы қандай ғанибет.

Ғ.М. Иә-иә. Екі Толстой болса біреуі артық болар еді. Шолохов Шолоховтығымен құнды.

Т.К. Ендігі бір сұрағым, Ғабе, мына Сәкентану ілімінің қазіргі даму барысы жөнінде ой-пікіріңіз қандай? Сәкенді зерттеу, Сәкенді насихаттау жөніндегі істеріміз қазір көңіл толтырарлық па... Көңіл толтырса қандай табысымен, толтырмаса қандай кемшілігімен дегендей...

Ғ.М. Сырт жағынан қарағанда Сәкен жайында бірнеше еңбектер жазылып қалған екен өзі. Оның ішінде сенің «Жизнь замечательных людей» сериясында шыққан кітабың тексеруі піскен еңбек сияқты. Мен көп нәрселерді өте терең ұғынғаныңды байқаймын. Бұл жайында энекуні сендердегі жиналыста айттым ғой деймін. Бұл документальды жақтан дау туғызбайтын, барынша зер сала қараған нәрселердің

айналасында екен. Точная науканың материалындай жақсы шыққан.

Сонымен бірге, көп зерттеулердің, көп жазылатын мақалалардың негізінде баспадан шыққан, біреулер айтқан пікірлердің ізі жатады, соны төңіректен жүру көбірек сияқты. Басқа еңбектерден мен соны байқаймын.

Т.Ж. Сәкен шығармаларының мазмұнын айту, солардың қадір-қасиетін бірі-бірімізден ауыстыра...

Ғ.М. Иә. Ауыстыра беру бар сияқты. Тіпті үлкен деп танылып жүрген еңбектерде де сондай жақтар көп. Атын атамай-ақ қояйын, Сәкен туралы үлкен-үлкен еңбек жазған дегеннің өзінде де, әсіресе сондай еңбектерде жұртқа белгілі нәрселерді, айтылған нәрселерді қайтадан баяғы ежіктей айтып беру сияқты жайлар көп. **Сәкенді творчестволық жақтан тексеру әлі аяқталмаған ғой деп ойлаймын.**

Мұнда бір жай бар. Илияс, Бейімбет, Сәкен үшеуі енді пісіп келе жатқан кезінде 43, жасында кетті ғой өмірден. Қырық пен елудің арасы жазушылардың толығын кезі, белгілі бір прозаик не ақын болып танылатын шағы. Оған олардың бірде-бірі жеткен жоқ. Бұл үшеуінің ішінде проза саласында өзін-өзі толығырақ көрсете алатын Бейімбет, поэзияда Илияс деп білемін.

Ал Сәкеннің «Тар жол тайғақ кешу» өзіндік ерекшелігі бар ғажайып нәрсе. Мемуар, көркем проза жанрлары араласып келген, сөйте тұра бұл өзі біртұтас дүние. Екінші бір адам «Тар жол тайғақ кешуді» қайта жазып шыға алмайды. Бұл бір дәуірдің таңба басатын жеріне таңба басып, мөр басатын жеріне мөр басқандай әсер етеді. Ендігі уақытта зерттеушілер Сәкеннің ақындық жағын бажайлап тексерулері керек қой деп ойлаймын. Мысалы, «Экспресс», «Советстан» – бұл Сәкенде Маяковскийден келе жатқан сала, ар жағында Сәкен футуризм де бар ғой өзі, сол кейін өсе келе «Советстанға», «Экспреске» жалғасқан. Ал Сәкеннің «Көкшетауы» ешкімнің поэмасынан кем емес, өте сұлу жазылған дүние.

Содан соң «Сыр сандықты ашып қара, ашып қара сырласым», сонсын әлгі «Шіркін тауық шыр айналар, жеміс болса қолында» бар ғой, бұл Сәкеннің бір бағыты.

Ал «Домбырада», «Асау тұлпарда» келетін елдік ескі поэзиялық бір сарыны бар тағы. Сол жағын өз алдына,

басқаларын өз алдына таза әдебиеттік, ғылымдық көз-қараспен бір тексеріп шығу керек сияқты. Сондайларын насихаттау керек, олардың ішінде тіпті эстрадаға шығатын нәрселері бар Сәкеннің.

Ешбір жазушы бір жазғанда шығармасын бастан-аяқ ойдағыдай шығармауы мүмкін. Бұлар тәжірибесі, көргені, ойлары енді қалыптасатын кездерінде тұрып қалды ғой.

Мысалы, Бейімбетпен бірге «Қызыл жалау» романы кетті. Мен оны бір жерде жазғаным бар. Соңғы тарауын түзет деп Сәкен айтып еді. Бұл сонымен кетті.

Сәкеннің «Бақыт жолында» «Қызыл сұңқарлар» дейтін шығармалары біздің советтік драматургияның алды деуге болады. Бұған қоса революцияшыл поэзиясы бар. Ал «Тар жол тайғақ кешудің» өзі революцияшыл роман. Ол үш жанрда Сәкен еңбек етті. Сол уақытта «былай болу керек, олай болу керек» дей қойған Сәкеннен басқа жазушымыз жоқ біздің. Кейін бәріміздің ой-санамыз, біліміміз толыққан сайын, Сәкен бастаған шаруаны кеңейтіп, тереңдетіп әкеттік. Мысалы, Мұхтар основоположник деп аталмаса бір кемшілік туа ма оған? Білдіңіз бе?! Оны ыдыратпау керек.

Т.К. Бой салыстыратын әдет шығып қалды ғой осы күні.

Ғ.М. Сол құрғырды, бой салыстыру дегенді кішкене тереңдете ұғынсақ, ол бір үлкен пәле.

Т.К. Пәле болып тұр ғой.

Ғ.М. Ол жершілдік дейтініміздің, жікшілдік дейтініміздің тамырлас жатқан пәлесінің біреуі сол. Бірақ оған қарамау керек.

Демек, Сәкенді шын зерттеймін деген адам, ол жөнінде еңбегін шамасы келгенше толық етіп беруі керек. Оны зерттей білуі керек. Ал Илиястың поэзиясынан үйренетін көп нәрсе әлі бар.

Кешегі жиналыста Илиясты мақтадық-мақтадық, бірақ Илиястың ішіне кірген ешкім жоқ қой әлі. Меніңше, Олжас өте жақсы баяндама жасады, бірақ ол Илиястың ішіне кірген баяндама емес, ол сырты, білдің бе? Қолға түскен орысшадан алды ғой енді ол. Содан алды да, сонсын әдемі тілменен, белгілі нысанаға қарай айтып берді. Ал Илиястың поэзиясынан үйренетін көп нәрсе әлі бар.

Т.К. Әрине, Бұлардың қайсысы болса да дәстүр жасап кетті ғой.

Ғ.М. Дәстүр жасап кетті. Әңгіменің бар түйіні де, бар сөлі де осында.

Т.К. Сонсын, Ғабе, мынадай пікірлер ойға оралып отыр. Абайтану ілімін жасадық. Сәкентану аяқталып келеді. Илиястану, Бейімбеттану басталып келе жатыр. Осыған кей уақытта тек зерттеу жұмыстары ғана емес, басқа салалар да, мысалы, көркем шығарманың өзі де қатынасуы керек. Мысалы, Абайтанудың биік өресін көтеріп Мұханның «Абай жолы» эпопеясы тұр ғой.

Ғ.М. Әрине,

Т.К. Осындай салада Сіз Сәкен жөнінде «Кездеспей кеткен бір бейнені» жазып, оқушы жұртшылықтың кітапханасына ұсындыңыз.

Ғ.М. Ол енді бір-ақ саласы оның.

Т.К. Онда тағы да қандай ойыңыз бар?

Ғ.М. Өкінішке орай, араласа алмаймын ғой деймін оған. Мен со тегінде, ішкі сырластық сияқты бағытта бола берермін деп ойлаймын. Менің араласқан адамдарым көп, біреуінен анасын, біреуінен мынасын ұнатып ала берем ғой баяғы. Әркімнің творчестволық қолтаңбасы деген нәрселер әрбір фразада, әрбір подтексте бірденелерді бейнелеуде, яки сөзбен тенеуде жатады. Міне. зерттеушілер соған зер салулары керек.

Маған Илиястың поэзиясы қатты ұнайды. Баяғыда «Талпақ танауды» алғаш жазғанымда, Илиястың «Сары атан төрт табан, құмды үйіріп, нан илеген» деген жерлердің ұнатып едім. Тамаша емес пе?! Ол өзі ауылдың, даланың бейнесін жасағанда ғажап келтіретін.

Әдебиет дегеннің идеясы анау, адамдары мынау дейміз ғой. Мұның негізі ішінде жатады.

Т.К. Әнеүкүні университетте сөйлеген сөзіңізде Сәкен жайында пьеса жазамын, киносценарий жазамын дегендей ойыңыз бар еді. Сол қандай деңгейде?

Ғ.М. Сәкен туралы осы бұл күнге дейін қомақты, салмақты ештеңе жаза алмағаным, кішкене өкінішім де жоқ емес. Ол қазақ совет әдебиетінің негізін қалаушы, бастаушы деген ой ғана емес, жалпы өзінің зор адамгершілігі, іштей көп нәрсені ойлап, көп нәрсеге

толғана жүретіндігі жағынан сол кісі көрінбеді-ау деген ойдамын. Сондай ой Бейімбет пен Ілияс жайында да бар.

Сәкенге және басқаларға байланысты бір фильм жасауға келісім берді. Осы жылы күзге дейін соның ең аз дегенде бірінші нұсқасын беремін ғой деген ойдамын.

Мұның идеясы – Сәкен сияқты революционер адамдардың елді тезірек аяқтандырып, ел қатарына қосу іс-әрекетінен туады. Бірақ ар жағы Лениннің 24 сағатта деген жарлығымен сабақтасып жатады. Сол 24 сағатта деген идеяны мен уақыттың, сол кездегі дәуірдің негізгі идеясы, асығудың, тездетудің, тезірек ел болудың ұраны етіп алмақшымын.

Т.К. Сонда мұның сюжеті жалпылама емес, бір кезең, бір уақыттың, бір күннің оқиғасына ғана құрылмақшы ма?

Ғ.М. Бір кезең, бір сәтті ғана аламын. Сол кезде Лениннің 24 сағатта дегеніне барлығы да сыйып тұрған сияқты. Оқу, өнер елдің ел болуы, өзінің тілін өркендетуі, мәдениетін жасау, барлығын да тездету, енді ескі ауылша отыруға болмайды деген идея – сол кездегі барлық істің ұраны ғой деймін. Сонда Сәкен негізгі кейіпкер.

Т.К. Өте жақсы болады екен.

Ғ.М. Ол кезде РСФСР Совнаркомында орынбасар болып отырған Рысқұлов бар. Оны да ала кетейін деп едім. Әлі де ойымда бар. Бірақ ол кісі туралы менің құлағыма тиген, оқыған, көрген нәрселерім әлі тексере түсетін жайлар бар. Бір кітап шығыпты деп естідім, бірақ көрген жоқпын.

Т.К. Рысқұлов жөнінде ме? Мен де көрген жоқпын.

Ғ.М. Сондай бір кітап бар сияқты. Не басылып жатқан, не басылайын деп жатқан болуы керек. Олар не айтар екен деп, соған да қарайлап отырған жайым бар. Қалай болғанда да Еркебұлан сол фильмнің негізгі кейіпкері болады.

Т.К. Мұнда Еркебұлан болып атала ма, жоқ, болмаса Сәкен бола ма?

Ғ.М. Мұнда Еркебұлан болып аталуы мүмкін, бірақ Совнаркомның председателі. Ал «Кездеспей кеткен бір бейнеден» келе жатқан ат, оны енді ретіне қарай көреміз ғой, бірақ идеясы Сәкен жайында.

Т.К. Сәкеннің өз атымен аталғаны дұрыс қой.

Ғ.М. Әдебиетке сыя береді ол. Негізінде Совнаркомның председателі Сәкен Сейфуллиннің бейнесі көрсетіледі.

Т.К. Сөз әлпетіңізге карағанда сценарийдің нобайы түсіп қалған сияқты ғой.

Ғ.М. Аздаған андай, мұндайлар бар. Манағы айтып отырған Көкшетау жолы, Көкшетау-Қызылжар жолы, сол кездегі халық ағарту істері, тіл-әдебиет мәселелері бар, ол кездің шындығы – Поволжьедегі ашаршылық та бар. Ол ана «24 сағатта» айтылған еді ғой.

Сол Сәкеннің, мен көрген Совнарком Сәкеннің жайласып, шіреніп отырған уақытын білген емеспін. Андамұнда шапқылап жүретін.

Т.К. Төрағасы болып керіліп отырын Сәкенді көрген жоқсыз ғой, әйтеуір ол кезде.

Ғ.М. Көрген емеспін.

Т.К. Жұмыс істеп отырған, ел қамын жеп жүрген азаматтың кейпі ғой.

Ғ.М. Ол өзі қатаң тәртіптің адамы еді. Орынбордағы Деевская, 5 деген пәтерінде өзінің екі бөлмесі болатын. Ол екі бөлмесіне жан кірмейтін. Жұмасына бір рет Сәкеннің елге барып келгенін газеттен оқитын едік. Талай мәселелерді қозғап келетін.

Т.К. Манадан бері әңгіме Сәкен жөнінде ғана емес, Сіздің творчествоңыз төңірегінде де болып отыр ғой. Бірімен-бірі байланысып жатқан дүние. Дәстүрлі сұрақтар болушы еді. Сіз «Ұлпанды» қашан бітіресіз? Ал одан кейін «Оянған өлкенің» екінші кітабы қайда деген сұрақ тағы бар.

Ғ.М. Менің жазайын дегенім «Оянған өлкенің» екінші кітабы еді. Мынау «Ұлпан» соның бірінші тарауы сияқты. Шағын көлемде бір повесть жазып, арнаға түссем бе деп едім, көптен бері үзіліс жасап алғаным бар ғой менің. Очеркке, әңгімеге ауысқан кезім бар. Сонсын бір бүйірде драматургия жүреді. Кино жүреді бір жағында. Менің өзім үшін, жанрға жанр араласып кетсе, қиын болып қалады.

Т.К. Алдымен бір саланы бітріп алып барып, содан кейін екінші салаға көшеді екенсіз ғой.

Ғ.М. Иә, мысалы «Қозы Көрпеш» пен «Ақан серіні» жазған кезде мен бір де әңгіме жаза алмас едім. Бір жанрдан бір жанрға ауысудың психологиялық жай-күйі әркімде әртүрлі болады ғой. Шығарма жазғанда кісі стилистикалық бір бағытта болуы керек. «Оянған өлкенің» баяғы бірінші

кітабының стилін табу үшін, яғни сол стиліме оралу үшін «Ұлпанның» маған көп пайдасы болайын деп тұр. «Ұлпан» 10-15 күнде бітеді, екі бөлімі «Жұлдыз» журналының 6-7 сандарында шығады да, соңғы бөлімі 10-15 күннің мөлшерінде біткелі тұр. Содан соң әлгі киносценарийді бітіремін.

Т.К. «Ұлпаныңыз» әдемі дүние. Мен басынан аяғына дейін бір-ақ күнде оқып шықтым. Әуезов атындағы институтқа барғанымда Оразгүл Нұрмағамбетова «Жұлдыздың» алтыншы нөмірін қолына алып отыр екен. Мен әңгімелей бастап ем, «Жоқ, айтпа, айтпа, ары қарай айтудың қажеті жоқ, қызығы болмай қалады, онан да оқып алайын», – деді.

Сондай құштарланып жатқан адамдарды көп кездестірдім. «Жазушы» баспасының директоры Әбілмәжін Жұмабаев: «Осы күнге дейін шабыстан танбаған мұндай керемет шығармаларды қадірлеуіміз керек қой», – деді.

Айтпақшы, Ғаббасты да кездестірдім, орысша жолма-жол аударма жасап жатырмын деді. Қазірдің өзінде жарияланған жарты дүниенің өзі қалың оқырман жұртшылығының арасында үлкен әңгіме туғызып жатыр.

Ғ.М. Кездескен адамдар ылғи солай деп айтып жатыр.

Т.К. Сондай әдемі дүние болып жатыр. Енді осыны...

Ғ.М. Жаман болмас деймін.

Т.К. Журналдағы жігіттер «аяқ жағы бітпей жатыр әлі. Кешіктіретін ыңғайымыз бар» дегендей жайды байқатады. Соны кешіктірмегеніңіз дұрыс болар еді.

Ғ.М. Кешіктірмегенде, әнеүкүні мына жеңгең екі айдай ауырып қалды. Бір ай ауруханада жатты. Сонсын 26 күн санаторийде болды. Оның үстіне биылғы жаз ыстық болды ғой өзі. Ыстықта күшеніп жазасың. Алғашқы екі бөлімін 20-22 күнде жазып тастап едім. Мына кісі ауырып қалғанда, қалт тұрдым да қалдым.

Т.К. Ғабе, Сіздің шығармаңызды оқып отырғанымызда бір артық сөз кездестірмейміз, сол сөйлемнен бір бунақты алып тастасақ, кеміп қалатын сияқты болып көрініп тұрады. Осындай стильдік дәрежеге жеткенде, Сіз көп түзетесіз бе, жоқ болмаса бірден жазасыз ба?

Ғ.М. Мен егер бір бетті жазып шыққан болсам, оны енді қайтып түзетпеймін. Бірақ осы бетті жазып шығу үшін 3-4

бетті бүлдіремін. Менің бір бетім өзіме оңайға түспейді, ең кемі 3-4 бет жазылып барып, содан бір бет шығады.

Т.К. Сонда оны қайтадан түзетіп, тазартып жазып отырасыз ба?

Ғ.М. Қайта жазамын.

Т.К. Ал алғашқы қолжазбаларыңыз сақтала ма?

Ғ.М. Қалады жыртылып-жыртылып.

Т.К. Расымен жыртып тастайсыз ба?

Ғ.М. Жыртып тастаймын.

Т.К. Апыр-ай көп байлық қой ол. Оның ішінде талай дүниелер кетеді ғой.

Ғ.М. Кетеді. Соны жинайын деп талап етіп едім, жинауға реті келмей қойды. Сонсын, мынандай, сыртына жазылатын кезі де болады, өйтетіні-бүйтетіні болады. Әйтеуір мен бір бетті өмірде таза жазып шыға алмаймын. Екінші рет таза бет шықса, үлкен табыс. Мен үстінен түзетуді білмеймін. Бір-екі жолы сыйыспай тұрса, қайтадан көшіріп жазамын.

Т.К. Ойбай-ау, онымен уақытыңыздың бәрі кетеді ғой?

Ғ.М. Оның пайдасы көп. Үстінен түзетсең болмайды. Біздің жігіттерде бір түсінбестік бар, амандық болса, жазайын деп жүрмін.

Әр тілдің өзінің заңы бар. Біздің қазақ тілі маған қоңыр дауысты адамның үні сияқты естіледі. Қазақ тілінің кәдуілгі дауысты дыбыстары бар ғой, соған обал жасамау керек. «Боп» «кеп» дегендер «Боп қалды», «кеп қалды» дегендер, тілімізге келтіріп отырған зияндық десең, де болады.

Әрбір тілдің тілі, оның сұлулық дүниесі дауысты дыбыстарды толық пайдалануында, қысқартып пайдалануда емес.

Т.К. Таза әдеби тілді қолданғанды ұнатасыз ғой.

Ғ.М. Иә, «Райкомтұғын», «сосын» дейтін сияқты сөздерді естігенде, төбе шашым тік тұрады.

Тілді ауылға бөлмеу керек, тілді жүзге бөлмеу керек. Қазақтың тілі ортақ тіл, ортақ байлығымыз. Қай жерде, қандай жақсы мағынада пайдаланылады, сол біздің ауылдың тілі болуы керек. Осы күні біздің қазақтың балаларының көпшілігі орыс мектебінде оқиды. Қазақ тілін соңынан үйренеді. Бәріміздің де балаларымыз сондай.

Прозада да ритмика бар, бір сөзді орнынан алып, былай қойсаң, сол әдемі құрылған фразаның өзі бұзылып кетеді.

Сол сөздердің өзінен құраған сөйлемнің иін келтіру керек. Бұл ешкімнің мен әбден шештім деген мәселесі емес. Мен сөз құрастырғанда нені жақсы көретінімді ғана айтып отырмын.

Т.К. Сонсын, тағы бір мәселе. Сіздің шығармаларыңыздың бәрі де әдемі, сұлу болып келеді де, ал орысша аударған уақытында ажары солғындап кетеді.

Ғ.М. Е, солай болады. Пушкинді Абай аударғанда қандай, болмаса басқалар аударғанда қандай.

Т.К. Олай болғанда орыстың бір үлкен жазушыларымен достас, пікірлес болып көрмейсіз бе?

Ғ.М. Шығармаларымның көбін мен өзім аудартпаймын, журналдар аудартады. Өздері аудармашы тауып, менен тек рұқсат сұрайды. Ал «Оянған өлкені» Дудинцев қайта аударып жазып шығып еді былтыр. Оныкі бұрынғылардан анағұрлым толық, анағұрлым жақын. Бірақ енді Дудинцевтің аударуы маған киынға түсті. Жолма-жол аударма жасаған жігітті екі рет Москваға жіберіп алуыма тура келді. Сонда барып, түсіндіріп отыру үшін. Бұл киын ғой.

Т.К. Ол шықты ма?

Ғ.М. Шықты. Дудинцевтің аударуымен.

Т.К. Өзіміздің Қазақстан басты ма?

Ғ.М. Жоқ. Москва басты.

Т.К. Москвада ма? Ендеше, оны қолыма түсіре алмадым.

Ғ.М. Оның аудармасы жақсы. Ал мына «Ұлпанды» Белянинов аударамын деп жүр. Өзі жақсы жігіт.

Т.К. Белянинов жақсы жігіт болғанмен, бірақ жақсы жазушы ма?

Ғ.М. Кім білсін енді?

Т.К. «Кездеспей кеткен бір бейнені» аударды ғой.

Ғ.М. Иә, ол шыққан жоқ.

Т.К. Шықпады дейсіз. Енді оған тағы мына «Ұлпанды» беретін болсаңыз, сонда не болмақ?

Ғ.М. Журнал сұрайды.

Т.К. Басқа бір жігіттерді тапқан абзал. Москвада жақсы таныстарыңыз болса, солармен байланысқан жөн. Ғабе, тағы бір мәселе бар. Ол тарихқа байланысты. Біздің қазақ әдебиетінде шықпай, жарияланбай жатқан біраз дарындар бар...

Ғ.М. Мысалы?

Т.К. Мысалы дейсіз бе? Орыс әдебиетінде Иван Буниннің 9 томдығы, Марина Цветаеваның, Гиппиус, Мережковский, Бальмонт т.б. кітаптары шықты. Осылардың көбі шетелде өмірін өткізіп, сүйектері сонда қалған адамдар ғой. Ал енді біздің әдебиетімізде де әр түрлі себеппен әдеби мұрасы халыққа жетпей жатқан тұлғалар бар. Мәселен, Шәкәрімнің, Мағжанның, Жүсіпбек Аймауытовтың шығармаларына бір қозғау салатындай жағдайды ойластырса қайтеді.

Ғ.М. Оған қозғау салынбай жүрген жоқ. Бір кезде мен, Одақта отырғанда Мағжан Жұмабаевтың, Жүсіпбек Аймауытовтың мәселелерін қойып, тіпті комиссия да құрғанбыз. Іріктеп алуға, жауапты бір редколлегия құрып, түсіндірмелермен, алғы сөздермен басқымыз келіп еді. Оған тиісті жоғарғы орындар ризашылық та берген. Соны енді жүзеге асыруға келгенде, баяғы өзіміздің тарапымыздан, жазушылардың тарапынан көлденең тұрушылар көп болды, яғни жазушыларымыздың бір жағы басамыз десе, енді бір жағы құбыжық көріп, қарсы шықты. Сонымен бөгеліп қалған бір жағдай бар.

Екінші жағдай, сондай жаңалықтың хабарын естіп, соның абырой-атағын ала қояйық деп, осы Сіздің КазГУ-дің жігіттері даурықтырып жіберді. Жоғарғы жақ бір қаулы алса, солардың дегенімен алғандай етіп көрсетпекке тырысты. Сол бір қырсық болды.

Одан соң Аймауытов туралы бір шала, шикі нәрсе бар. Мен өзім сенбеймін оған. Аймауытов 1932 жылдары мына Сарысуда ма, басқа жерде ме, «көтеріліңдер» деп хат жазған дейді. Сол хат біздің қолда дейді. Тиісті бір мекеме айтады. Сол хаттың көшірмесімен аудармасы бар да, түпнұсқасы жоқ. Аудармаға қарағанда, тіпті соның хаты болғанда да, кешірілмейтін күнә емес еді. Оны сот ақтады, реабилитация болды. Шындап келгенде, мен ол хатпен айналыстым, сол хатты Аймауытов жазды деп ойламаймын. Мен Жазушылар одағында отырғанда соның түпнұсқасын таптырып ала алмадым.

Т.К. Фабрикация болуы мүмкін ғой.

Ғ.М. Мен солай ма деймін. Өйткені бір кезде оның көтеріліңдер деп жазған хаты бар деп айтқан адамдар

соның ізіменен барып, сұрастырғанда, ондай хат жоқ деген еді тиісті орган дейтұғын жеріміз. Артынан сол хат сонда болып шықты. Одан бері неше бастық өзгерді ғой. Сол екі арада фабрикация да болған шығар, фальсификация да болған шығар деймін. Хаттың түпнұсқасын көрсем, мен, мысалы Аймауытовтың жазуын таныр едім....

Т.К. Ахмет Байтұрсынов мұрасы, оқулықтары жөнінде не дейсіз?

Ғ.М. Бұған ғалымдарымыз қарсы.

Т.К. Тілшілердің өздері ме?

Ғ.М. Тілшілер қарсы. Өйткені шындап алғанда, тілшілердің пайдаланып отырған есімдік, етістіктері, негізгі терминдердің барлығы Ахметтікі ғой. Ахметтің өзіне қайтарып берсең, оларға не қалады? Сонсын, бұл оның соңғы жазған кітабы болатын. Оның қолжазбасын өзімнің қолымнан алып кеткен. Кітаптың аты – «Қазақ тілінің теориясы».

Т.К. Жарық көрмеген бе?

Ғ.М. Жарық көрмеген. Мен 28-жылы күзде Қызылордаға бас редактор болып келдім. Сонда қолжазба Мемлекеттік қауіпсіздік мекемесінде екен. Соның Шығыс бөлімінің бастығы Әбдрахман Бегишев деген жігітке Сәбит жіберіпті. Маған дейін баспаның бас редакторы. Сәбит қой. Бір күні сол Бегишев келіп өзі айтты. «Маған жіберген сондай бір қолжазба бар. Менің оны шеше алатын жайым жоқ, өздеріңе жіберейін», – деп. Ол менің таныс жігітім емес еді. Телефон соғып, «Жіберіңіз», – дедім. Содан олар қолжазбаны маған әкеліп берді. Сосын мен ол қолжазбамен таныстым Қолжазба, кәдімгі ғылыми еңбек. Төрт жүз беттен астам. Соны біз басу-баспаудың амалын шеше алмай қойдық. Сол кезде Ахмет бір ұсталып шыққан.

Т.К. Жиырма тоғызыншы жылы ғой...

Ғ.М. Иә, иә. Сонсын аяғында, менен сол қолжазбаны Сапарбеков сұратып алды. Ол сол кезде Крайкомның үгіт-насихат жөніндегі секретары болатын. Оқып шығып «жақсы екен, бірақ басуға болмайды», – деді. Екі жылдан соң Ахмет қайтадан ұсталып кетті ғой. Кейін материалды Мемлекет қауіпсіздік мекемесі қайтарып алды.

Т.К. Ал енді осы мекемеде жатқан архив дүниелері көп. Сәкеннің, Бейімбеттің, Ілиястың, тағы басқа да

көптеген адамдардың дүниелері. Солардың ешқайсысын қайтармайды, соңына түсіп көрдім. Жазушылар одағы, мәдени мекемелер болып, соларды қайтаратын жағдай жасауға болмай ма? Біз шаршадық, ол тарапқа бара-бара.

Ғ.М. Менінше, қайтарып алуға болар еді. Ол қолжазбалар, кітаптар неге керек оларға. Ғылыми-әдеби қолжазба ғой, кінәлайтын документ болса, мәселе басқа. Айтып отырмын ғой. Бейімбеттің «Қызыл жалау» романының қолжазбасы сонда, тағы бір пьесасы, либреттосы кетті. Олардың аты менің бір жазғанымда болу керек. Солардың енді ешкімге керегі жоқ, кінәлайтын документ емес. Соларды біздің жігіттерден ізіне түсіп, сұрап алып жүрген кісі жоқ қой деймін.

Т.К. Мен талай рет талпынып ем, бірақ жолатпады ғой маңына.

Ғ.М. Сендерге енді частное лицо деп берілмейді ғой. Мысалы, Мұхтардың материалдарын алдыру қиын емес. Мына музейі бар, оған сұрап алу қиын болмайды. Ішінде саяси бірденелер болмаса, олардікі қайтарылуға тиіс. Әдебиет музейін құрамыз, үй салдырып береміз деп жүр ғой. Сонда алдыруға болар, әзірге сонда жатқанының өзі теріс болмас.

Т.К. Сосын, Ғабе, мынадай тағы бір сұрақ ойға оралады. Отыз екінші жылы Алашордаға ұлтшылдық қозғалысқа байланысты үлкен жиналыс болды. Оған дейінгі зерттеулерде, әдебиетте Октябрь революциясына дейінгі ұлтшылдық қозғалыстың ептеген оңды рөлі болды деген көзқарас айтылушы еді ғой. Сол жиналыстан кейін, тіпті олар шешесінен туғаннан бастап ұлтшыл болды деп танылып суреттеліп жүр. Осы көзқарас күні бүгінге дейін сақталып келеді. Бұл жөнінде пікіріңіз қандай?

Ғ.М. Байқайсың ба, патшалық құрылыс тұсында казак даласы өзінің мәдениеті, әдебиеті, тұрмысы жағынан окшаулықта болды.

Вельяминов-Зернов, Алекторовтардың материалдарын оқығанда, өзгені былай қойғанда, солардың өздерінде үстірттік аңғарылады. Демек, бұл елдің ішкі дүниесінің жасырылып жатқан жері болған. Сонан соң Алтынсарин, Шоқан сияқты адамдар бұл елдің ішкі дүниесін ашып, бәрін жарқыратып береді. Олай емес, былай деп ашады. Елдің

ішкі жағдайын сипаттаудағы әлгіндей үстірттіктер қазақ интеллигенциясында оқшауланудың орын алуына белгілі бір дәрежеде ықпал етпей қалған жоқ. Осы жағдай «Қазақ» газетінің айналасындағылар кейде ұлтшылдықты айтам деп көбіне-көп демократиялық нәрселерді соғып отырады. Сұлтанмахмұттың «Социализм» деген мақаласын білесің ғой.

Т.К. Иә, білем.

Ғ.М. Соның ішінде социализмнен ештеңе жоқ қой. Идеясы бар сияқты басында, бірақ ешнәрсені анықтай алмаған. Сол сияқты изолированная интеллигенцияның көпшілігі басқа партиялардың әсіресе коммунистік мағынадағы ықпалдарда болған жоқ қой. Интеллигенцияның көпшілігі ол кезде байлар табынан, дәулетті топтан шықты. Тіпті сол Сәкен де кедейліктен барып оқыған жоқ. Білдіңіз бе?! Ол орта шаруаның баласы, байдың баласы емес. Сол кезде шамасы келгендер оқыды. Сонсоң «осы біздің елден біреу неге оқымайды?» – деп намыспен оқытқандар да бар. «Мынау адам болады, сол барсын деп» оқытқандар болды.

Әр кезде әр заманның алдында ақын тұрады, ақынның алдында заманы тұрады, соны бірден түсіне кету оңай нәрсе емес. Мәжит Дәулетбаев Петропавлдың мешаны ғой, ол үшін совет өкіметі ме, басқа өкімет пе, оған түк есеп емес еді. Көп адамдар бірге қосылғанымен, жаңа идеяларды бірден түсініп кете алған жоқ. Ешкім де туғанда молда болып та, батырақ болып та тумайды, өсе келе, белгілі көзқарасты берік ұстай алатын дәрежеге жетеді. Ал бізде жаман солақайлықтың зияны сол болды, басынан-ақ «идейный» болуды талап етті. Мен Бейімбет пен Ілиясты азапқа салды дегенде сондайларды аңғартамын. Сол жаман, солақайлық ұзақ жасады. Мысалы, «Мен тоқсанмен біргемін» дейтін Мағжан да бізге жақындап қалған кісі еді. Сол кезде оған іші жылыған адам болмады ғой. Ал Жүсіпбектің «Қартқожасы» – біздің прозада жұмысшы адам жайындағы бірінші әңгіме. Сонсын «Ақбілек», мысалы, керемет нәрсе еді. Сол дүниелер қазір қайда екенін білмеймін. Жүсіпбек бұдан басқа да он шақты пьеса жазды. «Ревизорды» аударды. Сонсын оны «Мұхтар, осыны сен редакциялап бер театрға» – деп Жүргеновтің уақытында тапсырған болатынбыз. Жүсіпбектің аудармасы

жаман емес еді, бірақ Мұхтардың қолы тиді. Сол аударма бәлкім, Мұхтардың музейінен табылып қалар. Сонсын аты-жөні есінде жоқ, бір автордың «Исатай-Махамбеті» болуы керек. Мұхтардың музейінде.

Т.К. Илияс Жансүгіровтің бе?

Ғ.М. Жоқ. Ол да болуы керек. Ол кейін ғой. Одан бұрын, ана Ақтөбенің бір ағартушысы жазып, «Қаракөзбен» бірге ол да бәйге алған. Аты аузыма түспей жатыр.

Т.К. «Шернияз» деген пьеса болған.

Ғ.М. «Шернияз» Аймауытовтікі еді ғой. Ал «Исатай-Махамбеттің» авторы ауырып, қайтыс болды ертерек. Мұхтар екеуі 1922 жылы бәйгені бірге алған екен. Мұхтар – «Қаракөзге», анау «Исатай-Махамбетке».

Т.К. 25-ші жылы шығар, театр ашылар қарсаңында. Сонсын осы күнгі Абай қыстауының қасында Мұхтар ауылының жері бар.

Т.К. Әуез Қожаның.

Ғ.М. Әуез Қожаның. Оны 22-жылы алып, сол жылы қыстаған екен. Бұл кезде Мұхтар партия мүшесі Семейде губисполком болғаны бар. КазЦИК-те секретарь да болған уақыты бар оның. 1945 жылы Абайдың жүз жылдығына барғанда, біз он шақты күн сол арада қалып қойдық. Өзінің қыстауына апарып көрсетті. Үйлерінің орны жатыр. Керемет жақсы жер екен. Ат тұратын қорасын да көрсетіп еді.

Т.К. Ғабе, осы ойды түйіндеген уақытта, әлі де кедергіге кездесіп жатқан адамдардың мұрасы жөнінде қандай шаралар қолдануымыз керек деп ойлайсыз?

Ғ.М. Бұл енді әлгідей біреулер көлденең асылып, біреулері қарсы айтып, шиелендіріп қойған мәселелер ғой. Жазушылар одағы болып, академия болып, ең алдымен Орталық Комитеттің алдына мәселе қойылуы керек. Орыс әдебиетінде мұндай тұлғалар аз ба. Олардың бәрі де қазір кешірім алып, кейбіреулері ақталып жатыр. Бұл мәселелерді түгелдей әділ бағалап, орынды түрде көтерсе, шешуге болады. Бұл мәселені көтерген уақытта алдымен олардың шығармаларын басуға келетінін-келмейтінін анықтап, күні бұрын іріктеп алып басу керектігін, оған алғысөз, соңғысөз түсіндірме берілу керектігін, әсіресе әлгі ұлтшылдық сынайдағы шығармаларының басылмау керектігін айтып

көтерсе, осы күні тындайды ғой деп ойлаймын. Аанада әдемі-әдемі иіліп келіп еді. «Союз сүйтейін деп жатыр екен», – деп жазушылардың бір тобы ойбай салған соң кедергі болып қалған еді. Мысалы әлгі:

*«Ертеде бар екен қалың Найман,
Қытайға қалың Найман қанат жайған.
Қалың Найман ішінде Бағаналы
Қазақта бақсы асқан жоқ Қойлыбайдан», –*

деп келетін нәрсе бар ғой. Қобызын қосқан, қобызы бәйгеден келген. Сонымен тоқтатып, аяғын кесіп тастаса. Мысалы аяғында: «Шіркін-ай, кер заманды құл қылар ем, бата алсам Бағаналы Қойлыбайдан», – дейді ғой соңында. Ал енді мұны шын тексерген адамға, осы кер заманның өзі революцияның алды екен. Көрдің бе? Соны кейін жариялаған дейді. Кейін жариялаған соң, баяғы біздің заман сөз болып тұр.

Т.К. Бұрып жіберуге болады ғой.

Ғ.М. Бола береді, иә. Сол сияқты нәрселер бар. Расын айтайын, солардың шығармаларын жүзеге асыруға жоғары жақтан үзілді-кесілді қарсылық жоқ, болған емес. Ал ғылым иесі адамдарға ғалымдарымыз қарсы, әлгіндей ақын-жазушыларға ақын-жазушыларымыз қарсы болды.

Т.К. Өзіміз екен ғой аяқтан тартып жатқан?

Ғ.М. Өзіміз, өзіміз.

Т.К. Тарих әділетсіз емес, кезінде өзі айтады ғой.

Ғ.М. Тарих, әрине өзі айтады. Біржола ұмытылып кетпейді ғой енді. Дүниеде бір ой айтылу қиын, айтылған ой өлмейді. Бірде болмаса, бірде шығады. Ал қазір жағдайымыз осы. Әрине, университет көтерсе де теріс болмайды. Академия көтерсе де теріс болмайды. Союз көтерсе де теріс болмайды, бірақ жеке адамдардың араласуын енді тоқтату керек.

Т.К. Шаршадыңыз-ау Ғабе? Біраз шаршаттық-ау деймін тегі.

Ғ.М. Шаршау екі жаққа да ортақ нәрсе ғой.

Т.К. Көп-көп рахмет. Бұл біздің ғана жай кездесуіміз болып қоймас. Бұл запись институттың дүниесі, т.б. реті

келетіндей жағдай болса, халыққа керекті сыр шертісу болды ғой деп ойлаймын.

Ғ.М. Рахмет, рахмет.

Т.К. Сіздің творчестволық табысыңыздың мол болып, әсіресе денсаулығыңыздың мықты бола беруіне, бильярдтыңызды мықтап ойнай беруіңізге, біздің әдебиетімізге жаңа туындылар әкеле беруіңізге тілектестік білдірем.

Ғ.М. Рахмет. Бірақ келесі кездескенде мені бас салып ұстап алмай, бір кішкене әзірленуге мүмкіндік берерсіңдер. Ал жарайды, жолдас. Жолаушы жүріп бара жатыр екенсің, жақсы материалдар тауып қайт. Сол жерлерде Сәкеннің айналасында болған адамдар бар. Жолың болсын!

1974 жыл, 25 шілде, сағат 11-14³⁰

Ескірмейді естелік. Алматы.

«Жазушы», 1994 жыл.

СӘКЕННІҢ ТАРИХТАҒЫ ОРНЫ ХАҚЫНДА

*С. Сейфуллиннің туғанына
100 жыл толуына орай*

Т. КӘКІШЕВ

Тарих әр қайраткерге өз бағасын беріп, тиісті орнына отырғызады дегенде әр кезеңде айтылған, жазылған ой-пікірлер ескерілетінін естен шығармайық. Әр пенденің көкейінде әрқилы ой-пікір болғанымен, айтылар кезі, сәті және айтар адамы болмақ. Сол менмін деп өрекну, әрине, дұрыс емес, ал менен басқа біреу болуға тиіс дегенге сеніп қалу орынсыз. Хан айтқанды қара айтады, бірақ аузының дуасы жоқ демей, өтпелі замандағы аумалы-төкпелі көңіл-күй тұсында ағыңнан жарылып айтқан ойдың еш әбестігі жоқ.

Қазір Сәкеннің басы саудада. Қысыр есебі барлар тарта сөйлеп, тұқырта беруге ұмтылуда. Оның нақты көрінісі кешегі Сәкен Сейфуллин атындағы Ақмола педагогика институтының бүгін жал-құйрықсыз Ақмола университеті болып сымпиып шыға келуі дер ем.

Сәкен көзі тірісінде де, қайтып оралғаннан кейін де оңайлықпен «өмір сүрген» қайраткер емес. Тарих соқпағынан талай қиястықты көріп келеді.

Сонымен кеңес құлады, партия тарады, коммунистік идеология мансұқталып жатыр. Тарихтағы жаңа бет – кеңес заманы дегеннің серкесі де, еркесі де, жыршысы да, жаршысы да болған Сәкенді қайтеміз? Оның тарихтағы орны қайсы? Қандай ісін қадірлейміз, қандай әрекетін мансұқтаймыз? Тірісінде аты аңызға айналып, бір халықтың мақтанышы болған Сырбай Мәуленовше айтқанда:

*Өлімге жан екенсің қия алмайтын,
Өлеңнің құшағына сия алмайтын.*

*Қазақты көргің келсе міне осы деп,
Көрсетсе жер жүзіне ұялмайтын.*

Яғни, еліміздің елдігінің ақындығының, ақыл-парасаты мен сұлулығының белгісіндей болған Сәкенді сөзге қалдырып, ырду-дырду бола береміз бе, әлде белгілі бір тоқтамға келеміз бе?

Меніңше биылғы жүз жылдық мүшел тойында желдің өтіне, оқтың алдына Сәкен мен Сәбитті шығарып, кеңесті құрғандардың бәрінің өтеуіне бермек ниеттен безуге, адалануға тиіспіз. Тарих ондай зорлыққа жол бере алмайды. Әділетін айтатындар қашанда болса табылады.

Біз Сәкеннің идеологиялық кредосын бүгінгі таным-білік тұрғысынан емес, қалыптасу барысы деңгейінде көрсетсек қана қоғамдық, мемлекеттік қайраткерлігін, өнерпаздық дарынын, ақындық жаңашылдығын, азаматтық келбетін тұтас қамти аламыз. Сонда тұлғалы тұтастықты көріп, кезеңдік пікірді айтып, жазып жүргендердікі әшейінгі желді күнгі тозақ екенін ұғамыз.

Қазір «эмоцияға, қызбалыққа беріледі, қайдағыны өзі ойлап табады» деген жалтарма сөз шықты, қисындыны елемеудің айналасы шықты. Осыншама борасындатып айтқандарымның әшейінгі жел сөз еместігіне дәлел келтірейін.

Сәкеннің маркстік, яғни, коммунистік көзқарасы, іс-әрекеті жөнінде асыра айтылмаса, кем айтылған жоқ. Оны қазбалап жатпай, бүгінгі ой құбылысына көз салайық. «Қазақ әдебиеті» газеті 1992 жылы «Қазақта ұлттық әдебиет бар ма? Қазақ совет әдебиеті деп жүргеніміз қандай әдебиет?» деген сауалдарға жауап ұйымдастырғанда «Қазақ совет әдебиетінің классиктері қатарында айтылып келген. С. Мұқанов, С. Сейфуллин, Ғ Мұстафин шығармашылығын енді қалай бағалауымыз керек? С. Сейфуллиннің негізгі шығармасы аталып келген **«Тар жол тайғақ кешу»** романы таза тарих үшін керек болғанымен қазақ әдебиетінің игіліктері қатарына қосыла қояр ма?» деген (11.09.92) содырлы ойлар айтылса, 1994 жылы «Жұлдыз» журналындағы мақалада «ұлттық ақын ұғымын айқындап, орнықтыру үшін ұлтсыз ақындар – советшіл одақшыл, партияшыл батырақтар, көлгір интернационал белсенді ақындар жасаған «қазақ совет әдебиеті» деген қампиған дөкейді қайта сарапқа, тарих таразысына тартуға міндеттіміз».

Бүгінге дейін «Алыптар тобын» құрап келген Сәкен, Бейімбет, Илияс, Сәбит, Ғабит, Ғабиден қатарлы қаламгерлер ретінде өз үлестерінің шама-шарқына қарай тиісті орнын, бағасын ала береді. Бұрынғыдан әспеттеліп, «негізін қалаушылар» ретінде оқулықтан оқулыққа жөңкіле алмас, өйткені, сол құрғыр «негіз дегеннің өзі – негізсіз болып шықты («Жұлдыз» №5-6, 1994, 187-бет) дегендердің айтары айқын ғой. М. Базарбаевтың «Біз Сәкенді қалай танимыз» деген бұлаңқұйрық ой-пікірлері, әсіресе, совет заманын «өлтіре даттап», Сәкенге ептеп «іші жылуы» бұл проблеманы шешуге себебі тие қоюы қиын. Мұндай жағдай тарихшылар арасында да кездесіп жатыр.

Әрине, бұл мәселенің жан-жақты шешімін табуға тиістіміз. Қазақстанның жақсы болсын, жаман болсын социализмнің заманында жасағанын, ойсыраған олқылықтармен қатар тамаша жетістіктерге жеткенін ешкім жоққа шығара алмайтын болса, онда социалистік реализм рухында жасалған әдебиеттен, оның ұлы өкілдерінен, негізін қалаушылардан қашсаң да құтыла алмайтындығымызды қазір анық ұғуға міндеттіміз.

Көзі тірісінде де, ақталғаннан кейін де Сәкен Сейфуллин төңірегіндегі әңгіме толастап көрген емес. Бұл оның бақыты да, соры да. Бақыты болатыны – оның мұрасы, іс-әрекеті архивке тапсырылмай, күні бүгінге дейін мемлекеттік-әлеуметтік тірлігімізге араласып жатуында, әлі күнге дейін оның айтқан ой-пікірінің, тарихи деректерінің дәйектілігі мен пәрменділігінде, бір сөзбен айтқанда, Сәкеннің кеудесінде жаны, қолында қаламы бар парасатты пенде ретінде өзімізбен араласып жүргендігінде.

Ал соры болатыны – ылғи қаңқу сөздің ортасында болатындығы. Ол көлденең көк аттының да, азулы арыстанның да, ештеңеден хабары жоқ наданның да, өткендерін ұғатын зиялының да, тұрақсыз кеудемсоқтың да, асқан ғұламаның да аузында бірде мақталып, бірде датталып жатуында. Соған қарағанда, Сәбитпен екеуінің «тұзы жеңілдеу» болды ма екен деп те қалғандайсың. Олай дейін десең, жасап кеткен істері ірі, ауқымды, кесек. Аузын бағып аяғын санап баспай, елім, халқым үшін қолымнан келгеннің бәрін ар әмірімен адал орындаймын деп талпынған жанның айбатты келбетін

көреміз. Осы жолда ол талай қуанды, шаттанды қастық көрді, сүрініп құлады, қайта тұрып ілгері жүрді көпшілікке бақыт сыйламаққа талпынды. Жасап жүргенім біреугі обал, біреуге сауап болады деп ойлаған емес. Еңбекші елдің арманы ғана болды көкейінде.

«Дүниенің құлдық шынжырын қиратып, *әділдік, теңдік* іздеген, *еркіндік, кеңдік* іздеген сендерге арналды бұл әндер» деп ұрандатқан Сәкен өзінің құрбы-құрдастарын «Кел, жігіттер, болындар ер» деп жігерлендіріп:

*Азамат, жүнжіме, жүрме бос,
Қол ұстас, бірігіп тізе қос,
Ту ұстап дұшпанға барайық,
Теңдіктің ұранын салайық
Тізесін батырған залымнан,
Күн туды – біз теңдік алайық! –*

деген ұлы мақсатын ашық айтты, жазды. Біз бұл ұрандарды осы уақытқа дейін бір жақты ғана түсіндіріп келдік. Сол түсінік әрбір пенденің көкейінен әлі кете қойған жоқ. *Оның негізі – бай мен кедейді* айтыстыру, шабыстыру, таптық күресті ұшықтыру деп қана білдік. Ал осы жолдарға бүгін зер салып бір қарайықшы.

Сәкен десек, ең алдымен, «Жас қазақ марсельезасы» мен «Тар жол тайғақ кешу» еске түседі. Жүз рет, мың рет, бұл шығармалар Қазан төңкерісіне арналған, соның жоғын жоқтап, табысына қуанған дүниелер. Бұл төңкеріс қазақты, әсіресе кедейді жарылқайды деп Сәкеннің имандай сенгені, жанығып еңбек еткені рас. Коммунистік идеология тұсында таптық күреске назарды мықтап аудардықта ұлттық таным-білікті, ұлттық қажеттікті елей бермедік. Әйтпесе Сәкеннің ерлікке шақырған жігіттеріне, жүнжімеуге үндеген азаматтарына ең алдымен айтқаны,

«Қызыл ту – шылауың» деп түсіндіргені:

*Патшадан әділдік жоқ еді,
Ұлықтар парақор тоқ еді,
Бұқара халықты кем тұтқан
Жек көрген, итімен тең тұтқан,
Қоспаған санына адамдық
Айламен ұстаған надан ғып, –*

деген Әнұранның екінші шумағында қандай мән бар деп ойладық па?! «Өзгеден кем халық» деп айтып салғанын түсіндік пе? Мен Сәкенді сол кезде қазақ пен отаршылдық арасына жік салайын, ұлттық намысты ту қылып көтерейін деп отыр деуден аулақпын. Өз елінің езілгенін, қаналғанын, қорлық-зорлық көргенін, тұщы етіне ащы таяқтың тигенін ұмыта алмаған жанның Қазан төңкерісі арқылы әділдік, теңдік, бостандыққа жетуге талаптанғанын енді аңғармасқа болмайды. Бұл тілекті алашордашылар да айтты, жазды, әрекет жасады, тіпті, Ресейдің советтен басқа әртүрлі үкіметтерімен байланыс арқылы қазақты жақсылыққа жеткізбек болғаны өтірік емес.

Қазақтың әуелде алашордашылдарының да, төңкерісшілерінің тілегі біреу, бірақ сүйенгендері басқа болды. Ал олар темір жолдың релісіндей басы қосылмайтын идеологиялар соңында еді. Міне, қазақтың оқығандарының мақсаты бір болса да, жүрер жолдары айырым, басқа болуы осыдан. Академик М. Қозыбаевтың тарихи шындықтарға негізделген мына ойын естен шығаруға болмайды.

«Алаш» қозғалысы қазақ қауымындағы отаршылдыққа қарсы бағытталған, прогреске ұмтылған жалпы халықтық-демократиялық қозғалыс. Ал «Алаш» партиясының негізін қалаған үркердей топтың, «Алашорданың» басына-аяғына дейін жүргізген саясаты дұрыс еді, Сәкендердікі қате еді деп айтуға бола ма? Алаш жетекшілерінің 1916 жылғы көтеріліс кезіндегі позициясын Тұрар, Сәкен, т.б. түсінбеді деп кінәлау қиын. Тұрар, Сәкен, Жүсіпбек, Бейімбет дүркірей көтерілген қалың халықпен болды, оның трагедиясын көзімен көрді. Олар отаршылдыққа қарсы шапқан қалың елмен болды. Ол большевиктік үгіттің нәтижесі емес еді. Ол атадан балаға мұра болған жол еді. Ал Қазан төңкерісінен кейін Ресей қоғамы екіге бөлініп, қарама-қарсы тұрып, екі ұдай атысып, шабысып жатқан уақытта әділдік тек ақтар жағында болды деп айту қиын. Егер Анненков келіп, орысқазағын қырып, әйелін қорлап, қызын зорлап, малын талап, қанжығалап жатса, ал «Алаш» осы Калединмен, Колчакпен бірлесіп жатса, сонда Колчактың ажал вагонында отырған Сәкен «Алашты» қалай аялауы керек? (Е. Қ. 12.08.94.) дегендерді мықтап ойластырған абзал. Құр даурыққаннан ештеңе өнбейді, қайта тарихымыз ылайланып, бүлінеді.

Қазақстанда қуғын-сүргін басталмай тұрған кезде, 1926 жылы 17 сәуірде соңғы нүктесі қойылып, 1927 жылы көктемде жеке кітап болып шыққан «Тар жол тайғақ кешуде...» талай кісілердің аттары аталды. Мақсат біреуді көтеру біреуді жамандау емес. Зор қозғалыстың, зор өзгерістің әр кезінде әртүрлі пікір, әртүрлі әрекет болған. Ол – тіршіліктің, тарихтың ісі.

«Бұл кітапта «Алаш» туралы көп әңгімелер айтылды, тарихи мағлұмат ретінде баспа жүзінде шықсын деген оймен айтылды. Кітаптың көп жерлері тарихи мағлұмат болуға жарар деп білдім» дегендерді Сәкен жайма-шуақ күнде баяндағанда алаш қозғалысына қатысқандардың Нәзірден басқа бірде-біреуі қарсы шығып дау айтпауы, түзету жасамауы қалай Қазақтың сорпа бетіне шыққандарының, әсіресе, алаш қозғалысы жетекшілерінің фотосуреттері түгел жарияланғаны, елге таныстырылғаны неліктен? Сәкен соның бәрі кейін сот документі болсын деп күні бүгін әдейі ойлағандықтан ба?

«Тар жол тайғақ кешудің» көркемдігіне көңілі толмағандар кейінгі кезде де табылған, бірақ оны әдебиет элементінен аластау керек деген ой ешуақытта қаперде болған емес. Қазіргі үкілі білгіштердің қазақшаны дұрыс білмей жатып көркемдікті танып, тарихи деректерді оңтайлы түсінеді дегенге көпшілікті сендіре қою өте қиын. Өйткені, «Тар жол тайғақ кешу» өзіндік ерекшелігі бар ғажайып нәрсе. Мемуар, көркем проза жанрлары араласып келген, сөйте тұра бұл өзі біртұтас дүние.

Екінші бір адам «Тар жол тайғақ кешуді» қайта жазып шыға алмайды. Бұл бір дәуірдің таңба басатын жеріне таңба басып, мөр басатын жеріне мөр басқан шығарма» (Ғ. Мүсірепов).

Мен Сәкенді құлан-таза ақтаудан аулақпын. Коммунизм идеяларының жаршысы болғандар халыққа қастандық жасаушылар емес. Олардың трагедиясы, соры сол идеяны насихаттаушылардың қара дүрсін түсіндірмелеріне имандай ұйып, ойланбауы Сәкеннің табандылығы, құбыла білмейтіндігі, өтірік айтпайтын шыншылдығы, адалдығы сияқты қасиеттері себепші болғандығын айырықша баса айту керек. Кеше ғана кеңес деп өзеурегендердің бүгінгі

сөз әлпетінен шошып, «*мұндайлар қай қоғамды болса да оңдырмас*» демеске амалың қалмайды.

Сонымен, Сәкен өзінің көзқарасы, іс-әрекеті үшін әрқашан да тарих алдында толық жауап бере алатын ұлы тұлға, *социалистік деп аталған заманның ардагер азаматы*. Осы қасиеттер оның қоғамдық мемлекеттік, өнерпаздық қайраткерлерінен жарқырап көрінеді, еңбекші елдің рухани көсемі, жаңа заманның жыршысы, жаршысы ретінде халық құрметіне бөленеді.

Қоғам қайраткері болу үшін ешқандай қаулы-қарар, бұйрық-жарлық керек емес. Елге деген ақ көңіліңді жарқырата түсетін, халыққа танытатын нақты іс-әрекет, парасатты ақыл-ой ғана керек және олардың бәрі бақай есептегендей адал болуға тиіс. Ақындық, жазушылық, өнерпаздық қоғам қайраткерлігіне бір табан жақын болғанымен, қолына қалам алып, ән айтқанның бәріне мұндай әлеуметтік бақыт қона бермейді. Оны Сәкендер өресімен өлшегенде ғана мақтан тұтар ұлың болғаны үшін табиғатқа, құдайға рахмет айтуға тиісті боласың.

Ал мемлекет қайраткері болуда кездейсоқтық көп болғанымен саналылықтың орны айырықша бөлек. **Сәкен халық комиссарлары кеңесі төрағасының орындығын айырықша қадірлеп, қос қолдап ұстаған жан емес. Оның бар арманы – жаңадан орнап жатқан қоғамның қай тесігін бітесем, қай кетігіне кірпіш болып қалансам, мәдениетті, өркениетті елдің қатарына қазақты қалай қоссам деген мақсат еді. Оның мемлекеттік қайраткерлігі 1922-1925 жылдар аралығында өткенін, оның қандай жылдар екенін естен шығармаған абзал. Сәкенді 1928 жылғы компеске-тәркілеуге, онан кейінгі зорлықшыл колхоздастыруға, отаршылдар үшін жасалған индустриялауға, 1932-33 жылғы аштық-жалаңаштыққа, 1930, 1937, 1938 жылдардағы қазақ зиялыларын құрту науқандарына еш араластыра алмаймыз. Бұл кезеңді көзімен өткеріп, қолымен істеген, белсене араласып жүрген қайраткерлердің қайсыбірі мадақталып, көбі ың-шыңсыз, дау-дамайсыз тыныш жата беруі, социализмнің зорлық-зомбылығына да, табыс-жетістігіне де тек *Сәкен мен Сәбит* жауап беруге «*тиістігі*» деу еш рабайға сыймайтын жай.**

Сәкен Қазақстан үкіметін басқарған уақытта бірнеше игі істерге мұрындық болды. 1923 жылы «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік» деген айбатты мақала жазып, орыс тарихында, тілінде қырғыз, Киргизия болып келген «елдің 1925 жылы Қазақстан» аталғаны рас болса, онда Сәкен ұлтжандығының үлесі жоқ деп кім айта алады? Тағы сол жылы, қолына билік әбден тиіп, оның күшін мықтап сезген кезде. Сәкен қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе беріп кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу жайында «Еңбекші қазақ» газетіне тоғыз мақала жазғанын, Халком төрағасы ретінде талайларға бұйрық бергенін, тиісті қаражат тапқанын, жалтақтап жан-жаққа үрке қарағандармен жүз шайысқанын, КирЦИК-тің шешуші жиналысын да тізеге салып орындатқанын кім жоққа шығарар екен?

«Біздің қазақ коммунистерінің кейбіреуі қазақ тілі туралы қатты кірісуге біреу «ұлтшыл» деп айтады деп бой тартады. Бірақ ол – қулық, бұл коммунистік қылық емес, ол жарамсақтық, жағымпаздық. Кейбір сасық, жалмауыз демагог өзін «жақсы коммунист екен» деп айтсын деп қазақ тілін кеңсеге кіргіземін деп жүрген белсенді адамдарды анау ұлтшыл, мынау ұлтшыл дер, одан сескенбеу керек» дегенді Сәкеннен басқа кім айтыпты, кім жазыпты? Сәкен ой-пікірінің жанды, тірі екендігі осыдан-ақ көрінеді.

Қазақты өркениетті елдердің қатарына қосуға талаптанғандар, тілегендер өте көп қой. Бірақ «Енді бір жиырма жылдың ішінде қазақ өнерлі халықтардың қатарына кіруі керек. Қазаққа оқу бұрын бір мәрте керек болса енді мың мәрте керек. Оқусыз қазақтың болашақтағы күні қараңғы. Елдің атқа мінген бастықтары оқу ісіне жәрдем қылмасаң – кейін жас буынның мың лағынеті айтылады... Ісіңмен, күшіңмен, тіліңмен болса да оқу ісіне жәрдем қылмасаң – кейінгі жас буынның қолы жағанда кетеді» деген жан сөзін айтқан мемлекет қайраткерлері қазақтың арғы-бергі тарихында көп пе? Бар мектептерін жаптырып, елді бөгде тілде мәңгүрттендіргендерді қалай ұмытамыз, сондайларға қалай жүрегіміз жібімек. Сәкеннің тірлігі де осында, ол әлі күрес майданында.

Әрине, бұл ұлт қамындағы мемлекеттік қайраткерлік болса, жалпыға бірдей салада да Сәкен бастаған игі істер

толып жатыр. Жұмысшылар жасағын құрау үшін өндіріс орындарын, әсіресе, Екібастұз сияқты алыптарды көбейту, завод-фабрикаға жақындау жайындағы ойы бір төбе.

Қазақтың ата-кәсібі болып табылатын мал шаруашылығын асылдандыру, кооперациялық негізде дамыту жайындағы ойын бүгін жатсына қоймасак керек. Сәкеннің қоғамдық және мемлекеттік қайраткерлігі бір-бірімен астасып, бірін-бірі толықтырып жатқанына, сөзі мен ісінің арасында алшақтық болмағанына тарих куә. Бұл – *Сәкен азаматтығының ең бір ажарлы, жарқын, сирек бітімді келбеті*. Сәкен осымен-ақ қазақ тарихында жарқырап көрінері сөзсіз. Бұл тұрғыда әрідегілерді былай қойғанда кеңестік заманда жасаған қайраткерлердің қай-қайсысымен болса да иық тірестіріп қатар тұра алатыны, айырықша қадір-құрметке бөлене алатыны даусыз.

Сәкеннің өзі теңдес, әсіресе, өзімен құрдас *Тұрар Рысқұлов пен Сұлтанбек Қожановтан ерекшелігі* – жұрт мойындаған, тарих растаған ұлы ақындығы, өте қуатты реформаторлығы. Өлеңді, қара сөзді, мақаланы дарындымын деген қазақтың көбі жазған, бірақ олардың Сәкендей жарқырап дара көрінгені сирек, аз. Сәкеннің ақындығына, жаңа заманға лайықты жаңашылдығына **Тұрар да, Сұлтанбекте, Смағұл да, Ахмет пен Мағжан да** шүбә келтірген емес. Олар идеялық жағынан әрқилы ойда болғанымен, бір-біріне артық-кем пікір айтқанымен ірі талант екендігін жоққа шығарған емес. Ұлы дарындарымызды жан-жақты зерттеген уақытта олардың бойына сыйымды, еңбегіне татыр теңеулерді азаматтық жауапкершілікпен айтқан орынды. Бірақ ұлттық «қасиетіміз» бой салыстырып, ой жарыстырып, бір кебісті бір кебіске сұғып отыруға дағдыланғандықтан көзді жұмып жіберетін сәттер, әсіресе, соңғы кезде көбейіп, даңғазаны күшейтіп барады. Осыдан сақтанған дұрыс.

Сәкеннің ақындығы жөніне келгенде түйіп айтар тұжырым: ұлы ақын, басын тауға, тасқа да ұрған керемет жаңашыл, төңкерісшіл дауылпаз ақын. Қазақтың жаңа жазба әдебиетіне негіз қалаған Абайдың жаңашылдық рухы, әсіресе, Сәкенге жұққан, Сәкенде күшті, сондықтан ол қазақ әдебиеті дамуындағы социалистік реализм деп

аталатын кезеңнің, дәуірдің *бастаушы серкесі* болды. Мұны Сәкен ешкімнен сұрап алған жоқ өзінің құдай берген ұлы талантымен тарихтан тартып алды. Тілейік мейлі, тілемейік мейлі, **Сәкен қазақ-совет әдебиеті деп аталатын бағыттың негізін қалаушы болды, соның ұраншысы, жаршысы болды.** Ол қате болған күннің өзінде де тарихи құбылыс екенін қысыр тілеулердің өзі жоққа шығара алмайды, диалектика заңдылығын өзгертуге ешкімнің дәрмені жеткен емес, жетпейді де...

Сөзіне жауапты, бағаға сараң **Ғабит Мүсіреповтың** Сәкен «жаңа әдебиет, жаңа мәдениет дегеннің бағытын жапа-жалғыз белгілеген адамымыз деуге болады. Сәкенді біз совет әдебиетінің негізін қалаушы деп айтатын болсақ, ең алдымен Сәкеннің сол майданды жалғыз басқарып, совет ұранын жалғыз көтергендігін ескеруіміз керек. Сәкен ұлтшылдық ықпалында жүрген адамдарды оңай тәрбиелеп аламын деп ойламаған кісі. Сондықтан әдебиеттегі, мәдениеттегі жаңа бет алысты тезірек ұғынып, қолға алып келген жастар болуы керек деп үміт артқан сияқты. Сәкен қазақ совет әдебиетінің туын көтеріп шыққанда, қасында болғаны әлгі жастар. Сәкеннің өзі үлкен ақын. Әсіресе, жазғанынан гөрі өзінің жаны үлкен ақын адам болатұғын... Тұла бойы тұнып тұрған ақындық еді, қара тырнағына шейін ақындық үшін жаратылған жан еді.

Мен Сәкеннің өлеңдерінен кейде ырғақ жағынан болсын, ой мен түр жағынан болсын кемшілік таба аламын осы кезде, бірақ Сәкеннің кісілік жаратылысында бір кемшілік жоқ деп ойлаймын. Сондықтан мен Сәкенді басқалардан ерекше бағалаймын» («Жалын», №5, 1988) дегенін ілтипатқа алу елдіктің де, парасаттылықтың да белгісі болмақ.

Сәкеннің бұдан да басқа өнерпаздығы толып жатыр. Халықтық «Көкшетау «әні, жігіт өлең «Тау ішінде», жан тебіренерлік «Ақсақ киік «сынды әндерді шығарған сазгерлігі, Затаевичке тартып берген домбырашылығы, бабына келтіріп ән салатындығы, ешуақытта өтірік айта білмеген шыншылдығы, ешкімнің ала жібін аттамаған адалдығы, айтқан сөзіне берік, табандылығы, «адам ретінде, мемлекет басшысы ретінде, ешкімге жақсылықтан басқа ешнәрсе ойламайтындығы» (Ғ. Мүсірепов), мәрт мінезі,

кең пейілі сияқты қасиеттерді Сәкеннің өн бойынан да, парасатты қайраткерлігінен де көреміз. «Шығармаларына біткен сезімнің барлығы да айқын, ашық, жалқы емес, тұтас бітімді жоталы тұлғадан туатын, бүтіндігі бар сезімдер Оның шыншылдығы қозып-жанып отыратын, буы білініп тұрған барынша шын сезім, шын жүрек шыншылдығы. Ылдиы бар, өрі бар шын өмір жолы, ыстық қанды Нағыз Ақындығынан» да (М. Әуезов) көреміз. Сондықтан Сәкеннің қазақ халқының тарихындағы, әдебиеті мен мәдениетіндегі ерекше биік орнына дақ түсірмей, қараулық жасамай, адамгершілік, азаматтық өреден көрінуге тиіспіз. *Мұны саналы да, санасыз да, басшы да, қосшы да мықтап ұғып, асылдарымызды орны-жөнімен ардақтап, құрметтей білейік.*

*«Халық Кеңесі»,
№143, 28.09.1994 жыл.*

Сәкен Сейфуллин!

Қазақ халқының аса бір мақтаныш ете аузына алатын есімі бұл! Туған халқымыздың игі тамаша қасиет-сипаттарын, ұлттық мінез-құлқымыздың жарқын көріністерін бүгін әркім-ақ осы бір азаматтың бойынан тауып, сүйсінгендей, мейірленгендей.

Сәкен дала дауылпазы. Ол бүкіл Россияны дүр сілкіндірген Октябрь дауылы мүлгіп жатқан даланы да орнынан көтеріп оятқанда бостандық, бақыт үшін күрестің алдыңғы шебінде болды. Жаңа жолдың қиындығы оны қайыстырмады қайта ол желге қарсы бетін түзеп, өршелене қанат қаққан қыранша қарыса түсті.

Шақырындар, арттағы ұйықтаған, именшек бақыт жолын білмейтін бауырларыңды!

Шақырындар, арттағы құлдықта жүрген бауырларыңды? Қосындар дауыстарыңды!

Күшті дауыстар мен қызу ән жаңғыртсын дүниені!

Жаңғыртындар, жаңартындар ескі дүниені қиратты ер жастар!

Күш артынан артына бұрыла жар салған жалынды ақынның осы күшті әні күні бүгінге дейін әркімнің ақ құлағында.

Сәкен Сейфуллин қазақ совет әдебиетінің іргетасын қалаушысы есебінде бар жанрда қалам тербеді, От, әрі жалынды ақын, әрі кең тынысты прозаик, әрі шебер драматург, әрі білгір әдебиет сыншысы. Сәкен - қазақ әдебиетіндегі «Тар жол тайғақ кешу» сияқты кең құлашты дүрмекті оқиғалы тұңғыш романның авторы. Сондықтан қай жанрда болсын біз ең алдымен аузымызға Сәкен атын аламыз.

Сәкен – ақын Сәкен – революционер, азамат, патриот. Оның есімімен қатар аталатын, тіпті бөлінбес біртұтас ұғымға айналған осы сөздерді тудырған социалистік рево-

люция. Сәкеннің ақындық, азаматтық өмірі – осы халықтық сыпаттардың жиынтығы. Азамат ақынның орыс достарының бірі, белгілі жазушы Галина Серебрякова мұны әдемі айтты: «Алатау тәрізді соншама ғажап және алып тауды мен бұл дүниеде көрген емеспін. Қазақстанда барлығы да шетсіз-шексіз, ұланғайыр және бай құнарлы жері мен мыңғырған мал отары да, таусылмас қазынасы мен арқырап аққан өзендері де, сені сұлулығымен таңқалдырған таулары да, ең бастысы, табиғат дарынды аямай берген адамдары да – бәрі ғажайып.

Мен Сәкен Сейфуллинді осы Қазақстанның кішкентай бір бөлігі деп ұқтым. Және өз халқы мен еліне жан-тәнімен берілген үлкен азамат екенін білдім», – деп жазды ол.

Я, ол туған халқының бір бөлігі еді, ұшқыны еді. Сондықтан да қазақ көргің келсе, Сәкенді көр, оның ер мінезі мен сыршыл сезімталдығын білгің келсе Сәкенге бар, қазақ өнерін танығың, түсінгің келсе, Сәкенді тыңда, оқы дер едік.

Ол туған халқымен бірге өсті, бірге жаңарды.

Ол патша үкіметі құласымен-ақ революцияның от-жалынына араласып әлеуметтік күрестің жуан ортасында жүрді. «Ер қаруы – бес қару», дегендейін, Сәкен күрес үстінде ақын қаламы мен жауынгер мылтығын қоса ұстады. Мылтығымен оқ атса» қаламымен өлең боратты. Дауыл көтеріп, төтеп тұрған далада тез тараған алғашқы ащы дауыс – Сәкен өлеңдері еді.

Азамат, жүнжіме жүрме бос.

Қол ұстас, бірігіп тізе қос,

Ту ұстап дұшпанға барайық,

Теңдіктің ұранын салайық,

Тізесін батырған залымнан

Күн туды – біз теңдік алайық! – деп жар салды бұл өлеңдер. Ән болып тарады. Ауылды күңіретіп күреске үндеді.

Ақынның өз басы дұшпан тұтқынында жатқанда оның өлеңдері ауылына жетіп, шаруаларды күреске үгіттеп жатты.

Сәкен өмірі – жаңарып, түлеп өскен туған халқының өмірі. Оның қызметінің өлшемі – халыққа пайдалы болу. Сондықтан Сәкен бар тіршілігін, жан-тәнін, ерік, санасын еліміздің жарқын болашағы жолына жұмсады.

Сәкен тап мүдделерінің түйіскен шағында атқа мініп, бар өмірін күреске арнады. Туған халқына түзу жолдан бұрып әкетуге тырысқан ұлтшылдықпен аянбай жұлқысты. Ұлы орыс халқымен қол ұстаса отырып жаңа қоғам орнатуға бет алған жас қазақ республикасының басшы қызметін атқарды.

Екі қоғамдық құрылыстың бетпе-бет келген кезеңдегі аяусыз күрестер Сәкеннен революцияға тән тенденциялықты талап етті. Ақынның бүкіл творчестволық мұрасына тән жауға мейірімсіздік ымыраға келмейтін қарсыпалық пролеприат күресі жолына жан тәнімен берілушілік қасиеттері осы заман тенденциясынан туған еді. Оның шығармаларын оқысаң Сәкеннің іштей ылғи біреумен айтысып, сөз жарыстырып отырғанын көресің. Табиғатты жырласа да, еңбекке деген жаңаша көзқарас пен техника жаңалықтарын тамашаласа да, советтік құрылыстың табыстарын мадақтаса да, ол өзіне қарсы жақтың позициясын сынап шенеп өз тенденциясын аша түседі. Осының бәрі көркемдік творчестводағы ұлтшылдықпен жарыс талас еді. Ұлтшыл ақындардың туған даласын өлікке теңеген қара жамылған күңгірт бейнеде көрсеткен өлеңдеріне қарама-қарсы Сәкен жаңарған даланың жарқын көріністерін бейнеледі. Паровоз бен автомобиль даусының қыр қазағын ұйқыдан оятқанын суреттейді.

Революция мүддесіне қалтқысыз берілуден туған творчестволық принциптер әдеби шығарманың әсерлілігі мен үгітшілігі үшін күрес дұшпанды аямай әшкерелеу, жаңалықты бар дауысымен жыр етіп мадақтау ұраны заман талапарының дәрежесінде болудан туған барлық мақсат мұраттар Сәкенді ұлы орыс ақыны Владимир Маяковский жолына алып келді. Осы жайлар революцияның екі көрнекті ақынын табыстырды, туыстырды.

Советтік заманның жаңаша бейнесін жасау сияқты қазақ поэзиясы үшін тың проблеманы көтеру және оны тапқырлықпен шешу міндетін де Сәкен осы талмай іздену нәтижесінде атқарды. Қазақтың асау тұлпарының шабысы өлшем бола алмай қалған қоғам дамуының жедел қарқынына лайық образ экспресс екенін ұқты ол. Ырғалып, баяу қозғалған қазақ көшінің жүрісіне өлшеусіз қарқын қосқан жаңа заманның екпінді ақын қиялын ұштады. «Советстан» поэмасы Сәкеннің осы ізденуінің сәтті бастамасы болса, «Альбатрос» шыңы еді. Мұнда революциялық күрестерден қажымай, талмай өткен совет халқы оның бастаушысы

Коммунистік партия мен ұлы Ленин үлкен теңіздерде желге қарсы қарыса ұшқан дауылпаз құс – Альбатрос бейнесінде суреттеледі.

Сәкеннің өлеңдерінің лирикалық кейіпкерін тудырған да осы заман, аталған жайлар. Бұл кейіпкердің аты – күрескер ақын. Қай өлеңді оқысақ та, қай әнді тындасақ та халық камында тынбай күресіп жүрген қажырлы тұлғаны көреміз. Оның бойы толған күш. Қайраты тасқын судай, айбаты күркіреген бұлтты аспандай, екпіні асау тұлпардай, серпіні тас түлек сұңқардай, қиялы шексіз, талабы үлкен. Ол:

*Қиырсыздың қиырына жетейік,
Өлшеуі жоқ көк мұхиттан өтейік.
Аспандағы алыс қызыл жұлдызды
Жерге әкеліп, жердің көркі етейік!
Шешілмеген ескі жұмбақ шешейік!
Жерді, аспанды тынбай жүзіп кешейік.
Сансыз қиын бөгеттерді жолдағы
Қиратайық, уатайық, кесейік.
Асуы жоқ асулардан асайық,
Ашылмаған тас қақпаны ашайық,
Болмағады болдырайық дүниеге,
Жаңа тұрмыс қара жерге жасайық!* – деп жар салады.

Сәкеннің лирикалық кейіпкері – жалаң күрестің ғана адамы емес, сонымен бірге адамгершілік сипаты, сыр-сезімі мол, ұлы жүрегі бар, адамзатты, өмірді беріле сүйген ақын. Оның үнемі алабұртып, алып ұша бермей, бәсеңсіп сыр айтар шағы да болады. «Қолында жемің барда топырлап» маңыңды босатпайтын, «жем таусыла жалт беретін» тауықтарға наразы болып, сыр сандығын ақтарар дос аңсайтыны тағы бар.

Сәкен бойындағы сезім сұлулығы ақынның өзі шексіз сүйген өмірдің әсемділігінен, байтақ қазақ даласының сыры мен шындығынан туған еді. Ол осы әсемдікті бұзушыларды жек көрді. Аққу мен бала киікке атылған оқ ақын ұғымында сұлулыққа атылғандай еді. Мұның бәрі Сәкеннің гуманистік ой-пікірлерін, өмір танымын аша түседі.

Сәкен – эстетикалық талғамы күшті ақын. «Аққудың айрылысуы», «Сыр сандық» және басқа өлеңдері осыны байқатады. Ол ән-күйді, сұлу табиғатты мейлінше сүйген, шабыттана жырлаған «Көкшетау» поэмасы – осының айғағы. Көкшенің көркем табиғатын, алуан түсті таулары мен айнадай жарқыраған күміс көлдерін, қарағайлы ну орманын, көлдегі құстарына шейін әсем түсініп, әсем

жырлаған Сәкен шығармасы халық жаттап алған, өлмес мұралардың бірі.

Сәкеннің орыс әдебиетімен, Маяковский дәстүрімен байланысы ұлттық поэзияның шеңберін кеңейтуге, өрісін молайтуға, сөйтіп жаңа заман талаптарына жауап бере аларлық жаңашыл поэзия жасауына негіз болды.

Сәкен Сейфуллиннің өмірі мен творчествосы – тек қазақтың ұлттық мәдениетінің ғана емес, бүкіл советтік көп ұлтты мәдениеттің мақтанышы, лениндік ұлт саясатының жемісі. Сәкеннің ақындық, революцияшылдық жолын кезінде біздің туысқан халықтар әдебиетшілерінің көбі-ақ үлгі тұтты. Жазба әдебиеті революциядан кейін туып, тек Октябрь әсерімен қолына қалам ұстаған. Қырғыздың алғашқы әдебиетші жастарына тигізген Сәкен әсерін қырғыз әдебиетінің бүгінгі ақсақалы Аалы Тоқамбаев аса бір ілтипатпен еске алады. Ол өзін Сәкеннің шәкірті санайды. Қырғызстандағы ұлтшылдық ағымға қарсы күрес үстінде ол Сәкен жолын, оның үлгісін, күрес тәжірибесін пайдаланғанын мақтан етеді. Туысқан қарақалпақ әдебиетшілерінің Сәкенге деген сезімін Ж.Аймырзаев та жылы әңгімелейді. Сәкен өзбектің революционер ақыны Хамза Хақим – Заде Ниязимен қатар, әдебиетінің классигі Ғалымжан Ибрагимовпен достық қатынаста болған. Бұларды да табыстырған әрқайсының өз халқы алдында атқарған ұлы қызметі еді.

«Ең бір шешуші кезеңдерде халық мүддесінен шыққан, сол жолдағы қиыншылықтан қорықпаған адам – шын батыр» деген Юлиус Футчик. Сәкеннің туған халқымен ара қатынасын белгілеген осы сыпаттары. Елі оны еңіреген ер деп ұқты. Ол қазақ халқының ұлттық қаһарманының біріне айналды. Сәкен туралы ел арасында қаншама аңыз, жыр өлең әңгімелер туды. Бүгінгі жазушыларымыздың көбі-ақ Сәкен есімін қызыға атап оның жарқын бейнесін жасауға талаптануда. Сәбит Мұқанов пен С.Талжановтың әзірге жарық көрген еңбектері – Сәкен туралы әдебиеттің алғашқы қарлығаштары. Жеке адамға табынушылық кезінің эрекеттері де Сәкенді халық қиялынан, ойынан өшіре алған жоқ. Қайта қиыншылық «Сәкен», «халық», «ақын», «ер» деген ұғымдарды біріктіре тұсты. Бұл – тұтас ұғым, бөлінбес сөздер. Сәкен, туған халқының өр ақыны, далада туған революция дауылпазы.

«Қазақ әдебиеті» газеті
23 май, сенбі, 1964 ж. N23.

*С. Сейфуллиннің туғанына
100 жыл толуына орай*

Ғафу ҚАЙЫРБЕКОВ

Иә, мейлі 100 болсын, мейлі 1000 болсын, бір халықтың, бір ұлттың мәңгілік ағасы болып қалатын адамдар болады.

Ол – сол халықтың есімі секілді, оны айтсаң халық, халықты айтсаң ол әрқашан еске түседі.

Сәкен Сейфуллин біз үшін осындай. Мысалы, **Абай аға, Ахан (Ахмет Байтұрсынов), Сәкен аға, Би аға (Бейімбет Майлин), Мұқан, Сәбең, Ғабекен** десек, оларды кеміткендік болмайды, бірақ халықтық әрекет, мінез, істелген іс, өзімен тағдырлас ұлдарды айырықша сыйлау үшін бе екен, анық болжау қиын, өйткені халық сыры тұңғыық сыр ғой, оны түгел білу қиын жұмыс.

Сәкен Сейфуллин туралы оның өз ғұмырында халық құрметін көзі тірісінде-ақ көріп үлгерген. Қысқа уақытта ұзақ қадірін ол естіп, біліп кетті. Оның өзге қайраткерлерден айырмасы, негізінен осы. Оның емін-еркін, ерке тәкәппар болып көрінуінде де жаратылыстағы тектілік, парасаттылық, биіктіктен басқа тағы да осындай елге, мемлекетке сіңірген еңбегінің де үлкен қанағат, артықшылық жағдайын іштен мойындағандығынан еді. Жұрттың көзіне ол асқақ, тым биікте тәкәппар болып көрінетіні, айбындылығы әсте де жасанды емес, барынша табиғи қасиет-жаратылыс пен өмірдегі зор еңбек екеуі қосылып жасаған мінез еді ол. Адамдарды өзіне табындыратын ерекше дарын, қабылетпен қоса, осы күнгі біз айтып жүрген әруақтылық, тәңірге ұқсас жұмбақ құдіретті айырықша айтып өтуіміз керек.

Осының барлығы қосылып «Сәкен аға» дегізетін, барлық ұрпаққа солай сіңіретін заңдылықты айтады.

Сәкен туралы жоғарыда айттым, көзінің тірісінде де оның жазғанына пәлен жыл деген секілді тойларының

тұсында халық атынан да, замандас ірі жазушылар атынан да адал пікірлер айтылды. Ол сол кезден ешқандай әмірші-көсемінің, уақытша құдайсымақтардың атынан айтқан жоқ, тек Сәкенді айтты, оның көсемдігі сонда-ақ көрінген еді. Ал кейін ширек ғасырдан соң Сәкен аты қайта жарқырағанда да – ол сондағы халық көңіліндегі тұғырдан түспегендігі тағы көрінді. Халық тағы да, енді шамасы біржолата «Сәкен аға» деуге көшті. Сөйтіп «Сәкен аға» деген атау ұрпақтан-ұрпаққа көшетін болды, мейлі кейінгі немере, шөбере, шөпшегі қаптаған қазақтың жас мөлшеріне қарамастан бәрі де «Сәкен аға» деп кететін болады.

Менің бұл қысқа сөзімде Сәкеннің сан салалы қызметі мен қайраткерлігінің ең алдында, яғни «Сәкен – ақын», «Сәкен – публицист-мемуарист», «Сәкен – драматург», «Сәкен – публицист-айтыскер», «Сәкен – саясаткер», «Сәкен – революционер» деген секілді атаулы жағдайлар ежелгі шындықтардан ала бөлек тұрғанында, «Сәкен аға» деген сөздің төңірегінде аялдағанымда осындай мән бар. Өйткені мен – ақынмын ғой, ақынға осындай төте жол керек, әйтпесе сөз көбейіп кетеді. «Сәкен аға» деген тақырыптан соң немесе соның тармағы секілді келесі сөз тағы да жоғарыда айтқандай, Сәкен туралы ең қымбат, ең көркем дүниелер – оның қазақ әдебиетінің классиктері – *Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Ғабиден Мұстафин* секілді онымен қадірлескен, аз ғұмырда көп тәлім-тәрбие алған замандас інілерінің жазғандары. Сәкен мемуарлық-тарихи әдебиетті өзінің атақты «Тар жол тайғақ кешуінде» бастады да, кейін Сәбит Мұқанов соған жалғас «Өмір мектебін» жазды. Онда Сәкен туралы көп мағлұмат бар. Ғабит Мүсірепов өзінің ең тандаулы повестерінің шыңы «Кездеспей кеткен бір бейнені» түгелдей Сәкенге арнады Ғабиден Мұстафин де «Көз көргенінде» Сәкенді аз суреттеген жоқ. **Қысқасы, Совет заманының алғашқы дәуіріндегі қазақ тарихының ең ірі тұлғасы, негізгі тірегі – Сәкен Сейфуллин екенінде ешкімнің дауы жоқ, ол болған күнде кейінгі бейшара саясаткерлердің қаңқу сөздері ғана. Алтын Сәкеннің жүзіне қолмен шашқан шаң ғана. Ол бір сұрткеннен қалмайды.**

«Сәкен аға», содан соң «Әдебиеттегі Сәкен бейнесі» дегеннен кейінгі сөз – *«Сәкеннің халық арасындағы аңыз тұлғасы»* деген тақырыпша бар. Ол – Сәкеннің адам біткендегі бет әлпетте асқан сұлулығы, көркемдігі, соған байланысты әйелдер қауымының ортақ мойындауы, ол жолдағы хикаялар жалғаса береді. Олардың бәрі де – бірі өтірік, бірі шын болса да – Сәкенге жарасымдылық, лайықтылық әрекеттерден тұрады. Сәкеннің сұлулығының, сүйкімділігінің бір ерекшелігі әшейіндегі өлеңге ортақ сұлулық емес, оның қазақылық сұлулығы болатын. Небір Еуропаның көркем жігіттеріне, мысалы Байронға көзі үйренген зиялылар Сәкенді көргенде: Азияда, әсіресе, қазақта осындай әсемдік болады екен-ау! – деп таңырқағандары рас қой. Оның үстіне ол зор сом тұлғалы арыстығымен де сонау дала батырларының ең соңғысындай болып елестейтін. Осыған қоса оның мөлдіреген бадана көзі, аппақ жүзі, кара шашы еркектен гөрі де әйелдің нәзік сұлулығын елестетер еді. Сәкенге қараудан жалыққан адам бар ма екен? Жоқ. Бұл да Сәкеннің қайталанбастығының куәсі. **«Сәкенді атқан екен»** деген сөздің өзі – бәрімізге де аққуды атқан екен дегендей естіледі. Көзі қиып атқан адамға ішіннен мың рет нәлет айтып, *«ет жүрегің қан жылайды»*. *«О, жауыз жалған, бетпақ дүние»* дегің келеді.

Сәкеннің енді ішкі жан сұлулығына келсек – оның ең алдымен кең жүрегі, жақсылықшыл, қайырымшылдығын айту керек. Сәкен Совнарком болғанда көп қазаққа жақсылық жасаған. Сәбит пен Ғабит өз пәтерінде жатып оқыған, үйі кәдімгі мейманханаға ұқсайды екен. Сәкен көркемдік, әсемдіктің жыршысы, соның шебері болған. Оның анық ақындығын танытқан **«Аққудың айырылуы»** мен **«Көкшетау»** поэмасы. Кейін ол өзінің ақындығын заман, күрес, жаңа өмір тақырыбына бұрып әкеткен. Бірақ ол тұста ол қазақ поэзиясына үлкен тыныс, кең құлашқа жеткіземін деп, оған күрес, үгіт құралындық сипат берді.

Оның формаларын, өлендік құрылыс-қуатын дамытты. *«Қызыл ат»* секілді поэма және В.Маяковский үлгісін осы тұста жазған өлеңдерінен әбден көруге болады. Иә,

жалпы ол кезеңдегі жаңа совет әдебиетінің классиктері деп танылғандар Горький мен Маяковский болатын. **Қазақ совет әдебиетінің осы тұрғыда негізін қалаушы, социалистік реализмнің Қазақстандағы туын қадаушы Сәкен Сейфуллин еді. Советтік идеямен ол тудырған империализм, культ мәселесі – бәрі де күйрегеннен кейін қазіргі кезде сол жасаған нәрсенің бәрін түгелдей мансұқ етіп барамыз да, сол тұста Сәкеннің де бар қадіріне көлеңке түсіре бастадық.** Адамзат өмірін бір мұхитқа теңесек, әр уақыт кезеңі, заманалар сол мұхиттың аумалы-төкпелі толқынына ұқсайды ғой. Ол толқында айнымай, қозғалмай қалатын ештеңе жоқ. Біздің қазақ, негізінен, *«әйде шап, әйде қираттың»* жұрты. Ол оған өзінің тарихынан жұққан мінез. Өйткені ғасырлар бойы *«жау шапты», «жау келдіге»* үйренгендіктен.

Сондықтан, ала құйын пікірлер, кірлеу, ластау секілді жаман әрекеттер Сәкен секілді халықтың өзін, барлығын дәлелдейтін мақтаныштарына, әулиелеріне жоламауы керек. Сәкенді жамандап немесе кемсітушілер нағыз құдай ататын адамдар. Өйткені ол қасиеттілердің өзі өлсе де, аруақтары тірі. Бар жақсылығымызды қайта тірілтіп еске алғанда ең басында тұратындардың бірі – Сәкен Сейфуллин еді. Сәкен өз тұсында орыстың ең жақсы деген адамдарымен, жазушы, саясаткерлерімен жолдас, дос болған, олардан дәрежесі де, беделі де ешқашан кем болмаған. Өйткені, ол жалғыз өзі бүкіл бір халықты, ұлтты жоқтатпаған, соның айырбасы, орнын толтыратын адам еді. Әкімшілікте де ә дегенде бірінші совнарком болатыны сондықтан. Иә, әрине, Сәкен осындай ірі тұлға болғандықтан, оның көзі тірісінде де, кейін де жаулары да тым іріден барып соқты. Бұл кашанда тарихи заңдылық еді. Әр адамның жауы да өзіне лайық болады.

Ал Сәкенмен жау болдым, қастастым дегеннің өзі қандай мақтаныш еді. Олар соны білген. Оқта-текте Сәкеннің атағы көмескі тартып, солғындап қалатыны – сол дәрежелі жаулардың қырсығы еді. Ал жай халық оның себебін іздеп жатпайды. Халықтың өз жақсысын іздемейтіні, болыспайтыны, дауыс көтермейгіндігі – қазақ үшін

ең ауыр қасірет. «Өлсе қайтейін, жазығы бар шығар» – деп қалғып отыра береді. Әне, сол мінезді отаршыл қанды қол жауыздар қаншама уақыт бойы пайдаланып келді десеңіші! Бізге, қазаққа дербестік, егемендіктің ең керегі осы жерде. Әлгіндей «сабазым бар еді, тар күнге сақтаған, ел десе еңіреген ерлерім бар, соларға тимеңдер!» – дейтін санаға елді жеткізуіміз керек. Осы күнгі арғы асыл ата-бабаларымыздың рухын тірілту жиын, естелік тойлары сол үшін, сол үлгі, тәрбие үшін керек. Ал: «Осы той көбейіп кетті, мына тар заманда не керегі бар?» дейтіндердің арғы түкпірінде қазақел болмасын, басы бірікпесін, осы мәңгүрттігінен құтқармау керек деген зымыян пікірдің ұштығы жатыр. Оған: «Иә, бәсе-ау» деп қосыла кететін біздің қулар да жетеді.

Иә, Сәкен туралы ойлансаң, осылай өткен-кеткен, болашағың еске түседі. Ол оның ала бөлек ірілігі, арыстандылығы.

Сәкен туралы мен көп айтпайын, көзім көрген жоқ, маған оны көргендей етіп әсер қалдырған адам – Ғабит Мүсірепов. Ол оны ғажап жақсы көріп, алдындағы адамдықтың, кісіліктің сирек үлгісі деп танып, соған еліктеп, мәңгі сүйсініп кеткен кісі екеніне менің көзім талай жетті. Ғабен табиғатындағы, тумысындағы ерекше қасиеттерімен қатар, көп нәрсені Сәкеннен үйренгендігі көрініп тұратын. Сәкеннің мықтылықтан пайда болған заңды тәкәппарлығы мен адамдарға өте нәзік сезіммен, оймен, сынмен қарап, іштей қорытынды шығарып қоятын әдеті Ғабенде де болатын. Ал серілігі, аңшылығы, мергендігі, ұқыпты тазалығы, кербез мінезі, «иіс май, одеколонын бірдей жағып» дегендейлері, бәрі-бәрісі Сәкен де болған жайлар еді деседі. Жай біз секілділер осындай кісілерге әйтеуір бірдемесімен жақындағысы келетін әдет бар.

Менің, тіпті балаң, кітапқа да жастай құмар кезім еді. Торғай кітапханасы орнына көшіп, жұртында жерге көміліп, «изять» етілген кітаптар қалғанда мен ол шұқырдан қазып алған кітаптарынның ең алғашқысы – Сәкен Сейфуллиннің «Айшасы» мен Сәбит Мұқановтың Теміртас» кітабы еді. Оны мен талай рет айтқанмын. Екінші бір жақындығым «Тар жол тайғақ кешу» кітабының ең соңғы бетінде

Қалмұхамбет Танкин деген кісінің аты аталады. **Сәкен: «Азап вагонынан» қашып шығып, Бетпақдаланы басып, Әулие ата қаласына келгенде Қалмұхамбет деген арғын шалдың үйінде екі ай жаттым. Өзі бір аңқылдаған, ақ көңіл кісі еді, – дейтіні бар. Сол Қалмұхамбет (Қалмеш) менің атам – әкемнің әкесі – Сәрсенбайдың туған інісі еді Алпысыншы жылы өзін әрең іздеп табатын бұл шалдың әулеті – барлық тұқымы сол Әулие атада туып, өскенде Қалең өте дәулетті кісі болған, оның үйін кейін компескелеп, осы күнге дейін «облзагс» мекемесі болып келді, әдемі көп бөлмелі қызыл темір шатырлы үйді бұзамыз дегенде мен араша түсіп *«Ол үйге Сәкен тоқтаған, сол көшенің атын Сәкенге беріп, үйді сақтаңдар»*, – деп мақала жазғамын. Қазір білмеймін, бар ма, жоқ па? Ал шынында да Сәкен тегін үйге түспейді ғой. Атам да жақсы болған екен деп мақтанатыным рас.**

Сәкеннің інісі – Мәжит Сейфолла баласымен, оның балаларымен сыйлас, құрметтес болып келемін. Сәкен алғаш ақталғанда Гүлбарам шешемізбен араласып, дәм татысып жүрдік. Гүлекең аса сұлу емес еді, бірақ еңгезердей зор, бар бітімі әдеміліктен гөрі ақылдың, сабырдың ұясындай, біртүрлі орнықтылық танытатын кескіні бар еді, кәдімгі қазақтың жуан тұғыр бәйбішесіне ұқсар еді. Тегінде Сәкен сұлулар мінезін жақсы білетін кісі – уақытша кімді, түпкілікті кімді ұстайтынын аңғару қиын емес.

Ғабең сабаз «Сұлу әйелдің өзіңде емес, өзгеде болғаны жақсы» – деуші еді. Осынысымен де сол Сәкенге ұқсайтын.

Сәкен Сейфуллин – мен адаммын, мен қазақпын дегеннің бәрінің арманы, идеалы болуымен өтті. Оның өзге классиктерімізден гөрі бір артықшылығы оның өмір жолы, өнегесі, ерекше еңбегі жөнінде орыс тілінде профессор Тұрсынбек Кәкішевтің *«Сәкен Сейфуллин»* деген атпен *«Тамаша адамдар өмірі»* сериясымен қалың кітабы шықты. Біздің бір үлкен кемшілігіміз – осыншама көп ғажайып перзенттерді туғызамыз да, оларды өзге халықтарға таныстыра алмаймыз, аударып шығара алмаймыз. Қашанда халықтың ұлылығын одан шыққан ұлылар таныстырса керек. **Оқимын, білемін деген кісіге Тұрсынбек кітабы**

көп мәлімет беретін абыройлы еңбек. Сәкеннің орыс әлеміне екінші белгілі болу жағдайы – орыстың атақты білімпаз жазушы әйелі – Галина Серебрякованың кітабы. Онда ол Сәкен туралы тамаша білгірлікпен, аса бір ыстық көңілмен, шұғылалы көңілмен жазады. Тіпті оның респрессияға ұшырау, айдалу себебінің негізінде де: «Сәкенмен дос болған» – деген кінә да қосымша болған екен.

Міне, осынау екі жағдай өзгелерден гөрі (Бейімбет, Ілияс) біршама таныс болуға орыстарға жол ашқан. Біздің ендігі ең үлкен бір міндет – осы қазақ сабаздарын алдымен өз ұрпақтарымызға танытып, оқыту, үлгі тұтындыру бір болса, екінші мақсат – орыс және басқа тілдер арқылы дүчиеге таныстыру болмақ. Аз сөз деп тұрып көп мәселенің басын шалдым-ау деймін.

Біз Сәкенді оның мерейтойларының тұсында ғана емес, ылғи да өз көкірегімізде оның бейнесін сақтап, көңіл айнасында ылғи да көріп отыруымыз қажет. Ол Сәкен ғана үшін емес-ау, өзің үшін, онымен салыстырып, тіршілігіңнің, арыңның алдында есеп беру, халықты сүю дәреженді тексеру үшін қажет.

*«Халық кеңесі» №141,
24 қыркүйек, сенбі, 1994 ж.*

АҚЫНДАРДЫҢ АҚҚУЫ

Сырбай МӘУЛЕНОВ

Сәкен, Сәкен!
Осы есіммен,
Тебіреніп бүгін мен,
Келем Сәкен көшесімен,
Келем Сәкен жырымен.

Алатаудың заңғарына,
Ақша бұлттар асылып,
Алматының албарында
Ақ бұлақтар шашылып,

Секіреді ақ аспанға,
Ағылып ақ тиін боп,
Жабысады ағаштарға
Аппак бүршік түйін боп.
Сен ойлаған ақ күн туды,
Қайдасың, сен, ақыным!

Сарыарқаның сандал тауы
Сағыныштан сарылып,
Сарыарқаның самал таңы,
Қызыл аттай сабылып.
Келе жатыр көк жиектен,
Қызыл жалау сұңқар бұлт.

Көмкерілген көк жібекпен
Көтеріп бір сыр сандық.
Сол сандықта бір сыр жатыр
Өзің айтқан термеде

Сол сандықта бір сым жатыр,
Өзің таққан пернеге.

«Сыр сандықты ашып қара,
Ашып қара сырласым.
Сым пернені басып қара,
Басып қара жырласын».

Болдың қайда бақ талантты
Туып қайта ақ күнің,
Бір керіліп қақ қанатты,
Сұлу сырлы аққуым.

Қолжазба

СӘКЕН АҒА КІМ? – ДЕСЕҢ

Кәкімбек САЛЫҚОВ

Кей ақынды,
Тым көтерсек заңғар қып,
Бір өлеңін ел білмесін аңғардық.
Кей ақынның
Әр сөзіне ел ғашық
Ал, есімін ардақтауға аз бардық.

Сәкен десең...
Төрінде күн атқандай,
Ақбоз аты кісінеген сәт қандай?!
Сұңқар шалқып,
Аққу қаздар әндетіп,
Тау ішінде тосар аңсап ақ маңдай.

Сәкен десең...
Өнденеді Сарыарқа,
Өзгереді Атырау, Алтай – бар алқа.
Жалт қарайды ақ бөкені Бетпақтың,
Жанарымен жердің жүзін жаңарта.

Сәкен сырын ұқпау достым, – мол қайғы,
Онсыз қазақ

Өнер көші толмайды.
Ақ Сұңқарға тіл тигізген адамдар,
Барлық ақын ар, намысын қорлайды.

Түсінбесең түгел ұққан халық бар,
Күдіктенсең...
Арыстарым анықтар.
Ардақтады Ілияс пен Бейімбет,
Сүйді оны
Мағжан, Мұхтар – алыптар

Кең даланың
Сәкен алғыр қыраны,
Ол – дауылпаз төбе, төрде тұрағы.
Үзеңгілес ақындар бар – десек те,
Өзгелерден асып тұрар бір әні.

Сәкен – деген Ақындықтың төресі,
Ол – асқар шың көз жеткізбес төбесі.
Үзеңгілес ақындар бар – десек те,
Азаматтық өресі.

Аз емес қой
Сәкен ашқан жаңалық,
Бүркей алмас атын көшпе ала бұлт.
Мандайына симай кеткен қазақтың,
Ол – Сәкен ғой – дара туған нар алып.

Жасқантты ма,
Өрде дабыл қаққаны,
Күйдірді ме найзағайдың қаққаны.
Сескетті ме періштедей пәк, таза,
«Оқжетпестей» өктемдігі тақтағы.

Иә, солай...
Жаңылыс жоқ. Тақтағы,
Совнарком да болып тілек ақтады.
Әр қадамы
Бар қазаққа жақса да,
Ақынды атқыш арсыздарға жақпады.

Тар кезеңде ол қолдауды таппады,
Құласа да қырандығын сақтады
Беу, ағайын!
Тіл тигізбе Сәкенге,
Жетер... Жетер...
Еш кінәсіз атқаны.
Жетер... Жетер...
«Жау» – деп лақап таққаны,
Жетер... жетер... жылпостардың сатқаны
Енді бүгін көгілдір ту астында,
Алла жар боп,
Сәкенді елім ақтады.

Сәкен нағыз тән, тұғырдың иесі,
Ұлан-ғайыр оның алар үлесі.
Дәмеленбе,
Дәндеме сен жұғар – деп,
Ақ сұңқарға қара құстың күйесі

Көрсетсе де
Жеңіл келер атақ бой.
Абзал жанға бос абалау шатақ қой.
Сәкен, Илияс, Бейімбеттің өлімі,
Алты алашқа естен кетпес апат қой.

Беу, білгірім!
Бола берме делдалда,
Шық тасадан, аш бетінді кең залда.
Сәкен сенің мазағыңа көнбейді,
Жер бетінде қазақ – деген ел барда.

Жетер... Жетер...
Ойланайық, тоқтайық,
Еткізбейік ардақтыға жоқты айып.
Есі барлар жөн түзейік бас қосып,
Тағзым етіп ардагерді жоқтайық.

Кешпес едім,
Беу, достым-ай, өзгені,

Ас берейік қыздырмасын сөз демі.
Сәкен, Ілияс, Бейімбетті еске алып,
Ыстық жасты сүртiсеiйiк көздегi

Содан кейiн...
Той шалқысын думандап,
Жорғаңды әкел,
Жүйрiгiндi жылмаңдат.
Жүре бiлсең тiл тигiзбе ақынға,
Жүрегiмнен ұсынамын гүл-мандат.

Желмен кетсiн,
Жерден кетсiн пәлең де.
Мен де тұрам ауызбiрлiк мәремде.
Мақтанайық Сәкен бар деп қазақта,
Паш етейiк атын бүкiл әлемге.

Мың толқысам,
Токтау етiм бiр қайтып,
Осынау сөздi отыр – деме кiмге айтып.
Қазақтың iрiлерi,
Абайдың iнiлерi,
Сәкен, Ілияс, Бейiмбеттi еске алып,
Отырайық «Үш арысты» бiрге айтып.

Арылайық алауыздық ескiден,
Дербестiктiң жүгi алда көп кiлең.
Сәкен – деген қазақтың ақ сұңқары,
Сәкен тойын – бiрлiк тойы – деп бiлем.

*Тойда оқылған өлең, Алғабас жайлауы.
1994 жыл, 29 қыркүйек*

СЫРЛЫ СӘКЕН, ЖЫРЛЫ СӘКЕН

Н. ТАУКИН

Адамзат табиғаттың тал бойынан жаралып, сол он сегіз мың ғалам тіршілігінің иесі жетілдірген аса күрделі де асқан кемеңгер дәрежесіне көтерілді, бүгінгі таңғажайып өркениетті тудырды. Сөйте тұра, әлі күнге табиғат анасынан алшақтай алмайды. Өйткені, қандай данышпан болса да ол – туған жерінің бір бөлшегі, сол жер ананың өзінен нәр алып, сол жерге кіндігінен берік байланған, тіпті, ақын санасына дейін табиғаттың әсем көркімен бірге құлпырып, бірге гүлдеп толыспақ. Әсіресе, әсерленгіш дарынмен туатын жандар өзі жаралған жердің көркімен тығыз байланысты өседі. Арқада ақиық ақындар, сал-серілер, дәулескер күйшілер мен айтулы әншілердің көп болуы сол ақиқаттың бір көрінісі дер едік.

Жер үстіндегі бар сұлулықты бір бойына жинап алған Сарыарқа аймағын ойша шолып шық та, өз заманында сәнділіктің символына айналған Сәкеннің іші-сыртына үңіл. Қандай ғажайып ұқсастық. Сардар ақынның жан сұлулығы мен тән сұлулығы, көрік пен көңіл байлығы, осынау сиқырлы сымбаттан жаралған. Сарыарқадан алғандай емес пе! Екеуін ажыратып алғысыз. Немесе, Сәкен өзге өңірде жаралмауға тиіс, тек қана Сарыарқада тууы тиіс тәрізді. Осыны керісінше айтсақ – Сәкендей сері ұл жаратпаса, Сарыарқа сәнді Арқа болмас еді. Міне, адам мен туған жердің астасып кетуіне дәлеліміз осы.

Дарын иелері туған жердің қасиетін осылай түсініп, осылай қарайтын болсақ, Сәкен туған сәнді аймақ ертеден өнер дарыған жер екенін көреміз. Яғни, ақын дүниеге келген

Жаңаарқа өңірі ежелден талантқа бай екенін байқаймыз. Сондай өнерге құйқалы өңір, салиқалы аймақ Сәкен сынды ақынның дүниеге келу қамын ертеден жасағандай әсер аласың. Өнер иелері қор жинаған киелі жерде ғана аса ірі тұлғалар туары хақ екенін ойлайсың.

Біз журналымыздың осы санын түгелімен Жаңаарқа өңіріне арнағанда, сол қасиетті жердің асылдарын даралап көрсетуді мақсат тұттық.

Иә, осынау бойына өнер тұнған аймақта бүгін де Сәкеннен жұққан жұқана, ел жүрегінде қалған өнер дәні бар сияқты. Сол асыл дәндер жетіліп шыққан сайын, жұртшылық бір тамсанып қалады. Журналымыз өнерге талпынған Сәкен ұрпақтары жайлы сол сырды шертеді.

Яғни, сардар ақынның жүз жылдық мерейтойы қарсаңында ол туған өңірді бір тебіренгіп, бір тербелгіп, өнерлілерді бір екшеп қоюды жөн көрдік. Сонда осынау аймаққа біткен жемісті алып бәйтеректің маңы ну орман екенін көреміз. Ертеден бері қарай үзілмей келе жатқан дарын дәстүрін байқаймыз.

Осындай тебіреніп отырған тұста, екі аяғымен жер басқан, басы жұмыр пенделердің алыптар тарапына жасаған оғаш істері ойға оралады. Ол – қазақ әдебиетінде (сонау бір советтік дәуір әдебиеті делінетін кезеңде) үш бәйтерек атанған Сәкен, Бейімбет, Ілияс сияқты ардагерлердің 90 жылдық торқалы тойы аталып өту қарсаңы еді. Сол тұста жершілдік, жікшілдік қаулап кетті (бұрын да әр кезде төбе көрсетіп тұратын керітартпа құбылыс қой). Сол шақта әр жерде баяндама жасаған әдебиетшілер, Ілекеңнің жерлестері (біреуі тіпті үлкен аренадағы жазушы) әдебиетімізде қалыптасып кеткен қағиданы (канонды) бұзып, әрқилы дәлелсымақтармен карта араластырған пысықтардың қолындай жылмаңдатып (перетосовка), Ілияс Жансүгіров бірінші орында тұруы керек, бірінші аталуы керек деп. Сәкенді кейін ысырды. Сол білгіштерден Ілекең соны сұраған болар ма?!

Бір жыл туған төл, бұл – үш аяулы жан иық тіресе қатар жүрген шағында тату-тәтті өмір кешкенің, бірін-бірі қадыр-

құрмет тұтқанын аға ұрпақ, оларды көзі көргендер айтып отырады. Сол қатар жүріп, әдебиет майданында ересен еңбек еткен шақтарында үшеуінің аталу реті қалыптасып қағазға түскенін архив материалдарынан, әдеби сындардан сол тұста жасалған баяндамалардан көріп, біздің де көңілімізге солай қалыптасқан қасиетті ағалардың, аты-жөні әлгіндей әдепсіздердің әрекетіне душар боладық. Олар үш алыптың творчествосын екшеп, анау артық, мынау кем деген бағасымақтарын теорияландыруға әрекеттенді.

Біз аға ұрпаққа мұндай көз алартатын әдебиеттегі ревизионизмге түбегейлі қарсымыз. Әр дәуір өз кезеңіндегі ішкі-сыртқы жағдаяттарын жалғастыра отырып, таланттардың тегеурінін өлшеп-пішіп отырып, өз кесімін, өлшемін өзі шығарып, өзі қорытындылап тастүйін етіп кетеді. Замана әділдігі, халықтың қалауы сол. Оған кейіннен келіп өңеш жырға өзеуреудің қажеті жоқ. Әлгі заман үкімі, халық қалауы ол талант иелерінің творчествосын да, қауым алдындағы өзге қасиеттерін де, адам ретіндегі жеке басының ерекшеліктерін де таразыға салады. Ол таразыдан шет қалар дүние жоқ. Сондықтан да өз кезінде қалыптасқан әдебиет канонын бұзуға біздің хақымыз жоқ.

Тура сол торқалы той тұсында әлгідей ревизионизмнің әсері ме екен, бір сырласым, жетісулық үлкен ақын бірде маған «Ілияспен салыстырғанда Сәкен ақын емес қой» дегені бар. Жарылып кете жаздадым. Мендегі сезім жершілдіктен бөлек, әуелі ағалардың атына айтылған дәлелсіз жаланың күйігі еді. Әрине, біз Ілекеңнің құдіретті, төгіл-мелі поэзиясының алдында бас иеміз. Тек ол ғана ма екен, одан рухани азық аламыз. Тіпті, Ілекеңнің лекілдеген жер жолдарынсыз, тасқынды дастандарынсыз қазақ поэзиясы ойсырап олқы соғып тұратынын да білеміз. Ал оны, сол биік дәрежеде мойындау Сәкеннің сәнді поэзиясын төмендете ала ма?! Жоқ. Өйткені, екеуі қазақ жыр әлеміндегі қатар тұрған, жарасымды келіскен екі шоқы. Әр қайсының өз сұлулығы, өз өрнегі, өз мазмұны, өз ерекшелігі бар. Ол жайлы зерттеушілер бар мүмкіндігінше айтып жатыр, жазып жатыр. Біз ол монографиялық дәлелдерді қайталауға

ұрынып, мақаламызды ұзақ сонарға сала алмаймыз. Дегенмен, қысқа болса да ойға оралған әдебиеттік айғақтарды білдіре кетелік.

*Сыр сандықты ашып қара,
Ашып қара, сырласым.
Сым пернені басып қара,
Басып қара, жырласын.*

Осы шумақты тудырған адам акын ба, акын емес пе! Тек көзін жұмып, құлағын басқан адам ғана үндей алмас. Ал құлағы бар адам құмарлана қабылдар, көзі бар адам құныға оқыр. Жыр сүйгіш қауымды құмартқызып, құнықтырып қою тек ерекше талант иесінің, құдіретті акынның ғана қолынан келері хақ. Мынадай өлеңді талғампаз поэзияның сыңғырлаған үнділігін, сиқырлы сымбатын ғана қалайтын символистер де дау айта алмай таңдана қабылдар. Сырт сұлулығына ішкі мазмұны қандай сай келген.

Соғыстан кейінгі жаралы жылдар болатын. Ел бойына батпандап енген жан жарасын жаңада сезініп, үрейден уайымға ауысқан шақ. Жиын болған жерде жауынгердің майданнан жазған өлең-хаты әндетіп айтылады да үлкендер көз жасын төгіп отырады. Сол шақтағы бір кеште біздің ауылға жақында ғана келген мұғалім бір дастанды әуенді үнмен жырлай жөнелді. Бүкіл жиылған жұрт аузын аша ұйып тындауда. Ғажап, біз – сол кездегі оқушы балалар естіп көрмеген көркем туынды. Қайран қалғанымыз сондай, әлгі мұғалімнен дастанды жазып алдық. Көркем дүние тез жатталады ғой, жазып алу үстінде-ақ көкейімізге тоқылып жатты. Кейіннен сол поэманы өзіміз сауық-кештерде шырқап айтып жүрдік. Сарыарқаның бір шалғайындағы біздің ауылға жеткен сол құдіретті жыр. С.Сейфуллиннің атақты «Көкшетау» поэмасының «Бурабай» атты бір бөлігі екен. «Ақбас бура» дастаны деп аталып, ойын-тойда айтылып жүрді.

Міне, акынның құдіреттілігі осы болса керек. Оның поэзиясы әлемді қаталдығымен тітіреткен, совет елін сом темірмен құрсап тастаған Сталиннің бұғауын бұзып өгіп,

Сәкен есімінен бейхабар ұрпаққа жетті. Не деген тегеурінді творчество. Ақынның атын атауға тыйым салынған елдің сауық-кештерінде салтанаттың иесі болды. Бұл жалаң беделмен келген құрмет емес, бұл шығарманың шынайы шеберлігі берген ішкі тегеурінді күштің еріксіз мойындатар құдіреті. Мұндай поэзияны ұстап тұрар бұғау жоқ.

Әрине, бұдан әрі әлгі «ақын емес» деген жандармен айтысудың қажеті жоқ. Дегенмен, ойға оралып тұрған көркемдіктің символындай «Аққудың айрылуы», «Ақсақ киік» сияқты ғажайыптарды қалай айтпай кетерсің.

Қазіргі дәуірде әлгі іспетті басы жұмыр пенделер «революционер деген лақаппен алға шығып жүр еді, енді қайтер екен?!» деген сықсима сынды көлденеңдетіп жүр. Иә, Сәкен ақындығына қоса (тұңғыш өлеңдер жинағы революциядан бұрын жарық көрді) күрескер, халықтың тағдыры үшін тар қапасты кешіп өткен кайраткер, Октябрь революциясы жайлы қалай ойласаң олай ойла, бірақ Сәкеннің күрескерлігін жоққа шығара алмайсың. Ол шыққан күн сияқты, басқаша жасай алмайсың, солай мәңгілікке қалады. Халқының тағдыры үшін күресті, замана зіліне селқос қарамады, жұлқынып алға шықты. Рас күресу тәсілін талқыға саларсыздар. Ол өз еріктеріңізде. «Алаш қатарында болуы керек еді, тағы басқа» дерсіздер. Алаштың аты жақсы, ниеттері – халықтың қамы, оған дау жоқ. Бірақ іс шығатын мүмкіндік қолдарында болмады. Ал Сәкен қалаған күрес жолы заман ағымы тудырған заңды бақыт. Селге қарсы жүзу күрескерлік емес, көзсіз батырлық қана, өзі селге қарық болады, соңына ергендерді де сөйтеді. Ал заман логикасын пайдаланып, заңды дамып бара жатқан қоғам құбылысын сезініп, содан өз халқы үшін қолайлы жол іздеу нағыз күрескердің ісі. Сәкен солай істеді. Сталиннің сойқан әрекетінің ішінде жүріп-ақ, халқының рухани қажетін өтеп жатты, жаңа заман әдебиетін қалыптастырып, теориялық, тәжірибелік жағынан жан-жақты еңбек етті. Өзі қырқылып түскенге дейін сол күрескерлік қуатынан таймады. Сондықтан ақынның бұл қасиетіне де Сәкенді қайткенде де кемітпек болғандардың тісі батпайды.

Ойын күдік қармаған әлгі пенделер кешегі күні, бес алып ортамызға қайта оралған тұста «Сәкен енді қайтер екен, қай орынға жылжыр екен»деп тағы сығыр көзденіп сықсия қалды. Бірақ Сәкен есімі қиындады. Сол баяғы бәйтерек күйінде жайқала берді. Өйткені, бұлар бір халықтың бірегей ұлдары еді. Бірін-бірі толықтырып тұратын, бірінсіз бірі солғындау көрінетін қазақ әдебиеті әлеміне әр беретін тау шыңдары еді. Оны біз Сәкеннің 1923 жылы Ахмет Байтұрсыновтың мүшел тойы кезеңіндегі жасаған баяндамасынан анық кереміз. Олар жиырмасыншы жылдары қатар жүріп-ақ қазақ халқының қалаулылары болған. Алғашқы қазақ үкіметі мүшесінің бірі – ұлы Ақаң болса, келесі жылы сол үкіметтің басында Сәкен отырды. Көздері тірі кезде сондай болса, бүгінде туған халқына қайта оралған алыптар әр қайсысы өзді-өзінің орнында жарасымдылық тапқан.

Өнер егіз болатыны белгілі. Сәкеннің ақындық, жазушылық, ғалымдық қасиеттеріне қоса әншілік, композиторлық таланты да қатар дамыған. Оның тамаша әндерін бүгінде кім білмейді. Ол әндерсіз ойын-той өте ме! Сол өміршең әндер репрессия жылдарының қысымынан жаңылмай шалдықпай шықты. Халқы бар жерде әлі де шырқала бермек.

Осы өнер Александр Затаевич жинап бастырған «Қазақ халқының 1000 әні» кітабында да көрсетіледі. Білікті композитор-фольклорист Сәкеннің ақындығын, өзге де қасиеттерін айта келіп әнші, домбырашы екенін баса көрсетеді. Ол Сәкеннен «Тоқа», «Терісқақпай», күйлерін, «Шаш сипар», «Сәуітбектің зары», «Күн мен ай», «Толғау» сияқты ән-әуендерін жазып алған. С.Сейфуллин Затаевичке осы игілікті ісін жүзеге асыру жолында көп көмек көрсетіп, қамқоршылық жасаған. Бұл да ақынның өз халқының өнері жолындағы жан-жақты жүргізген жұмысының айғағы.

Жоғарыда айтылған жаңсақ пікір иелері көбінесе Сәкен өлеңдерінің жаңашылдығына жармасады. «Түсінігі қиын, қазақ поэзиясына жат» дегендерді айтады. Рас, жаңаның бәрі бірден дүниеге келген бетінде өзінен бұрынғы

өнер үлгісімен жымдасып тұра қалмайды. Жаңа бағыт, жаңа серпін, сөз жоқ, бұрынғы қалыптасқан жағдайдан ерекше, оқшау көзге түседі. Онсыз жаңалықта болмас еді. Өркениеттің дамуы сондай өзгешеліктер арқылы атқарылуы тиіс. Жаңа үлгі ғана өнерді ілгері жетелейді.

Сәкен өзінің ішкі-сыртқы бітім-болмысымен жаңалықты ала туған жан еді десек қателеспейміз. Оның өзі де, сөзі де үлгі, өнеге (мода). Бұрынғының аясында қалса біз таныған Сәкен болмас еді. Сондықтан да оның жаңашылдығын (новаторлығын) біз әдебиетіміздің даму барысында Сәкендік құбылыс деп қараймыз.

Данышпан Абай да қазақтың ескі жырына жаңа жазба әдебиетінің мазмұнын берумен бірге, өлеңнің сыртқы түрін (формасын) өзгерту жолында да көп еңбек етті. Әрине, данышпандықтың таным, талғамында шек шоқ, сондықтан болар Абай өлеңінің өзі тапқан әрбір жаңа түрін оқырманына, тындаушысына қабылдату үшін әрқайсысына арнайы ән шығарып, музыкамен мойындатып отырды. «Сегіз аяқ», («Бойы бұлған»), «Қор болды жаным», т.б. өлеңдері ырғақ, бунақ, тармақ жағынан қазақ өлең үлгісінде бұрын-соңды болмаған жаңашылдықтың перзенттері. Олар ән әуендерімен қабылданып, жаңа өлең үлгісі екені одан кейін ғана танылған.

Поэзиямыздағы Сәкеннің кейбір жаңалықтары әнге телінген. «Жолдастар», «Жас қазақ марсельезасы», «Біздің жақта» тағы сол сияқты өзге де ән-өлеңдері соның дәлелі. Бірақ, ол поэзиядағы өз жаңалығын халқы толық мойындарлықтай насихатқа үлгере алмай кетті. Ең алдымен қарбалас жұмыстар үстінде уақыты да болмауы хақ. Негізгі дәлелі ғұмырын келте етіп, уақытсыз үзіп жіберуі сол жаңалықтардың аяқталмай қалуына соқты. Әрине, бүгіндегі Сәкен ағаны қадір тұтатын композитор ұрпақтары бұл міндетті жүзеге асыруды ескерер, іліп әкетер деп дәмеленеміз.

С.Сейфуллиннің қазақ поэзиясына енгізген жаңалығын түбегейлі зерттеп, оның сырларын ашып, оқырман қауымға кеңінен насихаттау сияқты күрделі іс – Сәкентану ілімімен

айналысып жүрген ғалымдардың да кешеуілдетіп келе жатқан осал тұсы. Олар ең алдымен сол жаңалықтардың сырлы өзгешеліктерін өздері толық игеріп, түсініп, ішкі иірімдеріне қанықса, сонда ғана оны қалың көпке насихаттау, жаңашылдық үлгіні мойындату жағы да оңай болар еді.

Көбіне Сәкен орыс поэзиясына еліктеді деп оның жаңалықтарын Маяковскийге тели салады. Кейде тіпті сол жаңашылдықта орыстардағыдай екпін ұйқасы (тоникалық поэзия құрылымы бар деген пікір де байқалып қалады). Қазақ өлеңінің құрылысынан тоникалық ұйқас іздеу соңғы кездерде де әр жерден жалт беріп жүр. Бұл дегеніңіз барып тұрған әбестік (абсурд).

Қазақ поэзиясындағы дауысты, дауыссыз дыбыстары жымдасып жататын берік ұйқас екпін ұйқасынан өте күрделі. Сол сияқты ырғақ заңдылығы да аса берік сақталатын құбылыс. Тармақтағы буындардың өзгеруі арқылы ғана жаңа форма жасалады. Онда да бунақ заңдылығы өзгермейді, ол тармақтағы ырғақ арқылы қайталанып отырады. Ал бунақ 2,3,4 буыннан тұрады. Кейбір теорияшылар 5 буынды бунақты көрсетеді. Бірақ ол 2 буынды және 3 буынды бунақтардың қосындысы (Аймалап+ бетті сүйеді).

Теориялық қарумен жарақталмаған жай көз көре алмайтын, кейбір жастар интуициямен сезсе де анығын ажырата алмайтын адам бойындағы толып жатқан халықтың өзіндік өзгешелігінің бір аңғарылымы жағынан нәзік, тұрақтылығы жағынан атомның бөлшектенбейтін, ең кіші бөлігіндегі берік белгісінің бірі осы өлең өлшеміндегі – бунақ. Оны бөлшектесе атом жарылысындай халықтық өлең өнері қирап, өркені өскен белгілі бір поэзия дүниесінің құрылым жүйесі талқандалып, (қазақ поэзиясы) деген атақ жойылып кетеді.

Екінші жағынан қазақ поэзиясынан тоникалық құбылыс іздеу – тағы да сол орысқа еліктеп, онда барды қайткенде де бізден табамын деп әуре болушылық. Сөйтіп, екі халықтың арасындағы халықтық ерекшелігін танытатын шекараның бірі осы өлең құрылымын тегістеп (стирание) жібергісі келгендік. Ол – өкімзорлық. Табиғатында бойына

бітпегенді көлденеңнен әкеліп таңу – денеге біткен залалды ісік тәрізді қатер алмай тынбайтын ауру бейнелі зардап. Яғни іргелі халықты жойып жіберу сияқты кесел осында жатыр. Поэзиясыз халық бола ма? Оның ішінде академик В.В.Радлов ақын халық атандырған, өлеңсіз сөйлемейтін қазақты поэзиясыз тану мүмкін емес қой.

Осыны түбегейлі ажыратып алып, енді Сәкен жырларындағы жаңалыққа қайта ойыссақ мұнда да жоғарыда айтқандай қазақ өлеңіндегі бунақ берік сақталғанын көреміз. Мысал келтірейік:

Жер де, көк те
Жазбенен маз.
Сұңқылдайды
Аққу мен қаз.
Гүл шашады,
Күледі жаз, –
Жас сұлудай оянған.

Жаздың сұлу
Күй мен сәні,
Күш тасытар
Мың түрлі әні.
Шын жас сұлу
Жаздың тәні:
Шырай емес боянған.

Сыртқы бейнесі сатылап жазылатын осы өлеңді бір қараған адам «Маяковскийше екен» дейді, «жаңаша екен» дейді. «Қой мынаны түсініп болмас» деп үстірт өте шығуы да мүмкін. Әйтеуір шошына қарайды да ішіне үңілмейді. Жоғарыда айтылған жат пікірлер де содан туып жатыр.

Ал енді келтірілген мысалдың сыртқы құрылымына көз салайық. Сөз жоқ, авторының сырт келбетін сәнді, модалы ұстайтындығына ұқсап өзгеден ерекшеленіп тұр. Құрылымы қандай десек, әуелі қарағанда жеті тармақты екі шумак. Әр шумактың 2,4,6 тармақтары ұйқасады және осы шумактардың соңғы тармақтары ұйқастырылған (оянған, боянған). Шумактардың алты тармағы әрқайсы 4 буынды

бунақтан тұрады да, ең соңғы жетінші тармағы 4 буынды бунақ пен 3 буынды бунақтан тізілген.

Енді осы жаңашыл өлең шумақтарын кәдуілгі қазақ өлеңінің үлгісімен жазып көрелік:

Жер де, көк те жазбенен мәз. а-8

Саңқылдайды аққу мен қаз. а-8

Гүл шашады, күледі жаз,— а-8

Жас сұлудай оянған. ә-7

Жаздың сұлу күй мен сәні, 6-7

Күш тасытар мың түрлі әні. 6-8

Шын жас сұлу – жаздың тәні: 6-8

Шырай емес боянған ә-7

Сегіз буынды өлең қазақта бар, жеті-сегіз буынды болып келетін өлең де бар. Мұнда сол заңдылық сәл ғана өзгерген 8-8-8-7. Ал бунақ сол күйінде қалып тұр. Осыған біз неге оқырана қараймыз? Сырттай сәнді болсын деп сатылап жазғанын жатырқап қана жүр екенбіз ғой. Олай болса жоғарыда Сәкен өлеңі тарапына айтылған кінәсымақ та жала болып шықты.

Міне, біз қанша жылдан бері Сәкен-Сәкен деп жазып келеміз, бірақ әлі де оның творчествосына терең бойлап бармаппыз. Сөйтіп, жеңіл ауыздылардың жала жабуына, бет алды білгішсінуіне жол беріп жүрміз. Ұлы ақынның жүз жылдық мерейтойы қарсаңын ертерек бастап, әңгімені әріден қозғап жатқанымыз – ғалымдарымызды тағы толғандырайық, оларға ой-түрткі жасайық деген игі мақсат. Бізді бұл тарапында жұртшылық та қолдар деген берік сенімдеміз.

Ардагер ақынымыздың тоқсан жылдығын атап өтер қарсаңындағыдай алабұртқан алакөздікке жол бермеу үшін де алдымен айтып қалғанымыз орынды болар деп те ойладық. Ал, ағайындар, журналымыздың беті Сәкен ағаның творчествосы жайлы ашық, ұлы ақынның дәрежесіне сай боларлық туындымен ат салысыңыздар.

«Сарыарқа» журналы, №3, 1994 жыл.

АҚЫН МҰРАЖАЙЫ

*Роза Иманғалиқызы АСЫЛБЕКОВА,
С. Сейфуллин мұражайының директоры*

*Ақын Сәкен!
Жазушы Сәкен!
Ағартушы Сәкен!
Ғалым Сәкен!*

Осыған қазақ жұртының «Қазан төңкерісінен» кейін басқа қоғамдық формацияға көшуіне байланысты яғни «ұжымдастыру», «өндірістендіру» науқанынан бастау алып, социализмге қарай нық қадам жасаған кезеңдердегі уақыт тудырған «Қоғам қайраткері» деген атты қоссақ, бүгінде аймаңдай ардагер ағамыздың «Ел басы» деген құрметті атағына еріксіз мойын ұсынарымыз ақиқат. Аталарымыздың «Сегіз қырлы, бір сырлы» деп іс-әрекетімен, үлгі-өнегесімен, тәлім-тәрбиесімен ерекшеленген азаматқа бұдан артық берер бағасы болмаса керек.

Ия, қанша кемелденгісі келгенімен созылмалы дертке ұшыраған «социализмнің» «коммунизмге» жетпей желкесі үзілді дей тұрсақ та, «қазанымызды» төңкерілмей «тұрғанда діні бөлек, пиғылы жат, пейілі алдамшы орыс алпауыттарынан құтылудың бір ғана жолы. Ақ патшаның тағынан тайып, қара тобыр халықтың бостандыққа ұмтылған сәтінен жылт еткен үміт отын көрген зерек Сәкен елімізге ғасырлар бойы еркіндік аңсаған ата-бабалар армандарының орындалар уақытының туғанын бәлкім, сезген болар. Бұған дәлел – С.Сейфуллиннің 1914 жылы жазған «Нұра» өлеңінде:

*Сағынып Нұра мен келдім,
Бұрынғы иең байғұсың
Айырылған сенен көп елдің*

*Жатырсың көрмей қайғысын
Мекен болдың бір уақыт
Көшіп жүрген қазаққа
Айырылып сенен бейбақыт
Сорлылар қалды мазаққа! –*

деп орыс империясының қазақ жерін отарлау саясатына назаланады. Жас ақынның елі үшін, туған халқы үшін жанының шырқырай күйзелуі оның сол тұстағы саяси-қоғамдық өмірге көзқарасының қалыптасуына ықпал жасап, болашақ күрескерлік жолын айқындағанды. Сондықтан болар ол:

*Айтпасаңда білем мен,
Ішіндегі сырыңды
Қайғыдасың бүгін сен,
Айтпайсың бірақ шыныңды
Хош Нұра тағы көргенше
Есендік берсін бір құдай
Енді қайтіп келгенше
Ескі иең жүрер құр жылай
Бұрынғыдан қайғылы
Құстарыңда сайрайды.
Қолдан келер еш не жоқ,
Жүрек от боп қайнайды! –*

деп іштей болса да қарсылық білдіреді.

Одан кейін, яғни 1917 жылдың ақпанында патша тақтан құлап, жер-дүниені дүр сілкіндірген ұлы дүрмектің арты Қазан төңкерісіне ұласып, пролетариаттың көсемі Ленин идеясына имандай сенген ақ жүрек Сәкен, туған халқының болашағын сол сара жолдан көргендігі айдай анық және сол саражолдан ауытқымай жаңа қоғам құруға жанын сала ат салысқандығы да баршамызға аян.

Ықылым заманнан тұрмыс-салты, тыныс-тіршілігі, әдет-ғұрпы қалыптасқан көшпелі елдің өмірін астан-кестеңін шығарған жаңа заманды қалың жұртшылық қабылдамай, шошына қарағандығын, соның салдарынан түсінбеушіліктің болғандығын, тіпті жер-жерлерде наразылық туып, қандастарымыздың ереуілділігін кемеңгер Сәкен білмеді емес, білді. Сірә солақай саясатшылардың бүлдіргі

іс-әрекеттеріне тойтарыс бере алмай, өзі имандай сенген коммунистік партияның алған бағыт-бағдарламасына түсіне алмай, талай таңды көз ілмей атырған да шығар? Қалай десек те, туған халқының алдында көңілі кіршіксіз, ниеті ақ, ары таза есіл Сәкеннің сыры бізге беймәлім, өзімен кетті. Алайда, қыршын кетсе де, қайран елінің жарқын күніне деген сенімі бүгінде толығымен ақталды. Өзі шексіз сүйіп өткен кең байтақ Қазақ елі, Ата жұрты аты алты алашқа мәшһүр *Сәкендей ұлының 100 жылдық торқалы тойын тойлағалы жатыр. Солардың ішінде Ақмоладағы Сәкен Сейфуллин мұражайы да бар. Өйткені, Ақмола Сәкеннің саяси Отаны. Оның жастық шағы, азамат болып қалыптасуы, алғашқы әдеби шығармаларын жазып, қоғам және мемлекет қайраткері ретінде танылуы осы қаладан басталған. Сондықтан да, азаматтың ғасырлық осынау тойы біз үшін өте қымбат.*

Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің 1988 жылдың 20-шы ақпанындағы шешімі бойынша Ақмолада Сәкен Сейфуллин мұражайы ашылған болатын. Бұл мұражай қазақ халқының сүйікті ұлдарының қатарынан құрметті орын алған ақын, жазушы, публицист, мемлекет және қоғам қайраткеріне арналған тарихи ескерткіш. Мұражайдағы қайбір зат болмасын С.Сейфуллиннің шығармасына тікелей қатысты, өзіндік сыры бар құнды дүниелер. Олар ардагер азаматтың өмір сүрген, көркем шығармаларын тудырған уақыт келбетін көз алдымызға әкеледі.

Қаламыздағы ХІХ ғасырдың сәулет өнерінің сақталып қалған жұрнағы іспеттес ағаштан қиып, әшекейленіп салынған еңселі ақын мұражайы – Октябрь мен Революция көшесінің қиылысында орналасқан. Мұражай ұйымдасқан жылдың кезеңінен бастап Сәкен Сейфуллиннің сирек кездесетін кітаптарын, фотосуреттерін, құжаттар мен мұрағат материалдарының фото және ксерокөшірмелерін, тұтынған заттарын жинастыруда тәжірибеміз аз болса да шамалы мерзім ішінде тың деректерді іздестіріп Мәскеудегі кинофотоқұжаттар мұрағатында, Алматыдағы мемлекеттік мұрағатта, мұражайларда, Сәкен ұстаздық қызмет атқарған республикамыздың бұрынғы астанасы – Қызылордада, Ташкент қаласында, туған жері

Жезқазғанда (Жаңаарқа, Ағадыр аудандары), өзі жырына қосқан Көкшетауда болдық.

Әлі көзі тірі, Сәкенді көрген азаматтармен кездестік. *Нәтижесінде мұражайдың негізгі қорында 1552, ал қосымша ғылыми қорда 2222 құжаттар мен экспонаттар тіркелген.* Бұл материалдарды табу оңайға түскен жоқ, себебі, 1937 жылы Сәкен Сейфуллин «халық жауы» деген жаламен ұсталғанда үйінен қолжазбаларын, хаттарын, кітаптарын, жиһаз-мүліктерін, басқа да тұтынған заттарында алып кеткен. Біз де ол жөнінде хаттаманың (протокол) көшірмесі сақталған.

Ақынның заты түгілі атын атаудың өзінен қорқатын сонау алмағайып кезеңде көптеген дүниелердің қолды болғаны өкінішті-ақ, әйтседе кейбіреулерінің сақталып қалуы көңілге медет. *Мәселен – мұражайда ақынның 1936 жылдары киген костюмі, 1934 жылы Өзбек достары сыйлаған тақиясы, шапаны, Америкада ем алғанда сатып алған чемоданы, жолға шыққанда қолға ұстайтын саквояжы, отбасының ұстаған ыдыс-аяқтары, екі кілемше төсеніш, қабырға сағаты бар. Бұдан басқа құнды зат – Сәкеннің өзі жатқан ақ керуеті. Бұл керуетті 1926 жылы Қызылордада тұрған кезінде алғандығы туралы өзінің болашақ жары Гүлбаһрам Батырбековаға жазған хаты бізде сақтаулы. Мұражайда Сәкеннің Гүлбаһрамға жазған 10 хаты бар, оларды бізге ақын өмірін зерттеуші ғалым, профессор, жерлесіміз Тұрсынбек Кәкішев табыс еткенді.*

Кезінде Гүлбаһрам апай 1958 жылы ақталғанға дейін аман-есен оралар деген үмітін үзбей Сәкеннің ұстаған біраз заттарын көзінің қарашығындай сақтап келіпті. Тіпті кейін, мұражай ашыла қалса, соған бермекші болып өзінің екі бөлмелі пәтерінде ұстаған. Өкінішке орай ол кісінің көзі тірісінде мұражай ашылу бұйырмады. Гүлбаһрам апай 1973 жылы дүниеден өткенде ардақты, ағамыздың сол заттары түгелдей дерлік Алматы мұражай қорына өткізіліпті. Соның 10 шақтысы атап айтқанда:

Гүлбаһрам апайдың салғызған Сәкеннің майлы бояулы портреті, визит карточкасы, саквояжы бізге берілді. Ал орталық мұражайда ақынның бас киімі, мойын шалмасы, иіс май құйған құтысы, алтын қол сағаты, аяқ киімі сақтаулы.

1990 жылдың желтоқсан айында аруақты ағамыздың туған інісі Мәжиттің әйелі Әмина апай, қыздары Рымжан жолдасымен, София, Бағдат мұражай үйіне келіп тағзым етті. Көп жариялана қоймаған сирек фотосуреттер мен Мәжиттің жекелеген заттарын тапсырды. Бүгінде есімі әйгілі ардағымыздың өміріне қатысты бағалы, құнды деректер әдебиеттік, мұрағаттық материалдар баршылық. Олардың біразы мұражай қорына жинақталуда. Ал, көпшілігі, атап айтқанда Сәкеннің өмірін, шығармашылығын, адамгершілік, азаматтық қасиеттерін бейнелейтін Сәбит Мұқановтың, Серік Қирабаевтың, Тұрсынбек Кәкішевтің, Сейділ Талжановтың, басқа да белгілі ақын-жазушыларымыздың еңбектері, замандастарының, Сәкенді көрген адамдардың естеліктері жинақталып, экспозицияға қойылған.

Мұражай құрылғаннан бергі мерзімі ішінде қызметкерлеріміз айтарлықтай ауқымды істер тындырды. Қасиетті шаңырағымызға келген 100 мыңдай құдайы қонақтарымызға танымы мен тағылымы мол мәдени қызмет көрсетіп кәсіпорындар мен мекемелерде, институттары мен техникумдарда, кәсіптік-техникалық училищелер мен мектептерде, ауыл-ауылдарда С.Сейфуллиннің өмірі және шығармашылығы туралы 400-ден астам лекция оқып, көптеген көрмелер ұйымдастырдық.

Атқарылған ұлағатты істеріміздің ішінде – мұражайымыздың беделі мен мерейін өсірген «Достық» атты әдеби қонақжайымыздың жұмысы.

Әдеби қонақжайымыздың белсенді мүшесі әрі рухани қамқоршысы, мұражайымыздың жандануына ат салысып жүрген жанашыры, белгілі ақын, жазушы, «Сарыарқа» журналының бас редакторы Нұрғожа Оразовтың тікелей басшылығымен «Сәкен біздің мақтанышымыз», «Абай поэзиясы» поэзия көгінде жарқ етіп көрініп, мезгілсіз сөнген қазақ қыздарының алғашқы қарлығашы – ақын Шолпан Иманбаева, жерлесіміз, қаламы қарымды белгілі жазушы Ілияс Есенберлиннің 75 жылдығына орай оның өмірі мен шығармашылығы, Мағжан Жұмабаевтың поэзиясы, «Александр Затаевич – композитор, этнограф», «В.Маяковский және біздің заман» туралы тақырыпта көптеген әсерлі де қызықты кездесу кештері өткізілді.

Қорыта айтқанда, мұражай қызметкерлері ақынның өміріне қатысты деректер жинау жұмыстарын үздіксіз жалғастыру үстінде.

Сонымен жалған жаланың жазықсыз құрбаны болған, алайда сол аз ғана ғұмырының ішінде сүйікті елінің, туған халқының –

Ақын Сәкені !

Ән Сәкені !

Саз Сәкені !

Сән Сәкені !

Әсем Сәкені – өзінің ғасырлық мерейтойын Тәуелсіздік таңының арайлы шапағының нұрына малындыра қарсы алуда.

Тойымыз торқалы, еліміз ерікті, халқымыз ынтымақты, тірлігіміз берекелі болсын, ағайын!

«Сарыарқа» журналы.

1994 жыл. №3.

ҚҰПИЯНЫҢ КІЛТІ КІМДЕ?

(тағдыр)

Қуаныш АХМЕТОВ,
«Қазақ әдебиетінің» тілшісі

1990 жылдың ақпанның 9-ында «*Казахстанская правда*» газетінде Қарағанды қаласында тұратын Иван Николаевич Мудров ақсақалдың 1938-1939 жылдары халқымыздың аяулы ұлы Сәкен Сейфуллинмен бірге Магаданда айдауда болғандығы жайлы әңгімесі жарық көрді. Мудров былай дейді:

«...Магаданнан 600 шақырым жерден Горький атындағы кенішке бізді әр машинаға 40 адамнан отырғызып, 9 машинамен жеткізді. Келе салысымен дереу жұмысқа салды. Бір аптадан өткен соң біздің бригадиріміз Мостовой маған: «Мудров, мұнда сенің жазушы жерлесің бар», - деді. Осыдан кейін біздер таныстық. Ол өзінің фамилиясы Сейфуллин екендігін, Алматыда тұрғандығын айтты. Белгілі жазушы болған. Біз жиі-жиі кездесіп әңгімелесіп жүрдік.

Мен кейіннен Сейфуллиннің суреттерін көргенде оны бірден таныдым. Айырмашылығы лагерьде мұртын қырғызып тастаған. Бейнесі әлі күнге көз алдымда. Орта бойлы сымбатты жігіт еді. Кейінірек, әбден жүдеп-жадады ғой. Орыс тілінде өте таза сөйлейтін. Оның орысша сауаттылығына Мостовойдың өзі қызыға қарайтын. 1939 жылдың қысында аяқ астынан Сейфуллин қашып кетті, – деді Мостовой. Сол үшін бригадирді отырғызып қойды. Көктемде, 1940 жылдың көкегінде, құмды шайып жатқанда *Сейфуллиннің денесі табылды*. Оны маған Мостовой хабарлады. Бұл кезде мен ерікті адам едім.

Сәкен Сейфуллинді арнайы бригадир жерледі. ...Табытқа салынған жоқ. Аяғына фамилиясы мен туған және қайтыс болған уақыты жазылған тақтайша байланды. Мен кенішті және оған жақын маңдағы Сейфуллин зиратын жақсы

білемін. Ешқандай белгі болмаса да таба алатындығыма сенімдімін... Менімен бірге Горький атындағы кеніште С. Сейфуллиннің болғанына еш күмәнім жоқ. Өтірік айтудың маған қажеті қанша?»

Осыдан соң белгілі жазушы «Қазақ әдебиеті» газетінің сол кездегі бас редакторының орынбасары Оралхан Бөкей тосын деректерді зерттеумен шамасы жеткенше айналысты. Бұл шаруадан нақты мағұлмат беретін тағы бір мақаладан («Қазақ әдебиеті», 15.02.1991 ж.) үзінді келтірейік:

«...Мудровты тауып алып, сөйлесуді мақсат тұтып Қарағандыға аттандық. Келісімен ол кісімен жолығып, үйінде болып әңгімелесіп, айтқандарын түгелдей диктафон таспасына түсіріп алдық. И.Н. Мудровпен жолықпай тұрғанда ойымыздың сан-саққа жүгіргені рас. Өйткені мұндай нық сенімде Сәкеннің жерленгенін өз көзіммен көрдім деу, егер өтірік болса – жүйкесі ауру, не бас пайдасын көздеген жанның ісі, ал егер шын болса, онда бүкіл қазақтың алғысына, қадір-құрметіне бөленетін адам деп ойладық.

Жүздесіп, әңгімелесу барысында Иван Николаевичтің ақыл-есі түзу (сонау айдауда жүргендегі кезінде бірге болған адамдардың аты-жөнін, уақытын, жер аттарын әлі де жатқа біледі), ешқандай атақ-даңқ іздеп жүрмеген адам екеніне анық көзміз жетті. Жетпістен асып, денсаулығы нашарлаған (әрең жүріп-тұрады) Иван Николаевич біз Сәкен жөнінде келдік дегенде көз жасына ие бола алмай қатты жылады. «Сәкендей асыл азаматтың сүйегі өз топырағына әкелінбей қала ма, шындық ашылмай кете ме деп жүрмін. Менің ең басты қайғым осы. Сендердің ондай азаматты іздеп жүргендеріңе рахмет» – деп егілген еді. «Ақшасын тауып мені апарыңдаршы, ақынның жерленген орнын айсыз қараңғыда табар едім. Әлі күнге көз алдымда тұр» – деп қатты өтінген болатын...»

Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің барлық құжаттарында Сәкен Сейфуллин 1938 жылдың ақпанының 25-де Алматы қаласында атылған деп үзілді-кесілді атап көрсетіліп келе жатыр. КСРО Жоғарғы Сотының әскери коллегиясының 1957 жылғы наурыздың 21-дегі 44-025644/56 санды шешімінде де ақынның жазаланған күні ретінде осы уақыт көрсетілген. 955729 санды Сәкенге байланысты «қылмысты» істен де тергеудің МХК-нің Алматыдағы Ішкі түрмесінде жүргізілгендігін көреміз.

Жалпы, ақынның ұсталып, қамалғаннан кейінгі тағдырына байланысты МХК-нің «Сәкен Сейфуллин 1938 жылдың ақпанының 25-де атылды» деген анықтамасының аясынан алшақ түсіп жатқан деректер жетіп артылады. Солардың басты-бастыларына тоқталып өткеніміз жөн шығар.

Ақмоладағы ақын мұражайына 1957 жылы маусымның 12-де Алматы қаласындағы Фрунзе аудандық азаматтық хал актілерін тіркеу бөлімінің (АХАТ) *І-ФЮ сериялы 205690 санды қаза куәлігі (свидетельство о смерти)* сақтаулы тұр. Онда «*Сакен Сейфуллин (Садвакас)) умер 09.10.1939 года*» деп жазылған. Мөр басылып, қол қойылған осындай ресми құжатқа кім не алып, не қоса алады? Жауапты қағаз жайдан-жай жазыла қоймайды. АХАТ еліміздің айтулы азаматының тарихи тұлғаларының бірінің ақырғы демі бітетін мезетін айқындайтын қаза куәлігін толтырғанда қажетті деректерді аспаннан алған жоқ, олар МХК-нен алғандығы сөзсіз. Осы куәліктеп көрсетілген уақыт мұндай құжаттың бар екендігінен мүлдем хабары жоқ. *Мудров ақсақалдың айтқанына дәл келіп тұрған жоқ па? Бұл кездейсоқтық па, әілде басқаша бір сыр бар ма?* Әзірге бұл сұрақтарға жауап жоқ. Бәрі құпия құрсағында жатыр...

1993 жылдың қысы. Жаңа жыл қарсаңы. Жезқазғаннан іссапарға таң ата машинамен шыққанмен ұзақжолдың бойында көлігіміздің тұмсығы сансыз аққалалардың бірінен соң біріне тіреліп, Жарық темір жол станциясына (1937 жылға дейін Сәкен деп аталған – Қ.А.) таяқ тастам жер қалғанда күн де ұясына қонып, аласұрған ақ боран алдымызды аштырмай, жол жиегіндегі «Бұрма» кеңшарына бұрылуымызға тура келді.

Біз кеңшар директоры *Марат Ахметовтің* үйінде облыстық прокуратура қызметкері *Манат Мұшановқа* жолықтық. Ол да біз сияқты ақ боранның астында ұзақ жол жүріп, жаңа ғана осы үйіне кіріп отыр екен. Жылы үйде Мұраттың жұбайы – Дәмештің шын көңілмен құйған қою шайын рахаттана іше отырып, әңгіме үстінде қыстың ұзақ түнінің әжептәуір бөлігінің қалай өтіп кеткендігін де байқамай қалыппыз.

«Бұрма» кешегі қасірет мекені Карлагтың «Алжир» («Акмолинский лагерь жен изменников родины») деп аталған 26-шы нүктесінің ең негізгі бөлімшесі болған жер.

Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Сұлтанбек Қожанов, Тұрар Рысқұлов, Темірбек Жүргенов, Ұзақбай Құлымбетов сияқты халқымыздың қайраткер ұлдарының әйелдері Гүлбаһрам, Күнжамал, Күләндам, Әзиза, Дәмеш, Айыш аналарымыздың отбасы-ошақ қасынан бала-шағаларынан тірідей айырылып аңырап жүріп қой баққан өңірі осы.

*Ақмола – Қараганды даласында,
Қой бағам Батық, Жарық арасында.
Сақтаймын оң көзімдей баққан қойды,
Ешбір ой қойдан басқа болмай қойды.
Алыста жылай-жылай бала қалды,
Жүрген жер Ақмола мен Қараганды
Қайран ел сені көрер күн бар ма екен,
Мұңымды алыс-жақын тыңдар ма екен.*

Бұл Күләндам Қожанованың көзі жұмылғанша азапты өмірін ұмыта алмай, қамығып отырып айтатын әні «Батық, Жарық арасында» деген тіркес аяулы анамыздың сол кездегі қыстағы осы «Бұрманьың» тұсында болған-ау деген тұжырым туғызады. Өйткені, «Бұрма» *Жарықтан – 8, Батықтан – 25 шақырым жерде*, екеуінің ортасында орналасқан. Не керек, қайраткер ағаларымыздың жұбайларының әрқайсысы осы төңіректе он жылдай азапты өмірлерін өткізсе де, олардың нақты тұрақтарын айқындауды ойлап жүрген ешкім жоқ. Әлі күнге дейін Күнжамал анамыздан басқаларының жұрттары белгісіз.

1990 жылдың күзінде «Купка» деген жерді іздеп «Батық» кеңшарына келгенмін. Осы «Купкада» Күнжамал Майлинаның қой баққандығын көптеген дәлел-деректер айқындайды. Шаруамды біліп, көмекке құлшына кіріскен ауыл басшыларына риза болдым. Кеңшар директоры Жағыпар Әлімханов – белгілі сазгер. Ауылдық кеңес төрағасы Марат Шапкин – дарынды ақын. Жанары нәзік басшылар жай-барақат қалмады. Соғыс жылдарында лагерьде бақауыл болған Трофимов деген орыс шалының көрсетуінен қой қорасының, жертөлесінің орындары жермен жексен болып кеткен Күнжамал анамыздың жұртын да таптық. Таспен шегенделген құдық жартылай ғана көміліпті. Күл үйіндісінің көлемі әжептеуір. Бойымызды мұңды сезім билеп, жанарларымызға жас үйіріліп, аяулы анамыздың

тоғыз жыл айдалада аңырап жүріп жаққан отының күлін қайта-қайта алақанымызбен сипалай бердік, сипалай бердік.

Сол жолы кеңшар басшылары осынау әрі қасыретті, әрі қасиетті жұртқа, Күнжамал анамыздың әруағына бағыштап бір белгі орнатпаққа пәтуаласып еді. Одан бергі уақытта кеңшар тарады. Бірақ замана қыспағы жуанды жіңішкертіп, жіңішкені үзіп, қаншама қиыншылық әкеліп жатса да, Жағыпардай азаматтар жер басып жүргенде бұл істің орайы келетіндігіне сенім мол.

«Алжир» деген атының өзі-ақ көңіліңді мұңға толтырып, көзіне жас үйілдіретін мекенде, оның ішінде «Батық, Жарық арасында» отырып, 1937 жылдан басталған халқымыздың қаймағын қалқып әкеткен, қайғы қасіреті мен ойранопаты «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламадан» кем түсе қоймайтын кезеңді еске алмау мүмкін емес. Сондықтан болар, Манат, Марат үшеуіміздің әңгімелеріміздің арнасы да елім деп еңіреген ағаларымыздың өмір жолдарына қарай ойыса береді. Әсіресе, осы өңірге қапталдас жатқан Қарашілікте кіндігі кесіліп, тал бесікте тербетілген, іргеде тұрған Иманақ тауының бөктерін тайға мініп тасырлатқан, өндіріс өрістей бастаған. Өспенде орысша сауатын ашқан Сәкен аға өміріне байланысты сан сырдың саңлауларына санамыздың жеткенінше үңіліп, талай деректің дұдамал тұстарын көңіл көзілдірігінен өткізгендей болдық. Манат ағамыз қалтасынан қойын кітапшасын алып, Сәкен Сейфуллиннің 1938 жылы Қызылжар (Петропавл) түрмесінен жолдаған «Көкшеге сәлем» атты өлеңі екен деп, мына төрт шумақ өлеңді оқып берді:

*Сәлем айт Көкшетаудың биігіне,
Бауырында еркін өскен киігіне.
Күшімен кереметтің шөгін қалған,
Сәлем айт Ақбураның сүйегіне*

*Сәлем айт Оқжетпестің биігіне
Бауырында мекен еткен киігіне
Ішімде ат басындай алтын кетті,
Өртеніп халық жауы күйігіне.*

*Елімді сатқаным жоқ, сатпаймында,
Халқыма оқ атқаным жоқ, атпаймында,
Жүргенім әділетпен бәріңе аян,
Бұл жолдан қайтпаймын деп айтпаймын да*

*Шын жау деп халқым мені ойламасын,
Байқасын сабырменен істің артын.
Сенемін әділетпен тексерер деп,
Коммунист партиясы күш-қуатым.*

Өлең Сәкен шығармаларының сарынына (стиліне) келеді. Түнерген түрме түнегінен шыққан өршіл ұл, туған жерге деген мөлдір махаббат пен ақиқатқа деген шексіз сенім Сеифуллин жырларына тән адуын арын мен озбырлық отынан көкіректі кеулеген жалынға оранып қалған. Көкше өңірінде өскен Манат ағамыздың құлағына жастайынан сіңген мәліметке сүйенсек, бұл өлеңнің түп-нұсқасы соғыстан бұрын Көкшетау облысындағы *«Колхозстрой»* тресін басқарған Дінісламов деген ағамыздың қолында болған. Манат ағамыздың өзі оны соғыс жылдары Көкшетау облыстық сотының төрағасы қызметін атқарған Әлімжан Баймұқановтың аузынан жазып алыпты. Дінісламовтың Көкше жағында тұратын Сара есімді жалғыз қызы бар көрінеді. Өлеңнің түпнұсқасы сақтала қойса, сол Сарада болуға тиіс...

«Көкшеге сәлем» де ойланған адамның санасында сансыз сұрақ туындатады. Алматыда тергеліп, Алматыда атылғаны рас болса, Сәкен Қызылжар түрмесіне қалай келген? Бұған да жауап жоқ. Алайда бүгінде жасы 87-ге қараған Қаражал қаласында тұратын *Омар Бексұлтанұлы* ақсақалдың өзіміз арнайы іздеп барғанда айтқан әңгімесі *«Көкшеге сәлем»* төңірегіндегі деректерді толықтыра, жандандыра түседі. Омекеңнің әңгімесін қысқартып келтірейік:

«1937 жылы қарашаның 20-да байдың баласы, халық жауы деген жаламен Ақмолада ұсталдым. Сол жылы желтоқсанның аяғында 300-дей адамды күзетпен жаяу айдап, Қызылжарға әкеліп, 16-шы түрмеге қамады. Онда Кулен атты жасы жетпістен асқан ақмолалық қартпен бір камерада отырдым. Біздерді Сібірге жібереді деп естідік. 1938 жылдың басында тұтқындарды сапқа тұрғызып вокзал алаңына әкелді. Онда жылы вагонда кімді қайда жіберуді шешетін қызыл жағалы лауазымды адамдардан тұратын үлкен комиссия отырды. Сәкенді бұрыннан танитын едім, сол жерде сапта тұрғандардың арасынан көрдім. Көзбен көрісіп ыммен амандастық. Жалғыз мен емес, көпшілік қазақ Сейфуллинді бірден таныды. Оларды Сібір жаққа

жүретін жабық жүк вагондарына мінгізіп жатты. Мені ашарық, Сібірге жарамайды деп, Мәскеу маңындағы Рыбинск электр станциясының құрылысына жіберді. Кулен ақсақалды кәрі деп ешқайда алмады. Атын білмеймін. Өзім 1947 жылы лагерьден босадым».

Бұған не дейміз? Осы әңгімені Омар ақсақал Сәкен ақталғаннан бері талай адамға айтып кетеді. Бірақ мәселе түбіріне тереңірек үңілуге ешкімде де мүмкіндік жоқ...

Шет аудандық «Заман» газетінің редакторы, жазушы Кәмел Жүністегі өрімдей жас кезінде 1960 жылы («Есп») «Елін сүйген ерлер партиясы» мүшесі ретінде ұлтшыл деген айыппен саяси лагерьге қамалып, Сібір сынынан өткен азамат. Бұл қазақтың басына не тауқымет түспеген, сол кезеңде ол 1928 жылы бай ретінде ұсталып (ағылшындардан кейін Жолымбет алтын кеніне иелік еткен), содан соңғы 33 жыл ғұмырын Колыма-Печора-Сахалин-Абакан-Тайшеттердің саяси лагерьлерінде өткізген түп негізі көкшетаулық Құнанбай Бейсенұлы ақсақалға түрмеде кезігіпті. Бүкіл «саясилар» Бабай деп құрметтейтін Қүнекеңнің беделінің шарапаты торға түскен сары ауыз балапандай Кәмелге де аз тимеген. Кәмелдің Құнанбай Бейсенұлы жайлы тебірене жазған мақалалары ақсақалдың суреттерінен қоса «Жас алаш «және бұрынғы Жезқазған облыстық «Сарыарқа» газеттерінде жарияланды. «Тайшеттегі бір лагерьден Сейфолланың Сәкенін көрдім, бұрын Ақмоладан білетін едім, тілдесуге мүмкіндік болмады, оны тез басқа жаққа ауыстырып әкетті – деген Қүнекеңнің сөзі әлі күнге құлағымда тұр, – дейді, Кәмел. Бұл деректің де Сәкен тағдырына байланысты әңгімелерді толықтыра түсетіндігі сөзсіз.

1992 жылдың жазында И.Н. Мудровтың мағұлматы негізінде Оралхан ойға алған шаруаны сол кездегі Жезқазған облыстық Кеңесінің төрағасы Шәріпбек Шардарбековтің шапағатымен іске асыруға мүмкіндік туды. Жезқазғанда жасақталған экспедиция 82 жастағы Мудровты алып, Магадан облысындағы Горький кенішінде болып қайтты. Елу жылдан астам уақыт өтсе де айдауда мерт болғандардың қорымын қарағандылық ақсақал жаңылмай тапты. Жер бедері өзгерген. Қорым тұрған бұрынғы алаңқайды бүгінде қалың ағаш басып кеткен. Жетпіс бес қабірдің ішнен біреуін

«мынау Сәкендікі» деп нақпа-нақ айта алмай әбден налыған. Мудров жылап жіберді. Мәңгі тоң құрсауында жатқан көп қабірлерден Мудровтың нобайы бойынша бір қабірді айтудың өзіне бірнеше күн уақыт кетті. Бәрі шындық. Өліктің аяғына атын-жөні туған, өлген жылдары жазылған тақтайша байланған. Бірақ Сәкен емес. Ізденісті әрі қарай жалғастыруға қыспағы қатты мына заман қолбайлау болды. Барлық қабірді ашып, тексеріп шығу үшін орасан зор көлемде қаражат керек. Мудровтың дерегін магадандық Лазуткин, Ленинград облысының Луга қаласында тұратын Ведерников сияқты азаматтар қосымша растап отыр. Олар 1939-1940 жылдары Горький алтын кенішінде белгілі қазақ ақынының отырғандығын білетіндіктерін, тек оның аты-жөнін ұмытып қалғандықтарын айтады.

Мудров 1937 жылы Қарағандыдағы N34 шахтада болған апаттан соң халық жауы деп айыпталып, Қызылжар түрмесінде отырған. Содан Колымаға жөнелтілген. Ол сол Горький кенішінде Сейфулиннің өз қолымен жазған арызының арқасында ақталғандығын айтады. Ақынның осы бұлтартпас қолтаңбасы табылса, Сәкеннің Колыма қойнауында ақырғы демі үзілгендігі даусыз анықталады деген үмітпен жүргізілген іздестіру жұмыстары да су аяғы құрдымнан бір-ақ шығарды. МХК хабарына қарағанда, Мудровтың ісі мүлдем жойылып кеткен. Қандай себеппен екендігі, әрине, белгісіз.

Біз Сәкеннің түрмедегі тағдырына, оның ақырғы демі үзілген сәтіне байланысты өзімізге жақсы таныс, шамашарқымызша сараптап-саралаған деректердің біразын қалың оқырмандар алдына жайып салып отырмыз. Осылардың өзі-ақ бұл мәселенің төңірегінде Колыманың сірескен тоңынан да қалың құпия жатыр-ау деген ойға жетелейді, көңілге сейілмес күдік пен күмән ұялатады. Ал МХК болса, Сәкен Сейфуллин 1938 ақпанның 25-де Алматыда атылды деп, бет қаратпайтын адуынды анықтамасын алға тарта береді. Сәкенмен тағдырлас басқа арыстарымыздың ақтық демі үзілген сәттеріне байланысты дәл осылар сияқты әңгімелер жоққа тән. Аңыз бен ақиқаттың ара жігін ажыратар бізге белгісіз құпияның кілті кімде?

*Астана қаласы.
«Қазақ әдебиеті» газеті,
22 қаңтар 1999 жыл.*

Ашық хат орайында

«Сәкен Сейфуллин 1938 жылы ақпанның 25-де атылды» деген анықтамасының аясынан алшақ түсіп жатқан деректер жетіп артылады.

Бұл - белгілі журналист Қуаныш Ахметов мырзаның «Қазақ әдебиеті» газетіндегі «Құпияның кілті кімде?» атты мақаласындағы пікір (22 қаңтар, 1999 ж.) Сол «...жетіп артылып жатқан деректерге» қосымша біраз жағдайларды айтсақ деп едік.

Иван Николаевич Мудров ақсақалдың Сәкен ағаны білетіндігі туралы газеттер бетінде жарияланған, Жазушылар одағына хабарлаған жәйттері туралы біз де естіп, біліп жүргеміз. Содан 1990 жылдың тамыз айында ол кісіні әдейі іздеп Қарағандыға бардық. Қасымызда белгілі сазгер, сол кездегі «Батық» кеңшарының директоры Жағыпар Әлімханов бар. Ол жігіт Сәкенге аталас туыс, Сәкен ағаның алтыншы атасы Мырзамбеттен – Күшікбай, Естемес, Ескене, Доскана, Балапан, Тәстен, Таймас, Дулат атты сегіз ұл туған Ескенеден – Сәкен аға, Досқанадан – Жағыпар. Біз Иван Николаевичтің үйіне кешкі сағат 5-6-ның шамасында келдік. Ол үй жанында 4-5 көршілермен далада отыр екен. Біз Сәкен ағаның осындай туыстары боламыз деген соң, ол кісі бір түрлі қобалжып, тебіреніп сөйлеп кетті. Сөзін бөлмей, ұйып тындадық. Сөздің жалпы мазмұны сол Қ. Ахметов жазғанға келеді, оған дейін де біраз жазылған. Содан кейін әр түрлі сұрақтар беріп, кейбір жағдайларды анықтадық. Әңгіме ұзақ, сұрақтарымыз да аз болған жоқ. Соның кейбіреулерін келтірейік.

Мысалы, «Сіз Сәкенмен 1939-1940 жылдары бірге болдым дейсіз, ал ресми өкімет мекемесінің ол кісі «1938 жылы ақпанның 25-де атылды, үкім орындалды» деген анықтамасы бар ғой, сонда қалай болғаны» – дедік Иван Николаевич селк етіп, дірілдеп, қатты ашуланып кетті де: Олар қашан шындықты айтып еді, бәрін қолдан жасады ғой, әйтпесе, соншама халық жауы қайдан шықты?» – деді. Ол кісінің өңі мүлде өзгеріп, беті жыбырлап, аяқ-қолдары дірілдеп, таяғын маңдайына тіреп отырып қалды. Біз үнсіз отырмыз, ол кісінің мына күйі бізді де тұнжыратып жіберді. Әлден уақытта өзіне-өзі келіп: «...балалар, мен сендерге шын айтып отырмын, сендерді түсінемін, бірақ мен Сәкенмен бірге болғаным рас.

– Мен Сәкенді қалай ұмытамын. Мүмкіндік болғанда кездесіп, әңгімелесіп тұратынбыз. Орыс тілінде өте таза, әдемі сөйлейтін еді. Оның үстіне сүйкімділігі қандай! Менің шағын арызымды өзі жазып берген. Біраз уақыт Сәкен жоқ болып кетті. Ол қашып кеткен шығар деген сөз шықты. Апрель айында қар ери бастаған. Содан, эстакаданың астындағы қар кеткенде бір адамның денесі табылды. *Мен бірден таныдым* – Сәкен! Ешбір өзгермеген. Егіліп жылап жүріп бір қазақ жігіті екеуіміз, жалпы қорымның шетінен шұңқыр қазып, Сәкенді жерледік. Бір аяқ, бір қолына аты-жөнін, қойған күні жазылған тақтайша байладық. Ол жерді мен өмірде ұмытпаймын», – деді – Ал сіз өзіңіз қандай айыппен ұсталдыңыз? – деген сұраққа: «Мен Қарағандыда 34-шахтада ауысым (смена) инженері болып істейтінмін. Бір смена аяқталған соң, лаваны екінші сменаға тапсырарда, лава төбесінің біраз жері жарылып, құлайтындай болып көрінді. Мен смена бастығына осы жерді көрсетіп, мына жерді тіреуге бөрене болмай қалды, сен ағаш келісімен ең алдымен осы жерді тіре немесе кілет сал (ағаштарды төрт бұрыштап айқастырып, төбеге дейін қалап шығу) дедім. Солай келісіп мен сменаны тапсырып шығып кеттім. Енді 16 сағатын кейін мен жұмысқа келмекшімін. Бірақ мені 12 сағаттан кейін үйден ұстап әкетті. Ештеңе білмеймін. Екі ай бойы тергеу. Сондағы айтатындары «Кенес өкіметіне неге қарсысың, қандай шетелдік барлаушылармен байланыстысың, шахта жұмыскерін неге өлтірдің» т.б. толып

жатқан жалалар. Ақыры көрсетпеген қорлығы жоқ, хаттамаларына қол қойғызып алды. Кейін сот болғанда бір-ақ білдім. Баяғы лаваның төбесіндегі жарылып тұрған жер құлап, екі адамды басып қалған. Оны тіреп қауіпті тоқтатуға анау смена бастығының мүмкіндігі болмаған, себебі лаваға ағаш жеткізілмеген. Ол шындықты айтқан. Содан айыпты деп мені ұстаған. Бар айыбым осы, – деді. Бірақ, 1940 жылдың екінші жартысында мен ақталдым, ерікті болып бос жүрдік. Содан біраз ақша табайық, елге киініп, олжамен барайық деп, сол жерде жұмысқа бір топ адам қалдық. Тамақ тоқ, жалақы жақсы. Сөйтіп жүргенде соғыс басталды, елге қайтсақ әскерге алатын болды, ал мұнда Сібірге жұмыскер керек, содан өзіміз еркімізбен сонда қалып жұмыс істей бердік. 1941 жылдың жазында Сейфуллин де ақталды, бірақ ол кезде ол өліп қалған еді. Біз бір-бірімізге қарап, Иван Николаевичтің осы сөзін күдікпен қабылдадық. Себебі Сәкендей көрнекті адам ақталса, бір хабар елге қалай жетпек деген ойлар келді. Көп әңгіменің қысқаша түйіні осы. Келесі жазда Жезқазған облысынан арнайы комиссия құрылып, Иван Николаевичті алып, ішінде Сәкен Сейфуллин атындағы кеңшардың директоры Шәкизада Әбілдин, журналист Аппаз Қаражігітов бар, 7 адам Магаданға барып қайтты. Олар туралы біраз жазылды, нәтижесі белгілі Сәкеннің сүйегі табылған жоқ.

Сәкен ағаның бұл жерде атылмай, тірідей айдауға кеткені туралы тағы бір дерек.

«1991 жылдың март айының бір күндері республикалық радиодан бізді елең еткізген бір хабар берілді. Хабарда белгілі бір радиожурналист Торғай облысы, Арқалық ауданы, Қайыңды кеңшарының тұрғыны Мырсалық Исмайлов ақсақалдың Сәкен туралы әңгімесін таспаға жазып алған екен. Сол ақсақалдың сөзі бойынша Сәкенмен лагерьде Құлымбетов, Жансүгіров, Майлин бәрі бірге болған. Сәкен есі ауысыңқырап, дауыстап әр нәрсені айтып жүреді екен. Бір күні жоқ болып кетеді. Содан Құлымбетов ақсақал іздестіріп, сұрау салып, өліп жатқан Сәкеннің денесін тауып алады, бірақ жерлеуге қатыса алмайды. Сол Мырсалық ақсақалға хат жазып мынадай жауап алдық. Хат мәтінін ешбір өзгеріссіз толық келтіріп отырмыз».

«Қарағым, Рымжан! Сенің жазған хатыңды алдым. Мен қазір 88 жастамын. Көзім көрмейді, құлағым естімейді. Өзім 18 жыл түрмеде отырып келдім. Менің Сәкен туралы білетіндігім төмендегідей: Алматыда 1937 жылдың декабрь айынан бастап 1938 жылдың март айына дейін ГПУ-дің «сосновый парктің» астындағы түрмесіне отырдық. 1938 жылдың март айында ату жазасына бұйырылды. Атылды деп хабарлады. Бірақ біздерді (Сәкен тірі) жабық машинамен, жабық поезбен Игарка деген жерге апарды. Одан Бодайбо деген жерге апарды. Солонкіге апарды. 1942-нің аяғы 1943 жылдың басында сол лагерьде Ілияс Жансүгіров өлді. Өлген адамдар көп болды. Көбі өлген жерінде қалды. Сәкенді, мен бір орыс жігітімен, шұқыр ойып көмдік. Содан кейін мен ол жерден кетіп, бізді қайтадан Бодайбоға әкелді. Бейімбет Майлин Бодайбода қалды. Ол жерде отравление болады деп, ол жерді улаған. Ол жерге бару қауіпті. Ол кісінің сүйегін тауып алу мүмкін емес.

Сәкеннің еңбектерін толық шығарып, игілігіне ұсынсаңдар үлкен ганибет сол ғой. Менің ақылым: Сәкеннің сүйегін іздеп текке әуре болмаңдар, табу өте қиын.

Сәулем Рымжан! Үлкен талабың бар екен, орындалуы екі талай, өздерің шешіңдер. Сау бол, бақытты бол! Үйішіңе тегіс сәлем.

*Тілектестік ниетпен Исмайлов Мырсалық ақсақал.
7. 04. 1991 жыл».*

Міне, Мырсалық ақсақалдың бізге қайтарған жауабы, ешбір өзгеріссіз (үтір, нүктесіне дейін) толық келтіріп отырмыз. Хаттың түпнұсқасы сақтаулы.

Бұдан кейін сол жылы тамыз айында Қарағанды облысы, Нұра ауданы «Балықтыкөл» кеңшарында Сәкенмен айдауда бірге болған бір кісі бар деп естіп, сол кісіні іздеп бардық. Апарған Сәкеннің аталас туысы, сол кезде Ортау кеңшарының директоры Дәрібаев Қару деген жігіт. Ол Әлиев Сейіт деген ақсақал. Сол жылы 87-де екен. Біз жөнімізді айтқан соң әуелі көңілі бұзылып, біраз жылап алды. Айтқан әңгімесі мынау: «1938 жылы Ақмола маңындағы бір ұжымшарда комсомол ұйымының хатшысы болып істегенмін. Сайланғаным 5-6

айдай уақыт болған. Бір күні қазан айының аяғына таман қызметте отырған жерімде тұтқынға алды. Ешқандай сөз жоқ абақтыға әкеліп қамап қойды. Күндіз-түні жауап алу, ұрып-соғу, сен шпионсың, шыныңды айт, Кеңес өкіметін қалай құлатпақшы болдыңдар деген жала сұрақтар. Шынымды айтсам, ол кезде шпион деген сөздің не екенін де білмейтінмін.

Содан 1938 жылдың наурыз айында сот болып, «саяси қылмыскер, 25-жылға сотталсын» деген үкіммен айдалып кете бардым. Содан Қиыр Солтүстіктегі, бір қалаға әкелді. Осы жерде сотталғандарды жинап, әр түрлі лагерьлерге бөледі екен, карентін қылып 30-40 күн ұстайды екен. Сол карентінде Сәкенмен бір айдай бір палатканың ішінде жаттық. Бізбен бірге Ақмоланың обкомының бір хатшысы, тағы басқа біраз жоғары қызметтер атқарған ересек кісілер болды» Мен сықылды жастар оншақты адамбыз, барлығы 30-ға тарта болдық. Сәкен ағаны алғаш күннен-ақ таныдым, бала күнімде Ақмолада талай көргенмін. Оның үстіне Сәкеннің аты ол кезде аңызға айналып кеткен үлкен адам ғой. Сол палаткада аштық пен суықты көріп жаттық. Сөйлесу өте сирек. Көбісі үндемейді. Байқағаным үлкендер өте аз ұйықтайды. Азғантай әңгімелері де сол палаткадағы адамдар ұйықтағаннан кейін болады.

Бір күні таңғы сағат 3-4 кезінде оянып кетсем, Сәкен аға және 2-3 ересек кісі төрде ақырын әңгімелесіп отыр екен. Сонда мынаны естідім:

– Ештеңе түсіне алмадық қой. Біз азды-көпті біраз қызметтер атқардық, көп жерлерде сөйледік, жазғанымыз да бар. Бір жерден қателесуіміз мүмкін ғой. Ал мынау Сейіт не бүлдіре қойды екен, жігіт жас қой, оған да 25 жыл беріпті. Өкіметке бір бәле келді ғой деймін, әйтпесе үлкен-кіші бәрі қалай халық жауы болып кетті? Сәкен аға осыны айтып, тоқтап қалды. Екі-үш күннен соң бізді бөліп-бөліп жан-жаққа таратты. Содан кейін Сәкен ағаны кергенім жоқ. Бірақ бір лагерьден бір лагерьге адамдар ауысып келіп жатады. Солардың бірінен 1943 жылдың жазында «Сәкен қыста қайтыс болды» деп естідім, ал қай жерде, қалай болғанын сұрамадым. Лагерьдегі адамдар бір-бірінен көп әңгіме сұрамайды. Бас изесіп амандасып, сараң ғана

сөйлесіп тоқтайтынбыз. Мен Сәкен аға туралы білетінім осы», – деп ақсақал әңгімесін тоқтатты.

Міне, Сәкен ағаны 1938-1943 жылдары көрдік, бірге болдық деген үш қарияның әңгімесінің қысқаша мазмұны осындай. Бұл кісілердің әңгімесін жоққа шығаруға ешбір қисын жоқ. Бәрі де абзал қариялар. Және Сәкен туралы өтірікке барады деуге негіз жоқ. Сол Қуаныш Ахметов мырзаның «Құпияның кілті кімде» деген сұрағы мәңгі қалар. Оған жауап айта алады деген буыннан қалған адам өте аз. Бірақ өмірде талай құпиялар ашылып жатыр ғой, мүмкін бұл құпия да ашылар. Ал ақиқатына келгенде Сәкен ағаны көрген, жоқтаған адам аз болған жоқ. Халық жүрегінде мәңгі ұйып қалған тұлға.

Сәкен ағаның аман қалған жалғыз інісі Мәжит Сейфуллин де, ізденген жоқ. Бірақ ол кісі бұл өмірден сонша түңілген, адамға сенімі қалмаған, бәріне көніп, ішінен тынған адам» еді. Кезінде Сәкеннен қаншама жақсылық көрген кейін өзі де талай жақсылық көрсеткен адамдарының өзі сатқындық жасап, теріс қарап кеткенін көрген. Бізге, балаларының өзіне көп білгенін айтапай кетті. Өз басы, 1955 жылға дейін тиісті мекеменің құрығында болды.

Сәкен туралы ақиқатты барынша беріле іздеген есіл азамат. Орыншайық Ыдырысов еді. (Алматы облыстық милиция бөлімінің кадр бөлімін басқарған), ойындағысын орындай алмай кетті. Ол азаматтың ізденісін қолдаған Жанатбек Құсманғалиев, Мәсімхан Бейсебаевтар болды. Осының нәтижесінде Сәкенді тергеп, қорлаған Иванов қызметінен босатылып, шенінен айырылды. Оған әрі қарай жаза қолдануға болады екен, бірақ Сәкен ағаны жоқтап қуушы болмады. Сәкен ағаның қамқоршылығын көрген екі кісі ақсақал жазушы бас тартты. Сонымен, Орыншайық амалсыз бармағын тістеп тоқтап қалды.

Егер сол кезде Жазушылар одағында Оралхан Бөкеев сықылды бір табанды адам қолдағанда (Сәкен ағаның денесін іздеуге арнайы комиссия құрғызып, Магаданға жіберуге бірден-бір себепші болған, үнемі қадағалап отырған осы марқұм Орекең еді). Иванов қасқой жазаланатын да еді... Не керек, әңгіме осылай тоқтады. Біздің қолымыздан келгені әкеміздің басына 1987 жылы құлпытас

қойғанда, сол жерге Сейфекене, Сәкенге, Мәлікке де ескерткіш тас қойдық. Әруақтары бірге болсын деп туған жері Қарашіліктен топырақ әкеліп салдық. Жыл сайын көктемде әлгі туған топырағы жайылған жерде арқаның боз көдесі, бетегесі, қызғалдақ, сарғалдақ гүлдері түрленіп өсіп, жайқалып тұрады. Соның өзі бізге қуаныш. Ал 31-мамырда Алматыда қабылданған рәсім бойынша Талғар ауданындағы «Жаңалық», «Боралдай» селосына барамыз. 1938 жылы атылған саяси құрбандардың сүйегі осында деп айтылып жүргеніне де 10 жылдан асты.

Сәкен аға 43 жасында кетті. Ақталғанына да биыл 43 жыл толады. Өмір деген осы. Ол кісінің жоқтығына көз жетті, көңіл сенді. Оған көндік. Көне алмайтын жағдай – кейбіреулердің Сәкеннің әруағын қорлап, табалауы. Сәкен ұлт мүддесін ойламапты-мыс, Қазан төңкерісіне қатысыпты, жаңа қоғамды жырлапты, т.с.с. Егер қазіргі жазушылар ұлт мүддесін Сәкендей ойласа, басын өлімге байласа халық оларды да көрер еді ғой. Сәкендей халқының азаматы болу қолынан келсе көрсетпей ме өздерін? Қазір ақ қашып, қызыл қуып, атыс-шабыс болып жатқан заман емес қой.

*«Қазақ әдебиеті»,
№43, 22.10.1999 ж.*

ҚҰПИЯНЫҢ КІЛТІ ҮШ ӘРІПТЕ

*Уәш (Әбдуәли) АСАТҰЛЫ,
Республикалық дәрежедегі зейнеткер*

«Қазақ әдебиеті» газетінің 1999 жылғы қаңтар айының 22-сі күнгі 4-санында Астана қаласындағы тілшісі Қуаныш Ахметовтің «Құпияның кілті кімде» атты мақаласы жариялануы менің көптен ойымда жүрген пікірімді жазуыма түрткі болды. Ол халқымыздың бір тума аяулы перзенті Сәкен Сейфуллиннің өмірі мен өлімі жазылған әңгіме. Осыған байланысты 1991 жылдың ақпан айында осы газеттің бетінде басылған Оралхан Бөкеевтің мақаласын оқыған болатынмын. Мен де сол кезде осы әңгіме жайлы жазбақшы болып талпынып, күнделікті қу тіршіліктен қол тимеп еді. Ендігі айтпағым Сәкенмен әлденеше рет кездесіп, танысып, қарым-қатынаста болған адамның оны соңғы рет Солтүстік қиыр шығыстағы облысына айдалып бара жатқанда кездестіргені жайлы болмақ. Мәселе былай болған екен.

Жетісуға әйгілі Сауытбек Ұсаұлы ақынның туған жиені болып келетін Смайыл Қалипанов ақсақалмен сонау 1967 жылы жаздың бір шуақты күнінде кең отырып әңгімелесудің сәті түскен еді. Сол кезде мен Шу өңірінде атасы Бармақ, Сауытбек, Қылышбай, Орақбай сияқты ақын-жыраулардың өлең-жырларын жұмыс арасында ел аузынан жинап, жазып алып жүретін едім. (Ол жинағандарымнан кейін – 1991 жылы «Шу өңірінің саңлақтары» атты жинақ кітап шығардым) Ол кезде Смайыл жасы 70-тен асса да, ширақ, жүрісі жинақы адам еді. Бүгін арамызда жоқ осы ақ көңіл, әңгімешіл, суырып салма ақын Смайылдың жазықсыз жаламен мерт болған қазақтың адал перзенті Сәкен туралы айтқан әңгімесі есімде.

Смайыл Сәкенмен төрт рет кездескен екен.

– Алғаш Сәкенмен кездескенім 1925 жылдың жаз айы болатын деп бастады әңгімесін Смайыл қария. – Ол кезде мен ауданның мал дайындау мекемесінде мал дайындаушы боп жұмыс істейтінмін.

Бірде, қасында 3-4 кісі бар, Шу өңірінің оңтүстік шығысындағы Жайсаң жайлауының Сарыбұлақ, Тарылған, Жамбылсай деп аталатын аймақтарындағы елдерден ірілі-уакты 50 шақты мал дайындап келе жатқан болатынбыз. Жайлаудың түсе берісіндегі Жадыраның белінен асып, тасқайнарға жеткенімізде алдымыздан қос көрінді. Айналасында 3-4 түйе, 4-5 жылқы жайылып жүр. Бұл не қылған жолаушылар екен деген оймен ат басын соларға қарай бұрдық. Жақындап келіп біреуін сөзге тартып жөн сұрағанда, олардың Әулиеата жақтан келе жатқанын, бет алыстарының Алматы екені белгілі болды. Қостың басшысы Сәкен екен. Мен оның атын естігенімде-ақ бірден ой түсіп, реті келсе әңгімелесіп қалайын дедім. Сол кездерде оның «Тар жол тайғақ кешу» романының тараулары газет-журналдарға жарияланып жүрген еді. Қолыма түскенін қызыға оқып жинап жүретінмін. Отыздың үстіне жаңа шыққан менің өлеңге деген құмарлығым зор еді. Ауыл арасындағы ойын-сауық тойларында әзіл айтыстарға да қатынасатынмын. Әр түрлі тақырыптарға өлең де жазатынмын. Сондықтан да Сәкенмен сөйлесуге ниетім қатты ауды. Қойын дәптерімде жүретін өлеңдерімді оқып беріп, ақыл-кеңесін тыңдайын дедім. Қасыма Естай деген жігітті алып калып, басқасын ілгері жібердім. Сәкен қостан шеткерірек бұлақ жағасындағы сазда ұйықтап жатыр екен. Көп ұзамай ұйқысынан оянып, бұлақ суына беті-қолын жуып, біз отырған дастархан басына келіп жайғасты. Шай үстінде жайымды сараңдау сұрады да, аздап мағлұмдар болған соң, одан ары тәптіштемеді. Шайдан соң сай-жыраларды жағалап, қыдырып кетті. Осыны пайдаланып, соңынан қуып-жетіп әңгімеге тарттым. Оның романының тарауларын оқығанымды, біраз өлеңдерін жатқа білетінімді айттым. Осыдан бірер жыл бұрын акындар айтысына қатысып, Қазақстанның сол кездегі астанасы болған Қызылорда қаласына дейін барғанымды да айттым. Сәкен менің әңгімелерімді көңіл қойып, ынтыға тыңдады.

Сөз арасында: «Смайыл, үстімдегі киімдерді көріп шошып кете жаздаған шығарсың. Ұзақ жол тоздыртып жіберді» – деп күлді. Біраз өлеңдерімді тыңдап, жағдайымды сұрап хабардар болған соң: «Білімің аз екен, оқысаң, ізденсең, бойыңдағы ақындық талантыңды дамытсаң, жақсы ақын болайын деп тұрған жігітсің. Әлі де кеш емес. Бұлай жүре бермей оқы, біліміңді көтер», – деген мазмұндас көп ақыл-кеңестерін айтты. Әңгіме соңында, ізет білдіріп, қонақ етейін деген ұсынысыма қарсылық жасамады. Естайды дереу жұмсап, айдап келе жатқан малдан бір кебе қозы алдырып сойдырдым. Жақын жердегі ауылдан қымыз, т.б. дастарқан мәзірін алдырттым. Қостарын жаңа, суаты мол, қалың сазды жерге қондырып, сый-құрмет көрсетіп сыйладым. Дастарқан басында нелер әңгімелер шертілді. Фотоаппараты бар екен, Естай екеуімізді суретке түсіріп алды.

– Қаратаудан бері қарай жатқан қалың бейнеткер, момын халық көрінеді, – деді Сәкен сөз арасында. – Алыпқашты сөзі, өсек-өтірігі жоқ, меймандостығы мол екен, – дей келіп: Смайыл, байқауымша сен осы елдің еті тірі жігіттерінің бірі екенсің. Сый-құрметіңе рахмет. Ризамын. Еліңе менен сәлем айт. Жолың түссе Алматыға кел, – деп арқамнан қақты. Келесі күні мезгіл бесіннен ауып салқын түсе бастаған кезде Сәкендер қостарын артып жүріп кетті.

Арада екі жылдай өткен. Жұмыс бабымен Алматыға бара қалдым. Сәкеннің қызмет істейтін мекемесін сұрастырып жүріп, тауып кабинетіне кіріп сәлемдестім. Ұмытпапты. Жылы жүз білдіріп, қарсы алды. Отбасымның амандығын, ел-ішінің хал-жағдайын сұрады. Қасында сол кездегі өкімет басшыларының бірі Қабылбек Сармолдаев отыр екен. Біраз отырып әңгімелестік.

Бұдан соң тағы да екі жылдай уақыт өтті. Ауылда асыра сілтеудің сарқыншағы жойыла қоймаған кез. Нағашым ақын Сауытбекті жергілікті шаш ал десе, бас алатын, жандайшап, шолақ белсенділер қуғынға салып мазасын ала берді. Ол мені Сәкенмен біраздан бері таныс екенімді білгендіктен, оның атына арыз жазып, Алматыға барып келуге жұмсады. Әрі біраз өлеңдерін қағазға түсіріп, Сәкеннің атына мынандай өлең-хат жазып берді:

Уақытым жоқ ұзақ мерзім кідіретін – деп жазып, Сауытбектің арызына қоса, жаңағы әйелге бердім. Әйел біраздан соң қайтып шықты да,

Сізге кірсін деп жатыр, – деді.

Мен Сәкеннің кабинетіне кірдім. Сәкен орнынан тұрып, қолын беріп, жылы жүзбен амандасып мені ұмытпағанын айтып, ел жағдайын егжей-тегжейлі сұрады. Сауытбектің хатын оқып шығып, қолынан келгенше көмегін беретінін айтты. Бұл 1931 жылдың сәуір айы болатын. Сол жылдың күзіне қарай Сәкеннен хат алдым. Ол арап әрпімен жазылған екен. Хатты өлеңмен жазыпты:

*Мінеді ұзатылса қыз қараға,
Мал бағып жүрген жансың айдалада
Жүз жылқы, бес жүз қойың бар болса да,
Артында көше қалсаң ізі қала ма?
Смайыл адамысың сахараның,
Шаһардан келіп-кетіп баһар алғын,
Өнерді бойындағы елге бермей,
Мал бағып жүргеніңе қападармын,
Демеймін, бекер әуре келісіңді,
Білемін шылығы көп ел ішінде
Ізденіп ілім-білім дәмін татсаң,
Болар ең тәуір жігіт келісімді.
Даладан ас-ауқатты іздеп жүрсің,
Күте алмай бақшадағы жемісіңді,*

Сәкен, Алматы, 1931 жыл, 10 қыркүйек

Бұл хатты көзімнің қарашығындай көпке дейін сақтап жүрдім. 1933 жылдың күзінде жаламен 8 жылға сотталып, арызданып жүріп, мерзімімнен бұрын ақталып, 1938 жылдың аяғына таман елге оралсам, «халық жауы» деген шығып, ел іші дүрілдеп жатыр екен. Қиянаттың қорлығын басымнан өткізіп келгендіктен тағы бір пәлеге ұшырармын деген оймен Сәкеннің өлең хатын, басқа да жазған өлең-жырларымды құрым киізге орап, қораның бұрышына көміп тастадым. Кейін жақсылықтың нышанын көріп, жеке басқа табынушылықтың зардабы әшкерелене бастаған кезде қайтадан қазып алдым. Сыз тигендіктен қағаз дымқылданып өше бастапты. Содан соң оны басқа қағазға көшірдім.

Сәкенмен келесі кездесуім 1933 жылдың жазында өзім сотталар алдында болды. Жұмыс бабымен Алматыға баратынымды білген нағашы Сауытбек тағы біраз жазған өлеңдерін Сәкенге алып баруды тапсырды. Сол кездегі жағдайға байланысты болу керек, бұл жолы Сәкен бұдан бұрынғы кездесулердей емес, өзін сақ ұстағандай кейіп білдіріп шешіліп сөйлемеді. Маған әлде неге үрейленгендей боп көрінеді. Сауытбектің өлеңдерінің біразын оқып шықты да, жақсы басуға болады» деп менің көзімше бір қара торы жігітке тапсырды «Осы жылдың аяғына таман кітап етіп бастырып шығарамыз», – деді қоштасарда.

Сәкенмен ең соңғы кездесуім өзім түрмеде жүргенде болды. Мен ол кезде Забайкал темір жолына қарасты, Хабаровскіге жақын Ледяная деген стансада, мал емдейтін санитар боп жұмыс істейтінмін Дәрігеріміз Морозов деген орыс жігіті еді. Ол бір күні мені шақырып алып: «Стансаға бір состав пойыз келді. Соны дезинфекциялайсыз. Дайындалыңыз», – деді. Дәрі-дәрмектерім мен «саймандарымды алып станса басына келдім. Онда екі қызыл вагон тұр екен. Айналасын қарулы солдаттар қоршап алыпты. Әрбір екінші солдаттың жетегінде бір-бір арсылдаған шынжырлаулы ит. Вагондарды дәрілеп, бірінен-біріне өтіп жүргенде, вагон жанында солдаттар қоршап тұрған бір топ адамның арасынан Сәкенді тани кеттім. Анықтап, жақындап келіп қарасам, онымен бірге Ораз Жандосов, Қабылбек Сармолдаев, Құлымбетовтер де тұр екен. Соңғы үшеуін Алматыға келіп-кетіп жүргенде бір-екі рет көрген болатынымын. Үсті-бастары күйе-күйе, кір-кір. Қабақтары салыңқы, иттер жан-жақтан абалап үріп, мазаларын алып тұр. Сәкенмен бірауыз тіл қатып сөйлесуге мүмкіндік болмады. Солдаттар жақындатпады. Алыстан ғана басымызды изесіп, қабағымызбен ғана амандастық. Дезинфекция жасау 4-5 сағатқа созылды. Мұнан кейін пойыз шығысқа қарай жүріп кетті.

Бұл әңгімені айтқан Смайыл қария жасы 80-ге таяп қайтыс болды.

Менің бұл мақаланы неге жазып отырғаным белгілі. Сәкен Сейфуллиннің қайда атылып, қайда жерлегені жөнінде алып-қашты әңгімелер көп. Смайыл ақсақалдың

мына әңгімесі жоғарыда аталған мақалада айтылған Қ. Ахметовтың мақаласында аттары көрсетілген И.М. Мудров, Құнанбай Бейсенұлы айтқандай, Қиыр Шығыста опат болмады ма екен деген ой туады. Ал үш әріптің ресми берген құжатына келетін болсақ, оған сенім аз. Сенім болмайтыны И.Н. Мудровтың үш әріптегі ісі мүлдем жойылып кеткен. Ал ол істің Сәкеннің өз қолымен И.Н. Мудровтың атынан жазған арызы болған. Міне, осыған қарап мен Сәкеннің өмірінің соңғы сәттерін үш әріп біледі, бірақ оны мұқият жасырып отыр деп ойлаймын.

*Төле би ауылы, Шу ауданы, Жамбыл облысы.
«Қазақ батырлары», №4. 2000 жыл, 2-бет.*

1937 жылы Сәкен Сейфуллинге қазақ жазушысы ретінде троцкийшіл көзқараста болды. 1928 жылдан бастап ұлтшыл-контрреволюцияшыл топпен бірлесіп Қазақстанда Кеңес үкіметіне қарсы ұлтшыл-буржуазияшыл, терроршыл-төңкерісшіл және зиянкес тап жауларының ұйымына кірді, ұйымға жаңадан мүшелер тартты. БК(б)П басшылары мен Кеңес үкіметіне қарсы террорлық актілерді дайындауға қатысты деген айыптар тағылды. Онымен қоса Сейфуллин «кылмысын» қоюлату үшін Тоғжанов, Құлымбетов, Садуақасов, Жансүгіров, Кенжиннің тергеу протоколдарының көшірмелерінде Сәкен ісі негізге алынды.

«Сәкен халық жауы болды» дейтін газет-журналдарда жарияланған үкімінен басқаны білмейтін жұртшылық ақынның тұтқынға алынуы, айыпталуы оның «Менің қателерім туралы» деген («Каз правда» N76.2.IX 1929 г.) мақаласына байланысты болды десе, екінші біреулері Сәкен Кеңестердің XI съезіне қатысқаннан кейін И.В.Сталинге, В.М.Молотовқа, В.В.Куйбышевке Қазақстандағы келеңсіз жағдайларды айтуы болды дейді. Үшіншілері, Қазақстан кадрларын жою жоспары ерте-ақ жасалғанын айтады. Ол (Сәкен) И.В.Сталинге өзін Қазақстаннан алдырып, Мәскеуден Коммунистік академияға қабылдауға өтініш жасағанда, И.В.Сталин «Устроить в Комакадемию легко, но Вам именно теперь и нужно работать в Казахстане. Если положение там таково, то Вам советую оттуда не бежать, а наоборот работать», – деп оны әдейі зұлымдықпен шығарып салып, жалған кеңес берді, дейді. Бізше, бұл үш пікірдің де өздерінше дәлелдері жеткілікті. Өйткені жоғарыда

аталған мақалада Қазақстанда 1922 жылы құрылған екі топтың барын, оларды кімдердің басқаратынын, олардың өзара дұрдараз пікірін айтуы себеп болуы ғажап емес дейтін. Пікір айтушышардың мұндай долбар жасауы Қазақ республикасында кадрларды жаппай қырып-жою, қуғын-сүргінге ұшырату жоспарларының Партия орталық комитетінің нұсқауымен жасалып жатқандығын білмегендігінің салдары еді.

Сондай нұсқау бойынша жазықсыз тұтқындалып, атылғандардың бірі – Сәкен Сейфуллин. Таяуда ақынның тағдырына қатысты жоғарыдағы пікірлердің дүдәмал әңгімелерді жоққа шығаратын, әрі оның жалған, заңсыз жасалған құжаттармен өмірінің қиылғандығына көз жеткізетін дерек қолымызға түсті. Ол Алматы облыстық мемлекеттік мұрағатында жарты ғасырға жуық сақталған. С.Сейфуллинді айыптау жөніндегі тергеу ісі бойынша Алматы облыстық прокурор, мемлекеттік әділет кеңесшісі Р.Мухамедьяровтың қатынасы. (Алматы ОММ. 408-қор. 2-тізімдеме, 564 а.іс)

Бұл анықтама мен қатынас С.Сейфуллинге жүргізілген тергеу сол кездегі қолданыста болған РСФСР қылмыстық істерді жүргізу нормаларының өрескел бұрмаланғанына және ең бастысы дауылпаз ақынның көзін жою үшін шұғыл түрде заңсыз, жалған құжаттар дайындалғанына, тергеу дәрекі жүргізілгендігіне көз жеткізді.

Мұндай ойымызды қолдағы құжат былай дәлелдейді: Біріншіден, әу баста 1937 жылдың 24 қыркүйегінде қолдарында тұтқындау жөнінде қаулы болмаса да, С.Сейфуллинді Қазақ ССР ішкі істер халық комиссариаты 3-бөлім бастығының көмекшісі Сергей Александрович Коновалов, қызметкері Владимир Семенович Курусь тұтқындап, үй мүлкіне хаттау жүргізген. (Қараңыз, аталған істің 3 п.) Ал тұтқындау жөніндегі қаулыны мұнан бір күн кейін, яғни 1937 жылдың 25 қыркүйегі күні Қазақ ССР ішкі істер халық комиссариаты 4-бөлімінің қызметкерлері Садықов пен Катков шығарған. Сол күні бұл қаулыны Қазақ ССР ішкі істер халық комиссарының орынбасары П.Володзько бекіткен. Екінші бір жасалған құжат «Сейфуллин өз кінәсін өзі мойындады» деп ақын тұтқындалған күннің ертеңіне,

яғни 1937 жылы 25 қыркүйекте жасалған хаттама. Оның жалғандығына дәлел ретінде сол кезде Қазақ КСР ішкі істер халық комиссариаты 4-бөлімнің тергеушісі Баймурзиннің 1937 жылғы 6 қазанда Сәкен Сейфуллин туралы жасаған актісіндегі сөзді қан-сөлі өзгермеген қалпында ұсынамыз.

«... Составпен настоящий акт в том, что сего числа в 6 час. 30 минут утра на допросе арестованный Сейфуллин Сакен в течение 10 суток ведет себя перед следствием не тактично. Набросил оскорбление на органы НКВД, распространял антисоветскую клевету, что якобы все жены арестованных арестованы и высланы и в том числе Сейфуллина. Пытался избить меня, выхватил стул и пытался ударить меня, но мною стул был отнят». (Қараңыз, аталған істің 4-беті).

Аталмыш мекеменің екінші қызметкері Серембаевтың 1937 жылы 7 қазанда жасаған осы мазмұнды актісі жоғарыдағы ойымызды одан әрі былай толықтырады: «Обвиняемый Сейфуллин на допросе упорно отрицал дачу правдивых показаний, Сейфуллин приостановил писание и начал рвать свои показания, где я захватил показание и отобрал, а он стал ругать меня и по адресу НКВД и пытался ударить головой стену, я не допускал». (Қараңыз, аталған істің 4-п.).

Серембаев С.Сейфуллинге тек акті жасаумен тынбады. 1937 жылғы 8 қазанда Қазақ ССР НКВД-ның 4 бөлімінің бөлімше бастығы Ивановқа С.Сейфуллин 13 тәулік бойы өзін қылмыстымын деп санамады. «Халық жауысың» деп айтқаным үшін маған ұрысты және «Вы ничего не знаете, если Вам дают деньги на хлеб и отдых в сутки три часа, больше Вам ничего не надо. Вы не знаете сущности за что мы казахские работники сидим и за что боремся и т.д.» (бұл да сол паракта) деген сөздерді айтты деп рапорт тапсырды. Бұл екі тергеушінің сөзі Сәкен 25 қыркүйекте «қылмысын мойындады» деген құжаттың жалған екендігін нақты дәлелдеп тұр. Қайта 15 тәулік бойы Сәкеннің демалуына, есін жиюына мұрша берместен күні-түні кезектесіп жүргізген тергеулер кезінде өзін қылмыстымын деп санау былай тұрсын, қайта өзінің негізсіз тұтқындалғанын, контрреволюциялық ұйымда болмағандығын, контрреволюциялық тақырыпта шығарма жаз-

бағандығын немесе әңгіме жүргізбегендігін дәлелдеген. НКВД органының заңды бұрмалап, қазақ зиялыларының отбасын ойрандап, абақтыға жауып жатқандығын әшке-релеген. Амал не, С.Сейфуллиннің бұл дәлелдемелері іске тіркелмегендігі анықтамада айқын көрсетілген.

Осы екі тергеушілер актілеріндегі «орындықты ала жүгірді», «жазып отырған қағазын жұртты», «басын қабыр-ғаға соққысы келді» деген сөздерімен өздерінің Сәкеннің жанын жаралап, ар-намысын таптап отырғанын сезбеген. Кімнен, қандай адамнан жауап алып отырғанын жете тү-сінбеген. Әйтпесе, «арымнан жаным садаға» дейтін Сәкен мемлекетке, елге қастандық жасадым деп қалай жалған жаза алады? Халқымның көсегесін көгертеді, оны бақытты етеді деп имандай сеніп Кеңес үкіметін құру үшін ажал вагонына да түскен. Сәкенге біздің осы сөздеріміз ауыр тиді-ау деп ойланар еді ғой, деген ой келеді бізге.

Халқымызда «ханның басын хан алады» деген аталы сөз бар. Бұл өлімнің өзі өз теңімен болғаны жөн дегенді көздесе керек. Осы сөз ойға оралғанда кезінде Қазақстанның Халық комиссарлары кеңесінің төрағасы болған Сәкен, халқы-ның сүйікті ұлы, аяулысы атанған. Сәкен өзінен жауапты ең болмаса лауазымды тергеуші де алмады-ау деп күйінген, қорланған-ау деген ой да қылаң береді. Өйткені оның жа-нын жаралап, ар-намысын таптап, қорлап отырған тергеу-шілер өз ойындағыдай емес. Мұны ол қорлық деп санады. Баймурзин мен Серембаев Сәкенді сындыра алмаған-нан кейін, бұл екеуі де өз қандасына қолдары батпады деп ойлаған болуы керек, енді Сәкеннен жауап алуды Қазақ ССР ішкі істер халық комиссарының орынбасары П. Володзько және осы комиссариаттың 4-бөліміне қарасты 2-бөлімшесінің бастығы В. И. Иванов (қарағандылық) пен оның көмекшісі В. В. Ивановтың өздері жүргізді. Олар 1937 жылдың 20 қараша және 11 желтоқсан күндері Сәкеннен жауап алып, дегеніне жетті. Асау тұлпарды жуасытты. Қызыл сұңқардың топшысын сындырды. «Не жазсаңдар да қол қойып беремін», – дегенге келтірді. Сөйтіп, Сәкен тұтқынға алынғаннан кейін 70 тәулік өткенде «кінәлімін» деп «мойындады» дейтін хаттама жазылған.

Сәкеннің мұндай шараға бармасқа амалы қалмады. Азап-ақырет, жан түршіктірерлік қинау күн санап артты. Жүдеді.

Қиналды. Мұндай қорытынды жасауымызға С. Сейфуллин жөнінде Баймурзиннің арада 19 жыл өткен соңғы 12 маусым 1956 жылы берген анықтамасындағы мына сөздер негіз қалады:

«С первого дня мне молодому работнику бросились в глаза исключительно напряженное положение в наркомате, так как тогда проводилось массовая операция по изъятию «врагов народа» В практике следственной работы я и другие молодые работники встретились с фактами беззакония и лица допускающие нарушения поощрялись. Как правило первое время с каждым арестованным работали несколько человек по конвеерной системе до тех пор, пока арестованный не станет давать признавательные показания о своей «преступной деятельности», причем арестованного ставили в угол, не отпускали на отдых и на обед и т.д.

По делу Сейфуллина я прямого отношения не имел. Меня использовали тогда на отдельных поручениях, и в качестве подменщика следрвателей, За время ведения следствия по делу Сейфуллина я имел возможность встретится с ним на несколько часов один-два раза, когда он не признавался. В этих встречах с ним я убеждался, что он имел исключительно усталый вид, видимо его ставили в угол и не отпускали во время на отдых. Тогда Сейфуллин высказывал жалобы на не правильное ведение следствия по его делу.

Во время ночного допроса отовсюду можно было слышать шум, крик, оскорбления следователей по адресу обвиняемых». (Қараңыз, аталған істің 6-7п.).

С.Сейфуллинге жасалған, заңсыз құжат жасау жоғарыдағылармен тынған жоқ. Ақынды тергеу және істің қорытындысын шығару В.В.Ивановтың құзырына көшкеннен кейін де жалғасты. Оның дәлелі мынау: В.Иванов 1937 жылғы 19 желтоқсанда РСФСР қылмысты істер процестерін жүргізудің 206 бабына сүйеніп, С.Сейфуллинді тергеудің аяқталғандығы туралы хаттама жасады. Ертеңіне, яғни 1937 жылғы 20 желтоқсанда айыптау қорытындысын шығарды. 1937 жылғы 22 желтоқсанда ішкі және шекаралық әскерлердің әскери прокуроры Соколов В.Ивановтың С.Сейфуллиннің тергеу жұмысын аяқтағандығы жөніндегі

қорытындысын бекітті. Ақынды сотқа тарту жөнінде ол қаулы шығарды.

Ал СССР Жоғарғы сотының әскери коллегиясы С.Сейфуллиннің тағдырын 1938 жылғы 25 ақпанда бас аяғы 25 минут талқылап, Сәкеннің дәлелдеріне, дәйектемелеріне құлақ аспастан, РСФСР қылмыс заңының 58-бабының 2,7,8,11 тармақтары бойынша ату жазасына үкім шығарды. С.Сейфуллиннің жанын алуға асыққандар үкімді сол күні орындады.

Алайда, Сәкенге ұзыннан өші, қысқадан кегі кеткендей өшіккен В.В.Иванов тергеуді аяқтап, хаттама жасап, оны прокурор Соколовқа бекіттіріп, сотқа тарту жөнінде қаулы шығартып алғаннан кейін де әскери коллегияның шешімі шыққанша 1938 жылдың 11,17,19,31 қаңтары мен 10 ақпан күндері С.Сейфуллиннің жанын қинап, тағы да тергеуді жалғастырды.

Заңды көрер көзге бұрмалады. Ол Сәкеннің жарық дүниедегі аз ғұмырын біле тұра ақынның қалған санаулы сағаттарын азаппен, жанын қинаумен өткізуді мақсат еткен болса керек. В.Иванов Сәкен тағдырын ойыншыққа айналдырды. Жалған жалаларды тағы да еріксіз мойындатты.

Жалған жала дегеннен шығады, қолдағы анықтама С.Сейфуллиннің жанын алуға өтірік құжаттар жасауға, қылмысты істерді жүргізудің тәртібін бұрмалауға тікелей қатысқан, әрі басты кінәлі адам 4-бөлім бастығы В.В. Иванов (қарағандылық) екенін баса көрсетеді. Бірақ ол 1956 жылғы 26 шілдедегі түсініктемесінде: «Сейфуллин ісін аяқтауда тек техникалық жұмыстарды атқардым» (қараңыз, аталған істің 6 п.) дегендей ыңғай танытқан. Қолымен істеген қылмысты мойнымен көтеруге жалтарған.

Бұл жоғарыда қазақ зиялыларын қуғынға ұшырату, олардың көзін жою Мәскеуден жоспарланған деген ойдың ұшығын көрсеткен едік. Олай дейтініміз – орталық Сәкеннің жанын алуға тікелей қатысқан және Қазақстандағы басқа да басшыларды қансоқта жасаған жоғарыда аталған В.Ивановты Қиыр Шығыс өлкесіне, В.С.Курусьті Минскіге қызметке ауыстырған. Шамасы бұл екеуі мұндағы істі «абыройлы» атқарған болуы керек. Ал С.А.Коновалов пен В.В.Ивановты Қазақстанда қалдырыпты. Олардың әлі

де қажеті болған сияқты. Ал Володзько «біреуге ор қазба, ор қазсаң терең қаз, өзің түсуге жақсы» дегенге ұшырап, 1939 жылы социалистік заңдылықты бұзғаны үшін сотталып кетті.

Анықтамада С.А. Коноваловтың Алматы облыстық совет атқару комитетінің ішкі істер басқармасының бастығы, ал В.В.Иванов Фрунзе аудандық милиция бөлімінің бастығы қызметін атқарып жүргендіктері көрсетілген. Реті келгенде айта кетейік, облыстық партия комитетінің хатшысы М.Б. Бейсебаевқа 1958 жылғы 16 сәуірде С. Сейфуллинге қатысты біз сүйеніп отырған анықтаманы жолдаған қатынасында облыстық прокурор Р.Мухамедьяровтың: Иванов Владимир Васильевич являлся одним из активных участников фальсификации доказательств по делу Сейфуллина С. и он провел по делу основные следственные действия». И поэтому считаю что, о невозможности использования Иванова в органах милиции, как лица допустившего грубые нарушения социалистической законности, – деген сөзі ерлікпен тең. Өйткені Я. Мұхамедьяров С. Сейфуллин тағдырын жан жүрегімен сезінген. Ақынның жанын алуға заңсыз әрекет жасағандарға күйінген.

Жасыратын несі бар, ол кезді Хрущевтік жылымық кезең деп жуып-шайғанымызбен, органның күш-қуаты бұрынғы қалпынан әлі де бәсеңдемеген уақыт болатын. Сол кезеңде бұндай батыл тұжырым айтуға екінің бірі бара алмайтыны белгілі. Бірлі-жарым зерттеушілерге болмаса, жалпы жұртшылыққа белгісіз болып келген дерек бойынша С.Сейфуллинге қатысты мәселені біршама жіктедік деп ойлаймыз. Бірақ өкінішке қарай мұндай мәселені тәптіштеудің қажеті жоқ, іс бітті, өтті, кетті. Бұндай іске қатысушылардың аты-жөнін қазбалап көрсету пайда бермейді, араздық туғызады деушілер аз емес. Елімізге бірлік, тыныштық ауадай қажет. Оны бізде қуаттаймыз, «жара үстіне шикан шығару», тиісті органның қызметіне топырақ шашу ойымызда жоқ.

Бірақ ойланайықшы, ағайын, осындай шырылдаған шындықты бүркемелеуден нендей пайда тауып жүрміз? Бүркемелеуден кезінде етек алған заңсыздықтарды ұйымдастырушылардың әрекеті, қылмыстары

жарияланбай келеді. 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргінге ұшыраған халқымыздың маңдайына біткен қаймақтарының тағдыры дәл осы біз айтқан Сәкеннің тағдырындай емес деп кім куәлік ете алады? Ондай опасыздар олардың отбасын талқандады. Өмірінің өркенін қиды. Сол үшін марапатталды. Ешбір қылмыс жасамағандай, алшандап өмір сүрді. Сонда қорытындысында кім пайда көрді, кім зиян шекті?

Біздің түсінігімізше, қылмыс жасағандарды, опасыздарды бүркемелеу келешек тарихқа зиян. Шырылдаған шындықты айқара ашу, ақты ақ, қараны қара деп көрсету жөн. Неге десеңіз, адам санасына ерте не кеш болсын, мен о дүниелік болсам да артым дау-дамайсыз болмайды екен-ау деген ұғым түсетіні сөзсіз. Осы ұғымды есіне түсірген әрбір жан мұндай пасықтан бойын аулақ салады. Өз ұрпағына адалдықты, тазалықты үйретіп өтеді.

Олай болса, шырылдаған шындықты ашудан, жариялаудан ұтылмаймыз Бұл шындықты бүгінгі күні біз ашпағанмен, келешек ұрпақ ашатыны сөзсіз.

*«Егемен Қазақстан»
30 қаңтар 2002 жыл. N19-22.*

ДӘЛДІК КЕРЕК, ӘДІЛДІК КЕРЕК

*Серік ТҰРҒЫНБЕКҰЛЫ, Астанадағы
С. Сейфуллин мұражайының директоры*

Қазақ әдебиетінің айнасы болған, болуға тиісті де басылымдардың бірі – «Жұлдыз» журналының 2002 жылғы N1 саны ақпанның соңына қарай оқырман қолына тиді. Алғашқы бетінде бас редактордың «Жұлдыз» 80» деген тақырыппен арнау сөзі басылыпты – «Үстіміздегі 2002 жылы «Жұлдыз» журналы сексен жасқа толғалы отыр» деп бастапты бас редактор өзінің арнау сөзін. Бұнан әрі XX ғасырдың қилы кезеңдеріне қысқаша шолу жасай келіп, журнал алғашқыда «Шолпан», сонсоң «Таң» болып - шыққан делінген, одан кейін «Жаңа әдебиет», «Әдебиет майданы», «Майдан», «Әдебиет және искусство» болып, әр жылдары әр түрлі аталып келіп, кейін «Жұлдыз» деген атпен шығып келе жатқаны айтылған. Бас редактор арнау сөзінің соңын «Сексен жыл!... «Жұлдыз» – бүкіл қазақ әдебиетінің, яғни, алаш рухының мерейлі көрінісі. Жаса, «Жұлдыз»! деп аяқтапты.

Жеке бастың қалауы емес, тарихтың шындығына жүгінсек, «Жұлдыз» журналының жарық көре бастағанына әлі 80 жыл тола қойған жоқ. Бұл мәселеге мән беру қажет деп білеміз. Себебі: 1. «Шолпан» журналының қазіргі «Жұлдыз» журналына мүлде қатысы жоқ. «Шолпан» журналы 1922 жылдың қазанынан 1923 жылдың мамыр айына дейін **Түркістан Орталық партия комитетінің органы болып** Ташкентте жарық көрді. Ал қазіргі “Жұлдыз» журналы алғаш рет «Жаңа әдебиет» деген атпен 1928 жылдың 1 қаңтарында жарық көрген кезден бастап соңғы кезге дейін **Қазақстан Жазушылар Одағының** (бұрын «ұйымның» деп аталған) журналы ретінде жарық көріп келді. «Шолпан»

журналы негізінен саясат, шаруашылық, білім мәселелерін көтеріп, ішінара ғана әдебиетке көңіл бөлсе, «Жұлдыз» негізінен әдебиет пен мәдениет мәселелеріне арналған журнал болды.

2. «Таң» журналы 1925 жылдың наурызынан бастап Семей губкомы атқару комитетінің саяси, шаруашылық, мәдени журналы ретінде жарық көрді. Ал «Жұлдыз» журналы болса, қайталап айтамыз, әу бастан Жазушылар одағының (ұйымының) журналы ретінде соңғы кезге дейін жарық көріп келеді.

3. Рас, «Шолпан», «Таң» журналдары толымды-толымды әдеби-көркем дүниелер басып тұрды. Алайда, әдеби-көркем дүниелер басылғаны үшін ғана «Шолпан», «Таң» журналдары мен бүгінгі «Жұлдыз» журналын бір басылым деп есептеу дұрыс бола қоймас. Онда, мұндай принцип бойынша әдеби туындылардың небір тамаша үлгілерін басқан «Айқап» (1911-1915), «Садақ» (1915-1918), «Абай» (1918), «Сана» (1923-1924) журналдарын да келесі бір бас редактор «Жұлдыздың» алғашқы басылымы деп есептемесіне кім кепіл?

4. Соңғы уәж қазіргі «Жұлдыз» журналы қашан және қалай жарық көріп еді деген мәселеге орай. Тарихтан белгілі, 1928 жылға дейін Сәкен Сейфуллиннің жетекшілігімен «Жыл құсы» атты әдеби альманах жарық көрді. Осы альманах, тағы да сол Сәкен Сейфуллиннің жетекшілігімен, 1928 жылдан бастап Қазақстан Жазушылары бірлестігінің (ҚазАПП) органы ретінде «Жаңа әдебиет» деген атпен дербес журнал болып жарық көре бастады

Мұнан әрі әртүрлі тарихи ахуалға байланысты «Жаңа әдебиет» (1928-1932), «Әдебиет майданы» (1932-1938), «Әдебиет және искусство» (1939-1941), «Майдан» (1944-1945), «Әдебиет және искусство» (1945-1956) деген атпен жарық көрсе, 1957 жылдан бастап «Жұлдыз» деген атпен шығып келеді.

Айырықша мән беретін жағдай, әр түрлі аталғанына қарамастан «Жұлдыз» журналының бірінші бетінде 1999 жылға дейін «1928 жылдан шыға бастады» деп жазылып отырған. Ал, 1999 жылдың «қаңтарынан бастап, ешқандай қисын дәлелсіз «1922 жылдан шыға бастады» деп өзгертіліп көрсетілген. Бұл қалай?

Осы мәселені менің сөз етуімнің қисыны бар деп ойлаймын. Тіптен, бұл мәселені мен көтеруге тиіспін деп есептеймін.

Астанадағы Сәкен Сейфуллиннің мұражайына бас-көз болып қызмет атқарып жүрмін. Қандай жолды таңдаса да туған елінің бақытынан басқа мұраты болмаған Сәкен Сейфуллиннің сан-сала еңбектерінің бірі ретінде «Жұлдыз» журналына алғашқыда «кіндік әке», сонсоң бас редактор (1932-1934) болғанын келімді-кетімді жұртшылыққа мақтан етіп айтамыз. Әрине, оның ұлт мүддесі үшін қоғамдық-саяси жұмыстардан бастап, мәдени-рухани салаларға дейін бел шеше араласқан басқа да алуан арналы өміршең істері жұртшылыққа жақсы мәлім. Сөйткен Сәкеннің есіл еңбегі еш етіліп жатса, оны еш етуге тырысушы сол журналдың бүгінгі бас редакторы, қазіргі қазақ көркем сөзінің даусыз ірі тұлғасы Мұхтар Мағауин болса қалай қолға қалам алмассың?! Ол аздай-ақ Сәкеннің өзі қамқоршы әрі редактор болған журналдың бетінде тағы да сол Мұхтар Мағауин «Алматының атаулы көшелерінің бәріне кеуде, мүсіндер қойылған. Әлбетте, бақайынан бұтына дейін, қанды қолмен қоса көрсетуге лайық. Құр кеуде. Сірә, іші қуыс. Басы да қуыс. Сырты ғана жылтырап тұр. Аңызға айналған құрыш-болат балшабектер Виноградов, Емелев, Фурманов. Сейфуллин...» – деп шетінен тізіп берді.

Бұған менің айтарым:

Сәкен қаншалықты коммунистік идеяның күрескері болғанмен, оның бар мақсаты, асыл мұраты – туған халқына қалтқысыз қызмет ету. Сол идеяда жүріп-ақ ол алаштың. Ахаң сияқты ардагерлерімен араласа жүріп ұлтына, жұртына деген түпкі мақсат-мүддені негізге алды. Сол жолда, «Қазақты қазақ дейік – қатені түзетейік», «Кеңселерде іс қағаздары қазақ тілінде жүргізілсін» деп болашақ ұрпаққа ұранды үн қатты.

Келе-келе сол өзінің қалтқысыз сенген партиясынан да күдік алып, бүкіл қоғамдық істерден қол үзіп қалған кездері де болды. Голощекиннің қанды қасабына қарсылық көрсетіп, елді жаппай ашаршылық жайлағанда «Қызыл ат» деген поэма жазып, сол кездегі солақай сыншылардан соққы да көрді.

Соған қарамастан тағы да М. Мағауин: «Бас жандайшап-төңкерісшіл ақын... Ал айтыңыздаршы сүйенетін, көтеретін несі қалды. Ортадан жоғары төрт-бес өлең, одан басқасы түгел орыс революциясын дәріптеу, жаңа тәртіпті насихаттау, алаштың азаматтарын қаралау (М. Мағауин. «Тамыздан соңғы әңгімелер» «Жұлдыз», 2001, №8, 2-49-беттер) – деп қиянат-ғайбат сөздер айтып жатса, имандай шыным, азамат ретінде, ақын ретінде ұлтымның мен де бір перзенті ретінде үндемей отыра алмадым.

*«Өлімге жан екенсің қия алмайтын,
Өлеңнің құшағына сыя алмайтын,
«Қазағың қане?» – десе, «Мінеки! – деп,
Көрсетсе жер жүзіне ұялмайтын», –*

дегенді Сырбай Мәуленов бекер жазбаған шығар. Кеше коммунистік кезеңде Сәкен бейнесі тым асыра мақталған дегенге келісеміз, бірақ бүгінгі заман Сәкен соншама датталуымен келіспейміз. Әсіресе, дәл сол системаның құрбаны болған ақынды көрінде де тыныш жатқызбау артықтау. Қалай дегенде де Сәкен - Сәкен. «Күләштің әнін берсін, Сәкеннің сәнін берсін» – осылай бата да айтылады. Аты батаға енген адамды енді қанша жерден «Бас жандайшап – төңкерісшіл ақын» десеңіз де халық санасына сіңіп үлгерген ұғымды өзгерту қолдан келе қоймас.

Әрине, М.Мағауиннің әр құбылысқа сын көзімен қарауға, бір кездегі қасаң қалыпқа салынып кеткен ұғымдардан айнымай қалу, айырылмай қалу жөнсіз екендігін ұғындыруға шақыруын қолдамау қиын. Біздікі тек дәлдікке, әділдікке көбірек сүйінсек дегендік қана.

Менің мұнымды Мұқаң – Мұхтар Мағауин дұрыс түсінеді деп сенемін.

*«Егемен Қазақстан» №50,
5 наурыз, сейсенбі, 2002 жыл.*

СӘКЕН САЛЫСҚАН ҮЙЛЕР

Рымжан Мәжитқызы СЕЙФУЛЛИНА

Туған аға (біз – әкем, шешем, бәріміз Сәкенді туған аға дейміз) туралы бірдеңе жазғым келіп қолыма қалам алсам, ойым сан жаққа кетеді. Өз басым ол кісіні аз ғана білсем де әке-шешемнің айтқаны қаншама көп еді. Сәкенді көрген, бірге болған адамдардың, тіпті үйінде жатып оқыған Сәбит, Ғабит ағалардың айтқаны қаншама еді. Сәкен аға ақталғаннан кейінгі жылдары ол кісілермен ондай жиі болмаса да әртүрлі жиындарда, басқосуларда кездесіп жүрдік. 1964 жылдың күзінде әкемді пенсияға шығарды. Содан әкеміз зерігіп күні бойы үйде отыратын болды. Сәкен ақталып, көңіліміз көтеріліп, тұрмысымыз енді жақсарып келе жатқан сықылды еді. Әкем Литфондта директор болып қызмет істейтін, күтпеген жерде пенсияға барасың депті. Оның өзінің үлкен астары бар. Әкемнің көңілін аулап жиі барып әңгімелесіп жүрдік. Сондай әңгімелердің бірінде, – Папа, осы Қарашіліктен туған жеріңнен қалай, қайда көштіңдер, кейінгі қоныстарың қай жер болды? – деп сұрадым. Сонда әкем былай деп әңгімелеп беріп еді.

– 1929 жылы көктемде Сәкен аз уақытқа елге келді. Үйде 2-3 күн болып хал-жайды білгеннен кейін сол маңдағы жақын ағайындарды жинатып алды. Тап сол кезде, - байлардың малын алады екен, жерді, малды кедейлерге бөліп беріп, өздерін жер аударды екен деген суық сөз ел арасында шыға бастаған. Бірақ әзірге ел іші тыныштық, әркім бұрынғыдай өзінше күн кешіп жатқан.

Ол кезде біздің ағайындардың ішіндегі ең ауқаттылары. Мұстапа, Мақажан ауылдары. Бұл кісілер біздің үлкен әкеміз. Оспанмен бірге туған. Оспан 24 жасында қайтыс болған, сонда әкеміз Сейфолла бесікте, ал апасы Шәрбән 4 жаста, ал Тахауи деген інісі іште қалған. Бұл балалар, шешесі,

бәрі қолда бар мүлкімен, шабындық жері, қыстауымен Мақажанның қарауында болған.

Біздің от басының ағайындар ішіндегі ең кедейі болуы, сол үлкен әкеміз Оспанның ерте өліп, Сейфкеңнің жетім өскенінен. Сәкен Әулие-Атаға жүрерде мінерге ат таба алмағанда, ат бермеген де осы бай ағайындар. Сол сапарда қанша күйзеліп, ағайындарға қатты ренжіп кетсе де 1920 жылы Әулие-Атадан қайтып келгенде сол бай ағайындардың еш қайсысына да теріс қараған жоқ. Әрине, олар енді Сәкеннің мінуіне де, жегуіне де қос-қос аттан тізіп берді. Осы ағайындардың ішіндегі ең дәулеттісі, ең айбынды, абыройлысы Мұстапа еді. Мұстапа өлгенде 40 күн жоқтау айтып жылапты. Сол ұзақ жоқтаудың көбін Жамал шешем кейде айтып отыратын еді. Оның бір ауызы әкемнің айтуы бойынша былай болатын:

*Мұстапа Мақажанмен парлас еді,
Есігін дұшпан ашып бармас еді,
Үш жүздің баласына мағлұм болған,
Мұстапа тасты кескен алмас еді.*

Сол Мұстапа, Мақажанның балалары бар, әкейдің маңындағы бір ауыл болып отыратын орташа шаруалы ағайындарға Сәкен сол жолы мынаны айтты: – Туысқандар, қазақ елі ғасырлар бойы көшіп-қонып мал ұстаумен өмір сүріп келеді. Мына орнап жатқан жаңа заманда енді олай болмайды. Малды азайтып, егін салып отырықшы елге айналу керек, ол үшін қанша қимағанмен қазіргі қыстауларыңды тастап анау жайлауға, егін өсіруге жайлы жерге қыстау салу керек. Ол анау Иманак тауының арғы беті, Ақмола жақ, шұрайлы сулы жер көп. Осыны бәріңізге қатты тапсырамын. Бұрынғыдай көп малдан енді пайда жоқ, көп кешікпей-ақ оған өз көздерің жетеді. Енді бұрынғыдай мал жағдайымен көшіп-қонып жүру болмайды, егін салып отырықшы елге айналу керек – деді. Отырған жұрт Сәкенді үндемей тыңдады. Бірер үлкен адамдар ғана тіл қатты.

– Сәкенжан, үкімет адамысың, білесің ғой, ал бірақ ең жатқан дала, өзін-өзі сақтап жүрген қой мен жылқы. Егін салуға үйренбеген адамбыз, әзір құрал-сайман да жоқ, бұл бір қиын жұмыс қой. Ауылдағы болыс та ағайынын сақтап

жүр ғой, сен үкімет басшысы болдың тым болмаса бізді, өз ағайындарыңды сақтарсың. Біз малдан айрылып ауыл бола аламыз ба, жан сақтай алмаймыз ғой, – деді

– Сәкен ашуланғанда беті күренденіп бір түрлі өзгере бастайтын еді. Ондайда ойына келгенін тура айтып тастайтын. Жаңағы үлкен кісілер әлгі бай ағайындарымыздың ауылынан болатын.

– Айтқанға түсінбесең отыр малыңның құйрығын ұстап. Ал сіздер менің әкемнің ауылындағы ағайындар, биыл жайлауға көшкенде жер шолып, егін, қыстау салатын жерлеріңізді белгілеп келесі жазда, егін салысымен қыстау салып алуға қамданыңыздар. Биыл жаз, қыс егінге қажетті құрал-сайман, қажетті астық-тұқым дайындап алыңыздар. Басқалары өзі білсін, – деді.

Сонымен ағайындар тарқады. Сәкен ауылда тағы он шақты күн болып, барлық адамдарға жағдайды түсіндіріп, келесі жылы көктем шығысымен жоғарыда айтқанды істеуге көндіріп кетті. Сол жылы жаз, күз келесі жылы егін салумен, көшудің қамын ойластырумен өтті. Егінге соқа, тырма, күш-көлік, басқа да сайман, жабдықтар жинақталды. Тұқым сатып алынды. Кірпіш құятын қалып, құрылысқа қажетті ағаш, есік, терезе сықылды заттар дайындалды. Сонымен 1930 жылдың көктемі шығысымен сәуірдің орта кезінде әкеміз бастаған алғашқы көш Иманақты бетке алып жүріп кетті.

Көш арада үш қонып Иманақ тауының арғы бетіндегі «Бестоған» қорығынан солтүстікке қарай «Өржігіт» қайқанының алдындағы қыратқа тоқтады. Өткен жазда жайлауда болғанда әкеміз қасында Әзімхан, Атабай, Тәлік (қазіргі Рымбектің әкесі) Уәйіс бар 5 кісі, келесі жылы үйді осы жерге саламыз деп оба тұрғызып белгілеп қойған. Қырат жайыла ылдиланып төмендеп, шөбі қалың, шүйгін кең алқапқа айналады. Ортасында суы мол, сынғырлап ағып жатқан мөлдір бұлақ. Ол қыста да қатпайды. Бұлақ суының ылғалы жеткен жер жылдың үш маусымында бірдей көкпеңбек болып тұрады және жақын жақсы жайылым, қыс қорық, тебін. Ал үйлер қыраттың үстіне салынды, себебі, оған қыста қар аз түседі. Бұрынғы адамдар жер жайын, табиғат құбылысын жақсы білген ғой. Біздің әкеміз ауылдағы

үлкендермен ақылдасып әбден өлшеп-пішіп қыстауды осы «Өржігіт» қайқаңының алдындағы қыратқа саламыз деп шешкен. Шығыста қозы көш жерде Алшағыр тауы тұр. Бұл басына бүркіт ұялайтын Иманақтай құзды, жар-тасты, биік тау емес. Бірақ архар көп болатын, жаз киік қаптап кетеді. Бауыры қоңыр салқын, жаз жайлауға қолайлы.

Ал егін «Бестоған» қорығына салынды. Бұл қыста қар қалың түсетін, жазда ондаған бұлақтарынан су атқылап тұратын, қар суы мол жиналып жайылатын бір шұрайлы өлке. Бұрын қалай аталғанын білмеймін, кейін Сейфекеңнің Бестоғаны атанды. Оның себебі, сол Сейфекең егін салған 1930 жылдан бастап осы жерге тоған салып, су байлаған. Сонымен егінді суарған. Кейін осы Бестоғаннан оңтүстікке қарай төмен Киров атындағы колхоз ұйымдастырылды. Қазір ол ауыл Сәкен атындағы кеңшардың Киров бөлімшесі (Қазір 40 шақты шаруа қожалықтары).

Қарашілікте Сейфекең ауылы атанып 9 отбасы қыстайтын. Сол ауыл тайлы-таяғы қалмай түгелдей көшіп келіп бүкіл жаз бойы үй салып, күздік сояда үйлерін бітіріп кіріп алды. Ай жарымнан артық уақыт егін алуға кетті. Бұл ауыл алғашқы жылдары Сейфекеңнің жаңа қыстауы аталып жүрді де, кейін 1937 жылы әкемізді ұстап әкеткен соң Тоғыз үй атанды. Сол 9 үй мына отбасылары болатын:

1. Сейфекеңнің үйі.

2. Токин Хамит, Уәйіс екеуінің үйі (бұл кісілер Арқаның атақты күйшісі Сайдалы Сары тоқаның немерелері Сары Тоқадан – Әбу, Әбуден – Хамит, Уәйіс)

3. Ақмағамбет.

4. Әзімхан (Сәкен ағаның «Тар жол тайғақ кешу» романында Әзімхан туралы біраз мәлімет бар, Сәкен екеуі өте сыйласқан, жақын болған. Ақмағамбет екеуі бірге туысқан, бірақ еншілері бөлек, екеуі екі үй болған.

5. Дәнеш.

6. Бөжек.

7. Тәлік (үлкен әкеміз Оспаннан – Сейфолла, Тахауи деген 2 ұл, Шәрбән атты қыз қалғаны жоғарыда айтылды ғой, Тәлік сол Тахауидің баласы)

8. Атабай, Сатай (еншілері бөлінбеген бірге туған ағайындар. Сатай Сәкен ағаны 1919 жылы күзде Сейфекеңмен

бірге Шуға көшіп кеткен ауылдарға апарып салған. «Тар жол тайғақ кешуде» Сатай да аталады). Шешесі Болған әже Сеифекеннің де Сәкеннің де кіндігін кескен.

9. Әденбай – жоғарыда аталған Дәнештің әкесінің ағасы, қарт кісі.

Міне, осы 9 үй кейін колхозға да бірге кірді.

1932 жылы күзге таман біздер – әке-шешем, Мәлік, мен үй-іштеріміз бен Алматыға көшкенде, басқа 8 отбасы жылап-сықтап бізді Жарыққа дейін әкеліп салды. 1930 жылдың жазы біздің ауыл үшін өте қауырт, қызу жұмысты жаз болды. Менің есімде ерекше қалғаны – Сәкен сол жаз ауылға келіп бұрынғы айтқаны іске асып жатқанына өте қуанышты еді. Сол жылғы жаз айында Сәкен аға Қазақстан өлкелік партия комитетінің тапсырған шаруасымен Шет ауданында болды. Қоянды жәрмеңкесінде бір жұмадай болып, құрылыс салып жатқан әкесінің аулына келді. Сәкен ел аралап жүргеннің өзінде жұмысы сондай көп болатын еді. Бір сәт түскі немесе кешкі ас үстінде ағайын-туғандармен, көршілердің арасында әңгімелесіп, сұрақтарына жауап беріп, кейде әзіл-қалжың айтып отыратын. Мен Сәкен ағаның қасында үйде-түзде бірге жүргенде байқағаным, ол кісінің түнгі 3-4 сағат ұйқыдан басқа бар тыныс, демалысы осындай сәттер еді. Басқа уақыттың бәрінде Сәкен жұмыс үстінде болатын. Жұмыстың басқа түрінен қолы босаса жазуға отыратын. Сол жазда ауыл Есен өзенінің бойындағы жайлауда отырған. Бұл құрылысқа жақын жер. Таң ата ауылдағы барлық көлікке мініп ауыл адамдары құрылысқа келеді. Сәкен аға бірге келеді. Сол бірге болған 25-30 күннің ішінде Сәкен аға барлық құрылыс жұмысын ауыл адамдарымен бірдей атқарды. Білегін сыбанып, балтырын түріп балшық құйысты, кірпіш қаласты. Ауыр сырықтарды көтеріп үй төбесінде әперіп жүрді. Ауылдың барлық үлкен-кішілері жабылып күніне бір үйдің қабырғасын көтереміз. Осы жұмыстардың бәрін Сәкен аға жарқылдап жүріп көппен бірге істеді. Орталарында Сәкеннің жүруі ауыл адамдарын бір түрлі қайраттандырып, рухтандырып жіберді. Сәкен кеше ғана Совнаркомның төрағасы болды ғой. Соны білетін ауыл адамдары, таңдайларын қағып: «орыстардың ұлықтары» да осы біздің Сәкенжандай қара жұмыс істей ме екен, - деп

айтып жүрді. Оны естіген Әзімхан: «ұлықтың да ұлығы бар ғой, біздің Сәкен «ұлық болсаң кішік бол» дегеннің нағыз өзі ғой. Сендердің үйлерінді салып беріп, үйлеріңе бір қона алмай да кетіп қалады ғой, – деді. Сәкен ағаның жақсы көретін адамдары – етікші Шөкенов Ахметбек (Әзімханның ағасы), кәртайыңқырап қалған Сатайдың үйлерін салғанда Сәкен ерен қимылдады. Сонда жүзінен күлкі кетпейді. Аз ғана үзілісте әңгіме-дүкен. Сәкен ағаның бізге үнемі айта-тыны жаңа қоғамның жаңа өмірдің ерекшелігі, адамның бас бостандығы, бұрынғыдай бай-кедейдің болмайтыны, ауыл мәдениетінің өсуі, оқыған, маман, хат таныған адамдардың көп болатындығы. Ауылдарда жаңа мектептер көбейеді, дәрігерлер болады, т.б. сол сияқты өмір жаңалықтары. Шынында да Сәкен ағаның айтқандары айна-қатесіз болды ғой, не керек... Бұл бір естен кетпес күндер еді. Бұрын сонды елге келіп-кетіп жүргенде ауыл адамдары Сәкен ағамен тап осындай етене жақын бола алмаған шығар деймін.

Сәкен аға тынымсыз еңбектің адамы еді. Қолға алған жұмысына өте тиянақты, барынша беріліп атқаратын. Асқа да, шөлге де бәрімізден төзімді болатын. Сол жылы көп ауылдар осылай отырықшылана бастаған. Елге кооператив те шыққан. Мысалы, кооператив біздің ауылға көк соқа, сүт тартатын сепаратор мәшинесін таратқан. Осының бәрі жаңа өмірдің тартуы дейтін Сәкен аға. Белгілі «Сепаратор» деген өлеңі осы сапарда жазылған.

Тоғыз үйдің қабырғасы түгел қаланып, төбесі жабылып, қора-қопсылары дайын болды, егін де алынып аяқталып қалды. Содан кейін қазан айының басында Сәкен аға қасына мені ертіп Алматыға атпен қайтты. Мұның өзі үлкен әңгіме. Қарашіліктен кейінгі біздің қыстауымыз сол «Өржігіт» қайқаңында. Үйлердің орны жақсы сақталған, әлі бар – деп әкем сөзін аяқтады.

Содан 1967 жылы әке-шешем бәріміз елге қонаққа келгенде әкеме баяғы Сәкен аға кешірген, егін салған жердегі 9 үй қыстауларыңызды көрсет деп сұрадым. Әкем мені өте жақсы көретін еді, екі айтқызбай тілегімді орындап тұратын. Оның өзіндік себебі де бар.

Біз әке-шешемізден 6 ағайындымыз – 3 ұл, 3 қыз. Қыз балаларының үлкені мен. Өзімді көтеріп, дәріптеп айтып

отырған жоқпын. Сол Сәкен аға тұтқындалып кеткен каралы жылдарда да, кейін заман түзелген жарқын күндерде де әкем жалғыздықты, қиындықты аз көрген жоқ. Мынау кешегі Сәкеннің інісі ғой, жазықсыз жапа шекті ғой, енді аз да болса көмектесейік деп мүсіркеген адам болмады десем кателеспеймін. Тек Ғабиден аға ғана жақсылық көрсетті. Өзі Жазушылар одағының 1-хатшысы болып сайланған соң, менің әкемді сол одақтың әдебиет қорының төрағалығына қызметке қойды. Сәкеннен кейінгі уақыттағы әкемнің бір жарқын, сәулелі жылдары сол кез еді. Үйдің іші әбден жүдеген, көңіл басылған, тек жан сақтап қана отырған балалы-шағалы адамға бұл үлкен жақсылық еді.

Осы уақыттың бәрінде, әкемнің көзі жұмылғанша сенімді серігі, үлкенді-кішілі шаруасын ақылдасып жәрдемін көрсететін адамы мен болдым. Шешемнің орны өз алдына. Аға-інілерім еркелеу, сіңілілерім жас. Сондай жағдайда әкешешемнің қас-қабағына қарап, қолдан келген азды-көпті жәрдемді жастайымнан керсетіп жүрген мен едім. Әкем мені сол үшін өте жақсы көретін, бағалайтын.

Бұл жолы да менің айтқанымды орындап ауылдағы басшыларға барып бір мәшине сұрап алып, қасына ауыл адамдарын ертіп бізді сол қыстауына алып барды «Өржігіт» қайқаңының алдындағы қыстаудың орны жатқан қыратқа келіп тоқтадық. Қолмен санағандай 9 үйдің орны жатыр, кейбіреулерінің қабырғалары да жартылай сақталған. Әкем жол үстінде әртүрлі бұрынғы өткен әңгімелерді айтып көңілді, жадыраңқы келген. Баяғы Сәкен қабырғасын қаласқан әкесінің үйінің орнына келгенде кенеттен мәшинеден түсіп, буыны босап, денесі дірілдеп көзінен жас парлай бастады. Сөйлей алмай, тұтығып, ықылық атып, өксіп жылап тұрып қалды. Қасына ерген біз, ауыл адамдары, бәрі еріксіз жылап қоя берді. Әкемнің ойына сол өткен 1930 жылғы жаз, әкесінен, Сәкенмен бірге үй салып жүрген қызық күндері, ағайындары ақырында олардан ешкім жоқ, жалғыз өзінің қалғаны түсіп кетті ғой деймін. Әкесі Сейфекенді де сол «Бестоғанның» маңында 1937 жылғы қазан айында даладан ұстап әкеткен ғой. Ол кісі де, ағалары Сәкен, Мәлік ешқайсысы жоқ, ол өз алдына, тіпті қай топырақтың астында жатқандары да белгісіз ғой. Ал сол кісілермен жүріп салған

қыстауы міне, орнын көріп тұр. Осы жағдайдың бәрі қандай қатты адамды болса да толқытпай ма?..

Біраз тұрып әкем өз-өзіне келді. Көз жасын тиып, бойын түзеп алды. Содан кейін үйлердің орнын аралап жүріп, мынау Уәйістің, мынау Атабай, Сатайдың үйі деп түгел айтып берді. Шынында бұл бір әдемі жер екен. Қыстаудан оңтүстік батысқа қарай 10 шақырымдай жерде осы маңға әйгілі атақты Сұлукөл жатыр. Сұлукөл десе дегендей екен. Суы мөп-мөлдір, құрақты, көз жетер жер көкпенбек айдын, көл үсті жыпырлаған құс, аққу-қаздар, үйректің неше тұқымы, қасқалдақ, қызғыш. Ауыл адамдарының айтуынша көктемгі сәуір, мамыр айларында Сұлукөлге келіп ұялайтын құстың санында, түрінде есеп жоқ. Әсіресе аққу, қаз, қаптап қалқыған көлдің әдемілігін айтып жеткізу қиын. Осы жердің бәрінде Сәкен аға болған ғой. Атақты «Аққудың айырылуын» осы көлдің жағасында жазбағанына кім кепіл. Оны да зерттеп жүрмін.

Сонымен 9 үйде, Сұлукөлдің жағасында болып, әкемнің тағы көп әңгімелерін тыңдап ауылға қайттық. Сонғы рет бұл жерде 1989 жылы әкем қайтқан соң 2 жылдан кейін шешемді, сіңілілерімді алып барып қайттым. Апарған Жаңарқа ауданының І-ші хатшысы Сәкен Әбішев. Қасымызда сол кісінің үй-іші, Рымбек туысым және Сәкен кеңшарының бас агрономы Кенжеғара. Бұл жолы жолды бастаған шешем екеуіміз болдық. Бұрынғы жоқтарға әкем қосылды. Орнында қалған, бұрынғы күндерден көп жағдайды білетін шешем екеуіміз ғой. Өлген артынан адам өлмейді деген рас екен, біз жүріп жатырмыз.

Сол 9 үй ауыл алғашында біздің әке-шешеміз Алматыға көшкен соң 1 жыл қыстап, келесі жылы аштық басталғанда тарай бастаған екен. Содан аман қалғандары колхозға ұйымдасқан. Кейін Сәкен аға ақталған соң сол колхоздың негізінде Иманак тауының бауырындағы Ынтымақ селосында Сәкен-ағаның атындағы кеңшар ұйымдасты. Кеңшар жыл санап өсіп, кеңейіп көркейе бастады. Орталығында II-жылдық мектеп, емхана, аурухана, мәдениет үйі, әмбебап дүкен, бала-бақша тағы басқа көптеген мәдени, тұрмыстық қажеттен құрылыстар бой көтерді. Аудан мен екі араға асфальт жол салынды. Кеңшардың егін, мал шаруашылығы да аудан, облыс көлемінде жақсы көрсеткіштеріне ие болды. Асыл тұқымды ірі қара фермасы құрылды.

Сөйтіп жап-жақсы өркендеп келе жатқан кеңшар сабындай бұзылып, соңғы 3-4 жылда 40 бөлініп, ұсақ, жеке меншік шаруашылықтарға айналып кетті. Мәдени-тұрмыстық мекемелер иесіз қалды, көбісі жабылды. Асыл тұқымды мал фермасынан ештеңе қалған жоқ. Жекеменшік иесіне жақсы болған шығар, бірақ бұрынғы ұжымдағы қарапайым еңбекші адам, әсіресе зейнеткерлер, мұғалімдер, дәрігерлер, кеңшардың тарағанынан еш пайда көріп отырған жоқ. Бұрынғы сүттей ұйып, жұмысты жабыла істеп әркім тиісті жалақысын алып, мәдени, тұрмыстық қажетін бірге көріп отырған адамдар жаңа бір күйге тап болды. Басараздық көбейді, атаға, руға бөліну етек алды. Осының бәрін көріп тағы да Сәкен ағаның тағдыры туралы ойланамын.

Совет өкіметін орнатуға қандай күресті. Ол өкімет құлады. Жекеменшікті таратып, мал бағу ғана емес, енді отырықшылыққа бас қосып күш біріктіріп ұжымдық шаруашылыққа жұмылдырды. Шаруашылықтың осындай жаңа түрін жасау керек деп алдымен өз ауылын, әкесін, ата мекенін тастатып жаңа жұртқа көшірді. Бұрынғыдай бай, кедей болмау керек, ортақ меншік және елдің бәрі тең болуы керек деп, шаруашылықтың меншіктің жаңа түрін ұйымдастыруға қатысты. Шығармаларында соны насихаттады.

Міне, енді сол еңбегінің бәрі еш болды, қазір Сәкен құрған колхозы да, атына қойған совхозы да жоқ. Осының бәрі Сәкен ағаның үлкен трагедиясы емес пе! Қазір әруағы да тыныш жатқан жоқ шығар деймін. Бір жағынан 100-жылдық мерейтойы үлкен қуаныш, бүкіл халықтың тойы секілді, екінші жағынан қарапайым халықты бақытты қыламын деген арманы, өмірін сарп еткен, еңбегі далаға кеткен сықылды. Бұл қайғы емес пе!

Қайран туған аға, қайтейін! Қазір сенің халық бақыты үшін күресіп төңкеріске қатысқаныңды, революционер болғаныңды, Ленинді, Октябрьді мадақтап, Социалистан, Советстан, Альбатрос, Асау тұлпар, Қызыл сұңқар деп жаңа өмірге қуанып, шығармаларыңды жаңаша жазғаныңды да кінәғып, қате деп қарайтындар бар сықылды. Не деген бақытсыз едің!

*Рымжан Мажитқызы Сейфуллина
«Халық кеңесі» №130 (746) жұма,
9 қыркүйек, 1994 жыл.*

«Менің Сәкенім» тақырыбы таусылмайтын ұзақ еңбек желісі.

Сондықтан бұл тақырыпқа мен тек үзік-үзік естелік қана айтпақпын. 1920 жылдың күзінде алғаш Қазақ автономиялық Республикасы құрылғанда оның халық Комиссарлары Кеңесі төрағалығына мәскеулік В. А. Радус-Зенькович, одан кейін осы күні аты-жөні көп айтыла бермейтін М. Мырзағалиев сайланып, одан кейін 1922 жылдың аяғынан 1925 жылдың басына дейін Сәкен Сейфуллин болды. Міне, осы кезде Сәкеннің атағы аспанға шықты. Бұған алдымен оның ақындығы «Асау тұлпар», «Домбыра» атты өлеңдер жинақтарының басылып, журналдарда «Тар жол тайғақ кешу» романының тараулары шыға бастауы себеп болды. Патшаның ақ әскерінің, оның Сібірдегі қылышынан қан тамған Колчак үкіметінің қазақ даласын қанға бояп ойрандағаны мәлім. Міне, осы тұста болашақ мемлекет қайраткері С.Сейфуллин Колчактың вагонына душар болып, Сібірден Сарыарқаға жаяу жол шекті. Бұрын патшаны, ханды, аға сұлтанды басына көтеріп, дәріптеп қалған дала халқы осындай жолмен мемлекет басына келген бостандық жолында күрескен Сәкеннің атағын аспанға көтеріп жіберді. Бұл даңқ ол өзі сталиндік репрессияға ұшырағаннан кейін де өзіне көлеңке түсірген жоқ.

Сәкеннің осындай даңқына біздің де жастық шағымыз дөп келді. Сәкен Омбының оқытушылар семинариясын бітіргеннен кейін, 1916 жылы осы күнгі Қарағанды облысының Нұра ауданында, әйгілі Тәукехан ұрпағының топырағын, дәлірек айтқанда Тәукенің алтыншы ұрпағы Сұлтан Абылаевтың үйінде мұғалім болды. Сұлтан Абылаев Шоқан Уәлихановтың тетелес қарындасы Бәдіғұл апамыздың

оқымысты ұлы Сұлтан, Сәкеннің әкесі Сейфолламен тұстас кісі, әрі жерлес. Сондықтан да ол жас оқытушы Сәкенді 1916 жылы өз үйінде өзінің баласы Ғалымтайдың үйінде оқытушы етіп ұстаған. Бұл мектеп Нұраның бір қылтасында ашылған. Ол «Жіңішке» мектебі деп аталған Бәдіғұл тоқсанға келіп, отызыншы жылдарға қарай қайтыс болды. Ал Сұлтан өзі ұзақ уақыт Ақмолада тұрып жиырмасыншы жылдардың аяғына қарай екі көзінен бірдей айырыпып, ақыры 1963 жылы Қарағандыда аштан өлді.

Сәкеннің 1916-17 жылдары жазған өлеңдерінің кейбірінің астында «С.А. ауылы» дейтін белгі бар. Мұны І. Жансүгіров пен С. Сейфуллиннің орыс тілінде 1973 жылы басылған бір томдығына берген түсініктемеде М. Қаратаев, С. Қирабаев андамай «Сарыарқа» ауылы депті. Бұл жансақтық. Ұлан байтақ Сарыарқада мұндай ауыл болуға тиіс емес. Бұл жайды мен 1974 жылы «Простор» журналының төртінші санында жарияланған мақаламда айттым. Бәдіғұл мен Сұлтаннның суреттерін де жарияладым. Сәкеннің 1916 жылы осы Сұлтан ауылында жазған «Сәулем» атты өлеңі сол кісінің жиені сұлу Рахимаға арналған. Рахима осы бергінде қайтыс болды, оған кезінде ертедегі қазақ зиялыларының бірі Хайретден Болғанбаев үйленген болатын. Сәкен Ақмоладағы алғашқы Совдеп жұмысына осы Тәуке ханның төртінші ұрпағы, Ақмоланың бұрынғы аға сұлтаны Қоңырқұлжаның әлгі Нұра бойындағы ауылынан аттанған болатын. Бұл ауылдың орнында қазір Қарағанды облысының «Энтуазист» совхозы тұр. Ақмолаға небәрі 50-60 шақырым.

Сәкеннің осы оқытушы болған «Жіңішке» мектебінің Жаңаарқа аудандарынан қысы-жазы аттылы жаяу дегендей, ол кез үшін сонау жер түбіндегі Омбыға бес-алты жыл бойы барып-келіп жүрді. Бұл қандай бейнет, қандай ерлік, қандай төзімділік! Міне осы жолсапарда Сәкен ылғиына біздің орманды сұлу алқабымызды басып өтіп жүріп, осы аймаққа оның меймандос еліне, сұлу Нұра бойына қызыққан, атақты әншілеріне, өнерпаздарына тағзым еткен. Сонда да 1926-28 жылдары атақты «Көкшетау» дастанын жазғанда әлі ешкім ескі тақырыпқа, әсіресе өткен дәуірдің әгілі адамдары туралы қалам тартуға батыңқырамай тұрған шақта Сәкен ағамыз Біржан-салды, Ақан серіні, Балуан-шолақты, Үкілі

Ыбырайды, Қажымұқанды олардың өз маңызына қарай сүйсіне жазды. Кезінде Шаляпинді тыңдаған Сәкен – «егер өнерлі елде туса, Үкілі Ыбырай алмас еді Шаляпинді қапталына» деп те жазды.

Башқұрттың әнші қызының Мәскеудің үлкен театрында Ақан серінің «Сырымбетін» асқақтата айтқанын мақтан етті. Міне, осының бәрі өңірдің масаты кілемдей көкмайса жерінде аунап өскен біздің жүрегімізге балшекердей құйылады. Кезінде әндері аспандағы бозторғайдың үніндей болған ақындардың ат-атағы сұлу ормандарымыздың үстінде калықтап тұрды. Сол үшін де біз Сәкенді көрмей тұрып-ақ жақсы көрдік.

Мен жас шағымнан осылайша көзіме, көкірегіме ұялаған Сәкенді алғаш рет 1932 жылдың жазында Алматыда оның өз үйінде көрдім. Сол жылы өзінің Новосибирь қатасынан жазған «Комбайнстрой» атты Сәкеннің кейінгі өлеңдеріне еліктеген, болмашы бір өлеңім әріп қателері көп болса да «Социалды Қазақстан» газетінде басылды. Соны сылтау етіп Жаңаарқа ауданының өзіммен бірге оқитын Ғаббас Әбділдин дейтін денсаулығы дімкестеу бір жас жігіт мені Виноградов-Карл Маркс көшелері мүйісіндегі Сәкен ағамыздың үйіне алып барды. Өлеңім де болмашы ғана еді. Әрі ол кезде біз әдепті едік. Сонда да мен Сәкен ағамызға өлең жайлы тіл қатуға бата алмадым. Көп кешікпей Л. И. Мирзоян жолдастың қолымен өлкелік комсомол комитетіне жауапты қызметке бекітілдім. Біздің мекемеміз де үкімет үйінде болды. Қазақстанның алғашқы күллі көрнекті қайраткерлерімен бір есіктен кіріп-шығып жүрдік. Бір асханадан ас іштік, бір дүкеннен тамақ алдық. Сондықтанда үлкен ағаларымыздың бәрін көрдік. Көбісінің қасында да жүрдік, үйлерінде де болдық. Қайырымды мүбәрәк қолдарынан көмек те алдық.

Міне, осы кезде, атап айтқанда 1934 жылдың жазында Қазақстан өткелі комитетінің арнаулы қаулысымен республикамыздың батыс және шығыс аймақтарына бес-бес кісіден екі арнаулы мемлекеттік бригада шығарылды. Бұл бригадалар Голощекин тұсында ашаршылыққа ұшыраған шалғайдағы аудандарға үкімет тарапынан көмек көрсетуге жіберілген. Шығыс аймақтарға жіберілген бригаданы Қазақстан орталық комитетінің алғашқы төрағасы Сейітқали

Мендешев ақсақал басқарды. Құрамында бес адам болды. Олармен мен өзім, белгілі педагог аудармашы Молдағали Жолдыбаев, «Қазақстан халық шаруашылығы журналының редакторы К. Павлов еді. Біз Сарыарқада екі ай жүрдік. Мен Абыралы ауданын тексеріп шықтым.

Осы ұзақ сапардан оралғаннан кейін Сәкеннің көршісі Молдағали ағамыз үйіне шақырды. Баласы жоқ кісі еді. Мені жақсы көретін. Әйелі поляк еді. Молдағали ағамыз Сәкеннің көптенгі көршісі, әрі досытын. Сол 1934 жылы күзде Молданың үйіне барғанда, аулада жүрген Сәкен ағамызға тағыда бір сәлем бердім. Көрікті сұңғақ адам. Оны біз көшеде көбінесе үкімет үйінде қызмет істейтін өзінің көптенгі достары Өтекин Әлкей мен Қаскейдің қастарынан жиі көретінбіз. Оларда сері, әнші ертеде оқыған зиялы кісілер болатын. Сәкен ағамыз Голощекин тұсында біраз жабығып қалғанымен республика басшылығына Л.И. Мирзоян келгеннен былай Сәкенді жаңа басшы қайта көріп, аялап ұстады. 1933 жылдың басында осында қазақ театрының шаңырақ көтеруінің жеті жылдығына орай «Еңлік-Кебек» пьесасынан үзінді қойылғанда да театрда көрген едім. Ойын басталғанша театрдың шағын фойесінде сол кездің дағдысы бойынша жұрт екі-екіден дөңгелене серуендеп жүргенде, Мұхтар ағамыз Сәкенді қолтықтап жүрді. Біз бір бүйірде тұрып, атақты ағаларымызға көзіміз тоймай, қызыға қараймыз. Міне, осы көріністің, осы әсердің бәрі менің жүрегімде мәңгі сақталып қалды.

Бұлайша жүрекке қонған бейне, сұлу тұлға өз өмірінің күре тамырындай әлі күнге менің бойыма мықты тірек болып келеді. Кейін Сәкен, Ілияс, Бейімбет ағаларымыз жазықсыз атылып кеткенде ішімізге шоқ түсті. Сәкен өзі жазған жапан түзден ақсақ киіктей көбіміз өсіп келе жатып, өшіп қалдық. Өшпек түгіл жоғалып та кеттік. Өзіміз Ақаң (Байтұрсынов), Сәкен, Ілияс, Мағжан атылған Алматының ішкі түрмесінде азап шегіп, ыстық картсерде теріміз сыпырылып, қанымыз шығып жатқанда осы ұлы ағалардың бейнелері көзімізге елестеп тұрды. Осы елес оларға деген біздің ыстық махаббатымыз қанқұйлы тергеушілеріміздің қаламына да мықты ілікті. Қазір сол арпалыстағы сұрау-жауаптардың көшірмесі қолымда тұр. Сонда мен А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Қожанов, М. Жұмабаев, С. Сейфуллин халық

жаулары емес, қайта олар қазақ халқының қамқоршылары, мәдениет, әдебиетін өркендетушілері деп өлімге бас байлап, шынымды айтып тайсалмай жауап беріппін. Мұны мен бүгін өзіме зор мақтаныш тұтамын.

Сібірден қайта оралғаннан кейін де Сәкен ағамыздың өмірі, еңбегі қаламынан түскен жоқ. Әлімхан Ермеков, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, бәрі-бәрі менің өз дәрежемедегі әрқилы еңбектеріме берік арқау болып келеді. Жүсіпбек Аймауытовтың «Қартқожа» повесінің басты кейіпкері Қартқожа бір кезде менің өз ұстаздарымның бірі болды. Осы күн Алматының бір үйінде осы кісімен бірге түскен суретім де бар. Сейтқали Меңдешев ақсақалдың қасында көп болғанымда ол кісі мені баласындай жақсы көріп, 1934 жылдың қысына қарай Мәскеу, Саратов, Орал қалаларында бірге болғанымда Сейтақан мені өз қасына алып, әдейілеп суретке түсірді.

Мен сол жылдары Илияс Жансүгіров ағамызды да ертіп, әйгілі ақынға Шымкенттің қорғасын зауытын да аралаттым. Сәкен, Илияс, С. Меңдешев жайлы естеліктерім әртүрлі газеттерде жарияланып келеді. Сәкен туралы естелігім «Сәкеннің соңғы сәттері» деген тақырыппен «Жалын» журналының 1988 жылғы 3-4 сандарында қысқартылып басылды. Мұны жұрт осы күні көбінде менің атымды атамай Сәкеннің жұбайы Гүлбаһрамның естелігі деп атап жүр. Көркем туындының не екенін білетін зерделі жұрт мұндай шығарманың қалай жазылатынын біледі ғой. Сөйтсе де ескерте кетейін, қысқартылып, біраз сөйлемдері бұзылыққырап шыққан осы еңбегімде Гүлбаһрам жеңгемізден алған бірер ғана деректерім бар, өзгесі өз басымнан кешкен, Сәкен өмірін көңіліме жүгірте білген өз әсерлерім ғой.

Осы күн Сәкен жайлы жазатындар, жазып жүргендер көп. Қалың-қалың кітаптар да бар, бірақ соның көбісінде (Т. Кәкішевтен өзгелерінде) жан толқытатын Сәкен, Илияс, Ахмет, Мағжан және басқалар жайлы, олардың қараңғы тас қапаста залымдардың қолынан қалайша оққа ұшқандығын бейнелейтін, қан мен көз жасы аралас туындылар әлі жоқ. Жазушылардың көбісі тек жұрт аузынан естіген, әрқилы қағаз беттеріне түскен деректерді бір-біріне тіркестіріп,

эртүрлі кітаптар, құлаш-құлаш мақалалар жазумен келеді. Сәкеннің осы жуырда Жезқазған қаласында, Жаңаарқа ауданында өткен ұлан-асыр тойларында баяндамашылар, ақындар Сәкеннің әр қырынан сөз сөйлеп, өлеңдер оқып жатты. Өлең оқуға қатысушылар мұны «мүшәйра» деп атап, алды машина, арты магнитофон тәрізді сыйлықтар алып жатты. Аға-інілеріміз сөге көрмесін, сөйтсе де бұл ретте өз ойымды айта кетейін, жаңағы «мүшәйрада» оқылған өлеңдердің бәрін жинағанда Сәкендердің бір күнгі, бір түнгі азабын көзге елестете алмайды. **Бұдан 250 жыл бұрын өткен немістің атақты философы Гердер «бір адамның өмірі дүниенің бар алтынынан қымбат» деп еді. Ендеше біздің топ-топ ақындарымыздың азалы адамдарға арналған өлеңдері олардың бір түнгі азабының құнын өтей алатын емес. Артық айтсам кешірім сұраймын.**

Сәкен, Ілияс, Бейімбет, Ахмет, Жүсіпбек, Мағжан, Міржақып, Әлихан, Нығымет, Жанайдар, Әбілхайыр, Темірбек, Мирасбек, Садықбек басқа да абзал ағалардың қасиетті кегін өзімше көп жоқтадым. Осы еңбегімнің нәтижесінде 1967 жылы Омбы қаласының Декабристер көшесіндегі бұрынғы оқытушылар семинариясы үйі алдында. С. Сейфуллин мен М. Нұрмақов ағаларымызға ескерткіш тақта ашылды, оған өзім қатысып сөз сөйледім. Қазақстаннан менен басқа бұл тарихи рәсімге ешкім келмеді. Тек С.Мұқанов, Ә. Марғұлан, мәдениет министрі І. Омаров қана хат-телеграммалар жолдады. Мен осы хаттарды жұртшылыққа оқып бердім. Омбыда бұдан кейінде бірнеше рет болдым. Осы еңбегінің ақырында өткен ғасырда Омбы кадет корпусында оқыған Шоқан ағамызға да сол корпустың алдында, қазақтың аяулы ұлына ескерткіш тақта орнатуға тікелей дәнекер болдым. Мұны мен өзімнің ұзақ, тек жемісі гүлденіп көзіне көріне қоймаған өмірімнің биік бір сатысы деп санаймын. Менің Сәкен жайлы ұзақ жылдардағы еңбегімді атақты жазушымыз, Сәкеннің ең жақын серік достарының бірі Сәбит Мұқанов жақсы білетін еді. Ал өзінің қайтыс боларынан аз-ақ бұрын маған ұзақ хат жазды. Бұл сонау оның 30-шы жылдардан бері жазған хаттарының ең соңғысы болды. Хаттың аяғында «1973 жыл 17 ақпан, Алматы делінген» Осы хаттан үзінді келтірейін «Сені мен бала жігіт кезіңнен білемін ғой. Содан бері санама берік

орнаған ұғым – сенің әділет жолынан таймауың, әрдайым сенімді сатпауың, өз пікірінде тұрақты болуың Маркстің бір қызы: «Әке шындық деген не» деп сұрапты-мыс. Сонда әкесі: «Ол – дәлелдеуді керек қылатын нәрсе» депті-мыс. Сол айтқандай, дәлелдей алмаған шындық – шындық емес, дәлелдегендер көріп келеді, дәлелдемегендер өліп кетеді. **Осының бір дәлелі Сәкен. Ол өліп кеткен адам. Меніңше шындықты одан артық көкसेп, одан артық іздеген кісі жоқ. Ақыры өзі таптым деген шындықтың оғынан өзі қаза тапты.** Қандай трагедия десеңізші! Көңіліңе алма, сен де сондай шерменденің бірісің. Мен сені адал жан деп санаймын. Осы бағытыңнан әне бір жылдары жазықсыз жазаланған күндерде де таймадың. Оған дәлел алыс сапардан орала бүгінгі істерге белсене кірісіп кетуің. Қажырлы, жігерлі адам екенсің. Осы бетіңмен жорта бер. Ол үшін саулық, бақыт тілеймін. Достық және ағалық көңілден Сәбит» – деп жазыпты.

Ақмола Сәкен Сейфуллиннің нағыз рухани отаны, өйткені бұл қала, бұл аймақ оның алғаш елеулі қоғамдық өмірге, ақынды қиялға қанат қаққан берік тұғыры. Сәкен осында алғаш жаңа сипаттағы мемлекеттік ұйым құрды, «Тіршілік» атты жаңа газет шығарды, «Бақыт жолында», «Қызыл сұңқарлар» атты пьесалар жазып, оны сахнаға шығарды. Сәкен осы қалада абақтыға жабылып, өлім қатеріне ұшырады. Содан ол өзінің А.Асылбеков, Ж.Нұркин, З. Катченко сынды жауынгер серіктерімен бірге қақаған қыс ішінде қол-аяқтары бұғауланып, Қызылжарға, Омбыға жаяу тұтқынға қуылды. Сәкеннің әйгілі «Тар жол тайғақ кешуінің» естен кетпес беттері. Ақмола аймағының шежіресі.

1964 жылы С. Сейфуллиннің туғанына 70 жыл толу мерекесінің зор салтанатты жиыны Ақмоланың тың игерушілер сарайында өтті. Бұған Сәкеннің әдебиеттегі ең жақын серігі, жазушы С. Мұқанов, Сәкеннің зайыбы Гүлбаһрам, Сәкеннің жауынгерлік достары З.П. Катченко, ақмолалық жазушы А. Дусовицкий, кезінде Сәкеннің алдын көрген ақын-жазушылар Х. Жұмалиев, С. Талжанов, осы жолдардың авторы мына мен, жазушылар С. Омаров, Т. Кәкішев және басқалар қатысты.

1967 жылдың желтоқсанының бас кезінде Ақмоланың 2500 адам сыятын тың игерушілер сарайында Сәбит Мұ-

қановтың «Сәкен Сейфуллин» атты пьесасы орыс тілінде қойылды. Жұртшылық сахна төрінен Сәкен бейнесін қызу құттықтады. Сәкеннің жарқын бейнесін ақмолалық әртіс Геннадий Понамарев ойнады. Сол жолы мен ақмолалық Ә. Имағамбетов, Ф. Халитова, Молдахмет Досаев, тағы басқалар, жазушы Сәбит ағамызды ертіп Ереймен өңірін араладық. Сол серуен туралы Ақмола газетінде менің «Сәкен жолында Сәбитпен сапар» атты көлемді жол-сапарлық очеркім жарияланды, Сәкен өміріне арналған спектакльдік қойылымға Сәкеннің жұбайы Гүлбаһрам, Сәбиттің жұбайы Мәриям қатысты. Өзінің даңқты сүйікті ерінің ұмытылмас бейнесін орыс артисінің сипаттауында сахнадан көргенде ағыл-тегіл ботадай боздап жылаған еді. Бұл көрініс біздің бәріміздің де көзімізге жас іріктіріп еді. Осының артынша мен Омбы қаласына барып Сәкеннің ескерткіш тақтасын ашудың суыртпағын қидым. Міне, сол салтанаттан С.Сейфуллиннің жұбайы Гүлбаһрамға Омбыдан хат жаздым.

Енді сөзімнің аяғын 1967 жылы 21 желтоқсанда Омбыдан Сәкеннің жұбайы Гүлбаһрам апайға жазған хаттымның үзінділерімен бітірейін: «16 желтоқсан күні Омбыға кеттім. Әуелі Алматыдағы қызық тойдан кейін біраз ауырып та қалдым. Бұл Сәкен ағамыздың өте бір ерекше өткен екінші тойы болды. Сіздің бұл көңілді кеште жылауыңыз маған қатты әсер етті. Сол күндері асахнада Сәкенді елестеткен орыстың жас жігітіне жұрт қандай ықылас білдірді. Өзіміз қандай құшақтадық! Осы күн Сәкен өзі тірі болса, халық оған қандай құрмет көрсетер еді дедік. Екі жылдан бері Омбымен екі арада біздің бір жас жігітімізді жүргізіп (А. Сатаев). Сәкен ағаға ескерткіш тақта орнатуға қозғау салып едік. Сол тілек бұрнағы күні іске асты. Мені сот мерекеге шақырған еді. Алматыдан Сәбит қайыныңызды бас етіп, көп кісі шақыртқан екен. Олардан ешкім келе қоймады. Сәбит хат жіберді, Илияс Омаров, Ә. Марғұлан телеграммалар жіберді. Ә. Шәріповпен телефон арқылы сөйлесіп Жазушылар одағынан мен қатыстым. Құттықтау айттым, алғыс білдірдім. Ескі семинария үйі алдында Сәкен мен Нығмет екеуіне бір ескерткіш тақта орнатылды. Үлкен митингі етті. Бұл 1967 жылғы 19 желтоқсан күні газетке жазылды, радиода оқылды, көшпелі

телевидение, кино суретке түсірді. Біраз адамға Сәкеннің кішкене значогін апарып бердім. Ана жылдан сақталып жүргендері еді. Бір медальды ана жолы Ақмола газетіне бердім. Әнеугі Ақмола артисі Ген. Понамарев Сәкенді көрген кісілермен сөйлесемін деп соның алдында Омбыға келіп қайтқан екен. В.И. Иванов дейтін кісімен сөйлесіпті, сол үшінде әнеугі спектакльдің бағдарламасының үстінде қуанышты сөз жазып сол Ивановқа жіберіпті. Кеше сол шалдың үйінде болып едім. Сонда оқып көрдім. Иванов Сәкенмен бірге оқыған адам. Омбының Сәкен ағай білетін жазушы Ф.Березовскийдің үйінде болдым. Қазақстанның 15 жылдығында сол кісіге шапан, значок берілген екен. Осы кісі Сәкен ағамыздың хатшысы болмады ма екен? Соны сіз білмейсіз бе? Жалпы менің анада өзіңізге айтқан сөзімді еске ұстаңыз: Сәкен жайлы өзіңіз білетін деректерді біреуге айтып жаздыра беріңіз. Иә, жаңағы музей шапанына Сәкен значогын қадап кеттік. Омбыдағы бізге тілектес адамдар арасында өзімше біраз үгіт-насихат жүргізгендеймін. Соның бірі – түбі Шоқанға да ескерткіш тақта орнатылумен тынар деген ойдамын. Аталарымыз, ағаларымыз басқан тас-топырақты басып, Сәкендер оқыған, жатқан, ас ішкен бөлмелерге кіріп, көңілім қатты толқулы. Омбының ескі әдемі үйлерінің тас кірпіштерінен біздің қазақ даласының малының майы, жанының қаны сіңіп тұрғандай көріне береді. Күн мұнда да жылы Қырбық қар, сәл ғана ысқырық аяз. Жел жоқ. Көңілде осындай. Мына бір газетті жіберіп отырмын. Төртінші бетіне көз саларсыз. Келе жатқан жаңа жылда денсаулық тілеймін. Құрметпен қайыңыз Жайық» Бұл хаттың көшірмесін маған осы беріде Ақмоладағы Сәкен мұражайының қызметкері жіберді.

«Менің Сәкенім» дейтін тақырып мен үшін ұшан-теңіз. Соның кейбір үзінділерін жұртшылыққа ұсынып отырмын. Сәкеннің аруағы кейінгі ұрпақты желеп-жебесін деп тілейміз. Сәкен өз тұсының ұлы да, құлы да болған абзал азамат. Оның бар тілегі өз халқының жетілуі еді. Тек бұл жолда нелер тар жол, тайғақ кешуге, бұрыс қалтарыстарға ұшыраған, ақырында содан жазықсыз опат болған адамдардың бірі де біздің аяулы Сәкеніміз.

*«Арқа ажары»,
IV 108. 15 қазан 1994 жыл*

МАЗМҰНЫ

Сәкен тарих төрінде	5
Оқжетпес	15
Сәкен әдебиетші ғалым	32
Сәкеннің ұлтжандылығы	64
Көркем шығармадағы тарихи шындық	142
«Тар жол, тайғақ кешу» және алаш қозғалысының өзекті мәселелері	154
Тарихи шындықтың көркем шындыққа айналуы	198
Таланттар туралы толғау	249
Сәкеннің тарихтағы орны хақында. <i>С.Сейфуллиннің</i> <i>туғанына 100 жыл толуына орай</i>	285
Дала дауылпазы	296
Сәкен аға. <i>С.Сейфуллиннің туғанына</i> <i>100 жыл толуына орай</i>	301
Ақындардың аққуы	308
Сәкен аға кім? – десең	309
Сырлы Сәкен, жырлы Сәкен	313
Ақын мұражайы	323
Құпияның кілті кімде?	329
Кілті жоқ құпия	337
Құпияның кілті үш әріпте	344
Тамұқ	351
Дәлдік керек, әділдік керек	359
Сәкен салысқан үйлер	363
Менің Сәкенім	372

Кітапты шығаруға жауапты –
«Қазығұрт» баспасы ЖШС-нің президенті –
Темірғали Мұратбекұлы КӨПБАЕВ

Сәкен (СӘДУАҚАС) СЕЙФУЛЛИН

Көптомдық шығармалар жинағы

Он үшінші том

Редакторы **Шерхан ТАЛАП**
Суретшісі **Нұран АЙЫМБЕТ**
Техникалық редакторы **Дарико ОМАРҒАЛИЕВА**
Беттеген **Мәншүк ШЕЛЕКБАЕВА**

ИБ № 396

Басуға 22.07.2013 жылы қол қойылды.

Офсеттік басылым. Қалыбы 84x108 $\frac{1}{32}$.

Шартты баспа табағы 20,16 б.т.

Таралымы: мемлекеттік тапсырыс бойынша 2000 дана,
баспаның тапсырысы бойынша 20 дана. Тапсырыс № 927.

100000

«Қазығұрт» баспасының компьютер орталығында беттелді.

«Қазығұрт» баспасы, 050009,
Алматы қаласы, Абай даңғылы 143, 522-кеңсе.
Телефон (факс): 8(727) 394-42-86

Тапсырыс берушінің дайын файлдарынан
басылып шықты.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru

ISBN 978-9965-22-452-2

9